

ЎЗБЕК ҲАҚИҚАТ

2002

Биринчи фасл

Адабий-ижтимоий журнал

71-йил чиқиши

Муҳаррир Омон МУХТОР

ТАҲРИРИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Раҳбар Ўткир ҲОШИМОВ

Маннопжон Аҳмедов
Асад Дилмуродов
Бойназар Йўлдошев
Баҳтиёр Карим
(муҳаррир ўринбосари)
Қуронбой Матризаев
Холмуҳаммад Нуруллаев
Абдулла Орипов
Икром Отамурод
Ботир Парпиев

Ихтиёр Ризо
Муртазо Султонов
Юсуф Файзулло
(масъул котиб)
Ислом Шоғуломов
Тўлепберген Қаипбергенов
Тоҳир Қаҳҳор
(адабий котиб)
Рустам Қосимов

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАМФАРМАСИ**

«Мақорим ул-ахлоқ» асаридан

Мутойиба. Бир куни саховат майдонининг эгаси Навоий аввалги зариф кимсалардан ўзининг қизиқ кўриниши ва ажойиб сўзлари билан мумтоз ва мустасно бўлган мавлоно Шаҳобуддин Мудаввинга марҳамат юзасидан эгар-жабдуқли бир от инъом қилди. Бу илтифот муносабати билан мавлавий ўзини олий ҳазратнинг хос кишилари қаторида ҳисоблаб, хизмат ва мулозаматни ҳаддан ошириб юборди. Масалан, қачонки Навоий отга миниб бирор ерга борадиган бўлса, у ҳам хизматда бўлар, уйга қайтиб келганда эса дарвоза ёнидан бир қадам ҳам нарига кетмас эди. Шу сабабдан, лутфу карам манбаи Навоий ундан жуда қисилди, бироқ олий хулқи унинг дилини оғритишига ва очикдан-очик ўз мулозиматидан узоқлаштиришига йўл қўймаз эди. Ахийри, хизматкорлардан бири Амирнинг кўрсатмаси билан, ўғри тариқида унинг олдига борди ва отини олиб, тезлик билан бозорга бориб сотди. Мавлавий Шиҳобуддин Мудаввин уни ҳақиқий ўғри деб ҳисоблади, орқасидан қидириб, икки тош йўлни пиёда босди, лекин отдан ҳеч қандай асар топмагач, юз берган воқеадан ҳайрон бўлиб, чопиб иззат денгизи бўлмиш Амир ҳузурига келди ва ўзининг саргардонлик кайфиятини арз қилди. Олий ҳазрат дедилар:

— Биз отингнинг баҳосини берамиз, фақат шу шарт биланки, бундан кейин от сақламайсан ва отланган чоғимизда бизга ҳам бош оғриғи бўлмайсан.

У бунга рози эканлигини билдирди. Шу вақт Амир хизматкорга деди:

— Маълум миқдор ақчани мавлонога берингиз.

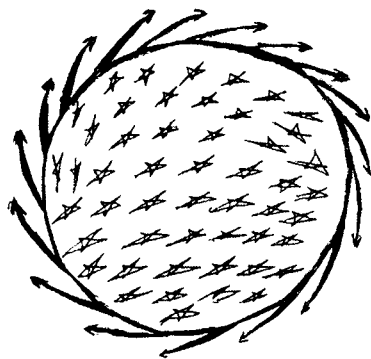
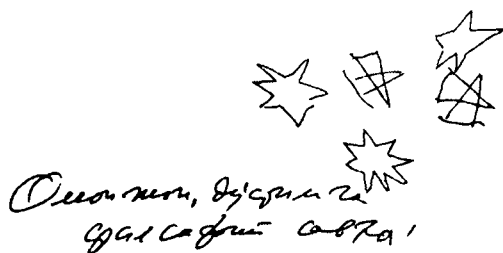
Ҳийлакорлик қилган киши унга 94 танга санаб берди. Мавлавий тааж-жубланиб:

— Инъом қилинган ақча 100 танга бўлиши керак, не сабабдан 6 танга кам? — деди. Ҳозир бўлганлардан бири деди:

— Отингизни бундан ортиққа олмадилар.

Элик учта невара, ўн тўрт чевара кўрган Самарқанд вилояти Қўшработ тумани Зармитан жамоа хўжалиги Камар қишлоғи оқсоқолларидан қутлуғ 90 ёшга кирган **Мамасоли ота ТОЛЛИБОЕВ** сермева боғни эслатади.

Бир тегирмон тоши янглиг
зил босиб чарх айланур,
Бамисоли отчопарда
бетиним нарх айланур.

Handwritten signature in Cyrillic script.

Бундан кўп йиллар бурун, Мустақилликни орзу қилаётган пайт эди, зерикарли бир даврада Абдуллажон, халқимизнинг суюкли шоири Абдулла Орипов, юқоридаги тасвир билан икки сатр шеърни менга лутф тариқасида «узатиб» юборди. Мен шеърга ўзимча икки сатр «қўшдим»:

**Бир тегирмон тоши янглиг
зил босиб чарх айланур,
Бамисоли отчопарда
бетиним нарх айланур.
Қотса ҳамки, бу ҳаёт савдосида
бечора бош,
Ҳар қалай, шукрона бўлсин,
очилич тарх айланур...**

Бизнинг яшаш тарзимиздан тафаккуримизгача ўзгариб кетди. Бу гап энди тарихга кўчди.

Лекин бизда ажиб бир шеърят бор. Кимдир мандан ўтказиб янги даврга мос мушоирага киришмоқчи бўлса, марҳамат. Ёзганини жўнатсин. Йил давомида албатта, журналда берамиз.

Омон МУХТОР

МИНБАР

Ўткир Раҳмат

ЮРАК ЁНИБ ЯШАШИ КЕРАК

Мустақил давлатимиз — она-Ўзбекистонимизнинг ўн биринчи баҳорини катта қувончлар билан қаршиладиқ.

Ўн бир йилдирки, Ўзбекистонимиз байроғи Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қароргоҳида бошқа мамлакатлар байроқлари қаторида ҳилпираб турибди. Ўн бир йилдирки, жаҳон харитасидан мустақил, озод ва обод Ўзбекистон ҳам ўз ўрнини эгаллаб турибди. Шунинг учун ҳам уни ўрганишмоқда, унга ҳавас қилишмоқда.

Тарихан қисқа давр мобайнида ўзбек халқи Йўлбошчиси раҳбарлигида асрларга тенг бунёдкорлик ишларини амалга оширди. Кишилар руҳиятида тетиклик, эртанги кунга ишонч пайдо бўлди, миллат ва юртга садоқат чинакам эътиқодга айланди. Энг асосийси, Истиқлол қайта йўлга қўйилган она-Ватан, она-Ўзбекистон юракларга кириб келди ва диллардан мангу жой олди.

Юртга, унинг кўз илғамас кенгликлари, осмонўпар тоғларининг бетакрор гўзаллигига, ўз дони, ўз пахтасию олтинига, ўз самолётию автомобилига эгалик қилганлар, Аму билан Сирдарёдан сув ичган, Зарафшонни лойқалатиб кечганларнинг нигоҳларидаги шуқуқ бугунги ижодкорни қўлга қалам олиш, дилдан ғурурланишга руҳлантириши, қалбига тизгинсиз туйғулар бахш этиши табиийдир.

Собиқ қизил салтанатнинг истибдод тегирмонидан омон чиққан заҳматкаш халқимиз бугун ўз тақдирини ўз қўли билан яратяпти. Ўзингиз таққосланг: қишлоғу шаҳарлар қиёфаси, аҳоли турмуш тарзи бундан ўн бир йил олдин қай ҳолатда эди? Бу савол жавоби ҳар биримизни афсуслантиради. Истиқлол йилларида тарихий аҳамиятга молик улкан қурилишлар амалга оширилди, кўшма корхоналар барпо этилди, улкан ислохотлар қилинди. Ер эгасини топди. Деҳқон ва фермер хўжаликлари дунёга келди.

Ёдимга бир учрашув тушди.

Бу киши билан Термизда танишиб қолгандим.

— Ўтган йил Олтинсой чакана меҳнат қилмади, — деди Ҳожи бобо ўз сўзида, — сиз билан биз, адашмасам, катта синовдан ўтдик. Халқимиз нималарга қодирлигини амалда кўрсатди. Шундай сув тақчил келган йилда режамизни бажардикми, мени бир айтди дейсизлар, бу йил Олтинсойимиз ҳаммадан ўзиб кетади!..

Ҳожи бобо билан андак гурунглашдик.

— 1921 йилда Шакарқамиш қишлоғида туғилганман, — деди Ҳожи бобо, — Оллоҳга шуқур, роппа-роса саксонга кирдим. Учта урушда қатнашганман. Финляндия, Олмония, Япония урушида. Иккинчи гуруҳ ногирониман. Урушдан илгари чўпон эдим, 10 та фарзандим бор. Олтови қиз, тўртови ўғил. Улардан ёлчидим. Бари эсли-хушли, ўқимишли.

Э, сизларга нимасини айтай, зап замонларга етдик-да. Мустақиллик дегани энди билсак, улуғ неъмат экан. Тавба, ширин туш кўраётганга ўхшайман. Илгари бригадир, фермага мудир бўлганим билан битта туёққа ҳаддим сигармиди? Битта машина, э нималар деяпман, машинани-ку кўйинг, битта мотоцикл олишга кучим етмасди. Дангиллама уй қуришга-чи? Бордию емай-ичмай курдим ҳам дейлик. Ана унинг савол-жавобини кўринг эди. «Қайдан олдинг?», «Нимани ҳисобидан курдинг?» деб обориб-обкелишарди, тинка-мадоримизни қуритишарди.

Мана, ўнлаб туёғим бор. Туёқ нима экан, керак бўлса битта шахсий «Камаз»-им, битта тракторим, битта «Жигули»м, битта дала-тошга минадиган гурзовойим бор. Хитой тегирмоним, мойжувозим кеча-кундуз хизматда. Ўтмишда шунча нар-самдан биттаси бўлганда, аллақачон «жойим»ни топиб кетардим. Оллоҳга шукур. Шундай ёруғ кунларни кўрсатганига шукур, 10 гектар ерим бор. Хешларим, ўғил-қизларим, невараларим ишлашади. Ярмига буғдой, ярмига пахта экканмиз. Ўтган йил ҳар гектар ердан 81 центнердан дон, 42 центнердан пахта олдик.

Телевизорда Президентимиз сўзласалар жон қулоғим билан эшитиб ўтирам-ан. У киши деҳқон бой бўлса, юрт обод бўлади, дейдилар. Ерни эгасига бер, дейдилар. Фермерлар, тадбиркорлар йўлини тўсманглар, дейдилар. Қани, ўзингиз индаллосини айтинг, дунё дунё бўлиб, шундай халқпарвар, мард, танти, бағри кенг юрт раҳбарини кўрганми? Илоҳим, тани-жонлари соғ бўлиб, умрлари узоқ бўлсин.

— Нима учун фермер хўжалигингиз номини «Азамат» қўйгансиз? — сўраймиз Ҳожи бободан.

— Азамат набирам, шуни номига қўйганман. Ҳозир Олмонияда ўқийди. Хат ёзиб туради. Телепонда гаплашиб турамиз, — деди Ҳожи бобо. — Мақтанишга йўймасангиз, сиздан сўрамоқчиман. Мен шу ёшимда, болаларимни ёнимга олиб, шунча юқори ҳосил оляпман-у, нега бошқа фермерлар бунинг уддасидан чиқолмайди. Ерни олишга олиб қўйиб, умрини зое ўтказди? Нима учун? Мен айтаман. Ундайлар астойдил ишламайди. Мана бу ери, — Ҳожи бобо юрагига ишора қилади, — тоза эмас. Иймонини, виждонини, эътиқодини ютган. Ерини сотади, ўғитини сотади... Мана шунақалардан ерни олиб қўйиш керак. Шуни ёзиб чиқса бўладими?!

Бобо кўзларимизга тик қаради.

— Бўлади, албатта, бўлади!..

— Йўқса, қўлларингни очинглар, омин, тупроқ олсаларинг олтин бўлсин. Азиз бошларингиз омон бўлсин.

Яна бир воқеа.

Тошкент аэропортида ўтган йили тасодифан қашқадарёлик Муҳаммаджон акани учратиб қолдим. У Тошкент Иқтисодиёт университетини тугатиб, бакалавурлик дипломини олган ўғли Нурмаматни хорижга магистратурага ўқиб келиш учун жўнатаётган экан. «Умид» жамғармаси томонидан йўлланма олган Нурмаматнинг ҳаяжонини кўрсангиз эди. Оддий деҳқон фарзанди-я!

Бугун чет элларда тадбиркорлик масалалари билан эмин-эркин шуғулланаётганлардан тартиб хорижий ваколатхоналаримизда фаолият кўрсатаётган миллатимиз вакилларига бу имконни Истиқлол бахш этганини гурур билан айтмоқ керак.

Бундан ўн бир йил аввал академик лицей ва коллеж сўзлари, айтинг-чи, кимнинг тушига кирувди? Бугун ана шу билим даргоҳларида ўғил-қизларимиз камолга етмоқдалар.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ ёзувчиси Саид Аҳмад «Қишлоқ ҳаёти» газетасининг шу йил март ойи сонида эълон қилган «Томга чиқсанг олам кўринур» фалсафий-ижтимоий ҳикоясида мамлакатимиздаги оламшумул ўзгаришлар маҳорат билан тасвирлаб берилган. Ҳикоянинг «Баландлик» деб номланган қисмидаги мана бу парчага эътибор қилинг:

«...Энди тўнғичим тўрт қаватли иморат қуряпти. Уч қаватли уйнинг тоmidан бутун район кафтингда тургандек кўринади. Бу тўрт қаватли уйнинг тоmidан област, уёғи Қозоғистон, буёғи Тожикистон томонлар кўриняпти. Хўп, дунё шу, деб ҳовлига тикилиб ўтирган эканман-да!

Шундоқ дориламон давр келганда отанг раҳматли бўлмадилар-да. Бу милли-

онларни кўрмадилар. Бола кўрдилару пул кўрмадилар. Пенсиянгдан бериб тур, деб мендан қарз сўрардилар.

Мана бугун мен болаларимнинг томига чиқиб дунёни кўряпман. Дунё болаларимни кўриб, мени ҳам кўряпти...»

Ҳа, Ўзбекистонни, ўзбек халқини бутун дунё кўриб турибди, бутун жаҳон Ўзбекистон, ўзбек эли кўз ўнгида!

Яқинда муборак ҳаж сафаридан қайтган танишим Ҳакимжон билан суҳбатлашиб қолдим. Унинг айтишича, сафарнинг сўнгги кунларида уларни йўқлаб муҳожир ватандошларимиздан бири — радио журналист меҳмонхонага келибди. Салом-алиқдан сўнг, у мамлакатимизда ислом динига бўлган муносабат ҳақида интервью беришни сўрабди. Жавобни эшитгандан сўнг Ўзбекистонга, унинг халқига, юрт раҳбарига раҳматлар айтибди. Аслида унинг тескарисини тасаввур қилиб юрган экан, бечора мухбир. Ўзингиз хулоса қилинг, биргина шу йилнинг ўзида тўрт мингга яқин юртдошимиз ҳаж сафарига бўлиб қайтди. Улар учун ҳукуратимиз томонидан кўрсатилган ғамхўрлик, яратилган имтиёз бир олам... Бошқа ниятда келган мухбир ҳаяжонланиб, пишиқ-пухта жавобларни магнит тасмага ёзиб олиб қолибди. Ҳатто у шундай кишилар билан танишганидан бағоят шодланганини ўз уйига таклиф этиш билан ифода этмоқчи бўлган...

Нега бу воқеани эсладим. Ахир Истиқлолмасми ҳатто номлари унутилаётган улуг аждодларимиз — Имом Бухорий, Ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Мотурудий, Аҳмад Фарғоний, Амир Темур руҳларини шод этган!

Ўн биринчи баҳорини қаршилаган Ўзбекистонимизга илоҳим кўз тегмасин. Минтақада тинчлик ва барқарорликни таъминлаш йўлида мамлакатимиз раҳбариятининг жуда катта ҳиссаси бор. Шукурки, жанубий сарҳадларимиз ортидаги биродаркушлик урушлари поёнига етди. Қўпоровчилик нақадар даҳшатли офат эканлигини бутун дунё англаб, хушёр тортди. Шунинг учун ҳам халқаро терроризм ўчоқларига ўт кўйилди. Тараққиётга ва тинчликка раҳна солишга ҳаракат қилган манфурлар жазосини олди. Америка Қўшма Штатларида 2001 йил 11 сентябрда рўй берган фожеали воқеадан сўнг айниқса бутун дунё тинчликсевар кучлари бирдам, ҳамкору ҳамжиҳат фаолият кўрсатдилар. Бу борада Ўзбекистон, Юртбошимизнинг алоҳида ўрни борлиги ҳар биримизда фахр ва ғурур уйғотади.

Мамлакатимиз Президентининг Америка Қўшма Штатларига қилган ташрифи моҳиятан тарихий аҳамиятга моликдир. Расмий ташриф давомида икки мамлакат ўртасида стратегик ҳамкорликни кенгайтириш, аксилтеррор доирасидаги ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлаш, шунингдек, Марказий Осиёдаги вазият, хавфсизлик ва давлатларимиз ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ масалалар муҳокама этилди. Бу сафар Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бозор иқтисодиётига асосланган эркин, демократик ва фуқаролик жамияти барпо этиш, инсон ҳуқуқлари дахлсизлигини таъминлаш, мамлакатимизни ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқиш каби эзгу мақсадларга тезроқ эришишимизга ёрдам бериши табиий.

Ана шу улуг Ватанни, мўъжизалар яратишга қодир буюк халқимизни, ёнимизда елкама-елка туриб фидойилик кўрсатаётган замон қаҳрамонларини дилдан куйлашга илҳом берган ўн биринчи баҳоримиз муборак! Ҳаммамизга юракларимизни ёниб яшаш, баланд пардаларда ёниб куйлашга даъват этаётган ойдин кунлар қутлуг бўлсин!

*Тирикликми бердинг, онажон,
Отам меҳри сўнмас ҳеч қачон,
Юзларимда кувонч бир жаҳон,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!*

*Тилло замин, бебаҳо минг бор,
Қатимизда йўқ зарра губор,
Куз ўтмайин бошланар баҳор,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!*

*Шу заминда ўсган буюклар —
Эли суйган жондан суюклар,
Аждодларни авлодлар йўқлар,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!*

*Бу кунларга етмадик осон,
Мозийга боқ; тақдир кўп сарсон,
Оллоҳ берган бугунги имкон,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!*

Эзгуликдан Ўзи йўқласин,
Ёмон кўздан Ўзи сақласин,
Ўзлигимиз Ўзи ёқласин,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Эту тирноқ каби биттамыз,
Қорачиғдай юртни тутамиз,
Шу Ватан, деб бирга ўтамиз,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Бўлишганлар бўлолмас энди,
Бу қўрғонни ололмас энди,
У кунларни соллолмас энди,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Дарёлар ҳам ортга қай тмагай,
Мард авлодлар ёлгон айтмагай,
Сафдан сира чиқиб кетмагай,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Ҳасадлармас ҳаваслар унсин,
Бор эзгулик энди қувонсин,

Қалб муҳаббат, меҳрдан қонсин,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Бу маъводан ҳаприқар дил гоҳ,
Нелар ёдга тушади ногоҳ,
Элу юрт тинч,
Лек бўлгин огоҳ,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Бир бошга бор ахир бир ўлим,
Она-Ватан, дейди бу дилим,
Истиқлолдан бошқа йўқ йўлим,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!

Сен ёнмасанг — олови менман.
У ёнмаса — қалови менман,
Тақдиримнинг — ялови менман,
Дам ғанимат, тинмасин юрак,
Энди ёниб яшаши керак!
Энди ёниб яшаши керак!

Адабиёт абадий

* * *

Абдулла Қодирий ёзган эди: «1912 йилда (90 йил бурун) манфактур билан савдо қилувчи бир кишига йилига 50 сўм баробарига приказчик бўлиб кирдим...»

Машхур «Ўткан кунлар» романи дастлабки боқлари билан ўқувчилар 80 йил муқаддам «Инқилоб» журналида таниша бошлашган эди.

* * *

Чўлпоннинг «Уйғониш» шеърлар тўплами ҳам шу даврда (1922 йилда) нашр этилган.

* * *

Шоир, носир, мунаққид Шокир Сулаймон 42 ёшида қатагон қилинганди. Бу воқеа (1942) 60 йил бурун рўй берган.

* * *

Устод Чархий бундан 30 йил бурун «Девон» тузган эдилар.

* * *

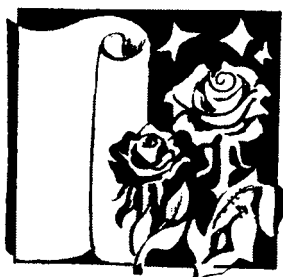
Файратий (Абдурахим Абдулла ўғли) туғилган кунга 100 йил тўлапти.

* * *

Фафур Фуломнинг илк тўпламлари 70 йил муқаддам нашр этилган эди.

* * *

10 йил бурун Чустий (Набихўжа Нуруллоҳ ўғли)нинг «Садоқат гуллари» китоби босилган.

БИР КҮЁШИДИРКИМ, ЧАРАКЛАР ОЛАМ ҲЗРА МЕХРИБОН

Мен эдим бир ёндаю...

Жамол Камол

Ўзбекистон халқ шоири

Шоиру Шеър Шуур

Мен эдим бир ёндаю
бир ён — буюк Чотқол эди,
Менда бир аҳвол эди,
Чотқолда бир аҳвол эди...

Оқ булут, байзо булут
соқит эди тоғ бошида,
Мен-да жим, соқит эдим,
бошимда мажнунтол эди.

Тоғ эди теграмда, лекин
кўзларим осмонида
Гоҳи кечмиш акс этарди,
гоҳи истиқбол эди.

Тоғ ила ҳамдард эдим мен,
оҳига оҳим туташ,
Жўр эди диллар, вале,
айтмоққа тиллар лол эди.

Чўққиларда мен кўрар эрдим
Ватаннинг фолини,
Ҳар оғоч — Ҳақдин нишона,
сирли бир тимсол эди.

Бор эди тоғдек юракда
минг умиду эътиқод,
Менда ҳам минг бир хаёлу
орзуйи аъмол эди.

Кўзларимдан ёш тўкиб,
сўйлар эдим ҳолимни мен,
Тоғда ҳам кўк чашма ўйнаб,
арз этардек ҳол эди.

Эрк ила иқболда эрди
ҳам хаёлу ҳам савол,
Ҳам хаёлу ҳам саволда
эрк эди, иқбол эди...

Мен эдим бир ёндаю
бир ён — буюк Чотқол эди,
Ул уни кўкларда байрам,
юртда истиқлол эди...

Буни, жоним, ҳаёт дерлар...

Буни, жоним, жаҳон дерлар,
жаҳоний бир ҳаёт, дерлар,
Туганмас мўъжиза, балким,
туганмас мўъжизот, дерлар.

Ҳаётнинг хислати — энг аввало
меҳнат — машаққатдир,
Кейин — меҳру мурувват,
охири — сабру сабот, дерлар.

Ҳаётнинг лаззатидир —
ишқ аталмиш мўжизи даврон.
Кейин — сидқу садоқат,
охири — байту баёт, дерлар.

Ҳаётнинг зийнатидир —
маҳраминг, ул севгили ёринг,
Кейин — фарзандларинг,
куч-қувватинг, қўлу қанот, дерлар.

Ҳаётнинг қийматидир —
сен ҳаётдан излаган маъно,
Ки тақдири азалдан
сенга бўлган илтифот, дерлар.

Ҳаётнинг ҳикматидир —
илму фан, соғлиқ-саломатлик,
Ҳалол, мардона турмуш,
яхши обрў, яхши от, дерлар.

Ҳаётнинг суврати бир бошқа эрмиш,
сайрати бошқа,
Заҳар-заққум тутиб илкинга гоҳ,
қанду набот, дерлар...

Жамол, жиндак ҳаёт дарсин ўқиб,
бир дона шеър битдинг,
Бу мавзу аслида андоқки,
чексиз коинот, дерлар...

Менинг кўнглимни ром этмас

Бу ёлғон шиквалар, сўзлар
менинг кўнглимни ром этмас,
Магар ром этмаса кўнглимни,
кўнглим эҳтиром этмас.

Муҳаббат бир фаройиб куш
эрурким, қанча ёлборма,
Адоват соя солган гўшага
сайри хиром этмас...

Киши инсон бўлолса,
бори басдир, на эмиш мансаб,
Магар олий мақом
ҳар кимсани олий мақом этмас.

Бировлар эл аро ёлғонни
рост деб айтсалар, сабр эт,
Кўрарсан бир куни,
маҳшаргача шундоқ давом этмас.

Фикр-андиша қил,
инсон деган бир хилда қолгайму,
Замин узра замон ҳам
айланиб, бирдек маром этмас.

Ҳаёт ҳар кимсани
ҳар лаҳзада бир имтиҳон айлар
Ва лекин амру фармон
бўлмагунча, интиқом этмас.

Юриб шоми ғарибон ичра,
ўйла субҳи содикни,
Бўлолмас кеча кундуз,
субҳидам этганни шом этмас.

Жамолга «Дилхирож» машқини
чалгайсиз тонг отгунча,
Фалак ҳам машқини
охирга етказмай, тамом этмас...

Сўрма мендан сен ҳақиқатни...

Сўрма мендан сен ҳақиқатни,
жаҳоннинг жонидир,
Жумла инсонга Яратганнинг
буюк эҳсонидир.

Сўрма мендан сен ҳақиқатни,
ҳақиқат қайда, деб,
Ул — сенинг қалбингдадирким,
ул — башар иймонидир...

Бир малақдирким, яшар
меҳру мурувват богида,
Эътиқод посбон анга,
инсоф — унинг кўрғонидир.

Бир қуёшдирким, чарақлар
олам узра меҳрибон,
Пойида ердир муаллақ,
бошида осмонидир.

Бир дарахтдирким, жаҳон аҳли
унинг парвонаси,
Олиму одил ҳукмдорлар
унинг боғбонидир.

Бир гўзалдирким, ҳамиша
мубталодир аҳли шеър,
Ҳар асл инсон унинг
бир ошиғи ҳайронидир.

Сўрма мендан сен ҳақиқатни,
ҳақиқат қайда деб,
Ҳар кўнгилнинг мулкидир ул,
ё тилак, армонидир...

Гар ҳалоллик бўлса йўлдош,
қўлласа мардоналик,
От унинг, байроқ унинг,
даврон унинг давронидир.

Гар эгилса, ё эзилса,
етса ё заҳму завол,
Бош букук, тиллар тугук,
диллар — унинг вайронидир.

Гар ҳақиқат элда устун бўлса,
элнинг кўкси тоғ,
Ул — ҳаётнинг машъалидир,
ул — юракнинг қонидир...

Йўлингда бир синиқ ойна кўрсанг...

Йўлингда бир синиқ ойна
кўрсанг, устидан юрма,
Ушалган бу кўнгилнинг
парчасидир, сен-да синдирма.

Кўтар бошингни боққил
қуёшга, ойу юлдузга,
Ғарибдирман, ғарибдек
кўзларимга термулиб турма...

Умр ўтди, ариқда шалдираб
сув оқдию кетди,
Надомат чекма, афсус айлама,
қуйганни куйдирма.

Насибанг — бир нафасдир,
балки ўн йил, балки юз даврон,

Фақат Ҳақ бирла бўл,
Ҳақ ёдисиз сен турма, ўлтирма.

Паризодим, сенга қурбон
бўлай мен, қай тараф боқсанг,
Уни ахтар, уни кўр,
бошқаларни кўрмасанг кўрма.

Аё, дунёи дун, соҳиб кўнгилларга
мурувват қил,
Магар оқилни қонлар йиғлатиб,
жоҳилни кулдирма.

Жамолнинг кўкси қондир
дахр аро тиғи маломатдин,
Жароҳат устига солма жароҳат,
ханжаринг урма...

Кўзларингга тўлмасин ёш...

Кўзларингга тўлмасин ёш,
кипригинг нам бўлмасин,
Гул юзинг сарғаймасин,
барг узра шабнам бўлмасин.

Мен жаҳон кездим баса,
чекдим жаҳон озорини,
Менга ҳамдам бўлди андух,
сенга ҳамдам бўлмасин.

Кирмасин остона ҳатлаб,
ошиёнингга алам,
Хонадонингда севинч бўлсин,
сира ғам бўлмасин.

Давлатинг бўлсин зиёда,
бахту иқболинг баланд,

Толеингда офтоб бўлсин,
сўник шам бўлмасин.

Қай киши сенга ҳасад этса,
иши бўлсин касод,
Бир умр ташвишга ботсин,
хотири жам бўлмасин.

Ҳар кунинг бир байрам ўлсин,
ҳар тунинг хуррам, вале,
Сенга байрам бўлмаган кун
менга байрам бўлмасин.

Эй Жамол, дунёда ошиқ —
расмидур меҳру вафо,
Қайси ошиқ ёрига
жавр этса, одам бўлмасин...

Неча дўст кўрдим жаҳонда...

Неча дўст кўрдим жаҳонда,
жисм аро жонимга дўст,
Неча дўст кўрдим яна,
ошимгаю нонимга дўст.

Во дариғо, бир умрлик
орзую армон менга,
Орзуйимдек дўст тополсам,
топсам армонимга дўст.

Дўстга мен жонимни бердим,
меҳрини офтоб дедим,
Боқмади лекин қорайган —
чоғи осмонимга дўст...

Неча бир душманни кўрдим,
худди дўстдек меҳрибон,
Неча бир дўстлар топилди,
бўлди душмонимга дўст.

Дўст эсанг, кел, ҳар нечук
онимда сен ёнимда бўл,

Бўлмагил ёлғиз қуёшли
давру давронимга дўст.

Дўсти содиқ истаюрман,
қўлла, Оллоҳим, мени,
Ё ҳабибим, бўл менинг
покиза иймонимга дўст.

Соябон бўлсин азиз
бошига мовий осмон,
Гар қадам кўйса қуёшдек
Ўзбекистонимга дўст...

Васлига етган кўнгилнинг...

(Мувашшаҳ)

Васлига етган кўнгилнинг
ишқи бор, армони йўқ,
Васлига етмас эса ул,
дарди бор, дармони йўқ.

Оҳ уриб, васлингга етдим
бир куни, эй соҳира,
Орзуга етган кўнгил
шукронасин поёни йўқ.

Ҳар қачон боқсам юзингга,
юзланур ҳайрат менга,
Хусн элининг сен каби
бир хуршиди тобони йўқ.

Ишқ аро кечган куним
бошимда ҳар дам осмон,
Ишқдан айру кунларимнинг
ери бор, осмони йўқ.

Дур бўлиб кирдинг садафга,
биргадирмиз бир умр,
Даҳр аро бундоқ умрнинг
васли бор, ҳижрони йўқ.

Айласам арзи муҳаббат,
неча минг дoston керак,
Ай Жамол, ишқ дафтарин
шарҳ айламак имкони йўқ...

Адабиёт абадий

* * *

50 йил муқаддам Уйғун домла Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси бўлиб иш бошлаган эди.

* * *

Собир Абдулла вафотига 30 йил бўлди.

* * *

50 йил бурун адиба Ойдин (Манзура Собирова)нинг «Ҳикоя ва очерклар» китоби чиққан эди.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг катта баҳсларга сабаб бўлган «Тобутдан товуш» комедияси 40 йил бурун (1962 йилда) яратилган эди.

* * *

1932 йил (бундан 70 йил бурун) Миркарим Осим Педагогика илмий-тадқиқот институт-да ишлай бошлаган эди.

* * *

Қуддус Муҳаммадийнинг «Сен туғилган кун» китоби 50 йил бурун нашр этилган.

* * *

Иззат Султон 70 йил муқаддам (1932 йилдан бошлаб) адабиётшуносликка оид мақола-ларини эълон қила бошлаган...

Кимга ким изҳор этар бу дамда оҳи сардини,
Ким чопар шошиб мозорға, кўмғали ўз дардини,
Қай замона айлағай мажруҳ яратган мардини,
Қумрии маҳзун киби ҳар кеча нолам маддини,
Манъ қилма жилваи сарви хиромонимға боқ.

«Комрон»лар элни ўтқа ёққанин гар кўрмасанг,
Дўстлар дўстига тухмат таққанин гар кўрмасанг,
Пок сийнамни чаёнлар чаққанин гар кўрмасанг,
Заъфаронлар ичра симоб оққанин гар кўрмасанг,
Ҳар тараф сориг юзимда ашки ғалтонимға боқ.

Не-не мард, мардоналар, бу кун турар йўқсил киби,
Муждасиз ўзни ҳалок этмоқчи бемор фил киби,
Манда бир ҳол қолмади, рангим йўқотдим сил киби,
Печтобим айб қилма, ўтға тушган қил киби,
Нотавон кўнглумда ўтлуғ доғи ҳижронимға боқ.

Не замон бул, одам одамиға отса қаҳрни,
Не макон бул, дўст ич деб, дўстига тутса заҳрни,
Оғу инсон хунидек тошиб, тўлотса наҳрни,
Ҳайрат этма, гар бало тўфони тутса даҳрни,
Сели ғамға манбаъ ўлғон чашми гирёнимға боқ.

Ким башар ғамидадур, анга чироқ бу дарди ишқ,
Кимга ғам бегонадур, андин йироқ бу дарди ишқ,
Кимга умрин нақши, кимга бир сўроқ бу дарди ишқ,
Қасд айлар дам-бадам ранжу фироку дарди ишқ,
Чиқмағон мунча азоб ичра қотиғ жонимға боқ.

Гар фуқаро ҳолатин бир бора кўрмак истасанг,
Қуч-мадорингни анинг комига бермак истасанг,
Ёки Қурбон нияти — аслини сўрмак истасанг,
Оғаҳий ҳолини гар ишқ ичра билмак истасанг,
Чашми ибрат бирла дардангиз девонимға боқ.

* * *

Дарди дил изҳор этар эрсанг, дегил жононға сўз,
Жонсипар, соҳибжамол, ишқ мулкида султонға сўз,
Чун шифоат етказур жондин чиқиб ҳам жонға сўз,
Эй кўнгул, одам хаёл айлаб, дема нодонға сўз,
Чунки ул одам эмас, топсанг дегил инсонға сўз.

Яхши сўз бирла чиқар, дерлар, инидин аждаҳо,
Етказур дарди дилинг десанг, башаргаким, сабо,
Бўлғон ул инсонға зийнат ибтидою интиҳо,
Сўздир инсон қалбида бир гавҳари қийматбаҳо,
Они сарф этма дебон, ҳар ҳуши йўқ ҳайвонға сўз.

Топтирур, айлаб жило, заргарки зарнинг қадрини,
Булбули нолон билур гулғунчаларнинг қадрини,
Билмағон юз йил яшаб, билғайму сарнинг қадрини,
Ваҳ, не янглиғ билғуси ҳайвон гуҳарнинг қадрини,
Ким, топар ҳаз етса ул кунжорау сомонға сўз.

Ким фано мулкиға банд, нафси ҳавоға қулдурур,
Авж олиб ҳирсу ҳавас, иймонни бир кун ўлдурур,
Демағил онларға доно сўз, бари бир пулдурур,
Сўз мавҳум айламак нофаҳмға мушкулдурур,
Ким, бўлуб сўз аҳли бағри қону ботғай қонға сўз.

Беҳуда тийғи алам бирла бағирни тилмағил,
Топмасанг мушфиг харидор, гўшт канора илмағил,
Асрағил, дил гавҳарингни санги хора билмағил,
Ҳар хасосат шеваға сўзингни зоеъ қилмағил,
Сўз демак гар истасанг, де соҳиби эҳсонға сўз.

Сезмагон ош таъмини, билгаймикин туз қадрини,
Ношукр, нокас, басир англармикин кўз қадрини,
Бетариқат, беҳудо ким, топмағай ўз қадрини,
Билмагон ўз қадрини, не билғуси сўз қадрини,
Хайфдур доно демак нодону беирфонга сўз.

Нуктапардоз тўғрисўз ким, эл анго хуштордурур,
Сўздин умрига зийнат бермади ким, хордурур,
Демаким хор, балки Қурбон, бенаво, бемордурур,
Олам ичра барча ишдин қаттиғу душвордурур,
Огаҳий маъкул қилмоқ беҳаё нодонга сўз.

* * *

Не гуноҳим, даҳри дун иқрор мандин ўзгага,
Лаззату меҳру сири ошкор мандин ўзгага,
Не сабаб шоҳимда иззат бор мандин ўзгага,
Ваҳки, айлаб лутфу эҳсон ёр мандин ўзгага,
Айламас зулму ситам изҳор мандин ўзгага.

Ёки ман гумросиманми бунда одам наслининг,
Топмадим очиб китоб, асрори дунё аслининг,
Не учун ўқиға дучор ўлмишам ёр қаҳрининг,
Заҳри ҳажрини берур ҳар дам манга у, васлининг
Нўшини инъом этар бисёр мандин ўзгага.

Ман оёғи остида хор, бошида тож жазмани,
Ишқли жонимни отиб ул, севса найлай, мурдани,
Эй Худо, одамга ҳақни етказур қозинг қани,
Киймасун кўнглум на янглиғким қовуб ман хастани,
Сухбатига йўл берар дилдор мандин ўзгага.

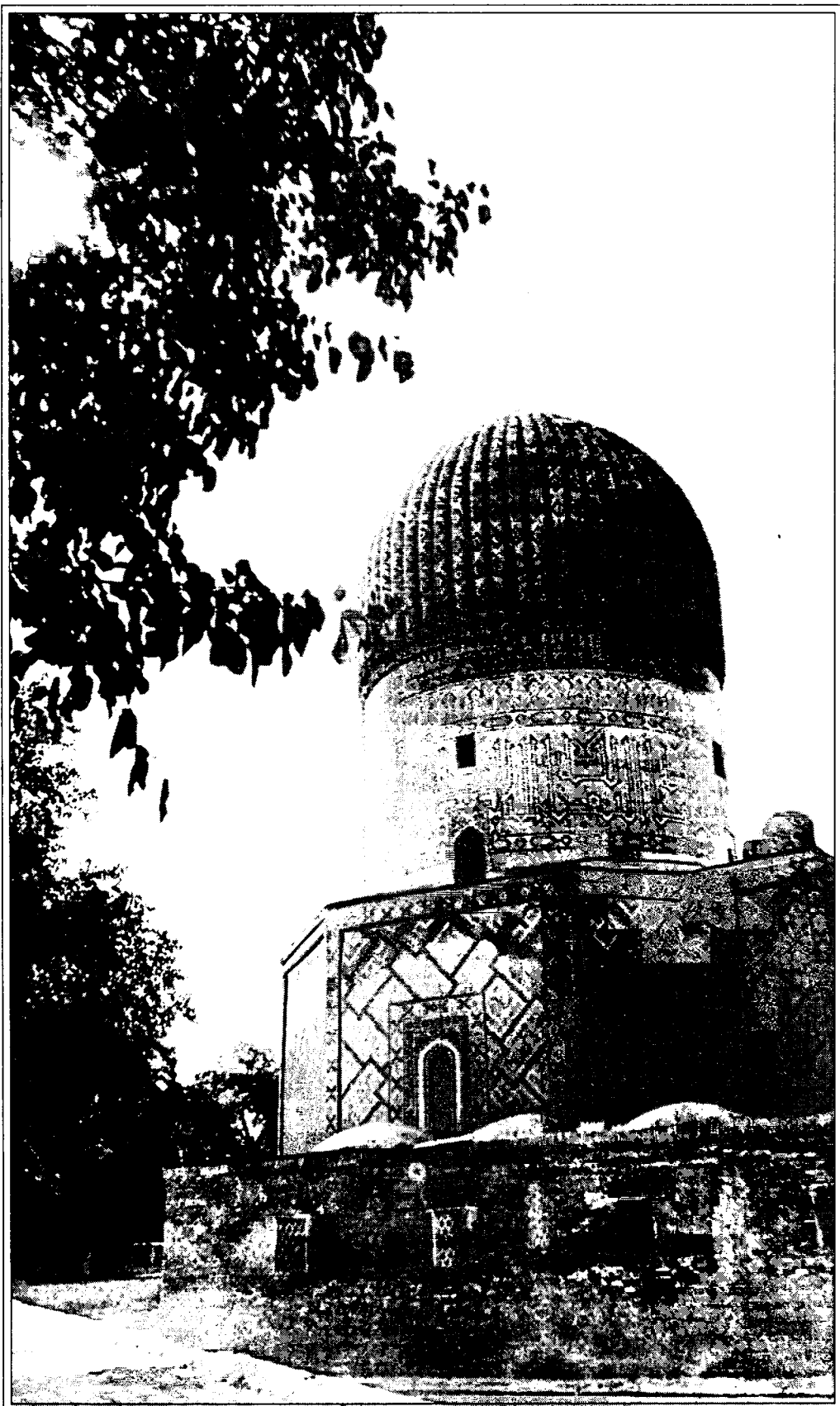
Тўғри сўзим неча дедим, неча кўрдим ёлбориб,
Шеваи девоналиғ қилдим эшигида туриб,
Эй Худо, тарафдин итлари гавго кўтармишлар ҳуриб,
Булбул осо нолам эрмас тонгки, хори ҳажр уриб,
Жавр қилса ул чаман рухсор мандин ўзгага.

Ман анинг васлини истаб айладим жоним фидо,
Етти олам кул бўларким оҳ чекиб қилсам нидо,
Шоҳ агар зулм айласа, кимга қилурсан илтижо,
Ваҳки, мандин ёрни бегона айлаб, ошно
Айлади чархи ситам кирдор мандин ўзгага.

Дилга келмас шодиёнлиғ энди минг бор истасам,
Ғам дилин эзган фақир кўп, тингламиш зор, куйласам,
Лек дилдор лутфидин маҳрум этиб қилмиш қасам,
Олди жонимни ғами фурқат, карам айлаб бу дам,
Берма, соқий, май бурун зинҳор мандин ўзгага.

Сўзларимдан сачраса учқун, ажаб йўқ, негаким,
Ғамда жисмим бўлса гар тутқун, ажаб йўқ, негаким,
Қилса Қурбон ишқига якун, ажаб йўқ, негаким,
Огаҳий гар йиғласа тун-кун, ажаб йўқ, негаким,
Манга жавру, лутф айлар ёр мандин ўзгага.

Асрлар, асарлар

Ҳайдар Яҳъёев

ҲАЁТ ТИПСИМЛАРИ

БОЛАЛИГИМ

Мен 1927 йилда қадимий Самарқанднинг қоқ ўртасида, Регистон майдонида ёндош бўлган Шаҳрисабз маҳалласида уста Яҳъё оиласида дунёга келган эканман.

Болалик йилларимда раҳматли бувим Ҳамробегим маҳалламиз тарихи ҳақида кўп марта менга гапириб берганлари ҳамон эсимда.

Ўша йиллар Регистон майдонидан Самарқанднинг Ургут тумани ҳамда Тожикистоннинг Панжакент туманига олиб борувчи Панжакент кўчаси номи тош йўл мавжуд бўлиб, бизнинг Шаҳрисабз ва Ҳавзибалаңд (балаңд ҳовуз) маҳаллалари кўчанинг икки томонида жойлашиб, Регистон майдонида жипслашган эди.

Кўчанинг ўнг томонида кулолчилик маҳсулотларини сотувчи дўконлар, тайёр тандирларнинг намуналари, этиқдўзлик, тароқчилик дўконлари бор, ўртасида чойхона, кўчанинг чап томонида эса баққоллик ва қассоблик дўконлари зич жойлашган эди. Маҳалламизнинг чойхонасидан ўтганда катта жомеъ масжид, ундан нарида бир неча карвонсаройлар бўлар эди.

Чойхона ёнида пастқам кўча маҳалла аҳли жойлашган асосий майдонга олиб боради. Масжиднинг саҳнида қатор ҳужралар бўлиб, олди майдон ва майдон пастида харсанг тошлар билан ясалган каттақон ҳовуз. Қишин-ёзин сув тўла, маҳалла аҳли шу ҳовузнинг сувини истеъмол қилади. Қишларда ҳовуз қалин муз билан қопланганда ёш болалар яхмалак учарди.

Маҳалламиз аҳли деярли узоқ-яқин қариндош-уруғлардан иборат, бир қанча гуруҳдан ташкил топган эди.

Масжидадаги ҳужраларда европаликлар ва асосан бошқа вилоятлардан келган кишилар истиқомат қилар эди.

Эс-эс биламан, Эшматов деган қуюқ қора сочли новча одам бўларди. Ўша йиллари худосизлар уюшмасининг бошлиғи дейиларди. Негадир ҳамма ундан ҳайиқарди. Маҳалламизнинг беш-олти ёши улуғлари олдида, ҳовуз ёқасида Эшматов динни «афъюн» (заҳар) деб исботламоқчи бўлиб, масжид эшигидаги иккита узун ёғоч тугни узиб олиб, ёғочларни ўтин қилиб, ҳужранинг олдидаги ўчоқда ўтин ўрнида ёқиб, ўз ибораси бўйича қўлбола ош пишириб еб, худосизлигини яна бир бор намойиш этди. Одамлар Эшматовга нафрат билан қараб, тарқалиб кета бошладилар. Буни мендан эшитган бувим Ҳамробеби Эшматовни қарғаб, зор-зор йиғладилар. Кейинчалик Эшматов ароқхўрликка муккасидан кетиб, қийналиб, хор-зор бўлиб, Самарқанддан

қаёққадир ғойиб бўлган эмиш. Кейинчалик билсам, бадбахт Эшматов масжиддаги кўп нодир, қалин муқовалардаги араб ва форс ёзувидаги китобларни ҳам ўтин ўрнида ўз ўчоғида қалаштириб, овқат пишириб еган экан.

Оиламиз ўша йиллари дадам, ойим Шафоат Мирзаева, бувим Ҳамробиби ва дадамнинг ўғай оталари, шахрисабзлик кулол ўрин болоблардан иборат эди.

Ҳовлимиз маҳалла масжидининг чап томонида, ҳовузнинг рўпарасида, машхур Ҳомидбойнинг икки қаватли, йигирма хонадан иборат ажойиб нақшинкор ҳовлисининг ёнгинасида жойлашган кичкина пастқам ҳовличадан иборат эди. Ҳовлимизда учта вассажуфт хона бўлиб, иккитаси бизга ва битта баландроқ ертўласиз хона бувимга қарашли эди.

Ҳовличанинг кириш йўлидаги каттагина хона меҳмонхона ва дадамнинг устахонаси вазифаларини ўтарди. Уйларнинг поли ва шифти бўлмай, уйнинг ерига бўйра ва кигиз солинган, битта хонага гилам тўшалган эди. Бу хона меҳмонларга мўлжалланган эди. Ҳомидбойнинг уйи билан бизнинг уйимиз ўртасида тоғам Облоқул Мирзаев, холам Қудратой оилаларининг ҳовлиси бўлиб, ораси 50 метрча масофани ташкил қилар эди.

Ҳовлимизнинг икки ёнида дадамнинг амакиваччалари Шермуҳаммад ва Абду-гаффорнинг ҳовлиси жойлашган эди.

Эс-эс биламан, биз майда болалар билан ўйнаб, Ҳомидбойнинг ташқари ҳовлиларига кириб қолардик, бойбува оқ салла ўраб, оппоқ кийимда ҳовли юзидаги сўрида савлат тўкиб, тасбеҳ ўгириб ёнбошлаб ўтирар, ёш болаларни ёнларига чорлаб, турли хил ширинликлар билан сийлаб, сўнг дуо қилиб кузатиб қўярдилар.

Кунлардан бир куни эшитдимки, бойбуванинг ўғилларини ГПУ қамабди, улардан олтин талаб қилиб роса қийнашибди. Бор-йўғини топширган Ҳомидбой чиқиб келиб, тезда Термиз орқали Амударёдан туркман эшкакчилари билан махсус мешларга миниб, Афғонистонга ўтиб кетибдилар. Ўғиллари Абдуҳакимни эса Амударёдан кечаётганда чекистлар отиб ўлдиришибди. Ҳовли бўм-бўш, одамсиз қолди.

Тезда унга турли ердан келган одамларни жойлаштиришди. Ҳовли турли миллат болалари билан тўлиб кетди. Афсуски, кейинги йилларда ажойиб осори-атиқа бўлган иморат тамоман бузиб ташланди, ўймакорлик билан ишланган эшик ва устунлар, қадимий гишталар талон-тарож қилинди. Маҳалла масжиди ҳам кейин бекилиб, темир-терсак омборига айлантирилди.

Ҳамро бувим айтишларича, бизнинг авлодларимиз Шаҳрисабздан бўлиб, буюк Соҳибқирон Амир Темур замонида, айниқса, Самарқанд подшоҳи Мирзо Улуғбек даврида Самарқандга кўчириб келтирилган, улар Регистон ва бошқа иншоотларни қурган. Маҳалламиз Регистон қурилиши учун лойхонага айлантирилган, у ерда қатор кошин пиширувчи хумдонлар бўлган, шу хумдонларда кошин сирланган, кичкина гишт ва бошқа безаклар, қадимий тўртбурчак гишталар пиширилган. Қурилишлар битгандан кейин лойхоналар ўрни кул ва тупроқ билан тўлдирилиб, одамларга уй-жой, ҳовлилар берилган. Шундай қилиб, аждодларимиз Самарқандда турадиган бўлиб қолишган ва маҳалламизга Шаҳрисабз номи берилган. Ўринбой бобом шуларни эслаб, ҳар гал: «Биз барлослар авлодидан», деб қўярдилар.

Ўша пайтларда ойим Шафоат Мирзаева оппоқ, ёшгина, келишган жувон бўлиб, тинмасдан уй ишлари билан шуғуланардилар, кечқурунлари эса тонг отгунча китоб мутолаа қилар эдилар. Маҳалланинг уч-тўртта қизларини араб ва форс тилларига ўқитар, орада маҳалладаги турли маросимларда отинбиби сифатида қатнашар эдилар. Шундай қилиб, ойим Самарқанднинг машхур отинбисиси бўлиб танилдилар ва деярли 90 ёшларигача шу хайрли иш билан машғул эдилар. Ойимларнинг томири аслида Бухорога бориб тақаларди, уларнинг бобокалонлари Бухоро амири томонидан Пан-жакент музофотига бек вазифасига тайинланган ва уларнинг авлодлари шу тариқа Самарқандга келиб қолган. Бувим тандир яшаш, кулолчилик билан бир қаторда мусиқа санъатининг катта ишқибози бўлганлар. Най, сурнай, дутор каби мусиқий асбобларни маҳорат билан чалар эканлар. Тўй маросимларида ҳам қатнашиб келганлар. Ойимни мактабга жуда ёш бериб, ўзлари ҳам обдан араб ва форс тилларида ўқитганлар. Ойимдаги катта зиёдалик хусусияти ҳам ана шундан бўлса керак. Бувам дадамга катта меҳр қўйиб, ойимни 16 ёшларида дадамга узатганлар. Ойим ҳам қиш кечалари раҳматли адаларини эслаб, у кишидан эшитган тарихлари ҳақида кўп марта менга гапириб берардилар. Ҳикоятларидан бирида Самарқандга ўрисларнинг келиши, Самарқанд аҳлининг рус қўшинларига кўрсатган қаршиликлари ҳақида, рус тўпчилари

Зарафшоннинг нариги қирғоғидан туриб шаҳарни ўққа тутгани, Бибихоним макбарасининг ярим гумбазини, авлиё Нуриддин Басир мадрасасида олтин гумбазни тўп ўқи билан яксон қилганлигини гапириб берган.

Ойимнинг адаларидан эшитган ҳикояларига қараганда, рус қўшинлари Самарқанд халқининг қаршилигини қонга ботириб бўлгандан кейин бутун шаҳар бўйлаб қирғин эълон қилганлар. Кўчага чиққан ҳар бир жонни отиб ташлаганлар. Бунинг исботи сифатида маҳалламизнинг масжиди ёнидаги катта ҳовуз ёнида жойлашган шаҳидлар мазорини айтадилар. Ўнлаб шаҳидлар кўмилган экан. У мазорга халқ доим шам ва пилик қўярди. Бу мазорни болалигимда ўзим ҳам кўрганман. Кейинчалик уни нобакор, худосиз Эшматов буздириб, текислатиб ташлади.

Дадам аксар вақтларини ташқаридаги меҳмонхонада ўтказар эдилар. Деярли ҳар ҳафтанинг беш-олти кунни этик, маҳси, ковуш тикардилар. Эскирган оёқ кийимларни ямаб, пардозлаб янгилардилар ва ҳафтанинг охирида тайёр маҳсулотларни дўконларга топширадилар, қолганларини эса бозорга олиб чиқиб сотардилар. Кечкурунлари дадам, бобом, тоғамлар санъатга ишқибозлик туфайли меҳмонхонада тўпланишар эди. Бу ўтиришларга ўша йиллари Самарқандда машҳур бўлган ҳофиз ва созандалар Камолхон Ҳожи Абдулазиз, Ҳожи Тамтамлар тез-тез ташриф буюриб туришар, мумтоз мусиқалардан чалишар, тоғам Облоқул акадан най ва сурнайда мақомлардан чалиб беришни илтимос қилишар эди. Фузулийхонлик, навоийхонлик қилишарди. Дадам ҳам ўз дуторларида чиройли куйлар чалиб, уларга жўр бўлар эдилар. Кўпинча мен уларга чой ташиб, дастёрлик қилардим. Шу боис бўлса керак, мумтоз ўзбек куйлари, айниқса, аруз вазидаги газаллар менинг қон-қонимга сингиб кетган. Биз одатда кишни шаҳардаги ҳовлида ўтказиб, баҳорда Қозикўрғон даҳасидаги бобомдан қолган, ойимнинг адалари боғида истиқомат қилар эдик. Қазарзор ариғининг бўйидаги боғимиз узумзор, тутзор ва турли мевали дарахтлардан иборат баҳаво жой эди. Боғнинг ичидаги катта кўрғон ички ҳовли вазифасини ўтарди. Кўрғонда узун айвон, молхона, ўчоқ, тандир, кўрғон тўридаги катта гилос дарахтининг тагида дадамнинг косиблик асбоблари жойлашган бўлиб, дадам ўша ерда ишлар эдилар. Боғ ташқарисидаги кўрғоннинг рўпарасида каттагина ҳовуз бўларди, унинг тўрт томонида тўртта супа кўтарилган эди. Ҳовузга иккита сада сояси тушиб турарди. Аксар оилавий маросимлар боғда ўтар эди. Раҳматли Ҳамро бувим дадамнинг ўтай оталари Ўринбой аканинг йил ошлари ҳам шу боғда ўтказилган эди. Маросимлардан кейин менинг хатна тўйим бўлиб ўтди. Дадам ва тоғам боғдаги кечки базмда қатнашдилар. Кўрғондаги хотин-қизлар иштирокидаги тўй-томоша маросимларида Фарғона ва Самарқанддан келган машҳур хонанда ва ўйинчи Жаннатхон ва Мақсадхонларнинг ажойиб кўшиқ ва рақслари ҳамон эсимда. Ўша йиллари колхоз тузилган, аммо негадир дадам колхозга аъзо бўлишни истамадилар ва боғни қолдириб, 1934 йиллармиди, Қўштамғали қишлоғидаги марҳум Муаззам аммамнинг боғларига кўчиб бордик. Айтишларича, ойимнинг мендан бошқа туққан фарзандлари турмаган. Шу сабабли ойимлар ва адамлар Шоҳимардонга бориб, бошимни назир қилиб тилаб олган эканлар, исмимни ҳам ўша ерда тилаб олган эмишлар. Мен 5 ёшга тўлгач, Оллоҳ уларга яна ўғил фарзанд бериб, отини Ҳамдам қўйишди. Аммамнинг боғига кўчиб ўтган йилимиз дадам ва ойим ўзларини ниҳоятда бахтли ҳис қилиб, 2 ёшга тўлган укам Ҳамдамжоннинг суннат тўйини ўтказишни мўлжал қилиб қўйишган. Дадам одатдагидек косибчилик қилар, бозор кунлари эса тайёр молларни сотиб келар, рўзгорни тўкин-сочин қилиб қўяр, ойим эса уй-рўзгор ишлари билан банд бўлиб, қишлоқдаги тўй-маросимларда отинбиби сифатида қатнашардилар.

Ўшанда укамга мен қарар эдим. Шу тариқа кузгача биз аммамнинг боғларида тинч, осойишта ҳаёт кечирардик. Аммо катта фожиа олдинда эканидан беҳабар ва бепарво эдик. Одатдагидек яқшанба кунни эрталаб дадам тайёр пойафзалларни қопга солиб, ўткинчи аравани тўхтатиб, Самарқанд бозорига жўнаб кетдилар. Кеч ҳам кирди, дадамнинг шаҳардан қайтиш вақтлари алақачон ўтиб бўлганди. Даҳшатли шамол кўзғалди. Айвонда иситмалаб ётган укам ва ойимдан бўлак ҳеч ким йўқ, ҳаммаёқ зимзиё, ойим ва мени ҳаяжон ва кўрқув босиб олди. Боғдаги қўшнилари алақачон шаҳарга кўчиб кетишган. Биз кечки узумларни узиб, сўнгра кўчмоқчи эдик. Мен ойимнинг пинжиги суқилганча ухлаб қолибман. Кечаси бемаҳалда кўча эшик тақиллаганда отилиб чиқдик. Бизга нотаниш икки кимса инграётган, ҳаммаёғи қон дадамни айвонга кўтариб опкириб ётқизиб қўйишди. Билсак, у кишилар дадамнинг танишлари бўлиб, улар воқеанинг тафсилотини ойимга ҳовлиқиб гапириб беришди.

Улар кечқурун рўзфорга майда-чуйда олиб, мана шу йўловчи аравага уй-уйларига кетиш учун тушишган ва Самарқанднинг Қўштамғалик йўлига чиқишган. Йўл бизнинг боққача 8 чақиримча келар, у вақтда тош ётқизилмаган, тиззагача ботувчи тупроқ ва аравалар изи кўпчиб ётар эди.

Дадамлар тушган арава ярим йўлга етгач, тупроқ билан кўмилган кўримсиз чуқурга ўнг ёни билан оғиб кетади. Дадам аравадан учиб тушади ва асовланган от ҳуркиб юрганда араванинг ўнг филдираги дадамнинг ўнг оёқларини бир неча жойидан синдириб ўтади. Дадамнинг ўнг оёқларидаги этиги қонга, суяк парчасига ва иликка тўлади. Шу йўсин, дадамни ярим кечада уйимизга олиб келишган. Инграётган, ярим хушсиз дадамни айвон тўрига қалин кўрпачалар устига ётқизиб қўйишди.

Сўнгра ойим ҳалиги кишилардан воқеани тезда тоғамга билдиришни қаттиқ тайинлаб, уларни кузатиб қўйдилар.

Эрталаб тоғам фойтунда Пирсиён табибни олиб келди. Инграб ётган, ранглари сапсарик бўлиб кетган дадамнинг қонга бўялган брезент этикларини табиб ўткир пичоқда кесиб ташлади. Оёқ ўрнида қилтиллаб ётган қонли гўшт парчаси чиқди. Табиб узоқ уриниб оёқни тўғрилаб шаклига келтириб, малҳам суриб, тахтача боғлаб қўйди. Дадамнинг мардларча оғриққа чидаб берганларини кўриб, терга ботган табиб ҳам қойил қолди. Мен билан ойим эса унсиз йиғлар эдик.

Шу орада Самарқанддан Қудратой онам, Муҳтарам аммам ва ойимнинг уч-тўрт дутоналари етиб келишди. Табиб жўнагандан кейин дадамга нисбатан Қудратой онам ва бошқалар турли ирим-сирим қилишди. Дадамнинг бошидан пул ўтиришди. Кечқурун боғнинг йўлакларига пиликлар ёқиб қўйишди. Шаҳардан келганлар уй-уйларига кетишди, аммо Қудратой онам биз билан қолдилар.

Шу йўсин дадам ўн етти кун тўшақда ётдилар. Бу орада деярли ҳар кун шаҳардан дадамнинг дўстлари, таниш-билишлари, ойимнинг дутоналари келиб, кўнгил сўраб кетишарди. Пирсиён табиб тоғам билан ҳар тўрт кунда келиб, дадамнинг яраларини кўриб кетарди. Аммо дадамнинг аҳволлари яхшиланмай, кундан-кун оғирлашиб борди. Иситмалари деярли тушмади, иштаҳалари яхшиланмади. Ахийри, тоғам билан табиб келиб, дадамнинг яраларини очиб кўрди, бошини тебратиб афсусланиб қўйди. Оёқлари сонларигача қорайиб кетган экан. Бу ёни Оллоҳнинг ўзига ҳавола, деб ишни битириб жўнаб кетди. Тушга яқин дадамнинг аҳволлари оғирлашди, алаҳсирай бошладилар, табиб берган дорини ичмай қўйдилар. Кечқурунга бориб хушларидан кетиб қолдилар. Ойимлар кўз ёшлари тинмай, дадамнинг оддиларидан жилмай, бошларини силаб чиқардилар. Онам дуо ўқиб, Худога ёлворардилар. Ярим тунда дадам ухлаб қолдилар. Аммо на мен, на онам, на ойим кўз юмдик, укам ухлаб ётарди. Тонгга яқин дадам кўзларини очиб, ойимга мурожаат қилдилар, алланамалар дедилар, сўнгра мени чақириб пешонамдан ўпдилар, шивирлаб бундан буён ойингга ўзинг қарашасан, деб кўзларини юмдилар. Орадан бир неча дақиқа ўтмай, жон таслим қилдилар. Ойим ва онам фарёд чекиб, еру кўкни титратдилар, сўнгра онам хўрсиниб, дадамнинг иккала кўзларини силаб, иякларини шойи белбоғ билан боғлаб қўйиб, юзларини ёпиб қўйдилар. Мен тинмай фарёд чекар эдим. Гира-шира тонг ёриша бошлади. Онам мени бурчакка чақириб, тезда шаҳарга етиб боришимни, тоғамни топиб фожиани айтиб беришимни ва дадамнинг жанозаларини жума намозига улгуриб ўқитишни буюрдилар.

Шундай қилиб, меҳрибон ва азиз дадам менинг ва укамнинг роҳатини кўрмай, 37 ёшларида фоний дунёни тарк этдилар. Мен ҳали етимлик нималигини, унинг даҳшатли азобларини билмас эдим. Онамининг сўзларидан кейин тонг шаҳарда оёқяланг Самарқандга йўл олдим. Йўлни яқин қилиш учун сўқмоқ йўллардан, қабристонларнинг ичи билан, гоҳ югуриб, гоҳ секин юриб, эрталаб тоғамнинг ҳовлиларига кириб

бордим. Тоғамнинг хотинлари Муҳтарамхоннинг елкаларига осилиб, ҳеч нарса деёлмай ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошладим. Ичкаридан югуриб чиққан тоғамни кучоқлаб, дадам ўлдилар, дея олдим, холос. Тоғам қўлимдан ушлаб гузарга чиқиб, ҳаммага воқеани хабар қилдилар. Сўнг фойтунга миниб, тезда боққа етиб бордик. Аллақачон анчагина одам йиғилган экан. Биздан кейин тез фурсатда турли от-уловларида дадамнинг таниш-билишлари, қариндош-уруғлари, маҳалламиз аҳли, тоғам билан ишлага Самарқанд санъаткорлари ва менга нотаниш эрқагу аёллар боққа кира бошладилар. Тез орада қозонларда сув иситилди. Қишлоқ масжиддан тўрт оёқли улкан тобут келтирилиб, айвон рўпарасига қўйилди. Айвоннинг олди парда билан тўсилиб, иккита ювувчи дадамни ювиб кафанладилар, сўнгра парда очилиб, бизни мурда билан хайрлашишга чақирдилар.

Кафанда барваста қоматли, оппоқ юзли, қора қошли, соқол-мўйловлари суғдиёна аҳлига хос қора-қизғиш рангда бўлган севимли дадам табассум билан ётганга ўхшарди. Дадамни сўнги маротаба кўришим эди. Кейин дадамнинг юзларидан қайта-қайта ўпдим. Қариндошлар ҳам шундай қилишди. Сўнгра мурдани тобутга солдилар. Тобут устига чиройли самарқандча палак, устидан кўк духоба мато ёпилди. Кўча ва боғ ичи одам билан тўла эди. Жамоа тобутни кўтарди. Тобут олдида мен тўйда кийган тўганининг устидан белбоғ бойлаб, тез юра кетдим. Мендан кейин тоғам, дадамнинг тоғалари, кекса ёшли Гадоёқул, Раҳмонқул оталар, ҳофиз Хожитамтам, аммаваччалари Шермуҳаммад, Абдуғаффор амакилар боришарди. Тобут қўлма-қўл бўлиб, йўловчилар ҳам тўхтаб тобутни кўтаришарди. Саккиз чақиримча йўлни тобутни қўлда кўтарганча, Самарқанднинг кираверишида Хўжай-Хизр масжиди ва қабристонига келдик.

Жуда катта жамоа, жума намозига келганлар ҳам кўшилиб, дадамга жаноза ўқиди. Сўнгра масжиддан 100 метрча юқорида янги қазилган гўрга дадамни дафн этдилар. Каттакон тупроқли гумбаз тепасига тоғам қаердандир синган хум идишнинг офиз қисмидан иборат бўлагини белги сифатида қабр устига бостириб қўйдилар. Мусулмон одати бўйича Қуръон тиловат қилинди, сўнгра қабрлар орасида чордона куриб ўтирган жамоа аҳлидан кимдир «Уста Яхъё қандай одам?» деб сўраганда ҳамма «Яхши одам» деб жавоб берди ва юзларига фотиҳа тортиб, тарқалишди.

Шундай қилиб, меҳрибон дадамни абадий манзилига кузатдик. Худойилар ўтгунча онам, Қудрат хола, аммаларим ва бошқа қариндошлар бизга дардашлик қилиб боғда қолишди. Қўй сўйиб, кўпчилик иштирокида худойи қилишди. Кейин тоғам бизни шаҳардаги ҳовлимизга кўчириб олиб бориб қўйдилар.

Уйимизда келди-кетди камайиб борди. Рўзғорнинг бутун оғирлиги энди ойимнинг зиммаларига тушди. Ойимнинг онамга ҳасрат қилиб айтишларича, бисотда ҳеч вақо қолмабди. Бор-йўқлари дадамнинг маросимларига сарф қилиб бўлинган. Онам, тоғамлар онда-сонда ойимларга беш-ўн сўм ташлаб кетишар, шу билан аранг қозонни қайнатардилар.

Оғир аҳволни мен жуда чуқур ҳис қилдим, ойимга қандай ёрдам бериш йўллари кечаю кундуз қидира бошладим. Бир амаллаб дадамнинг йигирмаларини ҳам ўтказиб олдик. Ойим шаҳарга кўчиб келганимизнинг учинчи куниёқ, ёшим тўлмаган бўлса ҳам, мени дугоналари ўқитувчилик қилаётган Мирзопўлот маҳалласидаги 5-мактабнинг биринчи синфига ўқишга жойлаштириб қўйгандилар.

Мақтаб уйимизга яқин бўлганлиги учун мен ҳар куни дарсдан чиқиб, тезда уйга етиб келар эдим. Биринчи синфда 10—15 кун ўқиғач, мен ўқиш ва ёзишни бемалол англаганим учун (ойим мени ёз бўйи мактабга тайёрлаган эдилар) Умаржонова опа мени ўзи дарс берадиган иккинчи синфга ўтказиб қўйдилар. Мен бу хабарни бетоб ётган ойимга гапириб берганимда, улар ниҳоятда хурсанд бўлдилар. Иккинчи синфда дарслар тушдан кейин бошланиши ҳам ойимга ёқди, чунки энди мен эрталаблари бетоб ойимга ва укамга қарashi, уй ишларини ҳам баҳоли қудрат бажаришим мумкин эди.

Умаржонова опа дарсдан чиқиб мен билан уйга келиб, касал ётган ойимни кўрдилар, бошимни силаб, яхши ўқийганимни мақтаб, ойимга тезроқ соғайишларини тилаб, укамни ўпиб қўйиб, кетдилар. Меҳмон кетгач, ойим ўринларидан секин туриб, тўшакни қоқиштириб қайта солмоқчи бўлдилар ва ҳайрат билан кўрпача қаватидан пул топдилар. Ўзларича, буни дугоналари — ўқитувчим Умаржонова ёрдам тариқасида қолдириб кетган, деб ўйладилар. Дадамнинг қирқларига ҳам бир неча кун қолган эди.

Эртасига ойим оғирлашиб, иситмаси кучайди. Укам Ҳамдамжон ҳам иситмалай бошлади. Мен бориб онамни чақириб келдим. Кўпни кўрган, уч-тўрт маҳаллага доя-

лик қилиб келаётган онам ойимлар ва укам Ҳамдамжонга ҳам кўрпа-тўшак солиб бериб, уй ишларини ўзлари бажара бошладилар.

Кундан-кунга ойимнинг аҳволлари оғирлаша бошлади. Дадамнинг қирқларига икки кун қолганда ойимнинг кўкракларини эмиб ётган укам Ҳамдамжоннинг томоғи икки томондан шишиб, иситмаси кўтарилиб кетди. Бир томонда маросим ташвиши, иккинчи томонда иккита оғир касални даволаш ташвиши, мени ва онамни ниҳоятда гангитиб қўйди. Онам яқин қариндошлардан ниҳоятда хафа бўлиб, уларни койишга тушдилар. Уйда ягона дастёр мен эдим. Азонда гузарга чиқиб, ҳолсизланиб ва дармонсизлашиб қолган ойимларга насияга каллапоча ва иссиқ нон олиб келиб, сўнг ҳовлини супуриб, чой дамлаб, касалларга нонушта тайёрлаб бераман. Ундан кейин ойимнинг топшириқлари билан қариндош-уруғларга бориб келаман. Сўнгра мактабга, иккинчи смена дарсига бораман. Мактабдан қайтишда яна насияга гузардаги ошхонадан уйдагиларга иссиқ овқат олиб келаман. Чунки онам касалларнинг олдидан жила олмай, ҳамма ишга мени югуртирардилар. Дадамнинг маросимларига бир кун қолганда укамнинг аҳволи жуда оғирлашди. Онам тезда тоғамнинг ишхоналарига бориб, ё доктор, ёки ўша йиллари Самарқандда машҳур бўлган афғон табиб — Атоуллохонни олиб келишни тоғамга буюрдилар. Мен тоғамнинг ишхоналарига бориб, шу ишни унга йиғлаб айтиб бердим. Тоғам соатларига қараб, сен уйга боргин, мен албатта табибни олиб келаман, деб айтдилар.

Уйга келганимда қоронғи тушган эди. Укамни онам ўз қўлларига олиб, аллалаб ухлатишга уриниб турар эдилар. Икки ён томоғи шишган укам иситмадан қип-қизил ёниб, ҳансираб, қисқа-қисқа нафас оларди. Орадан анча вақт ўтгандан кейин тоғам Атоуллохон табибни хонага олиб кирдилар. Атоуллохон укамни ечинтириб ўпкасини эшитиб кўрди, уни кеч чақиргани учун тоғамни анча койиди. Сўнг ёнидаги сумкасидан алақандай суяқ дорини олиб, укамнинг тамоғига суртиб, бинт билан боғлаб қўйди. Шундан кейин тоғамнинг қўлига рецепт ёзиб бериб, азонда дорини топиб келиб укамга ичиришни тайинлади. Шу билан бирга, ойимни ҳам кўриб, уларга ҳам дори ёзиб берди. Тоғам табибни олиб кетдилар. Алламаҳалгача мен ва онам касалларнинг ёнида ўтириб чиқдик. Укамнинг инграши тўхтаб, кўзи уйқуга кетиши билан ойимнинг ёнларига ётқизиб қўйдик. Ярим тунга бориб мен ва онам ўтирган жойимизда ухлаб қолибмиз.

Тонг маҳали укамнинг дод солган овози мен билан ойимни уйғотиб юборди. Ташқаридан онам яримжон, жони узилиш арафасида турган укамни олиб хонага кирдилар. Маълум бўлишича, биз ҳаммамиз уйқуга кетган пайтда Ҳамдамжон уйғониб кетиб, уй ва даҳлиз эшигига эмаклаб бориб, тўртта зинадан думалаган, иккинчи қўли билан табиб ўраган бинтни тортиб йиртмоқчи бўлгач, нафаси қисилиб қолган. Онам дарров унга сув ичирмоқчи бўлдилар, кейин сув томиздилар.

Қуёш чиқмай тонг палла укам онамнинг қўлларида жон берди. Ойим эса тамоман ҳушдан кетдилар. Мен дод-фарёд солиб, тоғамларнигина бориб, воқеани айтиб уйга қайтиб келдим. Йўлда қўшнимиз кулол Пирмуҳаммад амаки мендан воқеани эшитиб ҳўнграб йиғлаб, мени етаклаб уйга олиб кирдилар. Шу маҳал дадамнинг қирқи маросими билан чақирилган одамлар, қариндош-уруғлар, аммаларим, дадамнинг тоғалари уйга кириб кела бошладилар. Бир зумда ҳовлимиз одамга лиқ тўлди. Хуллас, кўпчилик ёрдамида укамнинг дафн маросими, дадамнинг қирқи бир кунда ўтказилди. Укамни Самарқанднинг Қаладәрхона гузаридаги болалар қабристонига дафн қилдик. (Ҳозир бу жой текисланиб, ҳовли-жойлар қурилган). Мен укамнинг қабрини кучоқлаб, зор-зор йиғладим. Энди бу дунёда уста Яхъёдан абадий ёлғиз ўғил бўлиб қолдим. Сўнгра мени тоғам, Пирмуҳаммад амакилар обдан юпатишиб, қўлларимдан тутиб уйга етаклаб келдилар. Ошпоқ, семизгина, дадамга жуда ўхшаш ягона жигарим — Ҳамдамжон икки ёшида тупроққа қўшилиб кетди.

Маросим тарқагач ҳам қариндош-уруғлар то ойим ҳушларига келгунча бизникида қолишди. Ойим ҳушига келгач, укамнинг ўлганини эшитиб, нимжон овозлари билан тақдирга ва Оллоҳга зорланиб тўхтовсиз йиғладилар.

Ойим ўзларига келгунча онам ёнларида бўлиб, мен одатим бўйича гузардан ойимларга каллапоча олиб келардим. Онам эса ойимни зўрлаб овқат едирардилар. Айниқса, онамнинг сўзлари бўйича, қўйнинг оёғи, калласи ва тили оғир касалга кучқувват берар эмиш. Чиндан ҳам ойим тетикланиб, ўринларидан туриб ўтира бошладилар. Иситмалари тушиб, бемалол гаплаша оладиган бўлдилар. 45 кун ичида, мен озгина қувондим ва югуриб гузардан каллапоча олиб келишга чиқдим. Борсам, калла-

поча сотувчи Мустафо чўлоқ идишни қайтариб берди ва мени жеркиб, аввал насиёга олганларинг ҳақини тўла, деб ҳайдаб юборди. Мен идишни қўлтиғимга қистириб, йиғламсираб қайтиб келаётганимда рўпарамдан Пирмуҳаммад амаки чиқиб, «Йўл бўлсин, ўғлим?», деб қўлимдан ушлади. Мен хижолат чекиб воқеани айтиб бердим. Пирмуҳаммад амаки менга меҳрибонлик билан: «Аттанг, аттанг, бунга хафа бўлма, ўғлим. Сен менга шогирд бўласанми?», дедилар. Мен бошим билан «хўп» ишорасини қилиб, орқамга қараб қўйдим. Пирмуҳаммад амаки қўлимдан ушлаб, гузар томонга бошлаб борди. Мустафо чўлоқни чақирди ва анча танбеҳ бериб уни уялтирди, сўнг чўнтагидан бир ҳовуч танга-чақа чиқариб, менинг қарзим эвазига тўлади. Мен хижолатдан ер ёрилмадию, кириб кетмадим. Пирмуҳаммад амаки ҳолатимни сезди ва Мустафо чўлоққа: «Шу болага истаганича калла-поча берасан ва пулни мендан оласан», деб идишимга тўлдириб қўй оёғи, қорин ва калла гўштини солиб, «Уйга бориб нонушта қилгин ва менинг олдимга келгин», деди. Мен ғалати ҳолатда уйга қайтиб келдим. Энди иштаҳага кирган ойим, онам ва мен мириқиб нонушта қилиб олдик. Сўнгра мен ойимга бўлган воқеани гапириб бердим. Онам тоғамни бепарволик ва лоқайдликда анча койиб, Пирмуҳаммад амаки дадамнинг узоқ қариндоши ва жаннати одам эканлигини таъкидлаб, менинг у кишига шогирд тушишимни маъқуладилар. Ойим ҳам бу фикрга қўшилдилар. Мен дастурхонга фотиҳа ўқиб, қўшни ҳовли — Пирмуҳаммад амакининг устахонаси жойлашган ташқари ҳовлига кириб бордим. Пирмуҳаммад амаки мени кулиб қарши олдилар. «Ўзим ҳам сенинг ёшингда ишни шогирд бўлиб бошлаган эдим. Бобокалонларинг — кулол, сен ҳам ўрганиб кетасан. Раҳматли дадангнинг касибчилик ҳунарини ҳам ўрган. Бир йигитга қирқ ҳунар оз. Уйга чиқиб, тез эски кийимларингни кийиб кел», деб, мени чиқариб юбордилар. Мен тезда қайтиб чиқдим. Уста ҳовлида териб қўйган, сирланиб, офтобда қурисин деб тахланган коса, лаган, шокоса, идишларни ҳовлининг ичидаги хумдонга тахлашни мендан бошқа шогирдларига буюрдилар. Мен ҳам пиширишга тайёр идишларни хумдон эшигидан ичкарига баҳоли қудрат узатардим. Устоз эса уларни хумдоннинг иккинчи қаватида тахлар эдилар.

Шундай қилиб, мен ўша кундан бошлаб ишга киришиб кетдим. Лой қоридим ва эшакда Зарафшон бўйидан, қамишзорлардан бошқа шогирдлар билан гил, қизил тупроқ ташидим, эрталаб ўқишим ва уй ишларини давом эттирардим. Ойда икки-уч марта хумдон ёқилиб, тайёр идиш-товоқлар фируза осмоний, қирмизи, тўқ сарғиш рангларда жилоланиб чиқарди. Тайёр маҳсулотни эшаклардаги махсус хуржунларга ортиб, дўконларга тарқатардик. Устоз ойда уч маҳал яхшигина иш ҳақи берардилар. Мен пулларни эндигина оғир касалдан турган ойимга келтириб берардим. Шу билан рўзғор тебратар эдик.

Маҳалладаги ҳовуз қўмилгач, ичимлик суви жуда танқис бўлиб қолди. Водопрвод йўқ эди. Мен ҳар куни ишга чиқишдан олдин иккита мис кўзада биздан беш маҳалла нарида жойлашган Тепакўрғоннинг пастиди оқадиган, ароқ заводининг ичидан ўтадиган анҳорга бориб, унга қуйиладиган табиий булоқдан уйимизга сув ташиб, сўнг ишга чиқар эдим. Пирмуҳаммад амакининг мендан 6—7 ёш катта ёлғиз тантиқ ўғли Қурбон бир кун ичкари ҳовлидан иккита челақ ва обкаш олиб чиқиб, олдимга қўйди ва тез ичкари ҳовлига сув келтиришни буюрди. Бу челақларда сув ташиш осон эмаслигини сезсам-да, Қурбонга йўқ дея олмасдан йўлга равона бўлдим. Нега бу ишни Қурбоннинг ўзи қилмайди, деган аянчли фикр мени қийнади. Булоққа бориб, челақларни сувга тўлдирдим, аммо обкашни кўтариш менга ҳаддан ташқари оғирлик қилиб, музда қоқилиб тушдим. Сув тўкилиб, кийимларим ҳўл бўлди. Бир амаллаб ҳўл кийимим билан ярим эмаклаб сувни устанинг ичкари ҳовлиси эшиги одига олиб келиб қўйдим.

Ичкаридан Қурбон чиқиб, ҳаяллаб кетганим ва челақларни тўлдириб сув келтирмаганим учун мени ўшқириб сўкиб берди. Хўрлигим келиб индамасдан уйга чиқиб кетдим. Кийимларимни алмаштириб устахонага қайтиб келдим. Пирмуҳаммад амаки бундан беҳабар эканлар шекилли, кечикиб ишга чиққаним учун менга бир ғалати қараб қўйдилар. Мен индамасдан ишимни қилавердим. Шу тариқа ҳар куни Қурбон челақлар ва обкашни олиб чиқиб берар, мен булоқдан инқиллаб сув олиб келардим. Оқибатда ишга кечикардим. Кунлардан бирида Пирмуҳаммад амаки бунинг сабабини сўрадилар. Мен мажбуран бўлган воқеани гапириб бердим. Уста Қурбонни койиб, бошқа сув ташима, ўзи ташисин у дангаса эшак, деб қўйдилар. Бу вақт баҳор ўз сепини ёйиб, ҳовли четлари, томлар устида майсалар кўкара бошлаган эди. Эртаси

куни Қурбон яна челақни тутқизиби, сув келтиришни буюрганида, мен: «Сувни ўзингиз ташир экансиз», деб орқамга қайтдим. Қурбон сўқиниб, лаънати етимча, ялқов, деб менга ўшқирди. Етимча сўзи юрагимга тиздай ботди. Ўша кундан бошлаб Қурбон мен билан ўчакишиб қолди. Мени ҳақоратлаб мазах қилди ва оғзида чақиб турган писта пўчоғи билан юзимга тупурди. Ўзи ҳеч қандай иш қилмасдан шогирдларни, айниқса, мени хўрлагани, бетимга тупургани сабр косамни тўлдириб юборди шекилли, қўлимда кўтариб бораётган ва хумдонга терилиши лозим бўлган хом косалар билан Қурбоннинг башарасига солдим ва ишимни ташлаб, уйга чиқиб кетдим. Уйда ойим йўқ эканлар. Чой-пойимни ичиб, дарсдан анча олдинроқ мактабга бордим. Кечқурун келиб ойимга юз берган воқеани гапириб бердим ва қайтиб Қурбонларнинг уйига ишга бормаслигимни айтдим. Ойим мени кучоқлаб ўпиб, бошимни силдилар ва йиғламсираб: «Майли, ўғлим, у ерга қайтиб борма, ўқийшингни ўқийвер», деб айтдилар. Кечқурун воқеадан хабар тошган Пирмуҳаммад амаки ойимга узр айтиб, иш ҳақимни ташлаб кетдилар. Шу бўйи мен Қурбон билан юз кўрмас бўлдим. Пирмуҳаммад амаки кўчада кўриб қолса, бошимни силаб, кулиб, самимий ҳол-аҳвол сўраб кўярдилар.

Бу воқеадан кейин мен кечалари узоқ ухлаёлмай ётадиган бўлдим. Қурбоннинг ҳақоратлашлари хаёлимдан кўтарилмас, шу билан бирга энди қандай қилиб пул ишлайман, ойимга қандай ёрдам бераман, деган хаёл тинчлик бермасди. Етимлик нони қанчалик аччиқлигини энди тушуна бошладим. Дадам тез-тез тушимга кирардилар. Дадам тирикликларида бўлган дахшатли воқеалар мунтазам хаёлимдан кеча бошлади. Ўшанда бир куни кечки пайт маҳалла оқсоқоли Абдуазиз амаки тўртта папкали нотаниш кишилар билан келиб, Тепанинг буйруғи бўйича пахта плани тўлмагани учун ҳар бир хонадон кўрпа-ёстиғига солинган пахтани давлатга топширишини қатъий буюргани, раҳматли бувим Ҳамробиви ва ойимлар дод солиб қаршилиқ қилганлари учун келган одамлар бувимнинг хоналарига бостириб кириб, тахмондан менинг тўйимга атаб тикилган кўрпа-ёстиқларни уйнинг ўртасига туширгани, бувим йиғлаб туриб уларнинг авра-астарини чиқаргани ва пахтасини тахлаб берганлари, келган одамлар дадамга пахтани кўтартириб, маҳалла чойхонасига олиб чиққани, атрофдаги қўшниллар ҳам шундай қилгани эсимга тушаверди.

Баҳор ҳаммаёққа сеп ёйган бир куни дадамни эслаб, юрак-бағрим эзилиб кетди. Шундан кейин эрталаб ойимга айтмасдан Хўжаи-Хизир қабристонини томон йўл олдим. Дадамнинг гўрлари пасайиб, кўм-кўк майса билан қопланиб, бир тўп лолақизгалдоқ очилиб турган экан. Гўрни кучоқлаб хўрсиниб-хўрсиниб йиғладим, сўнгра бувим ва ойимдан ўрганган сурани тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб уйга қайтдим. Шундан сўнг анча вақт дадам тушимга кирмадилар. Ойим тоғам ва Қудрат онам билан маслаҳатлашиб, ўзимизнинг боғимизга кўчиб кетишга ва колхозга кириб ишлашга қарор қилдилар. Эртасига тоғам арава олиб келиб, бизни Қўрғон қишлоғига олиб бордилар. Ойим бир-икки кундан кейин қишлоғимиз жойлашган «Дехқон иттифоқи» колхозига ишга кирдилар.

Биз қўрғонни йиғиштириб айвонга жой қилдик. Катта гилос остида усти ёпиб қўйилган дадам раҳматлининг иш асбоблари шундайлигича турарди. Учинчи куни колхознинг бригадирини Тошпўлат ака эрталаб қўрғон эшигини тақиллатиб, ойимни ишга таклиф қилди. Ишлари нариги боғда экилган катта пиёз полини ўтоқдан чиқариш экан. Ойим ишга кетдилар. Мен гилос ва шафтолиларнинг тагини кетмончам билан юмшатиб, чопиқ қилиб чиқдим. Ойим айтганларидек, кечқурунга мастава ҳам солиб қўйдим. Аммо боғ кўп узоқлик қилиб, мактабга боролмай қолган эдим. Бу муаммони ойим ечдилар. Эртаси кечқурун бригадир Тошпўлат ака уйимизга ювонгина оқ эшакни миниб келиб, қўрғон ичидagi дарахтга боғлади ва бу кўрра сенга совға, яхшилаб боқасан, кузда менга қайтариб берасан, деб чиқиб кетдилар. Мен беҳад хурсанд бўлдим. Чунки энди мактабга бемалол эшак миниб боришим мумкин эди. Бундан ташқари, боғимиздаги гилос, кўксултон эрта-индин пишиб етилиши, кейин ўрик, шафтоли, олма ҳам пишиши, уларни териб эшакда шаҳарга, бозорга олиб бориб сотиш, пулига рўзғорга керакли ун, гуруч, гўшт ва бошқа нарсаларни олиб келиш мумкинлигига ақдим етди. Вақти келиб шундай қилдим ҳам. Май ойининг ўрталарига бориб чиллаки гилосимиз пишди. Ён қўшнимиз Абдусалом маҳсидўзининг ўғли Омон қалин дўстим бўлиб қолди. Бўш вақтларда у билан боғда ўйнардик. Омон менга икки челақ гилос териб берди. Мен уларни гузаримиздаги баққолга улгуржи топшириб, пулига рўзғор учун майда-чуйда олдим, ортан пулни эса ойимга

бердим. Шундай қилиб, ёз бўйи боғдан мева-чева сотиб тирикчилик қилдик. Колхоз эса оймга ишлаган чек ҳақларини кузда ёки йиллик ҳисобот пайтида тўлар эмиш. Агар боғдаги мева-чева бўлмаса, билмадим, ҳолимиз не кечар эди. Биз асосан мева-чевадан тушган пул ва онда-сонда қишлоқдаги тўй-маракаларга оймнинг отинбиби сифатида қатнашганлари, шундан тушган озгина даромад ҳисобига кун кечирар эдик.

Мен ёзги таътилга чиқдим ва 2-синфни битириб, 3-синфга кўчдим. Таътилда бутун вақтимни боғда дўстим Омон билан, ўзимча озгина бўш қолган ерларни чопиқ қилиб ўтказар эдим. Ёзнинг охирларида оймни кечқурун колхоз идорасида ўтадиган мажлисга чақиришди. Кечқурун ойм ва қўшнилари етиб бордик. Клуб ниҳоятда чароғон бўлиб, кўзимиз қамашиб кетди. Ҳайратдан оғзим очилиб қолди. Умримда биринчи марта электр чироқлари порлаб турган бинони кўришим эди. Колхоз ўша кунни янги электростанцияни ишга солган экан, чўзинчоқ, бодрингсимон лампочкаларнинг ичи сарғиш-қизил нурга тўла эди. Залда тумонат одам. Ҳайъатда раис Юнусов Шукур ака, бригадир Тошпўлат ака ва бошқалар ўтирарди. Раис колхознинг ярим йиллик фаолиятини шарҳлаб, ютуқ ва камчиликлар ҳақида маъруза қилди. Сўнг бош ҳисобчи сўз олиб, ярим йилликка бутун ҳақ тўланишини айтди ва илғор колхозчиларнинг рўйхати ўқилиб, уларга совғалар улашилди. Рўйхатнинг ўртасида оймнинг номлари ҳам ўқилиб, у кишига бир кийимлик хон атлас мукофот, иш ҳақларига 2 пуд буғдой, 10 дона кир совун ва 10 кило пахта ёғи бериладиган бўлди. Пул йиллик ҳисоботда берилар экан. Сўнг қисқа концерт кўйилиб, кеча тез тугади. Ҳамма хурсанд бўлиб тарқалди ва чироқ ўчди. Кейин билсак, бу кичик электростанция суткасига 2 соатгина ишлашга мўлжалланган экан, у ҳам бўлса колхоз канцелярияси биносиди. Барибир ҳамма ҳайратда эди, янгилик-янгилик-да. Биз кўрғонимизга қайтиб келганда боғ билан кўрғон қоп-қоронғи эди. Юрагимни қандайдир ваҳима чулғаб, оймнинг қўлларини маҳкам ушлаб кўрғонга кирдик. Айвонга чироқ ёқилди. Ойм жой солаётганда ваҳима анча тарқади. Ойм оқшомлар ётиш учун жой солганда ёнимизга қатор қилиб уч-тўртта ёстиқ кўйиб қўйардилар. Илгари бунга унча ёттибор қилмаган фаросатим, ҳозир бунга етди. Яъни, ойм ҳам доимо ваҳимада бўлиб, ёстиқларни айвонда биз она-бола ёлғиз эмас, кўп киши ухлаб ётгандай қилиб қўяр эканлар. Эрталаб сўрасам, ойм гапимни тасдиқладилар. Бечора ойм кечалари деярли тўйиб ухламас эканлар-да.

Онам, тоғам, Муҳтарам аммавлар ойда бир-икки марта боққа чиқиб, биздан хабар олиб кетардилар. Баъзида кечалари ётиб ҳам қоладилар. Уларнинг тунаб қолиши мен билан оймга чинакам байрам бўларди. Катта холам Иқболой оймдан 7—8 ёш катта бўлиб, улар ҳам қўшни Рустам қишлоғидаги ўз боғларига ҳар йил баҳорда кўчиб чиқардилар. У киши басавлат, ҳаракатлари кескин, довюрак хотин эдилар. Ҳожи бобо анча йил қадр қилиб, катта ўғиллари Мардонқул (Облоқул тоғам билан тенгдош), қизлари Фароғатхон ва мендан 6—7 ёш катта Яздонқул деган ўғиллари бўларди. Мардонқул тоға каттақўрғонлик машхур созанда Шоди аканинг қизига уйланиб, Каттақўрғонда яшаб, кейин Термиз шаҳрига оиласи билан кетган эди. Иқбол холам Рустам қишлоғидаги «Ленин байроғи» колхозига бригадир бўлиб кўтарилгач, қишлоқлари бизга яқинлиги туфайли отда кечқурунлари бизникига тез-тез келиб кетардилар. У киши келганда қўшнилари чиқиб ҳурмат билан кутиб олишарди. Ўша пайтларда ойм Тошпўлат акадан сўраб, ишга чиқмай боғда қоладилар. Иқболхон холам мендан дарсларни қаттиқ сўрардилар. Ойм ўқиб берган китоблардаги шеърларни сўрар, айримларини ёддан айтишга мажбур қилардилар.

Мен у кишидан бироз ҳайиқардим, ҳаволари босар эди. Шундай кунлардан бирида боғимизга болалари билан шаҳардаги «Хужум» фабрикасида ишловчи ўртанча холам Шарофат ва кичик холам Рафоат ҳам меҳмон бўлиб келишди. Ойм ош қилдилар, яхши меҳмондорчилик бўлиб, қўшнилари тарқаб кетгач, Иқбол холам Рафоат холамини сочларини кестанлари учун роса койдилар. Қалаңдархона маҳалласида яшовчи этиқдўз поччам Рустамни ҳам ғойибона роса уришдилар. Шарофат холам кичкина холамининг ёнини олиб: «Бу фабрикада актив комсомол, шундай қилмаса бўлмайди», деганида, Иқбол холам баттар жаҳллари чиқиб, уларни Худони унутганликда айбладилар. Ўзлари эса ёшлари эллиқдан ошганига қарамай, узун сочларини рўмол устидан чамбарак қилиб, этик кийиб юришларига ҳайрон бўлардим. Иқбол холам фикрларимни қарашимдан сездилар шекилли, холамга қараб: «Мен Худони унутмайман, замоннинг зайли учун шундай юрибман, ҳаёни сақлаш керак», деган

эдилар. Ғазаблари кўзгаб, малъун Эшматовни, унинг маҳалламиздаги масжидни хароб қилганини, шаҳидлар мазорини текислаб, йўқ қилиб ташлаганини эслаб, худосизларни қарғадилар ва ҳаёт бундай турмаслигини таъкидлаб, кичик холамни яна койиб кўйдилар. Иқбол холам оймга қиш вამини еб кўйишни маслаҳат бердилар. Мен гапга аралашиб, Омон билан терган марвартак ва балхи тутлардан бир қоп майиз тайёрлаб, икки челақ шинни пишириб кўйганимизни айтсам, холам мени ардоқлаб мақтадилар. Кўрғонда иккита катта бўйра устига қурилган ўриқлардан туршак қиламиз деб холамга мақтандим. Меҳмонлар яхши кайфиятда тарқаб кетишди. Яна одатдаги кундалиқ ҳаёт бошланди. Ойим вақтли колхозга ишга кетардилар. Мен эса айвонни йиғиштириб, супуриб, бозорга мева-чева сотишга ҳозирлик кўрардим. Шундай қилиб, ёз бўйи ва эрта кузда шаҳарга оқ эшагимда мева ташиб, уни баққолларга топширардим. Ойим айтган керакли нарсаларни харид қилиб, боққа қайтиб келардим ва ортган пулни оймга топширардим. Куз ҳам кирди. Ўқиш бошланишига яқин ойим билан бозорга тушиб кийим-кечак ва пойафзал харид қилдик, сўнг шаҳарга кўчиб кетиш тарадудини кўра бошладик. Шунга қарамай, мен дарсдан қолмай эшакда мактабга қатнар эдим. Ўқишдан боққа қоронғи тушганда қайтардим. Унгача ойим йўлимни пойлаб кўчага чиқиб турган бўлардилар. Борган сари ойим билан мен катта боғда ваҳимага тушиб қолдик. Ойим шаҳарга бориб тоғам билан келишганларидан кейин кўчимиз, қуриган мева-чевамиз ва қишга узилган узумлар, шинни солинган кўзаларни аравага ортдик. Хайрлашишга қўшнилари, бригадир Тошпўлат ака чиқиб кетди. Тошпўлат акага раҳмат айтиб, эшагини қайтариб бердик. Ойим Тошпўлат акага тўн кийгиздилар. Қўшни Абдусалом аканинг хотинлари Рухсора опага бир кийимлик шойи мато ҳада этдилар. Тошпўлат ака кўлимни силаб, эшак сенга ўрганиб қолди, баҳорда қайтиб келганингда ўзинг миниб юрасан, дедилар. Илиқ ва самимий кузатиб қолишди.

Шаҳардаги ҳовлимизга кўчиб келганимизда қоронғи тушган эди. Эрталаб турганимда ичкари ҳовлидан нотаниш кишилар кўчага чиқиб кетишарди. Ичкаридаги ҳовлида дадамнинг амакиваччалари Абдухалил истиқомат қиларди. Қариндош-уруғчилик туфайли бизнинг ҳовлига ҳам, Халил амакимнинг ҳовлисига ҳам кўчадаги катта дарвозадан кириб, йўлақдан ўтиб уйларига кириб кетиларди. Эрталаб бизни кўришга келган тоғам яқинда Халил амаким ўз ҳовлиларини маҳалламизда истиқомат қилувчи Сафар кулолнинг укаси Хидир акага сотиб, қайноталариникига — Тойлоқ қишлоғига кўчиб кетганларини хабар қилдилар. Шундай қилиб, юз йиллар давомида остонасини бегона босиб ўтмаган ҳовлимизга бегоналар кўчиб келишди. Ойим йиғладилар, энди мен оёқости бўлдимми, деб тоғамга ёпишиб кетдилар. Тоғам қўл силтаб, наилож, бўлар иш бўлди, дедилар. Кечкурун кўшнимиз — ойим билан тенгдош касалманд аёл ош дамлаб, бизнинг оиламиз билан танишгани чиқди. Ойим бу аёлни яхши кутиб олдилар. У юрагининг касаллигидан шикоят қилар эди. Шундай қилиб, янги кўшнилари билан танишиб олдик. Хидир амакининг биринчи хотинларидан туғилган Субҳонқул исмли ўғиллари мендан ўн икки ёш катта ва ҳозирги хотинларидан туғилган Соҳиба деган қизлари менга тенгдош эди. Мендан бир ёш кичкина Мардон деган ўғиллари ҳам бор эди. Субҳонқул қайси бир техникумда охириги курсда ўқир экан. Биз аста-секин бу янги кўшниларга кўниқиб бордик. Аммо боғдаги кўшнилари каби яқинлик юз бермади. Мен ўшанда бизнинг оиламиз тақдирида бу оиланинг қутилмаган мавқе тутишини билмаган эканман (бу ҳақда кейинроқ ҳикоя қиламан). Биз ўз кунимизни кўриб юрдик. Бир куни кечкурун, қиш ичида, катта холам Иқболхон оймни уйга шошилиқ таклиф қилдилар. Холам кўшни Ҳовузбалаңда маҳалласида, Маҳдуми Хоразм маҳалласига олиб борадиган йўлнинг бошланишида жойлашган катта кўк дарвозали, икки қаватли нақшинкор биноси бўлган кенг саҳнали ҳовлида яшардилар. Ҳовли куёвлари Абдураим қовушдўзники бўлиб, қизлари Фароғат, ўғиллари Яздон ва неваралари Абдулло билан яшар эдилар. Абдураим почча, айтишларича, самарқандлик машҳур бой Мамараимбойнинг кенжа ўғли экан. Биз холамининг уйида узоқ ўтирмадик. Холам оймларга ўзларининг ва Фароғат холамининг янги кийим-бошларини совға қилиб, биз азон пайти Термизга жўнаб кетяпмиз, дедилар. Негадир йиғлаб хайр-маъзур қилиб қолдилар. Биз уйга қайтиб келдик. Шу бўйи улар ном-нишонсиз кетишди, узоқ йиллар дарак бўлмади. Ойимнинг айтишларича, улар ўтирган ҳовлининг асл эгаси Қозисалим деган киши экан, инқилобгача ва кейин Регистон мадрасасида мударрислик қилган, сўнг оиласи билан қайсидир чет мамлакатга жўнаб кетган экан.

Ўша йили қиш қаттиқ келди. Нарх-наво ҳаддан ташқари қимматлашиб, бир бурда нон топиш амри маҳол бўлиб қолди. Биз бир амаллаб баҳорга етиб олдик. Бригадир Тошпўлат ака ваъдаси бўйича оқ эшакни бердилар. Мен эшак миниб учинчи синфга қатнар эдим. Қимматчилик туфайли деярли ярим синф ўқувчилари дарсга қатнамай қўйганди. Ўқитувчимиз Умаржонова қандайдир касалга чалиниб, зўрға дарс олиб борардилар. Ойим боғдан кўкатлар териб, ялпиз, жағ-жағдан сомса қилар, мен орқали ўқитувчимга бериб юборардилар. Ўзимизнинг емишимиз ҳам кўкатлар бўлиб, онда-сонда ун қолдигидан атала пишириб берардилар. Майнинг ўрталарига келиб, чиллаки гилос пишганда, рўзгоримиз бироз жонланди. Мен дам олиш кунлари гилос териб шаҳарга тушардим. Уни колхоз дўконларига топшириб, пулига оз-оздан ун ва ёғ олиб келардим. Ойим ҳатто овқат емай колхозга ишга чиқардилар.

Бир куни азон пайтида қўрғон эшиги тақиллаб, Қудрат онам шошиб кириб келдилар. У киши Халил амакннинг уйлари ни сотиб олган Хидир амакннинг хотинлари кечаси вафот этгани, майитни бугун чиқаришларини айтиб, ойимни фотиҳага олиб кетишларини билдирдилар. Ойим афсусланиб, колхоздан жавоб сўраб, таъзигга кетдилар. Одатдагидек боғда ўзим ёлғиз қолдим. Негадир юрагим сиқилиб, дадамни хумор қилиб, соғиниб кетдим. Етимлик, отасизликнинг азоби вақти-вақти билан сиқилиш ва бўғилишга олиб келарди. Югуриб қўшни боққа — Омон ўртоғимнинг олдига чиқдим. Борсам, Омон адаси Абдусалом ака билан тикилган тайёр маҳсиларни бўяб, нималарнидир гаплашиб кулишиб ўтирган экан. Юрагим яна эзилиди. Абдусалом ака мен билан қуёқ кўришиб, ёнларига ўтқиздилар, дадам раҳматлини эслаб, уларни мақтаб кетдилар: «Ўғлим, даданг қўли гул уста эди, ўзидан яхши ном қолдирди. Сенинг юриш-туришинг менга ёқади. Отамнинг арвоҳи шод бўлсин, десанг, онангга содиқ бўлиб хизмат қилгин», деб қўйдилар ва Омон мен билан боришга рухсат бердилар. Омон икковимиз бизнинг боққа чиқдик ва ойим тайинлаб кетган юмушларни базара бошладик. Омон мен билан дарахтдан ўрик терди, бироз ўйнаб ҳам олдик. Сўнгра Омон билан келажакда ким бўлиш устида узоқ суҳбатлашдик. Кейин анча вақт бекинмачоқ, қувлашмачоқ ўйнадик. Укаси чиқиб Омонни чақириб кетди. Мен ҳовуз бўйидаги супада хаёл суриб, ойимнинг келишларини кутиб, чарчаб ухлаб қолибман.

Бир маҳал ойим ва онам шаҳардан қайтиб келиб, мени туртиб кетдилар. «Сен ухлаб ётибсан, қўрғонга ўғри тушиб, сандиқдаги нарсаларни ўмариб кетибди», деб қичқирдилар. Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. Юр-чи, деб қулоғимдан чўзиб ичкарига олиб кирдилар. Қўрғон айвонида биттаю битта сандиқ бўлиб, отамдан қолган, ойимнинг сандиқлари эди. У доим қулф бўлиб, калити ойимда турар, қаергадир бекитиб юрардилар. Сандиқнинг устига кўрпачалар тахланган эди. Ойим шаҳарга тушганларида қўрғоннинг эшигини қулфлаб қўярдим. Мен ўзим кўрсамки, қўрғон эшигидаги қулф бузилган, ичкарига кириб қарасам, сандиқ ланг очилган, ҳаммаёқ титилган. Ойим ва онам боққа ким келганини сўрадилар. Мен уларга Омондан бошқа ҳеч ким кирмади, дедим ва ухлаб қолишим сабабини айтдим. Ойимнинг фикри чиқиб, йиғлаб юбордилар. Билишимча, дадамдан хотира қолган тилла тақинчоқлар, тилла билакузук, тўнлари ва ойимнинг тоза кийимлик матолари, қишга ғамлаб қўйилган пича пуллари бор экан, ҳаммасини ўғрилар ўмариб кетибди. Мен йиғлар эдим. Шу орада Омон, адаси ва боғдаги ён қўшнилари чиқишди, турли хил гумонлар айтилди, деярли ҳамма-нинг фикри бир жойдан чиқди. Ўғри шу ўзимизнинг Қўзиқўрғондан, ўзимизнинг қишлоқдан бўлиши керак. Ойимга маслаҳат бериб, бирин-кетин уй-уйларига тарқаб кетишди ва бирпасдан кейин бизга овқат олиб чиқишди. Онам бу воқеадан кейин бизникида қолдилар. Опа-сингил бир нималарни гапириб ётишди. Уйқум қочиб уларнинг гапига қулоқ солдим. Онам ойимга боғда ёлғиз ёш бола билан кун кечириш қийин ва қўрқинчли эканлигини қайта-қайта ўқтириб, шаҳарга кўчиб кетишимизни маслаҳат бердилар. Ойимга қараб секин шивирлаб айтган гаплари ҳамон қулоғимда. «Сен ҳали жуда ёшсан, эринг ўлганига ҳам 3—4 йил бўлиб қолди, болангга оталик қиламан деган киши чиқиб қолса, албатта турмушга чиқ. Ёш боланг билан хувиллаб ётган боғда яшамагин». Ойим индамасдан пиқ-пиқ йиғлар эдилар. Бу гаплардан менинг баданим живирлаб кетди.

Азон пайти отларнинг дўпири эшитилиб, қўрғон эшигини тақиллатишди. Биз ўрнимиздан сапчиб турдик. Эй Худо, яна нима гап, деб қўрғон эшиги томонга қараб юрдик. Дарвозани очиб қарасак, учта отлик; бекасам тўн кийган, бошларида шойи белбоғдан салла, белларида патронтош, елкаларида пулемёт лентаси, ёнларида ёғоч

кобурада тўппончаси бор. Кейин билсам, бу «маузер» тўппончаси экан. Олдинги саман отда ўтирган кичкина жуссали киши салом берди. Ойимнинг йилаганини кўриб: «Кўрқманг, мен Амриддин бўламан, сизларга ёмонлигим йўқ», деди. Ойим, онам бирин-кетин ўзларини таништирдилар. Улар «Яхъё аканинг оиласимисиз, жойлари жаннатда бўлсин, Оллоҳу акбар», деб фотиҳа қилишди. Қудрат онам кечаги воқеани, уйга ўғри тушганини айтиб бердилар. Отдагилар бир-бирларига қараб қўйишди. Амриддин дегани онамга қараб: «Биз уларни топиб жазолаб, нарсаларингизни қайтариб олиб берамиз», деди ва Равонак қишлоғига олиб борадиган йўлни сўради. Сўнг «Биз албатта қайтамиз, яхши қолинглар», деб кетишди. Биз ҳайрон бўлиб, ташвиш остида қолдик. Ойим балки нарсаларимиз топилар, деб умидвор бўлиб қолдилар.

Нонуштадан кейин бригадир Тошпўлат ака кечаги воқеадан хабар топиб, ҳолаҳвол сўраб чиқди. Ойим Тошпўлат акага ўғри тушганини, отларда келганларни гапириб бердилар. Бригадир ҳайрон бўлиб: «Ия, бу яқинда пайдо бўлган босмачи «Амрича» бўлса керак. У одамларни зўрлаб комсомол ва партияга киришдан қайтариб юрибди. Қўлба қишлоғидаги оёғи енгил Санобар деган аёлнинг изига тушиб юрибди. Тинч қўймаса керак. Ҳозирча ишга чиқмасдан уйда бўлиб туринг. Мен ўзим хабар олиб тураман. Ўғрини албатта топамиз. Менинг ҳам гумонларим бор», деб кетди. Кейин онам менга тоғамни олиб кел, мен ойинг билан боғда бўлиб турамиз, деб тайинладилар. Мен шаҳарга тушиб тоғамни қидирдим. Улар йўқ экан. Кейин ишхоналарида кутиб турдим. Кечга яқин тоғам билан бирга боққа қайтиб келдик. Бўлган воқеани тоғамга йўл-йўлакай гапириб бердим. Бизни онам билан ойим хурсанд қарши олдилар. Сандиқ олдида ўғрилар олиб кетган чопон ва бошқа матолар тахланиб турарди. Қўрғонга пешинга яқин Амриддин билан бир одам келиб, нарсаларни ташлаб кетишибди. Ўғрилар анча нарида яшовчи ака-ука Шокир ва Зокир экани, уларни етимнинг ҳақини олганларинг учун, деб роса қамчи билан уришганини айтишибди. Шу пайт Тошпўлат ака кириб келди. Тоғам билан кўришиб, Амрича Шокир билан Зокирнинг боллаб тазирини берганини эшитганини сўзлаб берди. Тоғам бизларни шаҳарга олиб кетишларини эшитиб қаттиқ эътироз билдирди. Шундан кейин биз кузда шаҳарга кўчиб кетишга қарор қилдик ва боғда қолдик. Бригадир Тошпўлат ака ҳар куни икки-уч маҳал биздан хабар олиб турдилар. Қўшни Абдусалом ака ўғли Омон билан деярли ҳар куни кечқурун боғимизда ҳозир бўлишарди. Ойим колхоздаги ишини давом эттирдилар. Турмуш тарзимиз одатдагидек изга тушди.

Ёз охирида Амрича ҳақида ҳар хил гап тарқалди. Санобарни катта йўлда отиб кетишибди. НКВД ходимлари катта отряд бўлиб Амричанинг изидан тушиб, Дарғам бўйидаги пахса қўрғонда, боғ ичида Амричани қуршаб олишган ва отишма бўлган. Шунга қарамай, қаршилик қилган. Чекистлардан ўнтача одам ўлган. Амрича баланд қўрғон деворидан ошиб ўтганида оёғи синиб, қўлга тушиб қолган. Энди уни суд қилиб отиб ташлар эканлар. Бу хабарни ҳатто газеталарда ҳам ёзишди. Бизнинг уйга тушган ака-ука Шокир билан Зокир жума бозорида мол ўғирлаб қўлга тушиб, қамалиб кетишди.

Кеч кузда тоғам олиб келган аравада шаҳарга кўчиб кетдик. Ўша йили қиш эрта тушиб, жуда қаттиқ совуқ бўлди. Бехосдан нарх-наво кўтарилди. Нон ҳаддан ташқари қимматлашиб кетди. Устига устак, бегуноҳ одамларни ҳибсга олиш авжига минди. Бригадир Тошпўлат ака қамалганини эшитиб жуда ачиндим. Эртасига ўқишга борсам, мактаб илмий мудир — бухоролик мўмингина одам Бурҳонов ҳам қамалибди. Ҳурматли ўқитувчимиз Умаржоновнинг районода ишлайдиган эрини ҳам олиб кетишибди. Маҳалламиздаги илгари ГПУ тила учун қийнаган ногирон кекса Мавлон бобони ҳам аяшмабди. Ҳамма ваҳимада, ўзаро борди-келдилар қамайган. Тоғам ишлайдиган театрдаги Қўқондан келган режиссёрни ҳам қамашибди. Доим маҳалламиз чойхонасида ўтирадиган, мени кўрса гапга соладиган, шарқ адабиётининг катта тарихчиси бўлган «Жоме» тахаллусли амаки ҳам кўринмайди.

Қаҳратон қишда ҳовлимизда жуда фақирона кун кечирардик. Одамларнинг айтишича, қамаш одати бехосдан бўлиб, Россия ва Арманистондан келган НКВД ходимлари буни амалга оширар эди. Ваҳшийларча тинтув ўтказиб, қимматбаҳо нарсалар, айниқса, араб, форс, туркий тиллардаги китобларни олиб кетар эдилар. Ойим бундан қўрқиб, ўзлари ўқиб юрадиган китобларни ҳовлимиздаги ертўлага бекитиб қўйдилар. Мен одат бўйича обкашда сув ташир эдим. Ойим эса сандални иситиш учун қозоқи

кўмир, мевали дарахтдан бўлган ўтин ва лампамизга керосин топиш билан кунлари ўтар эди. Аёл киши бўлганлари учун қўни-қўшниларга ялиниб, пул бериб, керосин олиб келишларини илтимос қилардилар. Улар олиб келишар, лекин икки-уч барабар ортиқ нарх айтиб, алдаб кетишарди. Кечалари китоб ўқишни йиғиштириб, менга буюк шоирларнинг шеър ва фазаларини ёдаки айтиб берардилар. Машраб билан Хувайдо асарларини деярли ёд билар эдилар.

Биз келаси йил ёзда яна боққа кўчиб чиқдик. Одатдагидек, Тошпўлат ака менга эшагини берди. Шаҳарга мева олиб тушиб сотиб, ундан тушган пулга ойим айтган нарсаларни харид қилардим. Колхоз ойимнинг меҳнат ҳақларига ярим йилда бир берадиган галла, ун, ёғ, совунларни эшақда шаҳардаги ҳовлига олиб бориб ташлаб келардим. Боғимизга тез-тез аммаларим, Қудрат холам келиб туришарди. Тоғам ҳам келиб турардилар. Бир гал театрда драматург Исмоил Акрамнинг «Амрича» пьесасини сахнага қўймоқчи бўлганларини айтдилар. Менга пьеса тайёр бўлганда томошага олиб бораман, деб ваъда бердилар. Шундай қилиб, мен тоғам ишлайдиган театрга тушдим. Тоғам мени тез-тез театрга олиб борадиган бўлиб қолдилар. Колхозда яна бир йил яшадик. Негадир йил оғир келди. Умуман, ойим колхозда ишлаган пайтларида мен баҳоли қудрат уларга қарашиб юрардим. Ҳар йили июнь ойларида колхознинг чўлдаги буғдойзорига ўрим учун икки марта ойим билан борар эдим. Буғдойлар тикан билан ўралашиб ўсарди. Бошоқ терардим, жуда машаққатли, қийин иш эди. Тиканлар қўл-оёғимга кириб, ҳаммаёғим қонаб кетарди.

Бу йил буғдой ўришга бормадик, чунки буғдой қуриб қолган эди. Сув танқислигидан Қўзиқўрғон қишлоғида экилган сабзавотлар яхши ҳосил бермади. Катталарнинг гапига қараганда, ҳар йилги ҳосилнинг ярми ҳам олинмади. Колхоз аҳволи оғирлашиб меҳнат ҳақига деярли ҳеч нарса бермади. Ойим боғда қурилган ўрик, майизларни тез йиғиштириб олиб, шаҳарга кўчиш тараддудини кўрдик. Кечалари ойимдан шеър, фазалар эшитиш одат бўлиб, тушимга ҳам кирарди. Эшитган фазаларим аксар ёдимда қолар, яхши эслаёлмаганларимни ойимдан илтимос қилиб қайта-қайта эшитардим. Мактабда ҳам дарс пайтида хаёлимда ўралашиб, қулоғимда ойимнинг истеъдодли отинбиларга хос жаранглаган ширали овозлари эшитилиб турарди. Дарсларни қийналмай ўзлаштирардим. Уйга берилган вазифаларни мактабда тайёрлаб, уйга қайтардим. Бўш вақтим деярли бўлмас эди. Шу билан бирга, ойимнинг рўзғор тебратишга қийналишини кўриб, сезиб ич-ичимдан эзилардим. Ойим менга ҳатто оддий пойафзал сотиб олиб беришга ҳам қийналардилар. Шунинг учун бўлса керак, мен кийим-кечагим, айниқса, оёқ кийимимни жуда авайлаб киярдим. Чунки менда кийимларим бир нусхадан бўларди. Айниқса, ёмғир ёққанда, лойгарчиликда сув кечмай, лой босмай, жуда эҳтиётлик билан юришга ҳаракат қилардим. Шунинг учун бўлса керак, ўзига тўқ оила болалари — уч-тўртта синфдошим мени менсимай, камситишга уринишарди. Аммо аъло ўқиганим ва қизиққон бўлганим туфайли уларни ўрнига ўтказиб қўяр, керак бўлса тутиб урар эдим. Аммо ойимга бу ҳақда индамасдим. Калтак есам ҳам айтмасдим. Умуман, шикоят қилишни ёқтирмасдим. Айниқса, бойваччалар ўз оталари билан мақтаниб, мени етимча деб камситган тақдирда албатта муштлашиб солишардим. Шу билан бир қаторда ёлғон гапиришни, ваъда бериб бажармасликни ёмон кўрардим. Менда бу хусусиятларни сезган Қудрат онам: «Сен раҳматли даданнинг ўзгинаси бўлибсан», деб ардоқлаб қўярдилар. Менда ойимга ёрдам бериш, қўшимча даромад манбаини топиш ҳисси кундан-кун кучайиб борарди. Ойим мактабга берадиган 5—10 тийин пулларини деярли сарфламай, йиғиб юрган эдим. Ойим пулга жуда муҳтож бўлган кунлари уларни ойимга бердим. Ойим менга ажабсиниб қарадилар ва сўнг, нонга ҳам пулимиз қолмаган эди, раҳмат, деб дуо қилдилар. Ойим кейинги пайтларда Қудрат онам билан нималарнидир пичирлашиб гаплашадилар. Гап ойимнинг кимгадир турмушга чиқишлари ёки бир жойга ишга кириб, тузукроқ ойлик олиш ҳақида борар эди. Бизга қариндошлар деярли ёрдам қилмай қўйишди. Тоғамнинг топгани ўзининг бола-чақасига зўрға етарди. Боғдаги аммамлар дадам ўлган йиллари тез-тез келиб турардилар, энди келишлари анча камайди. Вақт ўтган сари дадамнинг хотиралари қариндош-уруғлардан анча узоқлашиб боргандай туюла бошлади. Бунга ичимда қаттиқ қунонардим. Устига устак, Қудрат онамнинг бошларига қутилмаган мусибат тушиб, ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди. Масала шундан иборат эди: онамнинг иккита ўғиллари бўлиб, каттаси 25 ёшларда, исми Раббим эди. У ҳаддан ташқари беозор йигит эди, ҳовлисида қўй-қўзи боқар, деярли барча вақтини шу билан ўтказарди. Иккинчи ўғиллари Жумабек 20 ёшларга

борган, ҳеч нарсадан қўрқмас, бир сўзли, ўта чаққон йигит эди. У отаси Мاستонбобо билан Самарқанд вокзалидаги ошхонада ишларди. Онам Жумабекни унаштириб қўйиб, кузда тўй қилмоқ ниятида юргандилар. Жумабек бехосдан қамоққа тушиб қолди. У европалик Люда деган қиз билан хуфёна учрашар экан. Жумабек унаштирилганини эшитган Люда у ишлайдиган жойга келиб тўполон қилади. Жумабек уни бир неча марта уриб ҳайдаб юборади ва унга мен сени оламан деб ваъда бермаганман, дейди. Бу воқеани кўрган уч нафар европалик аёл Жумабекни милицияга олиб бориб, қилмаган ишларини тўнкаб, устидан шикоят ёзилади. Жумабек олти йилга кесилиб, колонияга жўнатилади. Ноҳақликка чидаёлмаган Жумабек қочади, каналдан сузиб ўтаётганида конвой томонидан отиб ўлдирилади ва ўлигини ҳам беришмайди. Бир неча кундан кейин онам бундан хабар топадилар ва ғам-аламда куйиб, Самарқандда аза очиб, маросим ўтказадилар. Бу воқеа мени эзиб юборди. Гўёки дадамнинг мотаами янгиланди, раҳматли Жумабек акани мен бениҳоя яхши кўрар эдим. У ҳар доим менга катта ғамхўрлик қилар, паңд-насиҳатлар беради. Унинг юриш-туриши менга ибрат бўлиб, мардлиги, бир сўзлиги, ҳалоллиги ва қариндош-уруғларга ҳаддан ташқари ғамхўрлиги менга ёқарди.

Шундан кейин онам ойимларга суяниб қолиб, деярли ҳар куни бизникига чиқар эдилар. Онам қўли энгил доя сифатида донг таратган бўлиб, Самарқанднинг кўп жойларига бориб ҳомиладор аёлларни туғдириб келардилар. Маросимда тушган нон ва ноз-неъматларни биз билан баҳам кўрар эдилар. Ойим билан қаттиқ сирдош эдилар. Мен эшитган гаплар, яъни ойимларнинг турмушга чиқишлари ёки ишлалари ҳақидаги гапларини ойимга ўта ғамхўрликлари белгиси деб билардим. Аммо турмуш қилишлари ҳақидаги гапга кўниқолмасдим. Ахийри, ойим бир куни Самарқандда янги қурилган чой қадоқлаш фабрикасига ишга кирдилар. Бир ҳафта биринчи сменада, иккинчи ҳафта иккинчи сменада ишлар эканлар. Нимагадир буни ваҳима билан гапирдилар. Онам: «Жонгинам, бир амаллаб ўрганиб кетарсан. Колхоздаги ишингни йиғиштириб қўйгин. Мана, иккита синглимиз ўн йилдан бери «Хужум» фабрикасида ишлаб юришибди», деб маслаҳат бердилар. Ойим аста-секин фабрика ишига кўниқдилар. Кечки сменага мен ёки тоғам кузатиб қўярдик. Мен кўпинча ойимни кузатиб, фабрикада қолар эдим. Фабрика ичида кичкина вагонча бор эди. Ойим ишдан чиққунча мен шу вагончада ухлаб олардим. Бир куни вагончада ётсам, учта йигит бехосдан шошиб кириб, қизил матони ёйиб, қўйнидаги чойларни олиб унга тутди ва мени уйғотиб, биз ташқарида кутиб турамыз, мановини уйга кетаётганда, кўчада бизга берасан, рад қилсанг, ойингга ва сенга ёмон бўлади, деб тугунни қўлимга тутқазди. Тез орада қўнғирок чалинди, смена тугади. Ойим кўпчилик билан чиқиб келардилар. Мен ойимга эргашиб ташқарига йўналдим. Қоровулар ва милиция ходимлари мени ушлаб олишди. Тугунни очиб чойларни кўришди. Мендан буни қаердан олганимни сўрашди. Мен бўлган воқеани айтиб, тугун эгасини тасвирлаб бердим. Бир хотин қизил белборни кўриб, бу биз билан ишлайдиган Аббосники, деди. Зумда қоровул Аббосни бошлаб келди. Аббос белбоғ ўзиники эканлигини бўйнига олди. Ундан шерикларини сўрашди, лекин у шерикларини сотмади. Мўйловига оқ оралаган милиционер мени чақириб, қулоғимдан чўзиб, иккинчи бунақа «холис» хизмат қилмайсан, деди ва мени ойимга топшириб, иккинчи болани олиб келманг, деб тайинлади ва бизга рухсат берди. Биз хафа бўлиб уйга кетдик. Шундан кейин ойим бир-икки марта биринчи сменага қатнаб, кейин ишга бормасликка қарор қилдилар, фабрикада ўғирлик кўпайиб кетганини айтдилар. Уларга қўшилиб ўғирлик қилмаган ишчиларга кун беришмас экан. Ойим бир-икки кун дам олганларидан кейин отамдан қолган буюмларни заргарлик дўконида пуллаб, бир тўп сатин ва астарлик чит, бир той пахта харид қилиб келдилар. Бунгача ойим менга мактабга дўппи тикиб берадилар. Қўшнилари илтимосини ҳам ерда қолдирмадилар. Мен ойим энди дўппи тикиб сотмоқчи эканликларини тушундим. Қарашига ваъда бердим. Ойим ҳазил қилиб, сен 5-синфда ўқияпсан, бозорга чиқсанг уят, менга уйда ёрдам берсанг ҳам кифоя, дедилар. Ўзлари бозорга паранжи ўраб борар ва дўппини сотардилар. Бора-бора баҳор тугаб, ёз кириши билан бозор касод бўлиб, дўппи ўтмай қолди. Бунинг устига, ойим паранжида борсалар ҳам бир-иккита одам таниб қолиб, кесатиб, ия, отинбуви, дўппи сотясизми, деб ўтиб кетишибди. Ойим хижолат чекиб, уйга хафа қайтдилар ва шу бўйи бозорга чиқмай қўйдилар.

Кунларнинг бирида Қудрат онам мени ўз уйларига олиб кетдилар. Олдимга дастурхон ёзиб, мени яқиндан танимайдиган кишидай суҳбат бошладилар. Ўқишим,

иқтисодий ҳаётимиз ҳақида гап борди. Мен 6-синфга кўчганим, албатта бу йил стипендия берадиган ўқишга киришга қарор қилганим, ойимни бошқа ишлашга йўл қўймаслигимни айтдим. Онам дадамнинг қазо қилганларига беш йил бўлгани, ойимнинг қанча қийинчилик кўрганликларини эслатиб, уларнинг турмуш қилишларини ҳаёт тақозоси деб тушунтирдилар. Баданим сесканиб, ўйланги қолдим. Бир томондан ойимга ачиндим. Бу гапни онам ва ойим ўзаро келишганларига ақдим етди. Менинг бу ҳолатим ва руҳиятимни сезган онам шундай дедилар:

— Ойинг турмушга чиққанда ҳам сен у билан яшайсан. Бўлажак даданг узоқ йили хотини вафот этган ён қўшнилари, ичкари ҳовлини Халил амакингдан сотиб олган Хидир амаки. У яхши одам, сени болаларидан кам кўрмасликка сўз берди.

Миямга яшин тезлигида ойимни турмуш азоблари, ёлғизлик қийнаб қўйган, деган ўй келди. Аммо ўзимни кўндирдим. Фикримни уққан Қудратой онам вазминлик билан дона-дона қилиб шундай дедилар:

— Ойинг билан сен ичкаридаги ҳовлига кўчиб кирасизлар. Ҳамро бувингни ичкари хонасидан эшик очилиб, сен билан Хидир аканинг болаларига жой қилиб берилади.

Мен Қудрат онамдан бу ишлар қачон бўлади, деб сўрадим. Онам лўнда қилиб икки кун ичида, деб қўйдилар. Мен дастурхонга тез фотиҳа қилиб, уйга келсам, ойим ёлғиз ўзлари хаёл суриб ўтирган эканлар. Мен ойимга онам билан бўлган гапларнинг ҳаммасини айтиб бердим ва: «Ойи, агар сизнинг ҳаётингиз яхши бўлиб кетса, мен розиман», дедим. Ойим катта хижолатчилик билан пешонамдан ўпиб, қучоқлаб йиғлаб юбордилар. Мен ойимга бир йилдан бери катта аммам Мақсудахонни кўрмаганимни айтиб, ўша кишиникига уч-тўрт кунга бориб келишга рухсат сўрадим. Ойим ҳаммасини тушундилар шекилли, «Майли, ўғлим, бора қол», деб менга тугунча қилиб бердилар. Мен шу бўйи Кониғил қишлоғига бориб, Мақсуда аммамникида беш кун турдим. Ойимнинг турмушга чиқишлари тўғрисидаги гап унча ёқмади. Аммамнинг қўлларида икки ёшли тилаб олган ўғиллари Ўлмас бор эди. Поччам Гани тегирмончи Обираҳмат ва Сиёб дарёлари қўшиладиган ердаги учта тегирмонни бошқариб турарди. Аммамнинг ҳовлиларида юриб ойимни ниҳоятда соғиниб, шаҳарга қайтиш тараддудига тушдим. Аммам насиҳат қилиб, ҳарҳолда ойимнинг олдида бўлишимни, ўғай отамнинг болалари билан бир аммалаб чиқишиб кетишимни айтдилар ва хайрлашиб қолдилар.

Қудратой онам мени Хидир амакининг уйларига бошлаб бордилар. Ҳовлимизга киришда юрагим шув этиб кетди. Эшиқларимизга қулф солинган эди. Ичкари хонадан ойим пешвоз чиқиб, мен билан кўришдилар ва ичкарига кир, даданг билан танишиб оласан, дедилар. Ойим янги озода кийимда эдилар. Хидир амаки билан катта ўғли Субҳонқул дастурхон атрофида ўтиришган эдилар. Хидир амаки: «Кел, ўғлим, биз билан чой ич», деб самимий кўришдилар. Мен раҳмат, амаки, деб (дадам деб айтолмадим) дастурхон атрофида ўтирдим. Ўртага жимлик чўқди. Анчадан кейин Хидир амаки: «Ҳозир таътил пайти, эртадан бошлаб ишхонада Мардон билан қарашиб юрасан», деб дастурхонга фотиҳа қилиб чиқиб кетдилар. Сал ўтиб ойим хижолат бўлиб, ҳовлида янги очилган эшиқдан Ҳамро бувимнинг уйларига бошлаб кирдилар ва менга: «Сен энди бу уйда аканг Субҳонқул ва уканг Мардонқул билан яшайсан. Кийимларинг, ҳамма нарсаларингни олиб чиқиб қўйдим», дедилар. Мен тақдирга тан бердим ва ойимдан Хидир амакининг ишлайдиган жойларини сўраб олдим. «Мардонқул сени олиб боради. Эрталаб вақтли борасизлар», дедилар ойим. Мен индамай тоғам ва аммамнинг оддиларига чиқиб кетдим. Уларнинг ҳовлисига эрталаб вақтли келдим ва ойим билан сўрашиб, Мардонқул билан Хидир амакининг ишхонасига кетдим. Ишхона ҳовлимиздан уч қақиримча нарида бўлиб, Даҳбед кўчасининг охирида, республика касалхонасининг катта ҳовлисида жойлашган эди. Ҳовлига кирдик. Ҳовли кенг бўлиб, қизил тупроқ, гил, тузғоқ уйиб қўйилган эди. Чап томонда иккита катта хумдон, тўрда узун айвон (кулоллик буюмларини қуритишга мўлжалланган), айвон тагида катта ертўла бўлиб, у ердаги иккита чарҳда идиш-товоқ ясалар эди. Устахонага кирдик. Ярим қоронғи ертўлада чарх устида Хидир амакининг акаси Сафар амаки кўза ясаб ўтирган эканлар. Мени кўриб чарҳдан тушдилар ва мен билан қучоқлашиб: «Кел, ўғлим, томоша қилгин», дедилар. Орқамда Мардон турган эди. Мардонга кўзлари тушиб, у билан ҳам кўришдилар. Мардон апил-тапил гапириб, дадам бизни ишлашга юбордилар, деди. Билишимча, Хидир амаки устахонада ишламай дўконда Сафар амаки ясаган кулоллик буюмларини сотиш билан шуғулланар

эканлар. Ташқарида, ҳовли юзида Ашур деган шогирд, Субҳонқул билан тенгдош, лойхонага сув ташир эди. Катта лойхонага қизил тупроқ, гил, тўзғоқ ва бошқа нарсалар солиниб, қориштириб махсус лой тайёрлана бошлади. Сафар амакининг кўрсатмаси билан мен ва Мардон ечиниб, лойхонага кириб лой тепа бошладик. Сафар амакининг айтишларича, лой қиймига етгунча қорилиб тепилиши керак. Мен деярли тушгача лойхонадан чиқмадим. Туш пайти Мардон ғойиб бўлиб қолди. Биз — Сафар амаки, Ашур ва мен тушлик қилдик. Сафар амаки лойни текшириб кўриб, Ашурни менга қўшиб лой тептирдилар. Кечга яқин тайёр бўлган лойни кесиб, Ашур ертўла ичкарасига олиб кирди. Шу пайт Мардонқул тиржайиб келди ва Сафар амаки уйга жавоб бердилар, деди. Биз уйга равона бўлдик. Мардонқул менга йўл бўйи ошиқ ўйнаб пул ютдим, деб 20 тийинни кўрсатди. Уйга боргунимизча қоронғи тушди. Ойим бизни кутиб олиб, олдимизга овқат қўйдилар. Мен апил-тапил овқатни еб, Мардон билан ухлашга кириб кетдик. Мен жуда чарчаган эдим.

Эрталаб вақтли туриб Мардон билан яна ишга жўнадик. Энди ясалган тайёр идишларни айвонга олиб чиқиб, қуритишга тахлаб қўярдик. Мардон одатдагидек тушликкача йўқолиб қоларди. Шундай қилиб, мен кулолчиликнинг турли ишларини бажардим. Ашур ака билан икки кеча уйга бормасдан хумдонга ўт қалаб чиққанмиз. Хумдон совиганидан кейин Сафар амаки унинг оғзини очиб, Ашурни ичкарига киргиздилар. Ашур ака ичкаридан тайёр бўлган нарсаларни узатар эдилар, мен ва Мардон эса Сафар амакига узатар эдик, улар айвонга олиб бориб териб қўярдилар. Мен хумдондан чиққан феруза ранг, жигарранг сопол идишларни кўриб, завқланардим, ишга қизиқишим ортарди. Бир кун эшиқдан шошилиб кирган Субҳонқул ака билан кўришиш учун ўгирилиб қарайман, деб қоқилиб йиқилиб тушдим. Қўлимдаги идишлар чилпарчин бўлиб синди. Бунни кўрган Субҳонқул (кайфи бор эди) ака: «Етимча, кўзинг кўрми?!», деб мени тепди. Мен сопол бўлақлари устига йиқилиб тушдим. Оғиз-бурним қонга тўлди. Субҳонқул менга яна ўшқариб, ҳийла қилма, тур ўрнингдан, ишингни қил, деди. Бунни кўрган Сафар амаки Субҳонқулни бақариб сўқдилар ва мени ертўлага олиб кириб, ювинтириб, уйга жўнатиб юбордилар. Мен ойимнинг одиларига бормасдан тўғри тоғамнинг уйларига кириб бордим ва бўлган воқеани аммамга айтиб бердим. Хидир амакининг уйларига қайтиб бормаслигимни тушунтирдим. Аммам йиғлаб, тўғри қиласан, ўғлим, деб ўз уйларида олиб қолдилар. Кечқурун тоғам ойимларникига бориб, кийим-кечак ва нарсаларимни олиб келдилар. Ойим ҳам тоғамларга қўшилиб йиғладилар. Мен ойимни қанчалар яхши кўрмайин, уйга қайтмайман, деб қарор қилдим. Тоғам ойимга: «Зўрламанг, бу яна баттар эзилади», дедилар. Ойим чамаси тушундилар ва мен билан хайрлашиб, пешонамдан ўлиб чиқиб кетдилар. Шу билан тоғамникида янги ва қизиқарли ҳаётимни бошладим.

УСПИРИНЛИК

Мен шу кундан тоғамникида ўрнашиб олдим. Ойимни жондан ортиқ яхши кўрсамда, қароримни ўзгартиролмас эдим. Чунки Субҳонқул ака муносабатини Хидир ака томонидан менга муносабатнинг белгиси деб тушундим ва бу ҳол мени кўз қорачиғидай яхши кўрадиган ойимга ҳаддан ташқари оғир ва ёмон таъсир қилишидан гумонсираб шу қарорга келдим.

Ойим ҳам шундай фикр қилсалар керак деб ўйладим. Тоғам ва аммам шу кечадан менга кичкина хона ажратиб бердилар. Аммам уни ясатиб, ўрин, кўрпа солиб, кийимларни чиройли қилиб тахлаб қўйдилар. Ўша замонлар анқонинг уруғи бўлган, камдан-кам хонадонга насиб қилган радиокарнайни менинг хонамга, ўз хоналаридан сим тортиб ўрнатиб қўйдилар. Радиодан тоғам ва аммам ҳам мен мириқиб концерт эшита бошладик.

Алламаҳал бўлиб қолган эди, эшик тақиллади. Аммам эшикни очдилар. Ойимлар бир лаган ош кўтариб кирдилар. Ойим келишларига хурсанд бўлдик. Аммам менинг жойимни ойимларга кўрсатдилар. Ойимни Хидир амаки илтимос қилиб, ўғлингни уйга олиб чиққин, деб чиқариб юборган эканлар, Субҳонқул қилган ишига роса гап эшитганини гапириб бердилар. Мен ойимга: «Ойижон, мен тоғамникида яшаб турай», деб ялиндим. Тоғам ва аммам мени ҳимоя қилиб ойимни юпатишди. Ошни еб бўлгач, ойим менга жой солиб, ухлатиб чиқиб кетдилар. Шундай қилиб, мен тоғамникида қолиб кетдим. Ойим орамиз яқин бўлганлиги учун кунда икки-уч маҳал мендан

хабар олар эдилар. Тоғам ва аммам мени тўрт ёшли ёлғиз ўғиллари Муҳаммаджон билан бир кўзда кўриб, ундан ҳам зиёд кўриб, меҳр-шафқат қилар эдилар.

Тоғам кейинчалик менинг хонамга най, ғижжак ва дутор асбобларини олиб чиқиб қўйдилар. Бўш вақтда ва уйда ёлғиз қолганимда бу асбобларни чалишни ўзимча ўргандим. Най ва дуторда айрим ўзбек куйларини ўргана бошладим. Бошида тоғамдан уялиб, кейинчалик тоғамнинг маслаҳати бўйича «Чўли ироқ» ва «Муножот» куйларини чалар эдим. Дуторда ҳам ўзим яхши кўрган «Тановар»ни секин-аста чалардим. Бўш вақтларимда тоғам мени тез-тез театр репетициясига ва айрим спектаклларга ўзлари билан олиб борадиган бўлдилар. Шу йиллари тоғамлар ишлайдиган театрда драматург Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» мусиқали драмасини сахналаштиришга киришган эдилар. Бир куни тоғам ишдан хурсанд бўлиб қайтдилар ва уйга уч-тўртта меҳмон билан келдилар. Уларни аммам билан таништирдилар. Меҳмонларнинг бири ёшгина жувон, қолгани эркак бўлиб, нотаниш одамлар эди. «Бу хотин Майнахон Саримсоқова бўлади, шу киши Зухрани ўйнайдилар, мана бу йигит Қўгондан келган Мўминжон Маҳмудов бўлади, сахнага Тоҳир бўлиб чиқадилар. Ўртадаги киши самарқандлик Асрор Жўраев бўладилар, бош режиссёр, ҳаммамизга устоз. Мана бу киши эса самарқандлик ғижжакчи ва танбурчи Қори Сирож Юсупов бўладилар. Қори ака Қуръонни ҳам қойилмақом қилиб қироат қиладилар», деб таништирдилар. Меҳмонларнинг ҳаммаси мен билан самимий кўришиб, аммам уларни ичкарига таклиф қилдилар, дастурхон ёзиб турли-туман мева-чевалар билан безаб ташладилар, ҳатто дастурхонга тоғамнинг имлашлари бўйича ароқ, коньяк каби ичимликларни ҳам олиб келиб қўйдилар. Тоғам Мўминжонга Самарқанд пивосидан тотиб кўрамизми, дедилар. Мўминжондан жавобни кутмасдан менга пул чиқариб бердилар ва югуриб бориб гузардан пиво олиб келишни тайинладилар. Мен ғизиллаб бориб пиво олиб келгунимча дастурхон атрофида қизгин суҳбат бошланиб кетган эди. Кўрпача устида ғижжак, най ва танбур ётар эди. Асрор ака мени ўтиришга таклиф қилиб, «Тоҳир ва Зухра»дан парчалар кўрамиз, деб ўз ёнларига ўтқизиб қўйдилар. Чой олиб кирган аммамларни Майнахон ўз ёнларига ўтқизиб олдилар. Кичкина Муҳаммаджон ҳам келиб ўтириб олди. Овқатлар ейилиб, шароблар ичилди. Кейин Асрор ака Майнахондан битта ария айтиб беришни илтимос қилдилар. Қори ака ғижжакни тоғамга, найни Мўминжонга бериб, ўзлари доирани олиб, то ҳанузгача эсимда қолган «Отмагай тонг» куйини бошладилар. Майнахон қўнғироқ овози билан ашулани бошлаб, унга Мўминжон ёқимли, жонга роҳат овози билан жўр бўлдики, бу ижро хонани ларзага келтирди. Деразадан қарасам, ҳовлига қўшни болалар ва хотинлар йиғила бошлади. Базм қизиб кетди. Майнахон билан Мўминжон галма-гал ашула айтишиб, орада тоғам меҳмонларнинг илтимосига кўра «Муножот», «Наво» куйларида сурнайни чалдилар. Асрор ака эса орада соқийлик қилиб туриб, турли пьесалардан монологлар ижро қилардилар. Дастурхондаги овқатлар совиб қолганлиги сабабли бўлса керак, қулоғимга шивирлаб, Қўшқовуз гузаридан кабоб олиб келишни илтимос қилиб, пул тутқаздилар. Буни сезган аммам ошхонадан мис идишни олиб бердилар. Менинг фикру ёдим эшитилган куй ва ашулаларда, дастурхон атрофидаги самимий суҳбатларда бўлиб, уч маҳалла наридаги гузарга учиб бориб, барра кабобни олиб келганимни сезмай қолибман. Уйга қайтиб келсам, мени кўришга чиққан ойим ҳам дастурхон атрофида Майнахон билан ёнма-ён хурсанд бўлиб, табассум қилиб ўтирган эканлар. Шу пайт Қудрат онам ҳам кириб келдилар ва Асрор Жўраев Майнахоннинг олдига у кишини ўтқазиб қўйдилар, келган онахон учун Майнахондан битта ашула айтиб беришни илтимос қилдилар. Майнахон шошилмасдан қўлига ликобча олиб, қўнғироқдай майин овози билан дилбар бир ашулани бошлаб юборди. Бошқалар унга жўр бўлиб мусиқа чалишди. Ашула туташни билан ҳамма хурсанд, чапак чалди. Қудрат онам Майнахон шаънига дуолар айтдилар. Ашула, айниқса унинг сўзлари баданимни титратиб юборди. Буни сезган Мўминжон қисқа қилиб ашуланинг тарихини айтиб берди. Ашуланинг номи «Ёввойи тановар» бўлиб, Фарғона водийсида кенг тарқалган, унинг ихтирочиси ва ижрочиси машҳур Адолхон экан. Хотин-қизларнинг илтимоси бўйича Майнахон бу ашулани аввалгисидан кўра маҳорат билан ижро эта бошлади. Шу маҳал ҳовлида тўпланган хотин-қизлар ва болалар секин даҳлизга кириб ўтираверишди. Буни сезган Асрор ака: «Майнахон ва Мўминжон, сизларга офарин! Сизларни Самарқанд олқишляпти!», деб ўз хурсандчилигини билдирди. Ашула тамом бўлгач, ҳамма чапак чалди, олқишлар янгради. Шундан кейин мени кузатиб турган Мўминжон тоғамдан кимлигимни сўради. Тоғам хурсанд бўлиб:

«Менинг жияним, яъни ўғлим бўлади. Адабиёт ва санъатга жонини беради. Яхшигина най ҳам чалади», деб қўйдилар. Сўнгра менга ҳамма меҳмонлар ёпишиб, най чалиб бер, деб туриб олишди. Мен қизариб ҳовлига югуриб чиқдим. Аммам орқамдан чиқиб уйга олиб кирдилар. Қори Сирож тоғамнинг найларини узатиб, билганингни чалиб бер, дедилар. Мен қизариб, терга ботиб «Чўли ироқ» куйини чала бошладим. Қори Сирож фикрда ва Мўминжон доирада секин менга жўр бўлишди. Бу менга завқ берди шекилли, куй авжига етмасдан ўзимни ўнглаб олдим ва «Чўли ироқ»ни охиригача чалиб, найни Қори Сирожга қайтариб бердим. Ҳамма чапак чалди. Бошқалар билан бирга куй чалганимни биринчи марта эшитган ойим ҳам ўзларида йўқ хурсанд бўлиб, чапак чалдилар. Базм ярим кечагача давом этди. Сўнгра тоғам олдиндан буюртма қилган фойтунда меҳмонлар уйларига кетишди. Кузатиш пайтида улар, ойим ва Қудрат онам, аммам ва мен билан самимий хайрлашиб, Асрор ака ва Майнахон мендан тоғам билан театрга тез-тез бориб туришимни илтимос қилишди. Меҳмонлар кетишгач, мен ойимни кузатиб қўйдим. Яқин йиллар ичида ойим бечоранинг бунчалик севинганларини кўрмаган эдим. Қиёфалари кўз олдимда тамоман ўзгариб кетди. Ахир, қундалик рўзгор азоби, турмуш заҳматидан эзилган, умри ичкарида ўтиб кетётган зиёли аёлнинг умрида биринчи марта катта санъаткорлар ичида ўтириши унинг учун бахт эмасми?! Ўзбек санъатининг, мумтоз мусиқамизнинг сеҳрли кучи ҳам шунда!!!

Ойим мени кучоқлаб, қайта ўпиб, хайрлашиб уйларига кириб кетдилар. Мен аммам билан уйларини йиғиштиришга қарашиб, ухлашга кириб кетдим. Аммо аламаҳалгача уйқум келмасдан, қулоғимда эшитган куйлар, ашулалар жаранглаб турар эди. Кошки эди тоғам яна шунақа ўтиришларни ташкил қилсалар. Қачон тоғам мени театрга олиб борадилар, Майнахон опа ва Мўминжон ака билан яна қачон кўришар эканман, деб ухлаб қолдим. Эрталаб яхши кайфият билан уйғондим. Нонушта қилгач, қўшни маҳаллага чиқиб таниш болалар билан фишт қуйишни келишиб олдим. Болалар фишт қуйиб яхшигина даромад қилишаркан. Сўнг янги шаҳарга бориб уч-тўртта техникумга кириб, қабул шартлари билан танишиб чиқдим. Хужжатлар бир ҳафтадан кейин қабул қилинаркан. Эртаси куни вақтли туриб нонушта қилдим-да, қўшни Ургут маҳалласида турадиган иккита жўрам билан бирга, учовлон чойхона қурилишига бориб, келишилганига кўра лой тайёрлаб пишитиб, дам бериб, уч киши эрталабдан иккита қолипда минг дона фишт қуйдик. Кечқурун иш ҳақимизни чойхоначи Қосим акадан олдик. Пулнинг ярмини ойимга бердим, ярмини эса ўзимга кийим-кечак олиш учун йиғишга қўйдим. Ойим пулни олмайман деб қайтариб бермоқчи бўлдилар, лекин мен олмадим. Ойим менга ўзингга кийим-кечак олишга ишлатасан, дедилар. Мен аҳамият бермай, пулни ойимнинг қўлларига қайтариб бердим-да, тоғамларнинг уйларига кириб кетдим. Шундай қилиб, мен, Муртазо ва Карим учаламиз ўттиз мингта фишт қуйдик. Шу билан ўқишга хужжат топшириб, Самарқанддаги қишлоқ хўжалик «Рабфак»и тайёрлов гуруҳига имтиҳон топшириб, ўқишга ҳам кириб

олдим. Энди ҳар ой стипендия оладиган бўлдим. Августнинг охирларида гишт куйиб ишлаган пулимни олиб, ойим билан кийим-кечак бозорига тушдик. Умримда биринчи марта костюм-шим, папка, дафтар ва ручкалар сотиб олдим. Ойимнинг маслаҳатлари бўйича Муҳтарам амам билан Қудрат онамга битта кўйлаклик мато ва рўмол сотиб олдик. Муҳаммаджонга ўйинчоқ сотиб олдим. Хурсанд бўлиб тоғамларни қайтиб келдик. Ойим олган нарсаларимни амам ва Қудрат онамга топширдилар, Ҳайдаржондан деб. Амам ўз навбатида тоғам мен учун келтирган бир даста китобни бердилар. Китоблар ичида Уйғун ва Амин Умарийнинг шеърӣ тўпламлари ниҳоятда ёқди. Шу бўйи тоғам менга ажратган ўз ёнларидаги иккинчи қаватдаги хонада ойим, амам ва Қудратой онам учрашувларимиз одат тусига кириб қолди. Мен дарс тайёрлар эдим. Улар соатлаб ўтирар, радио эшитар эдилар. Тошкентдан бериладиган радиоэшитиришларда кўпроқ Акбар Ҳайдаров, Мулла Тўйчи Тошмухамедов ашулаларини мароқ билан эшитардилар. Айниқса, уларга Бобораҳим Мирзаев ижро этган «Сегоҳ» кўшиғи ёқарди. Бу кўшиқнинг қайта берилишини зориқиб кутишарди. Шу орада амам турли таомлар билан сийлардилар. Шундай қилиб, ойимнинг кўп вақтлари ёнимда ўтар, ҳар бир қадамимни синчковлик билан кузатиб турардилар. Ўқишга бир кун қолганда «Рабфак»ка бориб, гуруҳимни билиб келдим. Рўйхат деворга осиб қўйилган экан. Ўзимни шу рўйхатдан топиб жуда хурсанд бўдим. Гуруҳимиз 25 кишидан иборат бўлиб, еттитаси қиз бола, ўн саккизтаси ўғил бола экан. Бу рўйхатда яхши кўрган ўртоқларим ҳам бор экан. Файзулло, Камол ва Соли.

1 сентябрь куни янги кийимларимни кийиб, ойим билан бордим. Янги қабул қилинганларни «Рабфак» клубига олиб кирдилар. Ота-оналар ҳам киришди. Ҳамма жойлашиб бўлгач, барваста бўйли, келишган, ўрта ёшлардаги хотин домлаларни ҳайъат столига бошлаб чиқди. Сўнг минбарга чиқиб, мен шу ўқув юртининг директори Мамлизода бўламан, ўқув юртимиз тўлиқ умумий ўрта маълумот беради, битирувчиларимиз Самарқанд қишлоқ хўжалик институтига биринчи навбатда қабул қилинадилар, деди. Сўнгра залдагиларнинг қарсақлари остида барчамизни ўқув юртига киришимиз ва ўқув йилининг бошланиши билан табриклаб, яхши маслаҳатларини айтиб ўтди. Директор Мамлизоданинг тили соф ўзбекча бўлмай, турк тилига тортар эди. Ойим секин ёнларидаги хотиндан директорни танийсизми, деб сўраганларида, хотин, ҳа, бу киши эрлари билан 1930 йилда Қримдан сургун қилинган эдилар, қрим-татар директори бўладилар, ўзлари физикадан катта олима, эрлари Қримда катта партия ходими бўлиб, халқ душмани деган тўхмат билан қамалган, ҳозир Сибир қамоғида, ўзлари жудаям яхши хотинлар, етим-есирларнинг бошини силайдилар, ўзларига ўхшаб сургун қилинганларни ҳам шу ўқув юртига қабул қилганлар, деди. Рус тили, биология ўқитувчиларимиз ҳам Ленинград ва Қримдан сургун қилинган аёллар экан. Уларнинг эрлари ҳам қамоқда экан. Кейин синфларга тарқалдик.

Ойим менинг синфимни кўриб уйга кетдилар. Мен синфда Файзулло билан битта партага ўтирдим. Шу пайт синфга новчароқ, қорачадан келган, келишган йигит кирди. Ёши тахминан йигирма уч-йигирма тўртда эди. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб кўришдик. Йигит ўзини: «Мен синф раҳбарингиз Қодиржон Имомов бўламан. 1 «а» курсининг ҳам синф раҳбариман. Сизларга ўзбек тили ва адабиётдан дарс бераман. Ўзим ЎзДУ (ҳозирги СамДУ)нинг 5-курсида ўқийман», деб таништирди. Беихтиёр Самарқандда чиқадиган «Ленин йўли» газетида Қодиржон Имомий имзоси билан босилган шеърлар эсимга тушди. Ўзимча шу шоир эмасмикан, деб қўйдим. Синфимизда энг ёши мен билан Файзулло бўлиб, аксар болалар биздан катта ва қишлоқдан келганлар эди. Қодиржон Имомов синфкомни сайлашга кимнинг қандай таклифи бор, деди. Файзулло билан Камол қўл кўтариб менинг номзодимни айтишди. Орқадагилар Барака деган боланинг номзодини айтишди. Мен валаги бўлдим. Қодиржон Имомов номзодларга қўл кўтариб берилган овозларни санаб чиқди ва кўпчилик овоз олганим учун менинг синфкомликка сайланганимни эълон қилди. Мен ўрнимдан турдим. Қодиржон Имомов қайси мактабда ўқиганим, қаерда туришим, ота-онамнинг кимлигини сўради. Мен 5-мактабнинг 5-синфини «аъло»га тамомлаганим, отам қазо қилиб кетганлари, ҳозир тоғам Облоқул ака билан яшашимни айтиб бердим. Қодиржон Имомов: «Ия, сен Облоқул Мирзаевнинг жиянимисан, тоғанг ажойиб санъаткор. Мендан унга кўп салом ва раҳмат айтиб қўйгин», деди. Мен ўрнимга ўтирмасдан: «Домла, кечирасиз, сиз шоир Қодиржон Имомий эмасмисиз?», деб сўрадим. Бутун гуруҳ қулоғи динг бўлиб жавобни кутди. Қодиржон Имомов сал қизариб: «Ҳа, ўша ҳаваскор шоир мен бўламан. Сен буни қаердан билдинг?», деди. Шеърларингизни газета-

да ўқидим, менга жуда ёқди, дедим. Имомов, шеърни яхши кўрасанми, адабиётдан нималар биласан, деб сўради. Мен Уйғун домладан ўқиган шеърларни ёддан айтиб бердим. Қодиржон ака ўтмиш адабиётдан кимларни ва нималарни биласан, деб сўради. Мен оймдан ўрганган Навоий ва Машраб шеърларидан айрим парчаларни ёд айтиб бердим. Қодиржон аканинг ўзлари ҳам Бобур ва Нодирабегимдан бир нечта ғазалларни мароқ билан, чиройли қилиб ўқиб бердилар. Ойимнинг кимлигини сўрадилар. Мен ойимнинг отинлигини ва ҳозир ўтай отам билан турганликларини айтдим. Домла билан менинг ўртамда қандайдир яқинлик, меҳр пайдо бўлган эди. Домла адабиёт тўғрисида очилса, мен унда албатта қатнашим кераклигини айтиб, жойимга ўтиришимга рухсат бердилар. Кейин дарс бошланиб, ўзбек тили ва адабиётдан кириш лекциясини ўқидилар. Дарс ниҳоятда мароқли ўтганидан танаффусга кўнғироқ бўлганини ҳам сезмай қолдик. Танаффусда янги синфдошларимдан иккитаси олдимга келиб қўлимни қаттиқ сиқишди ва сенга қойилмиз, сен Қодиржон акага жуда ёқиб қолдинг, Қодиржон ака Жиззаҳдан, бизнинг ҳамқишлоғимиз бўлади, сен билан дўст тутинсак бўладими, деб сўрашди. Мен хўп дедим. Бошқа дарслар ҳам яхши ўтди. Ўқишнинг биринчи кунидан мен жуда севиниб, юриб эмас, учиб қайтдим. Кечкурун уйдагиларга, ойм ва тоғамга, Қудратой онамга, аммамга барисини мароқ билан сўзлаб бердим. Хурсандчилик устига хурсандчилик бўлди. Тоғам хонамга ҳаммамиз анчадан бери орзу қилиб юрган «Ленинград» маркали патефон билан учта пластинкани кўтариб кирдилар. Патефонни ўрнагиб, пластинка қўйиб бердилар. Биз ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Патефонда ўша йиллар элга машҳур бўлган Бобораҳим Мирзаев ижросидаги «Сегоҳ» қўшиғи янгради. Пластинка қайта-қайта қўйилди. Сўнг мен тоғамга домлам Қодиржон саломини етказдим. Тоғам Қодиржон Имомов жуда зукко шоир экани, театр репетицияларига ЎзДУ домлаари билан тез-тез келиб туришини айтдилар ва мендан салом етказ, яқинда «Тоҳир ва Зуҳра»нинг премьераси бўлади, у кишини таклиф қиламиз, дедилар. (Тоғам ўша йиллари театр директорининг хўжалик ишлари бўйича муовини бўлиб ҳам ишлар эдилар.) Кечгача патефон эшитиб, ҳаммамиз яхши ҳордик чиқардик. Сўнг жойларимизга тарқаб ухладик. Шу бўйи мен ўқишга борадиган, ўқишдан келиб дарс қиладиган бўлдим. Аммамга уй ишларига қарашиб, қолган вақтимни тоғам олиб келган китобларни ўқиш ва радио, патефон эшитиш билан ўтказардим. Кўпинча ойм, Қудратой онам, аммам келиб ўтиришганда эшитардим.

Сентябрь охирида ойм эрталаб чиқиб Субҳонқул армияга чақирилгани ва эртага жўнаб кетишини, менинг кузатишга чиқишимни тайинлаб кетдилар. Мен ўзимни анча ноқулай сезсам-да, эртасига оймларнинг уйларига бориб, Хидир амаки ва Субҳонқул билан кечкурун уни вокзалгача кузатиб қўйдим. Кундалик ҳаётим одатдагидек давом этарди. Йигирма кунлардан кейин ойм биринчи марта Мардонни олиб, қўлларида конверт билан олдимга чиқдилар. Субҳонқул акангдан хат келди, деб менга узатдилар. Хатни очиб ўқидим. Хат ичиде сурат бўлиб, унда Субҳонқул ҳарбий кавалерия формасида, ёнига қилич осиб тушган экан. Мардон мен турган хонага синчиклаб қараб чиқди, уни айниқса патефон қизиқтириб қўйди. Шу пайт Мухаммаджон патефонни қўймоқчи бўлиб, домла Ҳалим Ибодовнинг пластинкасини синдириб қўйди. Аммам Мухаммаджонни уриб, уйдан чиқариб юбордилар. Кайфиятим бузилди. Ойм менга Субҳонқул армияга кетди, энди кўчиб чиқсанг бўларди, дедилар. Мардон ўзича оймнинг гапларини тасдиқлади. Ойм ичларида менинг кўчиб бормаслигимни билиб, қаттиқ зўрламадилар. Оймнинг кўнгиллари учун бориб сиздан хабар олиб турман, дедим, аммо кўчиб бормадим. Ҳафтада бир-икки марта хабар олиб турар, ҳеч ким йўқ пайтида ойм билан кўришиб келардим. Шунга қарамай, ойм ҳар кун чиқардилар. Субҳонқул ўз хатида ҳаммага салом айтиб эслаб, мени эса эсламабди. Ичимда анча ўксиндим. Аммо Мардон билан кўча-кўйда кўришиб қолсам, одатдагидек тўғри муносабат қилардим. У билан орамизда самимийлик ва яқинлик пайдо бўлмади. Чунки баланддимоғлиги учун Мардоннинг ўзи бунга йўл бермас эди. Унинг опаси Соҳиба эса мен билан кўришганда хўмрайиб, чаён чакқандек афтини буриштирарди. Ойм бояқиш эса икки оловнинг ўртасида қолиб, ич-ичларидан эзилардилар ва бизнинг бир-биримиз билан иноқ бўлишимизни истар эдилар. Ойм онамга бир кун бу ҳақда ҳасрат қилганларини эшитиб қолган эдим.

Ўшанда шу хулосага келдимки, Мардон ва Соҳиба вақти-вақти билан, бири қўйиб иккинчиси, Хидир амакига чақимчилик қилиб, оймни гўё уларга кун бермас-

ликда айбашар экан. Хидир амаки эса болаларининг ёлгон-яшиқ сўзларига ишониб, бўлар-бўлмасга ойимларни қийнар эканлар. Ойим эса хуфёна кўз ёшларини тўкиб, сўнг ҳеч нарса кўрмагандек тоғамларниқига мени кўришга чиқар эканлар, Бунинг устига Хидир амакининг ўта зикна ва кек сақловчи киши эканликларидан ҳайқиқиб, бу ҳақда ҳеч кимга лом-лим демас эканлар. Мен билан учрашганларида эса доим ўзларини хурсанд ва ташвишсиз қилиб кўрсатишга уринардилар. Шу гаплардан кейин ойимга жуда ҳам раҳмим келиб кетди, нима қилсамки ойимнинг аҳволларини бироз енгиллаштирсам, деган фикр миямга қаттиқ ўрнашиб қолди. Аммо бу тўғрида ойимга ҳеч нарса айтмадим, чунки бу нарсани гапирсам, яраларига туз сепган бўлардим. Кунлар ўтди, мен ўқишга қаттиқ киришиб, тезроқ улғайишга, мустақил ҳаётга қадам қўйишга интилардим. Рус тили ўқитувчиси — Ленинграддан сургун бўлиб келган Ничеса деган аёл жуда моҳир педагог сифатида рус грамматикасини осон йўллар билан тушунарли қилиб ўргата бошлади. Тез орада мен рус тилида бемалол сўзлашадиган ва ёзадиган бўлиб олдим. Буни тез пайқаган тоғам дарсдан бўш вақтларимда биринчи синфга қатнайидиган ўғиллари Муҳаммаджонга рус тилида ўқиш ва ёзишни ўргатишимни илтимос қилдилар. Муҳаммаджоннинг бўш, ялқов, хотираси суст эканлигини билардим. Шунга қарамасдан аммам ва тоғамнинг ҳурмати туфайли Муҳаммаджон билан бир ёки ярим соат дарс қиладиган бўлдим. Қанчалик бандлигимга қарамасдан театрга ҳам бориб турар, «Тоҳир ва Зухра» премьерасини сабрсизлик билан кутардим. Умуман, тақдир тақозоси билан менинг болалигим бошқа тенгқурларимга ўхшаб ўйинқароқлик ёки кўча чангитиш билан ўтган эмас.

Ниҳоят, афишалар чиқиб, «Тоҳир ва Зухра» саҳнага қўйиладиган бўлди. Ўша йиллари Самарқанд мусиқали драма театрининг ёзги биноси йўқ эди, томошалар фақат Самарқанд шаҳар боғининг ичида жойлашган бинода ўтарди. Бино катта фойедан иборат, киришда томошабинлар учун кенг зал, ўнг томонда катта саҳна, чап томонда, залнинг охирида амфитеатр, яъни иккинчи қаватга томошабинлар учун жой қилинган эди. Тоғам мен билан аммамни залнинг биринчи қатори бурчагидаги жойларга ўтқазиб қўйдилар. Сал туриб томоша зали ва болохона томошабинларга лиқ тўлди. Биринчи қаторга асосан Тошкент ва бошқа шаҳарлардан келган меҳмонлар ва шаҳар раҳбарлари ўрнашдилар. Иккинчи қаторда уч-тўрт киши билан ўтирган Қодиржон Имомийга кўзим тушиб, у билан бош эгиб кўришдим. Тоғам берган чиройли рўйхатга кўз югуртириб чиқдим, менга таниш санъаткорларнинг номини кўриб қувондим. Тоҳир ролида Мўминжон Маҳмудов, Зухра ролида Майнахон Саримсоқова ва Зайнаб Содиқова, хон Бобохон ролида мен ўқиган 5-мактабнинг солиқ ўқитувчиси, машҳур артист Ҳошим Нарзиқулов (машҳур опера хонандаси, яқиндагина оламдан ўтган Ўзбекистон халқ артисти Насим Ҳошимовнинг отаси), Ҳофиз ролида машҳур артист Рустам Мансуров ва менинг тоғам. Чироқ ўчиб саҳна пастида оркестр созандалари жойлашиб олишди. Дирижёр пултига қўлида темир таёқча ушлаб таниш қиёфа чиқди. Бу киши кейинчалик Тошкент радиосига ишга кетган машҳур гижжакчи ва бастакор Набижон Ҳасанов эдилар. У кишининг ёнига моҳир найчи Мағди Халилов ва Раббим найчи ўтирдилар (бу киши кейинчалик машҳур Тамарахоним ансамблида созандалик қилиб, ярим дунёни кезиб чиққанлар). Набижон бошқарувида оркестр ёқимли ва кенг қамровли куйни бошлаб юборди. Духоба парда секинлик билан очилиб, чиройли безалган хон саройи кўринди ва ғаройиб манзаралар намоён бўлди. Томоша бошланди, зал сув сепгандай жим бўлиб, ҳаммамнинг жон қулоғи саҳнада эди. Саҳнада микрофон бормиди, йўқми — ҳозир эслаёлмайман. Аммо антрактдан кейин саҳнадаги Тоҳир (Мўминжон Маҳмудов) ва Зухра (Майнахон Саримсоқова)ларнинг ария ва дуэтларидаги беқиёс овозлари ва ижро маҳоратлари ўзбек миллий санъатининг дурдоналаридан бўлиб қолган эди. Спектакль тутаганда одамлар оёққа туриб қарсак чалдилар, парда қайта очилиб спектаклда иштирок этган артистлар чапак чалиб, пьеса муаллифини саҳнага чақирдилар. Биринчи қатордан шаҳар раҳбарлари билан бирга ўрта ёшли, чўзинчоқ юзли киши саҳнага кўтарилди ва халққа таъзим айлаб бош эгди. Бу киши пьеса муаллифи машҳур шоир Собир Абдулла эканлигини билдирдилар. У кишини Самарқанд раҳбарлари ва артистлар бирин-кетин юракдан табриклашди, кўп сонли гулдасталар билан томошабинлар артистлар ва шоирни қутлашди. Саҳна гулдасталарга тўлиб кетди. Томошабинлар тарқалишди. Қайтишда йўл-йўлакай тоғам аммамларга: «Эртага кечки пайт уйга меҳмонлар келади, эрталабдан тайёргарлик кўргин, Раббимқулдан қўй олиб сўямиз», деб тайинладилар. Сўнг менга: «Эрталаб Мустафо чўлоқ-

ни айтасан, унга қўйни сўйдирамиз. Кечкурун зиёфатга ҳасил, каллапоча, шашлик пишириб берсин, — дедилар ва чўнтакларидан икки сўм пул чиқариб менга узатдилар. — Буни Мустафо чўлоққа берасан, иш ҳақиға». Тоғамнинг кайфиятлари жуда яхши эди. Аммамлар спектаклдан жуда хурсанд бўлиб, тез-тез юриб борарканлар, тоғамдан: «Адаси, кимларни меҳмонга чақирдингиз?», деб сўрадилар. Тоғам: «Собир Абдуланинг ўзларини, Майнахон билан Мўминжонни, Набижон ва Асрор акаларни ва яна бошқаларни чақирдим, агар келишса, 10—12 киши бўлишади», деб жавоб бердилар. Менинг қувончим ичимга сиғмасди. «Тоҳир ва Зухра»нинг давоми уйимизда бўлар экан-да? «Қодиржон Имомийни ҳам таклиф қилсам майлими, тоғажон?», деб сўрадим. «Хўп бўлади. Ойинг билан Хидир амакини ҳам чақириб қўйгин», дедилар. Сўнгра орамизда спектакль ҳақида ширин суҳбат кетди ва уйга етиб келганимизни билмай қолдик.

Ҳаммадан вақтли туриб, шодлигим ичимга сиғмай югуриб ойимларни чақириб чиқдим, томошадан олган таассуротларимни уларга қисқача гапириб бердим. Шундан сўнг ойимларга Хидир амаким билан кечкурун тоғамларникига чиқишларини тайинладим. Сўнг шошиб-пишиб гузарга чиқдим. Мустафо чўлоққа тоғам тайинлаган гапларни бирма-бир айтдим ва тоғам берган пулни узатдим. Мустафо чўлоқ пулни апил-тапил чўнтагига солиб, пешинга албатта етиб бораман, деди. Шундан кейин мен ўқишга кетдим. Дарвоза олдида Қодиржон акани пойладим. Бир пайт Қодиржон ака келдилар, куюқ саломлашдик ва мен уялиб қараб, тоғам сизни кечкурун меҳмондорчиликка чақирдилар, албатта боринг, дедим. Қодиржон ака қанақа маросим деб сўрадилар. Мен маросим эмас, Тошкентдан меҳмонлар келган, Собир Абдулла ҳам бўладилар, дедим. Қодиржон ака жуда очик чеҳра билан манзилни сўраб олдилар ва албатта бораман деб айтдилар. Мен дарсдан эртaroқ чиқиб тўғри уйга бордим. Аллақачон тайёргарчилик бошланган эди. Мустафо чўлоқ оқ халатда қўйни сўйиб, гўштини бўлақлаб турган экан. Аммам ва ойим қўйнинг калла, оёқларини куйдириб, тозалаб гаплашиб ўтиришган экан. Қудратой онам ва катта аммам (Мақсуда аммам кўпдан бери келмаган эдилар) мени бағирларига босиб қучоқлаб олдилар, сендан раҳматли акамнинг ҳиди келяпти, деб қайта-қайта ўпдилар. Шундан кейин хотинлар болохонага жой қилдилар, дастурхонни чиройли безатиб, йигирма кишига жой тайёрлашди. Анчадан кейин тоғам театрдаги шогирдлари Бурҳон билан иккита катта сумка кўтариб келишди. Шундан сўнг тоғам болохонага чиқиб жойини кўздан кечирдилар, олиб келган ичимликлари, ҳар хил нарсаларни жойлаштириб чиқдилар ва хурсанд бўлиб тушдилар. Айвон устунидagi миҳда Мақсуда аммамдан поччам бериб юборган саккизта каттакон балиқ осилги турарди. Тоғамнинг кўзлари балиқларга тушиб, аммамга раҳмат айтдилар, поччамнинг келмаганига афсусландилар. «Майли, келмаган бўлсалар, ўзимиз поччам билан балиқ овига чиқарканмиз-да», деб ҳазиллашдилар. Ҳамманинг руҳи баланд, меҳмонларни кутар эдик. Гира-шира кеч туша бошлади. Меҳмонлар иккита фойтунда келишди. Асрор Жўраев уларни бошлаб олиб келди. Улар орасида Собир Абдулла, Набижон Ҳасанов, найчи Раббим Ҳамдамов, Майнахон, Мўминжон Маҳмудов ва менга нотаниш яна уч-тўрт киши бор эди. Меҳмонлар, айниқса, Собир Абдулла айвонда турган хотинлар билан шяпаларини ечиб, қўлларини кўксиларига қўйиб, ҳамма билан бир-бир сўрашдилар, ойимлар олдида тўхтаб: «Бу йигитча ўғлингизми, сизга жудаям ўхшар экан», дедилар. Ойим гурур билан: «Ҳа, бу ёлғиз ўғлим Ҳайдаржон бўлади, Облоқулжоннинг жияни», дедилар. Шу пайт Қодиржон Имомий менга нотаниш бир ўртоғи билан кириб келди ва олиб келган совғасини қўлимга тутқазиб, тоғам билан кучоқлашиб кўришди, сўнгра Собир Абдуллага яқин бориб: «Ассалому алайкум, устоз, хуш келибсиз Самарқандга», деб катта ҳурмат билан кўришди. Сўнгра ҳамма меҳмонлар тоғам бошчилигида болохонага чиқишди. Меҳмонлар дастурхон атрофига ўтириб фотиҳа қилишди. Мен чой ташир эдим. Дастурхон атрофида қизгин суҳбат бошланиб кетди. Айниқса Собир ака ва Қодиржоннинг баҳслари қизгин бўлди. Собир ака Қодиржон акани матбуот орқали танишлари, яъни шеърларини ўқиганликларини мамнуният билан гапирдилар. Қодиржон ака ўз навбатида ЎзДУдаги адабий жараён ҳақида, илмий иш бошлаб қўйганликлари, айниқса, Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романи ҳақида катта монография тайёрлаётганликлари тўғрисида сўзлаб бердилар. (Чиндан ҳам Қ. Имомийнинг роман ҳақидаги тақризи ва танқидий мақоласи кейинчалик «Ленин йўли» газетида чоп этилди.)

Косагул Асрор аканинг таклифи билан биринчи қадаҳ меҳмон Собир Абдулла ҳақида айтилди. «Тоҳир ва Зухра» асарининг улкан санъаткор қўлидан чиққанлиги,

асарнинг катта муваффақият қозонганлиги қайд қилиниб, тантанавор равишда биринчи қадаҳни ҳамма баравар кўтариб ичди. Сухбат қизий бошлади. Собир аканинг таклифларига биноан машҳур бастакор Набижон Ҳасанов ўзлари яқинда ихтиро этган Амирий сўзи билан айтиладиган «Салламно» кўшиғини куйлай бошладилар. Мўминжон акага Собир акани кузатиб келган самарқандлик ёш раҳбар қўшилиб айтди. Қўша-қўша қадаҳлар айтила бошланди. Қўшиққа қўшиқ уланди. Тоғам дутор билан, Раббим Ҳамдамов най билан Набижон акага жўр бўла бошладди. Асрор аканинг таклифи билан даҳлизда ўтирган аммамлар, ойимлар ва Қудратой онамларни ичкарига чақиришди. Набижон ака «Тоҳир ва Зухра» арияларини бошлашлари биланоқ Майнахон Саримсоқова майин, ўта ёқимли овози билан Зухра бўлиб куйлай кетдилар. Ўз навбатида Мўминжон ака беқийс овози билан Тоҳир бўлиб куйлади... Кеча давомида аммам ва ойимлар идиш-товоқларда турли хил овқатлар олиб киришди. Мустафо чўлоқ пишириб тайёрлаган кабоб, ҳасиб ва таомлар бирин-кетин тортилиб турди. Аммам ошга уринмоқчи бўлганда Асрор ака тўхтатиб, ҳазил асосида биз ошни деярли ҳар кунни еб турамыз, бизга балоқ қовуриб олиб киришг, илтимос, дедилар. Мақсуда аммам бир муҳлат ўтиб меҳмонларга ўзлари қовурган балиқни тортдилар. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди, Собир Абдулла соатларига қараб, эрталаб Тошкентга жўнаб кетишларини айтдилар ва охирги қадаҳ сўзини олиб, кечанинг барча иштирокчиларига раҳмат айтиб, тоғамни Катта Фарғона канали қурилишидан бери танишларини таъкидлаб, у кишини Тошкентга бориб қолганларида албатта ўзларига учрашишларини уқтирдилар. Кейин менга мурожаат қилиб: «Сенинг санъат ва адабиётга қизиқишинг ортиб борсин», дедилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилиб, Бурҳон чақириб қўйган фойтунда уй-уйларига тарқаб кетишди. Бу кечанинг таассуроти «Минг бир кеча» таассуроти янглиг менинг ёш қалбимда абадий муҳрланиб қолди. «Тоҳир ва Зухра»нинг айрим ашулалари ёд бўлиб қолди. Спектаклдан сўнг уйга қайтишимизда йўл-йўлакай ашулалардан парчалар айтар эдик.

Ўқишларим яхши кетаётган эди. Аммо мени бир нарса безовта қиларди. Гуруҳимизда болалар камайиб борарди. Иқтисодий аҳволлари сабабли бўлса керак, бошқа шаҳардан келган талабаларнинг бир қисми дам олиш кунлари уйларига бориб, кўпи қайтиб келмасди. Биринчи курсда ҳам шу аҳвол рўй берган эди. Бунинг натижасида директор Мамлизода буйруқ чиқариб, тайёрлов гуруҳида қолган болаларни биринчи курсга қўшиб юборди. Бу воқеа январь ойининг бошларида юз берди. Дарс соатлари ўзгартирилиб, бизга қўшимча дарс ўқишга тўғри келди. Март ойларига бориб дастур текисланди ва биз 1-курс болаларига тенглашиб олдик. Бунда Қодиржон Имомий, рус тили ўқитувчиси, физика ўқитувчиси Иззатуллаев, тарихчимиз Даминов ва геометрия ўқитувчиси Зайниевларнинг хизматлари катта бўлди. Мен аъло ўқишни давом эттирдим ва ўз вақтида стипендия олардим. Уни ойимларга, аммамларга, Қудратой онамга берардим, қолганини ўз эҳтиёжларимга ишлатардим. Шу йилдан янги қарор чиқиб, стипендия фақат аъло ва яхши ўқийдиган талабаларга бериладиган бўлган, талабаларнинг иқтисодий аҳволи кундан-кунга оғирлашиб борарди. Бир гуруҳ талабалар кечалари Самарқанддаги вокзалга чиқиб, вагонлардан кўмир ва бошқа юкларни туширишарди. Бунинг эвазига тирикчилик учун озгина пул ишлаб олишарди. Мен ҳам бир муддат дўстларим билан шу ишга қатнашиб юрдим. Бир қисм талабалар эса Зарафшон дарёси атрофида йўл қурилишларида ишлаб юришар эди. Мен уларга ҳам қўшилишиб ишладим. Топган пулимга ўзимга велосипед сотиб олдим ва кунларнинг бирида катта аммамларнинг боғларига бордим. Ёз яқинлашиб гилос пишадиган пайт келган эди. Аммамлар келганимга жуда хурсанд бўлдилар. Эрта-индин таътилга чиқишимни билиб, дўстларинг билан келиб боғда дам олиб кет, деб таклиф қилдилар. Аммамнинг қўлларида тилаб олган икки яшар ўғиллари Ўлмас бор эди. Шунда ичимда беихтиёр марҳум укам Ҳамдамжонни эслаб қўйдим. Узун айвон орқали ичкари уйга кирдик. Хонада кўрпа-тўшак қилиб Фани поччам оғир аҳволда касал бўлиб ётардилар. Поччам ўринларидан зўрға туриб мен билан сўрашдилар. Аммам йиғламсираб бир ойдан ошди, поччанг ётибдилар, жигарлари шишиб кетган, табиблар ёзиб берган дорилар ёрдам бермаяпти, овқат ҳам емай қўйдилар, уч кундан бери дастёр йўқ, сизларга хабар берай десам ўзларини ташлаб кетолмайман, дедилар. Мен афсусланиб, бугун уйга бориб қариндош-уруғларга албатта хабар беришимни айтдим. Сўнг поччам менга мурожаат қилиб: «Ҳайдаржон, гилослар пишиб ётибди, терадиган одам йўқ,

ўзинг бир челақ териб уйдагиларга олиб боргин», дедилар. Мен тез-тез чой ичиб, поччам билан хайрлашиб боққа чиқдим ва аммам берган катта челаққа гилос териб, челақни велосипеднинг рулига илиб уйга жўнаб кетдим.

Уйга етиб келиб ойм, Қудратой онам ва аммамга, кечкурун эса тоғамга поччамнинг аҳволини айтиб бердим. Эрталаб тоғам фойтун олиб келдилар. Ойм, Қудратой онам ва аммам фойтунга миниб боққа жўнашди. Мен эсам велосипедда уларга эргашдим. Боққа борсак эшик олдида одам тўла, ҳовлига сув сепилган, аммам қора рўмол ўраган, устиларида калтача (Самарқанд аёлларининг ўлимга киядиган махсус кийими), бизга йиғлаб пешвоз чиқдилар. Биз тушундик, поччам кеча ярим тунда оламдан ўтган эканлар. Бирпасда боғ Кониғил қишлоғи аҳли ва Фани поччамнинг қариндош-уруғлари билан тўлди. Маросимга Хидир амаки акалари ва маҳалламиз оқсоқоли Абдулазиз ака етиб келдилар. Катта маросим ўтказилди. Поччамни Кониғил қабристонига дафн қилдилар. Ойм, Қудратой онам, аммам, Фани поччамнинг сингиллари ва мен аммамларникида тунаб қолдик. Поччамнинг марақалари ўтгунча боғдаги қўрғонда бўлдиқ. Тоғам кун оралатиб биздан хабар олиб турдилар. Поччамнинг худойилари ўтгандан кейин аммамларнинг ҳам юрак касаллари кучайди. Аммамлар поччам ўлганларига қаттиқ куйгандилар. Кейин мен шаҳарга тушиб тоғам олиб берган доридармонларни келтириб бердим. Бир-икки кундан кейин аммам ўзларига келиб қолдилар. Фани поччамнинг сингиллари Офтобой ўғиллари Ўлмаста қараб туриш ва аммамларга ёрдам бериш учун боғда қолди. Биз ҳаммамиз уйга қайтиб кетдик.

Мен шу орада биринчи курсни битириб чиқдим. Тоғамнинг уйларида Муҳаммад билан рус тилида машқ қилардим. Эрталаб Мақсуда аммамнинг ён қўшнилари —

Бу сенинг ҳаётинг _____

Янгиликка интилиш

Озод ва обод Ватан қуриш, халқ фаровонлигини ошириш, келажакда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш ҳамма жиҳатдан комил инсонни тарбиялаш билан боғлиқ. Бу борада мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури катта аҳамиятга эга эканлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Бу дастурнинг биринчи босқичини амалга ошириш жараёнида мамлакатимизда бажарилаётган тадбирлар кўзни қувонтиради ва янада баландроқ чўққиларга ундайди.

Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси институтида ҳам Миллий дастурни амалга ошириш мақсадли равишда олиб борилмоқда. Бош мақсад — хўжалик тармоқлари учун ҳар томонлама етук мутахассисларни тайёрлаш. Яъни, ўқув юртидан тўғридан-тўғри иш жойига ўз вазифасини билалиган ходимларни йўллашга эришиш. Бунинг учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур.

Хўжалик тармоқлари соҳаларида мутахассисларга бўлган талабни аниқлаш.

Хўжалик талабларига асосан ўқув режаларини, дастурларини ишлаб чиқиш, уларни амалиётга яқинлаштириб, замонавийлаштириш.

Анъанавий маъруза ўқиш каби дарс услубларидан, шунингдек, талабалар учун осон ўзлаштирилаётган ўқитишнинг илғор технологияларидан фойдаланиш. Билимни назорат қилишни тизимлаштириш. Мустақил таълимга эътиборни кучайтириш.

Ва албатта, ўқитишнинг замонавий техник воситалари салоҳиятини ҳамда инфор­мацион базани (дарслик, ўқув қўлланма, маърузалар матни, даврий нашриётлар, интернет) ошириш.

Профессор-ўқитувчилар малакасини мунтазам юксалтириш; уларнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини ташкил этиш.

Бу вазифаларни бажариш илм-фанни халқаро даражада ривожлантиришни тақозо этади. Халқаро алоқаларни ривожлантириш, хорижий олимлар билан ҳамкорликда долзарб муаммолар устида илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш ва уларнинг натижаларини замонавий ўқитиш технологиялари билан боғлаб, бакалавр ва магистрлар учун яратилган ўқув қўлланма ва дарсликларда акс эттиришга институтда катта эътибор берилмоқда. Жумладан, институт 2001 йилда «Темпус» дастури остида Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш иқтисоди учун янги ўқув дастурларини яратиш» мавзусидаги лойиҳа бўйича халқаро грантга сазовор бўлди. Бу

мендан икки ёш катта Абдурасул ҳовлимизга кириб келди, йиғламсираб менга амманг бутун азонда оламдан ўтдилар, тезда борар экансизлар, деб орқасига қайтиб кетди. Мен фарёд солиб бу хабарни ҳаммага етказдим ва театрға югуриб бориб тоғамларга ҳам хабар бердим. Тоғам бироздан кейин иккита фойтун олиб келиб, биттасида уйдагилар, иккинчисида эса маҳалладагиларни солиб олиб бордилар. Мен ўзимнинг велосипедимда кетдим.

Етиб борганимизда боғда одам лиқ тўла эди. Тоғамнинг хотинлари — аммам ёлғиз ўзим қолдим, деб ўзларини юлиб ташлардилар. Ойимлар зўрға уларни овунтирдилар. Фожиани сезгандай икки ёшли Ўлмас ҳам тинимсиз изиллаб йиғлар эди. Мурдани ювиб, кафанлаб тобутга солишди. Тобут устига катта палак ва аммамнинг янги духоба паранжилари ёпилди. Масжидда жаноза ўқилиб, аммамни ҳам Кониғил қабристонига, поччамларнинг ёнларига қўйишди. Маросим охирида домла жамоага мурожаат қилиб, Кониғил қишлоғининг жуда муқаддас эканлиги, бу жойларда ўз замонида Соҳибқирон Амир Темур кўп машварат ва маросимларни ўтказганлиги, Темурнинг оилавий маросимлари шу қишлоқда ўтганини айтиб, аммамнинг арвоҳларига яна бир қарра фотиҳа ўқиб, жамоани тарқатди. Аммамнинг ҳовлиларида барчамиз қолдик. Кечқурун айвон ва иккита хона хотинларга лиқ тўлиб, ойим бошлиқ учта отинбиби аммамларнинг руҳларини шод қилиб, китобхонлик қилишди. Сўнгра меҳмонлар тарқаб кетгач, Ғани поччамнинг синглиси ойимларга қараб, поччам ва аммамнинг йиллари ўтгунча боғда туришини, Ўлмасни жон-дилдан ўғил қилишини айтди. Аммам ва ойимлар рози бўлишди.

Шундай қилиб, севимли аммамдан ҳам жудо бўлдим.

лойиҳанинг мақсади устувор тармоқлардан бири бўлган агросаноат учун ишлаб чиқариш иқтисоди ва технологиясини мукамал биладиган мутахассисларни тайёрлаш имконини берадиган ўқитиш тизимини жорий қилишдир. Ҳозирги кунда ушбу лойиҳа чегарасида интернетга уланган замонавий компьютерлар билан жиҳозланган хона, ўқитишнинг замонавий техник воситалари (графопроектор, проектор, телевизор ва видео) билан таъминланган маъруза ва амалий машғулотлар хонаси, Ўзбекистонда, ҳамдўстлик мамлакатларида ва чет элда чоп этилган дарслик ва ўқув қўлланмалар, ўқитиш видео тасвирлари ва дискларда адабиёт ва турли ахборотлар кутубхонаси ташкил қилинган. Лойиҳада кўзда тутилган вазифаларни бажаришда чет эл тажрибасини ўрганиш ва ҳамкорликда илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун II нафар профессор ўқитувчиларимиз — ҳамкорларимиз Англиянинг Гринвич Университетига ва Голландиянинг Ларенстейн халқаро аграр коллежига малака оширишга бориб келишди. Бу ташрифлар фанларни техника ва технология асосида замонавийлаштиришда, мамлакатимиз шароитига мослаштириб жорий этишда қўл келмоқда.

Миллий дастурни амалга оширишнинг иккинчи босқичида таълим сифатини оширишга катта эътибор берилган. Хорижий ҳамкорларимиз кўмағида институтда ўқитишнинг янги усулларини жорий этиш устида кенг қўламда ишлар олиб борилмоқда. Иқтисодий фанларнинг аксарияти бўйича яқинда айрим чет эл университетларида жорий этилган Муаммоларга Асосланган Ўқитиш (МАЎ) услубига таяниб ўқув қўлланмалар ишлаб чиқдик. Бунда ҳар бир мавзунини ўрганишга лектор ишлаб чиққан ўқитиш мақсадларидан ташқари, талабаларнинг гуруҳларда мустақил ишлашларига кўп эътибор берилган. Шунини ҳисобга олиб, иқтисодий фанлар бўйича ҳар бир семестр учун мўлжалланган ўқитиш тартибини, баҳолаш тизимини ва ҳар бир мавзунини ўрганиш режаларини ишлаб чиқдик. Масалан, талаба HELTAGON деб аталувчи таълим усулида қадам-бақадам ўзлаштириш орқали фанни эгаллаб боради ва зарур топшириқларни бажаради. Бундай ўқув қўлланмалардан фойдаланиш талабаларнинг шу соҳада тайёр мутахассис бўлиб етишишлари, янги иқтисодий муаммоларни таҳлил қила олишлари, баён этилган тамойиллардан ҳаётда самарали фойдалана билишлари имконини яратади.

Аслиддин НИЗОМОВ,

Бухоро озиқ-овқат ва енгил sanoat технологияси институти
«Менежмент ва бизнес» кафедраси мудири, и. ф. н., доцент.

Ёзги таътилим асосан тоғамнинг уйларида, жуда серташвиш ўтди. Тоғамникида келди-кетди кўп бўлар эди. Меҳмонларга қараш аммам билан менинг зиммамда эди. Шаҳрихондан бир гуруҳ дорбозлар келиб, тоғамнинг пастидаги ҳовлига оилалари билан жойлашиб, бир ойча Самарқандда томоша кўрсатишди. Шу орада Тошкентдан машҳур сурнайчи (тоғамнинг қалин дўстлари) Ашурали Юсупов келиб, оиласи билан ўн кунча меҳмон бўлиб кетди. Ундан кейин Хоразмдан машҳур ҳофиз Ҳожихон Болтаев ва уч-тўрт киши меҳмон бўлиб келишди. Улардан бошқа менга нотаниш бўлган одамлар ҳам кўп келиб кетишар эди. Кундузи тоғам ишда эмасми, мен меҳмонларни одатда Самарқанд шаҳри бўйлаб эргаштириб, муқаддас жойларни зиёрат қилдирар эдим. Бунинг устига, ҳар 4—5 кунда аммамларнинг боғларига бориб, Ўлмасдан хабар олиб келардим. Шу орада Қудратой онамнинг эрлари Мاستонбобо қазо қилдилар. У кишининг ҳам маросимларини ўтказдик. Қудратой онам энди дарвишнамо, овсаррок, ёлғиз ўғиллари Раббимқул билан қолдилар.

Ўқиш йили яқинлашгани сари мен ташвишга тушдим, чунки янги кийим-кечагим йўқ эди. Тоғам билан маслаҳат қилиб, розилиklarини олиб, кулочиликини унча-мунча билганим сабабли маҳалламиздаги кулол уста Муҳаммадқулга шогирд тушдим ва у киши билан бир ойча ишладим. Ўзим уста Муҳаммадқул тўғрилаб берган чарҳда сопол идишлар, коса, кичкина лаганча ясай бошладим. Хатоларимни уста Муҳаммадқул тўғрилаб берар эдилар. Ой охирида қўлим ишга анча келишиб қолди. Уста Муҳаммадқул менга ўқишдан кейин ишлашни таклиф қилдилар ва менга бир ойлик иш ҳақимни бердилар. Мен бозорга тушиб, ўзимга ўқишлик киядиган костюм-шим, кўйлак ва ботинка сотиб олдим. Ўқиш бошланишига ҳали икки кун бор эди. Ўлмасдан хабар олгим келди. Ўша куни вақтли ётиб ухладим. Тушимда раҳматли дадамни кўрдим. У киши мени икки қўлтигимдан кўтариб, сувдан олиб чиқдилар ва қирроққа ўтқизиб қўйдилар. Азон пайти уйғониб кетдим ва ҳовлига чиқдим. Самарқанднинг оромижон, майин шабадаси эсиб турарди. Баҳри-дилим очилиб кетди. Самарқанднинг ҳаддан ташқари чиройли куз фаслини томоша қилгим келди. Ювиниб, велосипедни миниб йўлга тушдим. Чойхона олдидан ўтаётганда беихтиёр кенглиги уч метрча келадиган, болалигимда чўмилиб юрган лойқа ариқча кўзим тушди. Ариқ суви кўм-кўк бўлиб тиниқ оқар эди. Ҳатто сув тагидаги тошлар аниқ кўринарди. Бу ҳам олтин куз белгиси эди. (Ҳозир бу ариқдан ном-нишон қолмаган). Кейин тўғри Хўжаи-Хизир қабристонига йўл олдим. Дадамнинг қабрлари анча чўккан, кўкатлар қуриб қолган, атрофи янги қабрлар билан тўлиб кетган эди. Ўтириб обдан йиғлаб олдим, дуои-фотиҳа қилдим, сўнгра ўзимча дадам билан хайрлашиб, Конигил қишлоғига боғлар оралаб йўл олдим. Боғларнинг феруза жамоли, ўрик баргларининг сарғиш-қизил рангларга кириб товланиши мени борган сари мафтун қиларди. Амманнинг боғларига кириб борсам, у ерда ҳам ажойиб манзара. Зумрад рангли токзорда Самарқанднинг машҳур данаксиз майда кишмиш узумлари манаман деб пишиб етилган, ишкомларда эса ҳусайни ва қирмизи рангда товланиб Самарқанднинг ҳушбўй ва еганда карсиллайдиган соҳиби узуми пишганди. Ишкомларнинг нариёғида улкан япроқларига ўралиб катта анжир дарахтлари ҳосилга тўлган. Япроқлар орасида олтин ранг кулчаларга ўхшаб анжир меваси барглар орасида бекиниб пишиб ётар эди. Мен ичкарига кириб поччамнинг сингисини билан кўришдим. Ўлмас юриб кетган экан, уни қўлимга олиб ўпдим, иккита конфет бердим. Сўнг поччамнинг сингисини менга иккита челақда анжир териб қўяман, қайтишда олиб кетасан, амманг билан ойингга берасан, деди. Менда поччамнинг тегирмонларини кўриб келиш истаги туғилди. Сиёб ва Обираҳмат каналари қўшиладиган жойда поччамнинг тегирмонлари бўларди, ўша ерга етиб бордим. Ажойиб манзара. Кўл илгаригига қараганда анча кенгайиб, сув кўпайиб қолибди. Чор атрофни қамиш босиб кетган. Кўл суви ҳаворанг бўлиб, тиниқ, таги кўриниб турарди. Ҳар замонда кўл ўртасида, куёш тушиб турган жойда балиқлар сакраб чиқиб, яна қайтиб сувга шўнғиб кетар эдилар. Мен бир муҳлат бу манзарани томоша қилиб турдим. Атроф жимжит, ҳеч ким йўқ. Самарқанднинг куз манзараси мени жуда мафтун қилар эди. Шунда раҳматли Ҳамро бувим айтган сўзлар эсимга тушди. У киши айтган эдилар: «Самарқанд Оллоҳнинг нури тушган шаҳар, Яратганнинг ўзи Самарқандни ҳар қандай офатдан асрайди».

Секин тегирмон томон юрдим. Тегирмон бўм-бўш, эшиklarини тортанак босган. Тегирмон тоши айланмас, уни шитоб билан юргизувчи Сиёб суви оқмай қолганди. Орқадаги махсус қазилган тўртбурчак ҳовуз лабига бордим. Одатда поччам шу ҳовузга майда балиқ ташлаб боқар, кейин тутиб истеъмол қилардилар. Қарасам, катта балиқлар

сузиб юрган экан. Велосипедга миниб энди кетмоқчи бўлиб турган эдим, орқамдан гўё биров туртди. Ўгирилиб қарасам, сочи сап-сарик, юзи сепкилли, мендан икки-уч ёш катта бир ўрис бола турган экан. Менга қараб рус тилида бер, битта минай деб тиржайди. Ўзига ўхшаган шериги келиб, қулоқ-чаккамга бир солди. Мен велосипеддан аранаб тушдим. Шунда биринчи ўрис бола велосипедни миниб қочди. Учинчиси пайдо бўлди ва мени савалаб кетишди. Муштлашув қўл олдида бўлаётган эди. Оппоқ кўйлагимни йиртиб, шимимни лойга булғашди. Ўзимни қўлга олдим, кўзларим қонга тўлди. Мени урган ўриснинг оёғи орасига тиззам билан қаттиқ тепдим. Иккинчи зарбам белига тегиб, қўл сувига бориб тушди. Учинчи ўрис бола мени урмоқчи бўлганда Омондан Қозикўрғондаги боғимизда ўрганган усулни ишлатиб, уни қош-кўзи аралаш калла кўйиб йиқитдим ва қорнига икки марта қаттиқ тепдим, сўнг томоғига оёғимни кўйиб, велосипедни топиб бер, деб бақирдим. Юз метрча кетиб қолган Коля менга велосипедни қайтариб берди ва ўртоғининг аҳволини кўриб, ҳеч нарсага қарамай қочиб кетди. Шу пайт отда Бўронбобо етиб келдилар. Ассалому алайкум, бобо, деб кўришдим. Бобо мени танидилар. Ўрис бола ерда ётар эди. Бўронбобо афсусланиб, поччанг ўлгандан бери тегирмон қаровсиз қолиб кетди, колхозга ўтган бўлса ҳам ўзгариш йўқ, фақат шаҳардан келган ўғри-мастлар бу жойларни булғалаб ташлашган, дедилар ва ерда ётган ўрис боланинг ёқасидан олиб, бу ердан олган нарсаларинг қани, деб сўрадилар. Ўрис бола буталар орасига кириб, пиво солинган тўрхалта ва шодалаб кўйилган беш-олти балиқни олиб чиқди. Бўронбобо пиво ва балиқларни қайтариб бериб, бу ерга бошқа келмагин, деб ҳайдаб юбордилар. Шу пайт кўлга қулаган ўрис бола нариги қирғоқдан сузиб чиқди ва катта йўл тарафга югуриб кетди.

Бўронбобо мени аммамнинг боғларигача кузатиб қўйдилар. Мен хижолат бўлиб уйдагиларга воқеани гапириб бердим. Поччамнинг синглиси мени ювинтириб, поччамнинг янги кўйлагини олиб чиқиб бердилар ва кетишимда икки челақ анжир тутқаздилар. Мен челақларни велосипед рулига илиб, улар билан хайрлашдим-да, уйга жўнадим. Бир челақ анжирни оймимга, иккинчисини эса аммамга бердим. Ҳеч нарса бўлмагандек уйга кириб, кийимимни алмаштириб чиқдим. (Умуман, бу воқеада мен учун янгилик йўқ эди. Ўша ёшимга қадар ўқишда, кўча-кўйда, маҳалада, боғда кўп марта муштлашишга, калтак ейишга тўғри келар эди. Шу сабабли анча чаққон бўлиб қолгандим. Унча-мунча нарсалардан кўрқмасдим. Калтак еган бўлсам, кейинчалик барибир ҳисоб-китоб қилардим. Ўша пайт ўсмирлар орасида юрган иборага кўра, бу борада ҳеч кимдан «қарз» бўлиб қолмасдим).

Эрталаб вақтли туриб ўқишга бордим. Ҳамма талабани клубга таклиф қилишди. Бир дақиқадан сўнг директор Мамлизода таниш ўқитувчилар, нотаниш уч-тўртта киши ва ҳарбий кийимдаги рус киши билан ҳайъатга чиқиб келди. Мамлизода йиғилишни очиб, ҳамма билан сўрашди, ёзни қандай ўтказганимизга қизиқди. Панд-насиҳатлари онанинг болага вамхўрлигини эслатарди. У дастурга ўзгартириш қилингани, янги ҳарбий дарс киритилгани, рус тили соатлари кўпайгани ҳақида сўзлаб, ҳарбий раҳбар билан таништирди: «Бу киши капитан Иван Николаев бўлади. Яқиндагина Финляндия урушидан қайтиб келган». Николаев ўрнидан туриб, директор гапини тутатгунича ҳарбийларча тикка турди. Сўнг ҳаммамиз ўз синфларимизга тарқаб кетдик. Дарс соатлари кўпайган эди. Ҳарбий ўқитувчи Николаев баджаҳл, қаттиққўл, талабчан киши бўлиб, ҳаммамиздан дарс вақтида ва ўзаро фақат рус тилида сўзлашни талаб қиларди. Шундай қилиб, ҳафтада икки кун, икки соатдан тўрт соатгача ҳарбий дарс ўтадиган бўлдим.

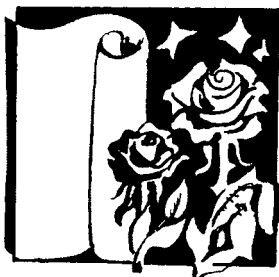
1941 йилнинг баҳорига бориб биз ҳарбий сабоқни анча ўзлаштириб олдик ва рус тилида ўзаро гаплашиш ўз-ўзидан одат тусига кириб қолди. Ўша йиллари янги чиққан ва ҳамма шов-шув билан томоша қилган «Если завтра война» филмидаги ашулани Николаев бизга ўргатиб, уни сафда юрганимизда, шаҳардан ташқари чиққанимизда куйлашимизни буюрар эди.

Ўқув юртим ҳаётида, шаҳардаги одамлар кайфиятида қандайдир бесаранжомлик сезилар эди. Балки бунга Финляндия уруши, Фарбий Украина, Фарбий Белоруссия, Бессарабия, Литва, Латвия, Эстонияга қизил қўшин киритилиши ва бу ерларнинг СССР таркибига қўшиб олинishi сабаб бўлса керак. Бунинг устига доимий равишда радио, газеталарда кўрқинчли фашизм деб қораланиб келаётган Гитлер Германияси билан кутилмаганда дўстлик, бир-бирига ҳужум қилмаслик битими тузилганлиги ҳам одамларни гангитиб қўйган бўлса керак. Бизнинг барчамиз комсомол мажбурияти

билан Осовиахим ташкилотига аъзо бўлиб, тегишли нишон ва билет ҳам олдик (Осовиахим — мамлакат мудофаасига тайёрловчи ташкилот). Мажбурий равишда катта қийинчиликлар, кўп мартали оғир машаққатлар натижасида мен иккинчи даражали ГТО (Готов к труду и обороне — яъни, меҳнат ва мудофаага тайёр) нишонини олишга муваффақ бўлдим. Якка-ярим 3-курс талабалари ва ёши мендан катталар ГТО нишонининг 1 даражалисини олишди. Кўп болалар жисмоний тарбиядан ҳеч қандай нишон ола олишмади. Кўп қизлар қизил хоч ва қизил яримой ҳаракатига аъзо қилиниб, тегишли нишон ва билет олишди. Дарслар оғир ва жиддий ўтар эди, масалан, Қодиржон Имомий дастурда кўрсатилмаган бўлса ҳам деярли олий мактаб дастури бўйича ўзбек адабиёти тарихидан дарс ўта бошладилар. Жуда илгарилаб кетганимиз учун мен танаффусда сўраганимда Қодиржон ака қисқа қилиб: «Ишинг бўлмасин, бу менинг ташаббусим, ҳаммаси сизларга фойда, сабабини кейин биласан», деб жавоб бердилар. Апрель ойининг ярмидан кўпи ўтиб бўлган эди. Бехосдан биринчи майдан кейин имтиҳонларнинг топширилиши вақти ҳақида хабар тарқалди. Биринчи май байрами ўтгандан сўнг мамлакатдаги бутун рабфаклар, шу қаторда мен ўқиётган Киров номидаги қишлоқ хўжалик рабфаги ҳам тутатиладиган бўлди. Бу хунук хабар мени эсанкиратиб қўйди. Мен яна бир йил ўқиб, иложи борича учинчи курсни аъло баҳога битириб, ЎзДУнинг филология факультетига ўқишга кирмоқчи эдим. Начора?! Энди иккинчи курс имтиҳонларини яхшилаб топширишим керак. Қодиржон аканинг сўзлари маъзини энди чақдим. У киши бизларга қандайдир меҳр билан қараган бўлсалар керак, шунинг учун бизга кўпроқ маълумот беришга тиришганлар. Йигирманчи майларгача бутун имтиҳонларни топшириб қутулдик. Йигирма бешинчи майда клубда хайрлашув кечаси бўлди. Тантанали равишда 3-курс талабаларига шаҳодатнома (ўн синф ҳажмида маълумоти борлиги ҳақида), бизларга эса гувоҳнома берилиб, унда биз ўтган ҳамма фанлар ва улардан олган баҳоларимиз кўрсатилади. Мамлизода охирида ҳаммамиз билан оналарча йиғламосираб хайр-маъзур қилиб, бизларни кузатиб қолди. Шундай қилиб, бу севимли ўқув юрти билан хайрлашдим.

Уйга келиб ойим, тоғам ва аммамларга олган ҳужжатларимни кўрсатдим ва ҳамма гапни айтдим. Тоғам баҳоларимни кўриб, менинг кўнглимни кўтардилар ва Сталин номидаги Самарқанд педагогика билим юртининг учинчи курсига ҳужжатларимни топширишимни маслаҳат бердилар. Ҳозирча беш-олти кун амманга қарашиб, дам олиб тур, дедилар. Бошим қотиб қолди. Ўртоқларим Файзулло, Ўлмас, Соли, Ҳабиб, Абдурафиқларнинг уйларига ҳар куни қатнаб, бирма-бир борди-келди қилардим. Шу орада икки марта велосипеди бор уч-тўртта киши билан аммамларнинг боғига, Ўлмаснинг олдига бориб ҳам келдим. Поччамнинг тегирмонлари бузуқ аҳволда ётибди. Одамлар тахталарини қисман ташиб кетишибди. Биз болалар билан кўлда чўмилардик. Биз билан Ўлмас ҳам келган эди. Қайтишда гилос ва ўрик териб қайтдик. Орадан бир-икки кун ўтгандан кейин мен яна Муҳаммадқул кулолнинг дўконларига бориб ишлай бошладим. Тўрт-беш кун ишлагандан сўнг Муҳаммадқул ака дўконни бекитиб, дам олиш куни бўлганлиги учун ўз боғларига кетдилар. Якшанба куни мен уйда қолдим. Пешинга аммам ош қилдилар. Муҳаммаджон ойимлар билан Қудратой онамларни чақириб чиқди. Ош еб турганимизда радиода концерт бўлаётган эди, музиканинг ўртасида радио жим бўлиб қолди. Сўнг уруш бошлангани эълон қилинди.

ХУРЛАНИЖАН МАЙСАЛАР КЎТЛАРАР ҚАДДИИ

Баҳор

Кўксимда бир гўзал йиглайди ойлар,
Бир гўзал йиги бор тавонларимда.
Суманбар насимлар эсди бир латиф
Кўнглимнинг ғамангиз арконларида.

Юракдан тўкилар бир гўзал гардлар,
Настарин гулидай очилар кўнгил.
Гуллиги ёдига тушар бу дилнинг,
Хурлиги ёдига тушар бу гулнинг.

Бир пари саболар гуллатар дилни,
Эй мудроқ, эй ғофил юрак — сен уйғон.
Титроқларим ичра сенмисан танграм,
Бу хаста кўнгилга шивирлайдурғон.

Унутдингми гуллинг кўнгил?

Толлар мажнун, сувлар бегойим,
Лаҳзалар соғинчдир, кунлар илоҳий.
Хар хасга назарин тўкти худойим,
Унутдингми гуллинг кўнгил?

Чексиз лозазорга ўхшайди тоғлар,
Хурланиб оқ эҳром кийган хур боғлар.
Уйғонмоқ фаслидир, улғаймоқ чоғлар,
Унутдингми гуллинг кўнгил?

Тошлар майсаларга дилни берибдир,
Тоғлар жилғаларга йўлни берибдир,
Оллоҳ менга қадок дилни берибдир,
Унутдингми гуллинг кўнгил?

Сени уйғотмаса гуллаётган тош,
Бу йўлларда йўқдир энди эгик бош,
Сен энди қалъасан хурликка йўлдош,
Унутдингми гуллинг кўнгил?

Оқил теракларнинг умиди нурдир,
Куйчи кушчаларнинг навоси хурдир,
Қачон уйғонасан, ғафлатдан эй гул,
Эҳ, кўнгил?!

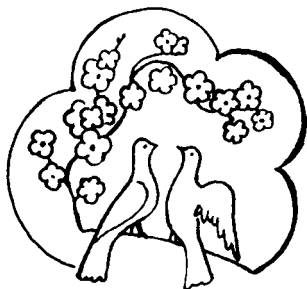
Хурлик жаранглаган кунлар суврати

Олмалар дувиллаб тўкилар қувнаб,
Ўзбекнинг болажон кўчаларига.
Тутзорлар аллалар айтар гуркираб,
Миллатнинг хур, митти элчиларига.

Энахон
Сиддиқова

Шоиру Шеър Шуур

Хурлик жаранглаган кунлар сувратин
Кўзимга босаман тўкилар гардлар.
Хурланган майсалар кўтарар қаддин,
Қувончларим гулга кирган дарахтдир.

Қоракўз турнадай эркин, шод болам,
Қанотингга ёзгил хурликни ўғлим.
Улғайиб борасан сен Ватан билан,
Бутунланиб борар умид, ғуруринг.

Олмалар дувиллаб тўкилар қувнаб,
Ўзбекнинг болажон кўчаларига...

Намозшомгул

Бунча кеч очилдинг,
оҳ, бунчаям кеч,
Бунча кеч ичдинг-а, бу ишқ ўтини?!
Субҳи осорларнинг баҳридан кечиб,
Намозшомга очдинг кўнгил қатини.

Бунча кеч очилдинг,
бунча кеч гулим,
Кечиккан севгидай бунчалар маҳзун?!
Тонгдан топмаганинг топдингми тундан,
Бу қаро кечалар сирли ва фузун?

Бунча кеч очилдинг,
бунча кеч гулим,
Ёруғ исён эди балки мақсудинг?!
Тонгда гулламоқлик, ахир, бахт эди,
Ахир, осон эди кундуз-да ўлим.

Бунча кеч очилдинг.
НАМОЗШОМГУЛИМ?!

Бу гал...

Бу гал хузурига чиқа олмадим,
Анбар соғинч билан йўқлади баҳор.
Деразам ортида тошлар гуллади,
Жисму жоним аро сочилди ифор.

Бинафша бўйларин келтирди сабо,
Қалдирғоч чарх урди, кўкка сиғмади.
Меҳру карамингга қуллуқ, раббано,
Юзимга термулиб шифтлар йиғлади.

Бунчалар қошимда устивор турдинг,
Дўстга эшик очдинг шошиб тўрт девор.
Бир сўздай, бир дўстдай паноҳим бўлдинг,
Хаста юрагимдан чекинди ғубор.

Тунлар деразамдан кетолмади ой.

Раъно Содиқова

СОҒИНЧУА АЙЛАНГАН ДУНЁНИНГ БОРИ

* * *

Мен сенга ишониб яшайман
Ўзимга ишонмай қолганда.
Мен сенга интилиб яшайман
Қалбимни аламлар тилганда.

Мен сени асрайман сабодан
Тиканли гуллардан қизғонгум.
Мен сени ардоқлаб яшайман,
Саломат юрсанг гар қувонгум.

Сен билан бир умр бахтлиман,
Ҳеч кимга тенг кўрмам ўзимни.
Қалбимнинг тўрида асрайман,
Қароғи билинсин кўзимнинг.

* * *

Хазон босган гул боғларни кезиб узок,
Ошиқ булбул хонишинга тутдим қулок,
Булбулгинам, ўтда ёқди бизни фироқ,
Дил завқ туяр навбаҳордан, куздан эмас,
Ёниб-ёниб суймаганлар биздан эмас.

Юз кўрсатди қизғалдоқлар, келиб кўклам,
Гул-гул яшнаб ороланар борлиқ бу дам,
Чучмоманинг боқишлари дилга малҳам,
Бўса олгум ялпизлардан, сиздан эмас,
Ёниб-ёниб суймаганлар биздан эмас.

Расмингизни чечакларга ўрадим,
Сиймонгизга минг суқланиб қарадим.
Нафасингиз гуллар исини сочди,
Хаёлимни гулзорга олиб қочди.

Ёр кўзлари хумор этар, хумор этар,
Нозик гунча дудоғига ўхшаб кетар,
Чин ошиқлар висол онин интиқ кутар,
Мактуб келди бегонадан, сиздан эмас,
Ёниб-ёниб суймаганлар биздан эмас.

Фузулийнинг девонини ўқиб ҳар тун,
Ишқ сатрини кўзга суртгум, юрагим хун,
Тингланг, Хофиз хонишлари дилхун-дилхун,
Олтариқдан изланг уни, Бўздан эмас,
Ёниб-ёниб суймаганлар биздан эмас.

* * *

Изларингиз изладим сарсон бўлиб,
Булут ҳам йиғлади юраги тўлиб.
Келмадингиз, чорлаб кўзларим толди,
Юрагимда ишқдан бир армон қолди.

Дунё эмас, сиздан меҳр сўровдим,
Расмингизни чечакларга ўровдим.

* * *

Кўнгил, ёрни қўмсанг гар,
Соғинчларинг гулларга айт.
Қаро сочи хумор қилса,
Ҳасратингни йўлларга айт.

Ёр кўзлари ташна этса,
Юлдузларга термул узок.
Оймомага илтижо қил
Бағринг ёқса аччиқ фироқ.

Навоийнинг девонин тит,
Байтлар аро ахтар уни.
Бедил билан суҳбат қуриб,
Юпан кўнгул, ҳижрон туни.

Ишқ шароби аччиқ жуда,
Ночор қолиб тотурсан, сен.
Умид қилгил, тонглар отгай,
Ёр васлига етурсан, сен.

* * *

Қарашдан кўзингни қизғондинг,
Сўзлашга сўзингни қизғондинг.
Юрагинг мен томон талпинар,
Ўзимдан ўзингни қизғондинг.

Нигоҳинг кимнидир излайди,
Кўзингни юмасан ноилож.
Мен ойнанинг ёнида сузаман,
Эҳ, мендан Бўзингни қизғондинг.

* * *

Яланғоч дарахтлар дилкашим маним,
Хазонрез ялпизлар эгилар аста.
Қуриган тиканлар оёғим тилар,
Сахрога ўхшайди юрагим, хаста.
Соғинчга айланган дунёнинг бори,
Кўп кўмсаб яшайман ўтган кунларни.
Турмуш ташвишларин елкамдан отиб,
Бағрига сингаман ойдин тунларни.
Армоним, чорлайман ширин энтикиб,
Йўлингга қарайман узоқ кўз тикиб.

Бўз

Рустам Эмин

ЮРАГИНИ ИМЛАРГА ИЙЛАДИМ

* * *

Ҳақиқат кўзимга тиконлар санчди,
Туғилдим, ўшал дам қалбимни янчди,
Сўнг эса, жуда ҳам узоққа қочди,
Мен сени кидирдим, етмади кўлим.

Дедилар: асли у хаёлдаги туш,
Билсанг, ўзи шундай, ушлатмас бир куш.
Унга интиларкан, учар бошдан хуш,
Хушимни йўқотиб қулашга тушдим.

* * *

Асли дунё нима, у соч эмасми,
Қорайиб боради балоғатгача,
Тўлғониб ўзидан кечаркан кеча,
Кўзга ташланади оппоқ бир парча.

Она, ўша парча йўлинг эмасми,
Эмасми, мен сенга гул тутган дамлар?!
Бошим силаркансан кўнглинг тўлмасми,
Тўлмасми мен учун аталган жомлар?!

Йиғладим, онажон, йиғлаб ўша кун,
Ҳарир рўмолингни кўлимга олдим.
Йўллар узун экан, сен босган йўлда
Кетар эканман мен, ўзни унутдим.

Ўша тун мен тўйиб йиғламоқ истаб
Товонинг изларин кўзимга суртдим
Ва кулмоқ истадим кекса дунёдан
Кўзинг қароғига ўзимни отдим.

* * *

Фироқлар юзимга солганда соя
Муҳаббат қайтадан уйғонди яна.
Мен сенинг пойингга тиз чўқдим, дунё,
Гуллар у кунимдан қилдилар гина.

Ниҳоллар юрагим пардасин очиб,
Қаҳқаҳа урдилар, шодон кулдилар.
Мен эса, лол қолдим, кўксимда қотиб
Қолган ҳисларимни етим билдилар.

Йиғладим муҳаббат кўчаларида,
Сағирдек, изларда гуллар ўстириб.
Тиконлар бағримга санчилар экан.
Бирдан кўзларимдан сув оқди чўчиб.

Ўзича гудраниб сўқди аллаким,
Қай бири ортимдан отди тошини.
Бири-чи, нимадир дея устимга
Ташлади бечора хачир лошини.

Хиёнат бепарво қараб уйимга –
Кўксимга қалам-ла ёзди нимадир.
Мен эса, тушунмай унинг шевасин
Дардин айтмоқ бўлдим, кулиб кимгадир.

Шунда, ҳатто, ҳижрон чидай олмади,
Кетди болаларин олдига солиб.
Мен эса, кўчада қолдим тентираб,
Кўнгул кўчаларда кетдилар қолиб.

Ҳамон йиғисидан қулоғим гаранг,
Кўнгул кўчаларда яшайди аранг.

* * *

Бир куни оламан бағримга,
Юрагинг гулларга тўладир.
Ишқ майин ҳидлари таралиб,
Севганинг севгимдан ўладир.

Бир куни эшигинг пойида
Изингни топаман, ўнаман.
Тиз чўкиб, тупроқни кучганча,
Ўзимда ўзим йўқ, тўнаман.

Бир куни келаман, барибир,
Гул баргин кучганча шабнамдек,
Бағрингга кираман оҳиста,
Сўнг сенда портлайман вулқондек.

Бир куни ҳидлайман, барибир,
Мен сени, тупроқни кучганча.

* * *

Эслайман, ўша тун, очиқ дераза,
Қоғозларга тўкилди кўнгул.
Сўнг эгасин ташлаб, қайгадир
Кетиб қолди топмоқ истаб гул.

Шунда, бирдан қорайди осмон,
Қирқ кундирки, тинмади ёмғир.
Кўнгул эса кўчада дайди,
Ҳеч ким демас бўлди, уйга кир.

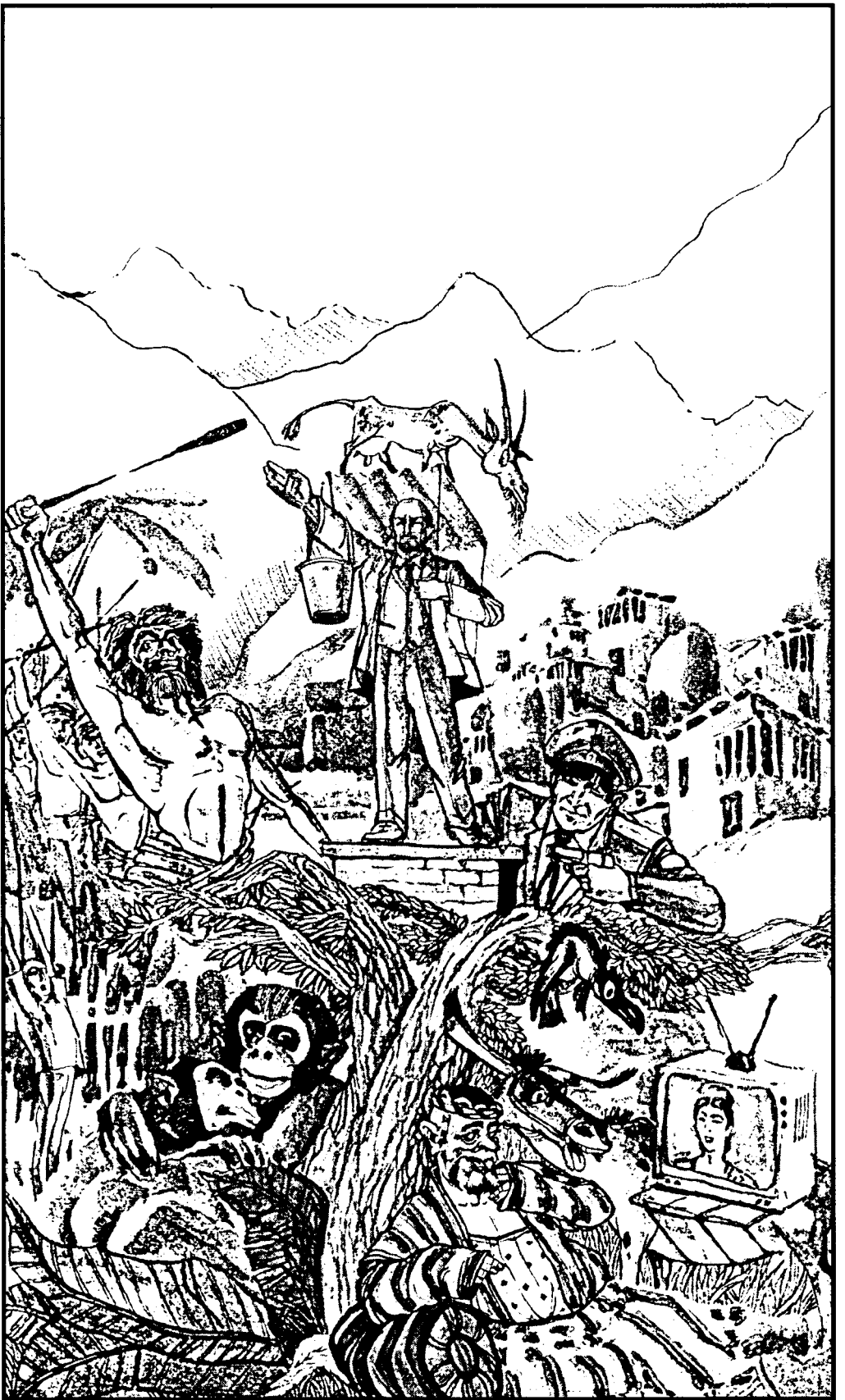
Ўқсинмади, қилмади парво,
Кўнгул яна узоқ дайиди.
Эгаси-чи дераза ошди,
Шунда кўнгул бирдан айниди.

Қоғозлар ҳам қорайди бирдан,
Ялтоқланган эгасин кўриб.
Ҳатто сиёҳ ёзмоқ истамай
Бирданига кетди оқариб.

Дераза ҳам ёпилди бирдан,
Эгаси эса кўчада ҳамон.
Фақат кўнгул уйга беркинган,
Нур йўламас ҳатто у томон.

Нурсиз уйда эгасин кутиб
Кўнгул зорин айтади ҳамон.

Дадахон Нурий

Бойсун жунглиларидан Канди ўрмонларигача

Тўқилмаган саргузаштлар ,

Асрлар, асарлар

Болалигимда бошдан кечирган мусофиротнинг дастлабки кунлари Гани Жаҳонгировадай инсон назарига тушиб қолдим;

нафосат сирларига Чингиз Ахмаровадай сарбаланд мусаввир устахонасида ошно бўлдим;

адабий сабоқни буюк сўз заргари Абдулла Қаҳҳордан олдим;

инсонийликни, одамларга меҳр-мурувватни устоз адиб Шухрат домладан ўргандим.

Мазкур китобни шул пиру устозларнинг ёрқин хотираларига бағишладим.

Муаллиф

Йўл бошида¹

— Дўстим, сиз адабиёт олдида катта масъулиятсизлик қиялпсиз. Ҳеч бўлмаса Бойсун-Сайроб муносабатлари таранглашиб турган таҳликали кунлар қандай омон қолганлигингизни ёзинг. Тайёр мавзу-ку! Ҳа-да, эринчоқлик қилаверманг, умр ҳам ўтиб борапти.

Бу танишлигимиз университет ётоқхонасида ҳамхоналикдан бошланган Омон Мухторнинг навбатдаги огоҳлантириши эди.

Гап орасида «Агар ёзмасангиз — ўзим ёзаман ёки Шодмон Отабекка «илдириб юбораман» дея қўшиб қўйгани мени хушёр торттирди.

Бундоқ ўйлаб қарасам, бир эмас, ўнлаб маротаба қалтис вазиятларни бошдан

¹ Асар қисқартирилган ҳолда чоп этилаётир.

кечирган, ҳар сафар ҳам бахтли тасодиф орқали жон «фойдага» қолган экан. Энди ёзмасам бўлмайдиганга ўхшайди. Дарвоқе, бу томондан ёш бир жойга бориб қопти, у томонда ҳар нарсага қулоғи динг, қалами шай Шодмонбек...

Модомики шундай экан, аввалдан огоҳ этиб қўяй: китоб ёшлик пайтларимдан қоралаб юрганим «Кундаликлар» қатида муҳрланиб, бироз хира тортган воқеалар асосида ёзилди. Ушбуни ўқиётиб, анча салобат тоши босиб, номдор бўлиб қолган дўст-биродарларим тасодифан ўзларини «учратиб» қолсалар мен бошқачароқ эдим-ку, дея ҳайрон бўлмасинлар. Ҳаммамиз ёшлиқда ҳозиргидек мукамал эмасдик, шумроқ ҳам эркинроқ эдик.

Шунингдек, бош мавзу чизигидан четлаб, саргузашт сўқмоқлари бўйлаб етаклаб кетсам, ажабланманг! Чунки билиб турибман, ҳеч қаёққа чиқмай, диққинафас бўлиб ўтиравериш жонингизга теккан. Мен билан юринг, сиз соғинган ёшликнинг тупроқли кўчаларини, тоғу тошларни, чўлу биёбонларни, ўрмону ёввойи чангалзорларни биргалиқда кезамиз. Фаройиб саргузаштлар гувоҳи бўлиб, турфа хулқ-атворли кишилар билан учрашамиз. Ва албатта, улар сизни бефарқ қолдирмайди деб умид қиламан.

Зеро, Ҳадиси Шарифда ҳам «Соғлиқ тиласанг — саёҳат қил» деган сўзлар бежиз айтилмаган.

Менинг ажойиб ва фаройиб овулдошларим

УСТОЗ ЙЎЛЛАНМАСИ

Буюк мусаввир, ажойиб инсон, бутун умрини ўзбек тасвирий санъати ва ёшлар тарбиясига бағишлаган Чингиз Ахмарнинг шоғирдлари сон-саноксиз эди десам муболаға бўлмас. Расм чизишга меҳри тушиб қолган ёшгина мактаб ўқувчисидан тортиб, соқол-мўйлови селкиллаб турган қариягача у кишининг эшигини қоқиб келаверарди. Устоз устахонаси, ўзи истиқомат қилиб турадиган хонадони олис Қорақалпоғистону Хоразм, Бухорою Самарқанд, Қашқадарёю Сурхон, Фарғона водийсию Хўжанд, Чимкенту Ўш томонлардан келган мухлислар билан доим гавжум бўларди. Деярли ҳамма у кишини устоз деб билар, ҳатто «рассомларнинг Абдулла Қаҳҳори» деган гап ҳам юрарди.

Биз, уч йигитчага, яъни Жавлон (Умарбеков), Баҳодир (Жалолов) ҳамда уларга эргашиб келадиган каминага Чингиз устознинг эътиқоди бошқачароқ эди. Гоҳ чет элга, гоҳ Москва ёки Ленинградга сафар қилсалар, албатта, бизнинг кўнглимиздаги бирон нарсани совға тариқасида кўтариб келардилар. Бу совғалар буюк мўйқалам усталарнинг альбомлари, санъатга доир нодир китоблар, турли қилқалам ва албатта энг сара бўёқлардан иборат бўларди.

Бир куни устоз менга Ленинграддан ман-ман деган рассомлар орзу қиладиган, ҳали ўзларида ҳам йўқ сурат ишлайдиган рассомлик дастгоҳи — этюдник олиб келдилар.

— Рассом йигит ҳақидаги асарингни ўқидим (гап янги босилиб чиққан илк қиссам — «Оқшом кўшиқлари» ҳақида кетмоқда). Тоғ манзараларини хўп келиштириб тасвирабсан. Энди рассом сифатида маҳоратинг қай даражадалигини синаб кўрамиз. Сенда пейзаж жанрига мойиллик бор. Мана, сенга ичида турли мойбўёкла-

ҲАЁТНИНГ АСЛ ЎЗИ

Ёзувчи Дадахон Нурийнинг ушбу асари кутилмаган ҳаётий воқеалар, саргузаштлар ва кечинмаларга бойлиги билан аввалгиларидан ажралиб туради.

Асар жанр эътибори билан саёҳатнома, эсдаликлар асосида ёзилган. Бу жанрнинг пайдо бўлиб, ривож топиши жамиятнинг тараққиёт даражаси билан боғлиқдир. Шуни қайд этишни истардимки, XX аср ўзбек халқи учун қай даражада машаққатли бўлмасин, ўтган бошқа асрларга нисбатан анча тараққиётли кечди.

«Бойсун жунглиларидан Канди ўрмонларигача» деб номланган бу асар мана шу даврнинг қарийб эллик йиллик воқеасини ўз ичига олган — ҳаётнинг асл ўзи, унинг бор ҳақиқатидир, десам хато бўлмас. Асарда қиссалар бир-бири билан боғланиб, воқеалар тизими ривожланиб бораверади. Ҳатто «чегара»дан чиқиб, ҳозирги пайтда инсоният олдида долзарб бўлиб турган муаммолар билан уйғунлашиб кетади.

ри билан этюдник. Ўша асарингдаги воқеалар баён этилган Қорабулоқ манзараларини чизиб келиб, кўрсатасан. Сенга вазифа шу!

— О, мазза-ку. Ундай бўлса биз ҳам Симла, Гулмарг (ўша пайтлар машҳур бўлган ҳинд фильмларида кўп тасвирланадиган курорт шаҳарлар номи) ҳақида китоб ёзишга киришамиз, — деб Жавлонга қараб қўйди Баҳодир.

Албатта бундай «топширик»нинг ёнида оз-моз «командировка» чиқими ҳам бўлар, дея устоз қўярда-қўймай чўнтакка пул солиб қўярдилар.

Эртасига шаҳарнинг шоҳбекатидан автобустга ўтириб, Фазалкентга етиб келдим. Атрофи тоғ билан ўралган шаҳарча марказидаги мўъжазгина меҳмонхонага жойлашдим. Бироз дам олгач, яқин-атрофдаги манзарали жойларни кўздан кечириб, айланиб чиқдим. Ўз номига монанд, фазалларда куйласа арзигудай гўзал Фазалкентни Оқсоқота дарёси томондан кўриниш манзараси ғоят чиройли эди. Эртага эрталабдан этюдникни дарё қирғоқига ўрнатаман-да, бу манзарани чизаман, индинга эса, Бўстонлиқ тоғлари ичкарасига — Қорабулоқ, Пском томонларга кетаман, дея ўзимча режалар тузиб, меҳмонхонага қайтдим.

Район марказини яқин атроф қишлоқлар билан боғлаб турувчи Оқсоқота дарёси кўпригини ўтган йили рўй берган баҳорги сел тошқини олиб кетган, унинг қаққайиб қолган икки-уч бетон устунлари атрофидан сув гирдобга ўхшаб оқар, одамлар у қирғоқдан бу қирғоққа шу устунларни мўлжалга олиб, тўпикдан сув кечиб ўтишарди.

Мен ҳам этюдникни бошим баробар кўтардим, бир амаллаб кеча мўлжаллаб қўйган жой — «Фрунзе атиндаги колхоз» ёзувли катта тунука пешлавҳа ёнига чиқиб олдим.

«Менинг қўлим эмас, буюк Ўрол Тансиқбоевнинг қўли», дея иш бошладим.

Чизишга шундай берилиб кетибманки, ёзнинг жазирама кўёши тиккага кўтарилиб олиб елкаларимни қиздираётганини, орқамда пайдо бўлган кишилар нималардир ҳақида баҳслашаётганини сезмай қолибман.

— Тошна, настоящий қудожник мана шу шиқар!

Овоз келган томонга ўтирилдим, бири тўладан келган ўрта яшар, иккинчиси оқ-сарик, рангпар, галстук тақиб, шляпа кийиб олганига қараганда каттароқ амалдорлиги сезилиб турган одамларга кўзим тушди.

— Бешов кундан сўнг жаундан жувилиб кетпейдими? — деди-да, ўрта яшар киши битиб қолаётган суратга йўғон бармогини чўзганча суртиб кўрмоқчи бўлганди, нима қиялпсиз, ака, ҳали ранги қуримаган, дея уни шаштидан қайтардим.

Оқ-сарикдан келган киши билафонлик билан:

— Бул майли краска, маслянный, кўриб қатқаннан сўнг бир неша жилгадейин тураберади, — деб шеригига тушунтириш берди. Кейин енгил шляпасини қўлига олиб, майда пуфакчаларга ўхшаб реза тер қоплаб олган ялтироқ бошини елпий бошлади. Мени имлаб, бу ёққа кел дегандай бўлдида, нари кетди.

— Партийниймисен, ука?

Кутилмаган бу саволга нима дейишимни билмай тургандим, у кишининг ўзи мушкулимни осон қилди:

— Тўғри. Ҳазирша жассан, комсомол. Будущий партия! Энди иним, сен бизге ярдам берувинг кирек. Жуқориден поручение бар. Партийний! Манов кўкенг, — дея этюдник ёнида турган кишини кўрсатди у, — не десенг, барлигини ест қиледи. Ати Мирзали. Колхоз партия комитетининг секретари.

Муаллиф ўқувчини баланд тоғу тош сўқмоқлари, чўлу биёбонлар, ўрмону одам қадами етмас чангалзорлар бўйлаб етаклайди, шу аснода содда-дилкаш кишилар, кенг фикрли фозилу донолар, нодон, ўта тўпори мансабдорлар, лўттивоз сиёсатдонлар, сохта «эътиқод» қўлига айлантириб қўйилган раҳбарлар ва уларнинг югурдаклари, дунёни титратган, қулаш арафасида талвасага тушиб қолган салтанатнинг турли даражадаги боёнларига йўлиқтиради, уларнинг сурат-сийрати билан таништиради.

Шуниси қувонарлики, асарга ёрқин бир руҳ бериб, воқеаларни таранг тортиб турадиган чизиқ бор, бу — ҳазил-мутойиба, юмор чизигидир. Ундан Дадахон Нурий ҳар қандай вазиятда, ҳатто «мумкин бўлмаган» фожеалар рўй бериб турган ҳолатларда ҳам усталик билан фойдаланади. Бу ёзувчининг ўзига хос кашфиётидир.

Умид қиламанки, бу асарни ўқувчилар мамнуният билан кутиб олишади, чунки улар бундай қизиқарли асарга кўпдан буён чанқоқ.

— Нима қилиш керак, қўлимдан келадиган ишми? — деб сўрадим қаршимда турган кишидан.

— Келади, — янги танишим суратта ишора қилди, — шундай зўр суратни чизган одам киши портретини ҳам чизсанг керек! Бизга срошно Фрунзенинг улкен суретини ишлов зарур. Янаги ҳафта бизге, унинг родной кизи келяпти, — у бўйинини чўзиб, қўлини бигиз қилганча нарироқда турган парткомга уқдира кетди. — Иккинши ўси пияниста қудожникка жумус бермейсенер. Ақша тусдима, ўни қўрутқанша ишадиган болиб кетибди. Уни райондан қуритув керек! — сўнг менга ўтирилди, — нарсаларингни йиғиштир, иним, қане, колхозга кетдик! — тепалиқда, йўл бўйида турган, эндигина Оқсоқота кечувидан ўтганлиги учунми ҳали суви силқиб улгурмаган янги «Газик» томон ишора қилиб қўйди.

Овулга ташриф

Кунботар томонга қараб ястаниб ётган асфальт йўл бўйлаб бир чақиримча юрганимиздан сўнг шундоқ пастликдаги майдон четида оппоқ иморат кўзга ташланди. У янги қуриб битказилиб, фойдаланишга топширилган колхоз идораси экан.

Оҳори тўкилмаган жойнинг файзи бошқақа бўлади. «Бухгалтерия», «Мажлислар зали», «Кутубхона», «Партком кабинети» каби ёзувли қатор хоналар ёнидан ўтиб, йўлак адоғида жойлашган «Раис қабулхонаси» қаршисидаги ўртамиёна ясатуғлик хонага кирдик. Негадир унинг эшиги устида ёзуви йўқ эди. Колхозга баъзан ташриф буюрувчи қўноқлар учун хосхона эканлиги билиниб турарди. Тўрда телефон, тўрт оёқли катта «Ригонда» радиоси, телевизор кўзга ташланарди.

— Бу меҳмонхонамизнинг биринчи қўноғи сиз бўлдингиз, — деб қўйди Мирзали ака мени ичкарига бошлаб кираркан.

Дастгоҳни шу ерда қолдириб партком билан шундоқ рўпарадаги хонада ўтирган раис ҳузурига кирганимизда, юзлари думалоқдан келган, қорамағиз, элик ёшлар чамасидаги киши қўлидаги шاپалоқдай фотосуратга тикилганича ўтирган эди.

Раис мени кўрмади. Лекин ҳузурига партком Мирзали ака кириб келганини аниқ сезди шекилли, фиғони чиқиб гапира кетди:

— Бу қудожник дегениде басга битген бала бўлди! Областденда қазир телефон қилишди. Жолдас Қойшимоновнинг личний ўзи шуғулланиватир дедим.

— Суретшини тапдик, жолдас Разов. Ширшиққа боруни хожати йўқ!

Раис бошини кўтариб аввал парткомга қаради, сўнг менга кўзи тушди. Иш осон ҳал бўлганлигидан хурсанд қиёфада жилмайди.

— Э-ҳа, бу жигит менга таниш, қаердадир кўрганмен, — деди-да, кўзойнаги устидан тикилиб қаради. — Тапдим, тапдим, яқинда индияли бир жазувши кишига переводчилик қилиб, телевизорда чиқдингиз, сўлайма?

— Тўғри, — дедим.

— Сурат салаберасизбе?

— Қўлдан келади, раис бова!

Разов парткомга қаради:

— Район партия комитетининг идеология секретарининг лишний ўзи бу юмусқа бос қосдим, барлиқ проблема ҳал болмасдан қолмайди, — раис бош бармоғини ҳаволатиб қўйди, сўнг мен томонга нуқди. — Бўл укамди мен жақси биламан. Зўр жигит. Барша шарт-шароитини яратиб берув керак!

— Ест, жўлдас Разов! — Мирзали ака бажарамиз дегандай солдатчасига шитобли жавоб қилди.

«Юқорининг кўрсатмаси» бўйича саркарда портрети тепадаги гавжум кўчадан ўтувчилар ҳамда ёнлама йўлдан идора томон кириб келувчилар кўзига ярқ этиб ташланиб турадиган ҳажмда ишланиши керак эди. Мирзали ака менга сурат ўрнатиладиган жойни кўрсатаркан:

— Бир ҳафта ичида бажарувимиз керак, — деб қўйди.

— Бу айтишга осон, лекин сурат учун фанер, тахта, анча-мунча бўёқлар зарур бўлади. Дурадгорлик ишлари дегандай...

— Кўнглингиз тўқ бўлаверсин, — гапимни бўлди Мирзали ака. — Сиз айтаётган барча нарсалар бор, дурадгорлар ҳам. Краскаларни кассир билан шаҳарга тушиб, олиб чиқасизлар. Мен ҳозир Асед Раметовични чақираман.

Орадан ўн дақиқача ўтиб бўйи нақ икки газ келадиган озғин, бироқ бўртиб

турган юзлари ширмой нондай кип-қизил, негадир шляпасини пешонасининг ярмига қадар бостириб кийиб олган, ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги киши партком хонасига кириб келди.

Мирзали ака уни ўта расмиёна қилиб менга таништирди:

— Колхоз коммунистик партия ташкилоти секретарининг агитация-пропаганда жумусларига бойланишли жолдас Асед Раметович Қудайбергенов!

Асед Раметович шошиб, чап қўли билан шляпасини очиб, ўнг қўлини менга узатди. Танишиб олдик.

— Плотникларинг не жумус қиватир?

— Тавут жасаватир! — ўринбосар бу сўзни шундай бемалол, совуққина қилиб айтдики, гўё унинг дурадгорлари фақат шу касб билан шуғулланадигандай!

Ўса тепада қабристан, унинг ёнида масжид бор. Энди эски тобут ўрнига янгисини қўйишса керак:

— Ажойиб, қувноқ қариялар экан!

Ўртада яна кулги кўтарилди.

Бундоқ қарасам ўн чоғли қария ўраб олган янги товутдан жиккаккина чол чиқиб келяпти, атрофдагилар у ёқ-бу ёғини қоқиб, елкаларини уқалаб, қалай, маззами, деб сўрашапти.

Гавдаси ихчамгина қария ҳам бўш келмади:

— Қанақалигини ростманасига ётганда биласизлар!

— Оба, зумраша-ей, бу ёғини бошлади-ку!

Гуруннга жон киритиб турган даврабоши — барваста, соч-соқоли, қошлари қуюқ, хатти-ҳаракатлари эпчил олтмиш беш-етмиш ёшлар атрофидаги мўйсафид, бас энди, овозларингни ўчир, дегандай қўлини силкитиб, ҳаммани ўзига қаратди ва босиқ овоз билан гап бошлади:

— Хуллас, мана кўриб турибсизлар, дасталари бақувват, ҳадеб майишиб фикр-лайвермайдиган, ўша шаҳарниқидан қолишмайдиган товутга эга бўлдик. Бунинг учун энг аввало дурадгорларга, колхозимиз раҳбарларига раҳмат айтишимиз керак.

Атрофдан унинг сўзларини маъқулловчи «раҳмат, раҳмат» деган овозлар эшитилди.

— Энди, — дея сўзида давом этди мўйсафид, — бу бевафо дунё. Унга ҳеч кимни боғлаб қўймаган.

— Тўғри, тўғри, — кимдир хўнгилаб йиғлаб юборди.

— Бу нимаси, ҳой, Нишонбой! — сўзлаётган киши таҳдидли қараш қилди. — Ҳозирдан мотамни бошлаб юборма. Жон ширин-а... Ҳа, ҳеч кимни боғлаб қўймаган. Вақт-соати келиб, ҳар ким ўз навбати билан мана шу «ёғоч дулдур»га миниб, дорулбақога рихлат этади. Бундан ҳеч ким қочиб қутулмаган. Шундай экан... бир рўйхат тузиб олсак, деган маслаҳат бор. Мўмин-қобил, ҳар нарсага кўнаверадаган Дўсенбой, мана, бир марта тушиб кўрсатди. Унинг устига ҳаммамизнинг ичимизда энг ёш ҳассақашимиз шу. Қолаверса янги идоранинг қоровули — колхозга керакли одам... Айтбоев Ирисбой, фамилиянгни бош ҳарфи тўғри келяпти, сени биринчи ёзайликми?

— Нимага? — чийиллаган овоз билан бақириб сўради сийрак соқол, ингичка бурни устига кўзойнак қўндириб олган қария.

— Очередга-да! Ўзини гўлликка солишини қаранглар!

— Ие, нима деяпсизлар, тўрт йил немис билан олишиб ўлмаган, энди ўламани. Исмаи, ўзингни ёздир, сенга бало ҳам урмайди. Гавдангни қара, қолаверса, шаҳар товуту ундай бўларкан, бундай бўларкан деб мақтайвериб қўймадинг.

— Мен сенларни ўйладим. Эҳ, яхшиликни билмаганлар-ей! Ҳой, Қаҳҳор, кейинги пайтларда нуқул кампирингдан нолийдиган бўлиб қолгандинг, ўшани очередга қўйайликми?

— Нафасингни шамол учирсин. У ўлиб, бир қизим Чимкентда, ўғлим Тошкентда бўлса, бир ўзим нима қиламан. Яхши кўрганимдан кампиримни жигига тегаман-да.

— Жигига эмас, қитиғига дегин, — кимдир баланд овоз билан луқма ташлади-да, қўшиб қўйди, — қариганда суюлмай кет!

Хуллас, ҳамма янги товутга «очеред» туришдан бош тортди.

Қариялар ичкарида дурадгорларни йиғиб, нималарнидир уқтираётган Асед акани чақириб чиқиб, ҳаққига дуо қилдилар. Бироқ у қўлини фотиҳага очмади — хўжалик партия ташкилоти раҳбарининг ўринбосари сифатида бундай қилиши мумкин эмаслигини ҳамма яхши биларди.

Оч ҳаворангга бўялган, ялтиллаб турган янги тобутни кўтар-кўтар қилишиб машинага юклашди. Чолларнинг жўрабошиси ҳайдовчи ёнига ўтирди, бошқалар бир-бирларини тортиб, инқиллаб-синқиллаб тепага чиқишди, тобутнинг икки ёнига тизилиб олишди. Машина аста юриб кетди.

Бир парча қоғоздаги чизма бўйича қойилмақом тобут ясаган бош дурадгор устага янги панно чизмалари тарҳини эртага азонда тайёрлаб топширадиган бўлди.

Асед ака билан идора томон қайтарканмиз, қир бағридаги илонизи йўлдан юқорилаб кетаётган бояги тобут ортган машинага кўзим тушиб, сўрадим:

— Қаёққа кетишяпти?

Мирзали аканинг пешоналари тиришиб кетди:

— Нима бало, овулнинг ҳар одамига биттадан тавут жасаватурми?

— Биттен. Краскадан шиғардик. — Асад Раметович иягини қашиб турди-да, — шалларга машина жубордим, келиб қабул қилиб олуви керак, — дея сўзига кўшимча қилиб қўйди.

Колхоз бош инженери лавозимида ишловчи бу одам билан гараж орқасидаги дурадгорлик устахонасига кириб келиб, ўртадаги ялангликда тўп бўлиб олган қарияларга кўзимиз тушди. Улар ниманидир муҳокама қилишар, ора чира ўртада кулги кўтариларди.

Асед ака эшиги устига «Цех» деб ёзилган хонага кириб кетди. Мен беихтиёр чоллар томон юрдим.

Улардан кимдир бақирди:

— Дусейн, тур энди. Созилиб ётаверма, ҳали улгурасан. Ўзи ҳам сендақасидан бемалол иккитаси сифадиган кенггина бўпти!

— Сен шу ердаям ўзингни ўйлаяпсанми. Қўрқма, шериклик қилишга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ.

Ҳамроҳимнинг чехраси очилиб, менга ўтирилди:

— «Чоллар бригадаси!» Уларнинг жўрабошиси Етмишвой оқсоқол «Менинг отлиқ кавалериям» деб бекорга айтмайди. Бундай қарасангиз, буларнинг бори яхши. Овул-қишлоқлардаги тўй-маъракаларга, районда ўтказиладиган йиғилиш-тантаналарга файз киритишади. Ёши бир жойга борганда ҳам ичкиликка берилган бир-иков қарияни ўз сафларига тортиб, тарбиялаб олишди. Битта ёмон томони шуки, улар кейинги пайтларда қабристон олдидаги эски масжидни супуриб-сидириб, намоз ўқийдиган бўлиб қолишди. Яхшики мозор кўздан четроқ жойда. Йўқса «юқоридан», бизга гап тегиб қолиши мумкин эди.

— Ичиб, вақтларини беҳуда ўтказгандан кўра, шундай савобли ишлар қилиб юришгани яхши эмасми? — дедим унга ер остидан қараб.

— Шундайку-я! Лекин сиёсатга тўғри келмайди-да! Яна, улар ичида учта коммунисти ҳам бор.

— Уларнинг бошлиғи Етмишвой ота дедингизми?

— Ҳа. Нимаики иш бўлса, ўша шоп мўйлов, тиниб-тинчимас «ветеран»дан чиқади. У районнинг обрўли кишиларидан. Узоқ йил колхозларда раис бўлган. Кўпчиликнинг юрагига йўл топишни билади. Бизнинг қорамозорли. Айтишларича, таги Фарғона томонлардан — қачонлардир чорва орқасидан тоғ-тош ошиб келиб қолишган. Отасига бу ернинг ҳавоси ёқади шекилли, кўпдан-кўп қизлардан кейин етмиш ёшида тойчоқдай ўғил кўради. Отининг Етмишвойлиги шундан! — Асед аканинг сунъий жиддийлик ёғилиб турадиган қизғиш юзлари янада ёришиб кетгандай бўлди, гапига кўшимча қилди. — Қишлоқ ва овулларнинг шаҳардан фарқи қолмаслиги керак, дея тобут масаласини сиёсат даражасига кўтарган шу одам.

Росмана шаҳарча тобут

Идора қоровули, боя устахонада чоллар даврасида кўрганим Дусейн ота диққат билан қарасангиз худди Чарли Чаплинга ўхшаб кетади. Бурни остидаги мўйловини айтмайсизми! Фақат чўзинчоқ жағида диккайиб турган бир тутам соқолчаси ортиқча. Кўзларида маъно йўқ, файзсиз одам экан деб ўйлашингиз мумкин. Озгина ҳамсуҳбат бўлсангиз, дилкаш инсонлигини дарров пайқаб оласиз. Ҳар гапининг бирида «айна-лайн»ни қўшиб туриш одати бор экан.

Шу кишининг зиммасига менинг илиқ-иссиғимдан хабар олиб туриш вазифаси юклатилди. Отахон кўпни кўрган, ҳимматпеша одам экан: тўрдаги стол устига дас-

турхон ёзиб, мева-чева, ширинликлар билан тўкин қилиб қўйди. Катта хумчойнақда чой дамлаб келди. Тез тил топишиб олдик.

Гап орасида мен, бояги шерикларингиз хўп ажойиб одамлар экан, дея чолни қитиқлаб, гапга солмоқчи бўлдим.

Отахон ҳам дарров ҳозиржавоблик қила қолди:

— Э, айналайин болам, шундай қилиб, бир-биримизни хурсанд этиб журамиз-да! Бу Етмишвойнинг иши — ҳамманинг бошини қовуштириб юради. Районда ҳурмати жуқори.

Сўхбатдошим ҳикоясича, қорамозорликлар, шу билан бутун колхоз аҳли «бизнинг кадр» деб мақтаниб юрадиган, қаерга борса омади чопиб, ишлари юришиб кетаверадиган обрўли раис Етмишвойнинг ёши етмишга етай деб турганда «кўз тегди»: оёғига бод келиб, юролмай қолди. Тошкентдаги касалхоналардан бирида хирург бўлиб ишловчи ўғли Қодиржоннинг кўрсатмаган дўхтири қолмайди, лекин нафи бўлмайди... Машхур раисни пенсияга чиқаришади. Бир йилчадан сўнг фарғоналик бир табибнинг турли гиёҳлардан тайёрлаган дориларини ичиб шифо топади.

Етмишвой ота тўшакка миҳланиб ётган шунча давр мобайнида «агар худо дардимни энгил қилиб, оёққа туриб кетсам...» деган ният билан яшади ва ўша ниятини амалга оширди: энг яхши кўрган оти — йўрға саманга минди-да, атрофдаги катта-кичик овул-қишлоқдош қариялар эшигини қоқиб чикди. «Кампирингни қовоғ-тумшугига қараб, уйдан чиқмай, бижғиб ўтираверасанларми? Бўлди, от-эшагингни минда, эртага гузардаги чойхонага бор. Гап-гаштак устида маслаҳатлашиб оламиз. Шунча йил иш-иш деб елиб-югурдик. Энди бундоқ ўзимиз учун ҳам яшайлик!»

Табиатан ҳазил-мутуйибали, озгина афандилиги ҳам йўқ эмас, доим элнинг назаарида бўлиб келган Етмишвойнинг гапи кўпчиликка маъқул тушди. Умримизни яшаб, ошимизни ошаб бўлдик, дея тақдирга тан бергандай Қиртепа — мазорга елкалаб чиқариб қўйишларини кутиб ётган қарияларни ҳушёр тортириб юборди.

Ҳар ким топган бедовида колхоз марказидаги чойхона томон оқиб кела бошлади. Шу баҳонада Етмишвой раис шифо топиб кетгани учун мол сўйиб кўпчиликка ош берди ва кечга томон йигирмага яқин тенгдошлари билан давра гурунги ўтказди. Бир оғиздан «Оқсоқоллар бригадаси» тузишга қарор қилинди. Унга Эгем оқсоқолни қўшишмади. Сен ҳукумат одамисан, ёрдам керак бўлса, ўзингга мурожаат этамиз, дея йўлини қилишди. Аслида, у сафимизга қўшилса, ҳаммамиз бақироқ бўлиб қоламиз, деб хавфсирашганди.

«Бригада» тузилди-ю, минг хил касал номини айтиб, инқиллаб-синқиллаб остондан нарига чиқолмай, кампирга юк бўлиб ётган чолларнинг оёғи чиқиб қолди. Ҳали палончининг тўйига, ҳали маъракага, ҳали маслаҳат ошига, ҳали чойхонага деб... ойлаб сартарош қайчиси тегмайдиган патак соқолларига оро кириб, момоларнинг кўнглига гулгула тушди. «Ҳой, тинчликми! Атир ҳам сепдирибсизми?» дейишарди-ю, гапнинг қолганини айтишга андиша қилишарди...

Бироқ, умр абадий эмас, кимдир оддин, кимдир кейинроқ бу ёруғ дунёни тарк этаркан. Беш йил ичида «бригада» олти аъзосидан айрилди, иззат-икром билан мусулмончилик қонун-қоидаларини бажо келтириб, Қиртепага олиб чиқилди.

Етмишвой ота бундоқ ўйлаб қараса, ичларида эскича расм-русумдан бохабар, икки калима қуръонни кўнгилдагидай қилиб ўқий оладиган биронта одам йўқ экан. «Мен-ку, давлат ишлари билан югур-югурдан қўлим бўшамади. Сенлар шунча йил яшаб нима қилдиларинг? Икки оғиз дуо-фотиҳа беришни ҳам эплолмайсанлар!» деди бир кун у жаҳл билан гурунғдошларига. Шунда кимдир ярим киноя, ярим чин қилиб, кўпчиликни «оқлаган бўлди:» «Энди буёғига жаноза ўрнига музыка чалинади, дуо ўрнига нутқ сўзланади, тубут ўрнига қизил яшик кўтарилади деб янгича одатга кўникиб қолай дегандик-да!»

Оқсоқол Бурчмулладаги яқин оғайнисининг вафотини эшитиб, унинг фотиҳасига боради. Оддийгина кийинган, ўрта яшар киши сеҳрли оҳанг билан тиловат қиларди. Унинг ширали овози одам вужудига худди ёруғ нурдай оқиб кириб, борлигини қандайдир ҳузурбахшлик қоплаб олаётганини Етмишвой ўшанда илк бор ҳис этади. Ёнидаги одам, бу ким, деб сўраганда, ўрмонда қоровул деб жавоб беради.

У ўрмончи билан қизиқиб қолади: Пском томонлардан экан. Ёлғиз онанинг ёлғиз фарзанди бўлганлиги учунми кечроқ уланган, тоғбеги бўлиб ишлар, ҳафта оралатиб уйига тушиб келаркан. Бир куни Алвастисой деган жойда ёшгина хотинини қишлоқ оқсоқолининг котиби бўлиб ишловчи йигит билан тутиб олади. Ёнидаги милтиқни шар-

тта тўғрилайди-да, тепкини босади. Котиб юзтубан жарликка қулайди, лекин ўлмайди... Йигит Озодбошдаги қамоқхонада ўн йил ўтириб, сочларига оқ оралаган, руҳан ўксик бир қиёфада озодликка чиқади. Қишлоғига қайтиб бормайди, чунки онаси ҳаётдан кўз юмган, у ерда ҳеч кими қолмаганди. Бурчмуллада қолиб кетади. Тақдир тақозоси билан «ҳамхона» бўлиб қолган, машинасида одам уриб юборгани учун кесилган кекса маҳбус Носир қоридан олган дину диёнат сабоғига ўзини бағишлайди.

Шу одамни Етмишвой ўзи билан овулга олиб келади. Сафларига қўшади. Қаров-сиз масжиднинг кичик бир ҳужрасини жиҳозлаб беришади. От совға қилишади.

«Бригада» аъзолари бошини кўпдан бери бир муаммо қотириб келарди. У ҳам бўлса ишлатилгач, масжиднинг орқа деворига тўнтариб қўйиладиган шалоғи чиқиб кетган, елкага олиб кўтарганда вижирлаб асабингизга тегадиган, алмисоқдан қолган эски тобутни янгилаш масаласи эди. Кимдир ўзи яхши, номига яраша шундай бўлиши керак деса, кимдир майишиб, иккига бўлиниб кетишини кутиш керакми, марҳумнинг ҳам ҳурмати бор, дерди. Хуллас, тобут масаласи Етмишвой Исмаи чол билан етаклашиб, шаҳарни икки кун сайру томоша қилиб қайтишгандан сўнг қатъий қўйилди.

— Биздер бу жерде пайтавани судраб жураверибмиз. Ташкенднинг барлиғи ўзгариб кетибди, — гап бошлади Исмаи чол ҳаммани оғзига қаратиб. — Комилжоннинг уйи ҳов, товдай келадиган, биздинг барлик овул адамларигаде сифса бўладиган баланд иморатдинг энг жуқорисида экан. Арқан дейми, басқа бирон нарсани буралиб тусавериди, ўсенга асилиб шиқамизми десам, бир улкен сандиқ келиб, шундоқ олдимизде қапқағини ашса бўладиме. Шиқиб алдик. Жетмишвай эковимизди тартиб кетаватир — тартиб кетаватир, бир пайт дўп этиб тўхтаганди, шундоқ қарсимизда жилмайиб ўзимиздинг Камилжан минен келин турибди. Дарров уйга баслаб киришди. Балкон деган айванига шиқиб, бундақ атрофга қарасанг, бир-бир шабада, худди ўзимиздинг Оқосоқота бўйларида отиргандай боласиз. Барлик Тошкан шундай кўри-ниб туради. Пастга қарасангиз юрак шув этиб кетади.

Шеригини гапиртириб қўйиб, бир четда сипогина ўтирган Етмишвой луқма ташлади:

— Ҳой, Исмаи, одам бағрини хун қилиб юбординг-ку! Бу кетишингда ҳали памидор шарбати деб газ сувга ҳам туз аралаштириб ичганингача гапирасан. Асосий муддаога ўт — анову кўшни одамнинг маъракасида кўрганларингни сўзласанг-чи!

— Тури оқсоқол. Ўша маърақадан бошлайман: шундай қиб, эрталаб бундоқ пастга қарасак, тўрт қаватли кўшни уйдинг янбашида одам тўпланиб турибди. Камилжондан нима гап деб сўрагандик, ҳамсоя чол қаттиқ касал бўлиб ётганди, ўлибди-да, дедию жумусга кетворди. Биз ҳарна қилса кўшни, мусулмон адам экан деб нонуштадан сўнг биринчи қаватга тушдик. Тумонот одам йиғилди. Қора белбоғи бор автобусда келиб қолди. Ундан бир товут туширишди. Товутмисан-товут: нақш берилган, атрофига чиройли арабча дуолар ёзилган. Қара, дедим Етмишвойни туртиб, шаҳарликлар ўз қадрини билишаркан. Анаву бизнинг Қиртепадаги товутимиз аҳволини қараю манавуни қара, оқсоқол дедим. Бир кунде мас бир кун раис Пазилдинг де тушадиган ери мана шу ёғоч кажава бўлади, эртагаёқ овулга қайтиб, ҳузурига киремиз, партия жене окумет қишлақ-овул минен шаҳар оралиғидаги тафовитни жўқ қилувга бойланишли қарорлар шикараётган бир пайтда бизди шаҳарликлардан қай жеримиз кам, дея сиясат суқамиз, жене керек болса бақирақ Эгемниде аралаштирамиз, дедим. Тўғрими? — Исмаи чол атрофи доим қизариб турадиган шилпик, кичкина кўзларини тикиб Етмишвойга қараганди, у жиддий қиёфада ҳазиломуз гап қилди:

— Айтганларинг тўппа-тўғри. Мана энди шу масалага бағишланган «қурултой» қатнашчилари жамоаси рози бўлса, муаммони Разов олдига кўндаланг қилиб қўямиз.

— Аяқачон шуни қийиш кеяқди, — деб қўйди Мулдабой чол нос каппалаб олган кишидай чучук тилда. Асида унинг оғзида икки донагина тиши қолганлиги учун гаплари шундай яримта бўлиб чиқарди.

— Қани, омин, турдик, бўлмаса! — Исмаи чол қўлини фотиҳага очди.

Шубҳасиз, раис Фозил Разов чолларнинг гапини икки қилолмасди. Асед Раметович орқали қурилиш бригадасига зарур «бўйортма» берилганди.

«Татар» чолнинг ҳийласи

Дусейн ота қўярда-қўймай томоқни бирга еймиз дея шундоқ идора ёнбошидаги ҳовлисига бошлади.

Мен ўз хонамга қайтганимда вақт алламаҳал бўлиб қолган, шунга қарамай ичкарида раис бирон иш билан машғул бўлиб ўтирибди шекилли, қия очик эшик ёнбошидаги деворга суяниб, қўлида бир парча қоғоз тутган ёши улугроқ қария турарди. Кечасию кундузи ҳаммаёқни бирдай заптига олиб ётган жазирама саратон кунлари бўлишига қарамай, чол эгнига ёқалари қалин жунли сарғиш пўстин, бошига орқа қулоғи елкасига қадар осилиб тушган авра-астарли қалпоқ кийиб олгани мени ажаблантирди. Яна шуниси киши диққатини ўзига тортардики, бу одам ҳозирги пайтда энг оммалашган ёзувчи Яннинг «Чингизхон» китоби муқовасига ишланган важоҳатли саркарда суратининг айнан ўзгинаси эди. Гўё бу ерга узоқ мозийдан қаҳри қаттиқ жаҳонгир ташриф буюрган раис Разовни қандайдир фитна устида қўлга туширмоқчидай! (Қизик, бир куннинг ўзида иккита тарихий шахснинг ҳамшаклларига рўпара келиб турибман).

Қарияга салом бериб хонамга кирдим. Сумкадан ён дафтари чиқариб, бир-бирдан ғаройиб, воқеаларга бой бугунги кун тафсилотлари баёнини мухтасар қилиб ёзишга киришгандим, ичкарига чой кўтариб Дусейн ота кириб келди ва ўзига-ўзи гапиргандай:

— Ў-хў, чўлоқ «Тартар» кеп қопти-ғўй! — деди-да, менга ўтирилиб паст овоз билан огоҳлантиргандай сўз қотди. — Худонинг балоси. Эшикни ёпиб ол, айланайин, болам!

Шубҳасиз, бу гап ташқарида турган кишига қарата айтилганди. Демак, «Чингизхон»нинг бошқа лақаби ҳам бор экан.

Худди шу пайт раис хонаси томондан эшитилган шовқин аралаш «Пазил-пазил» деган, худди икки одам бир-бири билан ёқалашганда пайдо бўладиган энтиқишли, хириллаган овоз хаёлимни бўлиб юборди. Унга жавобан Фозил аканинг «Шиқ-шиқ, жўқол суволиш» деган таҳдиди қийқириги эшитилиб, ўз ҳузурига кириб келган «Худонинг бало»сини ҳайдаб чиқарди чоғи, бир лаҳзада орага жимлик чўкиб қолди.

Қия эшик тирқишидан шумшайганича деворга суяниб бояги жойида, бояги ҳолатда турган чолга кўзим тушди. Икки бармоғи орасида қаттиқ қисилган ўша бир варақ қоғоз осилиб турибди. Колхоздан нимадир ундириш илинжида ариза кўтариб келган шекилли.

Чамаси орадан ўн-ўн беш минутлар ўтгач, яна ўша тапир-тупур, «Ой, Пазил, Пазил», «Шиқ-шиқ, суволиш» каби бир-бирини аямай фош этувчи сўзлар қайтарилди бошлади.

Ниҳоят, раиснинг сабр косаси тўлди шекилли, мушукдай писганча оқсоқланиб ҳузурига кириб келган хира чолни итара-итара хонадан ҳайдаб чиқарди, чироқни ўчириб, шарақлатиб эшикни ёпди, коридорнинг нариги бурчига қараб бақирди: «Ҳай, Дусейн аға. Манавни қурутсангши, колхозди жиб битиради-ғўй!»

Бирдан чол чакмони ёнидан ҳалвираб кетган тўрт буклоғлик газетани шитоб билан чиқарди-да, раис томон силкиди:

— Қим нени жиб жатқанин журналист жўлдас Нигмат Улуғжанов (ўша пайтдаги «Совет Ўзбекистони» газетасининг масъул ходими, кўплаб танқидий мақолалар муаллифи, бир неча йил аввал раис Разов ҳам унинг танқидига учраган) жақси билади. Мана бунде филатон болганингни унутдингба! Уси жўлдас Улуғжановга жана бариб айтаман, жаз, дейман... Мен фронтовикди...

— Э, фронтди ўртага косма. Ўзинг умрингде немисди кўрганмисен? Қай жерда бўлганингни ҳам ўзинг жақси билмовинг керак, — коридор бўйлаб кетаётган Фозил аканинг овози борган сари пасайиб борарди.

...Сочлари типратиконниқдай диккайган, ранги заҳил, дардманда кўринишли саркарда портрети устида узоқ ўтирдим. Икки-уч кўринишда ҳар хил ранг бериб, ишлаб кўрдим.

Тинимсиз қулоғимга қуйишаётгандай суратни жуда катта ҳажмда — бўйини саккиз-тўққиз метр, энини беш-олти метр қилиб ишлашдан, кўнгидагидай бўлиб чиқишидан хавотирим йўқ эди. Чунки аввалроқ Ўзбекистондаги йирик санъат маскани Ҳамза номидаги Давлат академик драма театрида орттирган тажрибам бор эди. Ўшанда Робиндранат Тагорнинг «Почта» асари сахналаштирилиши муносабати билан «тилдан, ёзувчи асарларидан яхши хабардор мутахассис» сифатида (кейинроқ билдимки, устоз Чингиз аканинг тавсияси билан) «ёрдамчи рассом» ишига тақлиф этишган, театр шундоқ ёғимиз яқинида — Чорсуда жойлашгани учун жон деб рози бўлдим. Талабалик стипендиясига қўшимча равишда доврўғли ушбу даргоҳнинг буюк актёрлари қатори ойлик олиб турардим.

Икки йил давомида ғоят камгап, камсуқум бош рассом Конрад домлага ёрдамчи-

лик қилиб, саҳнанинг у бошидан бу бошини эгалловчи осмон баробар матоларга сурат ишлаш ҳадисидан хабардор бўлгандим.

Портретнинг сўнги қораламаси — бир тарафдан шафақ ёғдуси тушиб тургандай қилиб ишланган нусхаси ўзимга ёқди. Саркарданинг заҳил афтига сал кўрим киргандай бўлди. Уни этюдникдан чиқариб, киравериш кўринадиган жойга — дераза раҳига суяб қўйдим.

Шундан сўнг эртага қиладиган ишлар режасини соатма-соат тузиб чиқдим. Вақт қисқа. Бир ҳафта давомида улкан суратни ишлаб битириш ҳамда уни ўрнатиб улгуриш керак. Чунки Ленинграднинг қайсидир олий ўқув юртида олималик қилаётган саркарданинг арзанда қизи отаси номидаги колхозга келиб, унга кўрсатилаётган иззат-икромни кўриб хурсанд бўлиши лозим.

Портрет учун ясаладиган улкан паннонинг катта-кичик чизгилари тайёр ҳам бўлдики, девор юзидаги капгирини чайқаб турган соат навбатдаги зангни урди: вақт тунги 12 бўлганди.

Чироқни ўчириб, каравотга чўзилдим.

Кўзим илиниб қолган экан, бир маҳал кимнингдир узук-юлуқ хириллаган овозидан уйғониб кетдим. Қулоқ солсам, жимжитлик. Ҳаммаёқ қоронғилик оғушига чулғаниб ётибди. «Туш кўрибман, шекили», деган хаёл билан пинакка кетдим. Бироқ озгина вақт ўтгач, яна қаңдайдир гулдираган овоз эшитила бошлади. Коридор бўйлаб кимдир ғалтак аравани қалдиради ҳайдаб юргандай эди. Диққат билан қулоқ тутсам, ҳар хил мақомдаги дўрилладиб отилаётган хуррак экан. «Об-бо, отахони тушмагур-ей, ўзлари сурнайдек бўлсалар ҳам овозлари карнай экан», дея ўрнимдан туриб, хона эшигини зичлаб ёпиб қўйдим.

Аммо қани энди уйқу келақолса. Хуррак дам пасаяр, дам баланд пардалар билан авжга минарди.

Эътибор бермасликка ҳаракат қиламан, бошимни ёстиқ остига тикаман, барибир иложсиз эдим. Гўё бор вужудим ягона қулоққа айлангану коридор бўйлаб таралаётган ёқимсиз машмашани эшитишдан бошқага ярамай қолгандек. Хона димиқди. Терлаб-пишиб кетдим. Ўрнимдан туриб, ташқарига чиқмоқчи бўлдим.

Хуррак мен ўйлагандек ҳов, идора эшиги ёнбошида жойлашган Дусейн отанинг кичкина, олди очиқ айвончадай хосхонасидан эмас, шундоқ бир эшик нари — Мирзали аканинг кабинетига киравериш «дахлиз» ичидан эшитиларди. У ерда бошидаги қалин авра-астарли қалпоғини буклаганча «ёстиқ» қилиб, «партком» ёзувли эшик остонасига бошини тираб, узала тушиб бояги жанжалкаш қария ётарди. Унинг тирсаги ёнида қалин матодан тикилган оғзи бўғма талқон халта кўзга ташланарди. Демак, қария ейиш-ичишни олдиндан ғамлаб юрадиган удабурролардан. Бу яқин атрофнинг одами эмас. Лекин нега диққинафас бўлиб бу ерда ётибди. Ташқарида қанча жой бор. Ҳеч бўлмаса, анави йўлнинг нариги томонидаги чойхонага ҳам кирса бўларди-ку! Ёки сал ҳалигинақа... девонароқмикан? Боя Дусейн ота эшикни ёпинг, дея шунга ишора қилди чоғи.

Хурракка авж берадиган бурундан ҳам худо берган экан, нақ қўшалоқ носқовоқнинг ўзгинаси. «Тартар» лақаби шунга ишора бўлса керак. Барибир қарияга раҳмим келди. Унга яқинроқ бориб:

— Отахон, отахон, — дея чақира бошладим.

Сергак экан, кўзларини пирпиратиб очди-да, азот бошини кўтарди, нима дейсан, дегандек тикилиб қаради.

— Оёқ остида нима қиласиз. Юринг, анови хонада каравот бор. Бемалол ётасиз. Чой ҳам ҳали совумаган.

— Э, балам, суволиш Пазил падпис қўймади. Уч мартага довур жоқ деди, энди ўлиб қолса-да қўймайди. Парткомни кутаман. Сен ташкентли кўноққа ўхшайсан. Бизни эгнимизде пўстин, қалпак болса бас, ўнг келген жай каравот. Бизга шай эмас, булақди сувиде бўлади. Фронтда ҳам шундай эди. Раҳмет, жақси жигит экансен, — қария тагин бошини «ёстиғи»га қўйиб, кўзларини юмиб олди.

Мен қанча ялинмай у ўрндан туришни истамади, парткомди мана шу жерда кутамен, дея эшик остонасига кўрсаткич бармоғи билан нуқиб қўйди-да, нариги томонга ўгирилиб олди.

Азонга яқин кўзим илиниб қолган экан, қий-чувдан уйғониб кетдим. Шубҳасиз, бақирӣқ-чақирӣқ қария қўноқ топган даҳлиз томонда бўлаётганди.

Партком эшиги остонасига ўнг ёнбоши билан тиралиб, бир қўлида кечаги қоғозни тутганича бор гавдаси билан йўлакнинг ярмини эгаллаган, «Тартар» чол ётибди.

Мирзали акани эшикка яқинлашишга қўймайди. У ҳезланиб, чолнинг устига бостириб келади:

— Қош, эшикдан девотирман. Мен обкомнинг порученияси билан байланисли ўз жумусимни баславуим керек. Ана, срочни қабар болуви мумкин, ишкариде телефон шалдираватир!

— Шалдирайверсин. Менде бекар жатқанам жўқ.

— Сен агар коммунист бўлмаганингде, алла қашон милицияга айтиб, қуруттириб жуборардим.

— Жубаролмайсен. Менга партия билетине лишний жодас Қойшимановнинг ўзи тапсирген...

— Эшиқди очишга кўясанми, жўқми? Ҳой, менга қара, бу жер сенинг. катта шешингди уйи эмас, колхоз коммунистик партия аъзаларининг ханаси. Мен район партиялик комитети таманидан қўйилган биринши секретармен.

Чол овозини янада баландроқ қўйиб, замзама қилди:

— Сен «Фрунзе»ди Ленини болсанг-да, бу ханага кирмейсан, — у қўлидаги қоғозни силтаб деди, — бунга падпис қоясанби, жўқми?

— Қўймимен, — унинг сўзини шартта кесди Мирзали ака.

— Ҳа-а, қатинингди кўкаси баққан отарларди бури «жейди», сел «ақизади», шақ-поқдан ҳуркеп «жарга қулейди» — «списат»ға падпис қоясенлар. Бизга «жоқ» экенда!

— Сени нафсинг жаман, инсапинг жўқ! Эшиқден қаш, болмаса башарангга мана шу аяғим минен бир тепаман! — партком бор гавдаси билан қариянинг устига ёпирилиб кела бошлади. Ичкарида кетма-кет телефон жиригларди.

Чол парвойи палак. Ора-чира сиёсат сўқиб, бир сўзни такрорларди:

— Менда совет коммунистимен. Фронтовой. Тепиб кўриши... Падпис кўясанби, жўқми? Барибир кўясен. Қўймасанг, сўндай жатавераман. Обкомнинг биринчи секретари келса-да ятавераман.

Қарасам, чолнинг қўйнидан эски газетнинг бир учи кўриниб турибди, ҳали замон уни чиқаради-да: «жўлдас Ниғмат Улуғжанов»дан гап бошлайди. Бунинг устига чоли тушмагур яқин ўртада ўрнидан турадиган ҳам эмас.

— Мирзали ака, — дедим парткомга яқинроқ келиб, — икки энлик ариза экан, қўл қўйиб берақолинг, отахон кечадан бери овора!

— Бунинг ўзи бўриден батер. Қўйларди жеб битирадиғой, ўғиллари номидан «акт» язиб, «списат» этасанлар деб ҳар икки-уч ойда келаверади, келаверади.

Чол ердан гавдасини кўтариб ўшқирди:

— Сенинг одамларинг келмадиме?

Мирзали ака бу сўзларни эшитмади, гўё қария қўлидаги қоғозни юлиб олди, жаҳд билан имзо чеқди-да, башарасига урди.

— Қури, энди. Суволиш!

— Бу, басқа гап, — ниятига етган чол базўр ўрнидан қўзғолиб қалпоғини қўлтиқлади, пўстини барларини судраганича кета бошлади.

Вақт ҳали эрта, соат еттилар атрофида эди. Дусейн ота нонушта кўтариб кириб келар экан, яхши ухлаб турдингизми, болам, деб ҳол-аҳвол сўраган бўлди.

— Э, нимасини айтасиз, «Тартар» деганингизча бор экан. Анову қария кечаси билан хуррагини тариллатиб чиқди. Лекин тутган ерини узадиган, кўпни кўрган одамга ўхшайди.

— Ҳа, кўпни кўрган, билиб айтдингиз. Тегирмонга тушса бутун чиқади. Лекин унинг «Тартар» бўлиб кетишига бошқа қилмиши сабаб бўлган. Эшитиб, дам куласиз, дам ачинасиз. Ҳе, сақдайи одам кет деб юборасиз. Кейинги йиллар ичида айнаиди.

— У одамнинг ҳам ўзига хос тарихи бордир, Дусейн ота, — дейман унга қизиқсиниб қараб.

— Колхозимизда бир-биридан хангомали воқеаларни бошидан кечирган кишилар кўп. Ҳар бири ҳақида китоб ёзса бўлади. Ҳа, Эгем оқсоқол ҳақида ёзаман деб «Нурли жол» (Тошкентда чоп этиладиган газета)дан бир йигит келиб-кетиб юрдию кўринмай қолди.

— Балки «Тартар» чол ҳақида мен ёзарман.

— У қизиғар «акт»ига қўл қўйдириб олган бўлса, ҳозир отини елдириб, Фазалкентга етиб борди. Бўкиб ичади. Шундан кейин тоққа қараб йўл олади. Шу билан анча вақт қорасини кўрсатмай бадар кетади. Кечаси ўзини гапга солмабсиз-да, сизни зериктирмасди.

— Шундоғам уйқини қочириб «зериктирмади». Лекин ундай одамлар ҳақида бошқалардан эшитган маъқул. Айтганлари холис бўлади. Нега «Тартар» дейсизлар, отахон?!

Дусейн ота нон ушатиб, чойни қайтариб қуяркан, кулиб қўйди:

— Айтдим-ку, бунинг тарихи ҳам кулгили, ҳам ачинарли деб...

Колхозлаштириш авжга чиққан пайт овулда янгилик бўлиб, магазин очилади. Аввалроқдан шаҳар кўрган, абжирлиги билан ён-веридагилардан ажралиб турадиган Қоратой унда сотувчилик қила бошлайди. Каттаю кичик магазин атрофида парвона. Турли матолар, кийим-кечаклар, рангдор қоғозларга ўралган ширинликлар, керосину шишали чироқларгача унинг кичкина дўконидан топилаб, баъзан кўнглига ўтириб қолган овулдошларига насияга ҳам мол бериб юбораверарди.

Бир пайт қишлоқ-овуларни «маданийлаштириш» мавсуми бошланиб, аҳолини «маданий моллар» билан таъминлаш сиёсати авж олиб кетди. Аравада келтирилган янги истеъмол моллари қатори катта ёғоч бочкада «Вино» ташлаб кетишди. Қоратой уни юмалатиб, бир амаллаб ичкарига киритиб олди-ю, на килолаб, на чўмичлаб сотишни билолмай, боши қотди.

Ниҳоят, йўлини ҳам топгандай бўлди: магазин орқасидаги суви доим кўлоблаб ётадиган зах ариқда ўсувчи қамишлардан йўғонини танлаб кесди, узун найча қилиб, бочка тешигига тикди, иккинчи учини оғзига тутиб бир сипқарганди, нимадир томоғидан ачиштиргандай бўлиб ўтди. Озгинадан сўнг вужудида ёқимли сархушлик сезди. Беихтиёр найчани яна оғзига тўғрилади... Алламаҳалда пойинтар-сойинтар қадам ташлаб уйига кериб келди. Умрида юзига кулги чиқмаган одам нуқул ҳиринглар, қайсидир ўрисча куйни ҳиргойи қиларди.

Хотини:

— А-ай, сенга не бўлди? — дея ёқа ушлади.

Қоратой шаҳар кезган бўлишига қарамай, қимиздан бошқа сархуш қилувчи ичимликни тотиб кўрмаганди. Ўқчиқ тутиб, хотинига ялтоқланди:

— Магазинга ўрисча «қимиз» келди. Эртага ҳаммага ичираман. Хотин, сенга ҳам!

Куз охираб, йилқилар сутдан қолган пайт эди. «Янгича қимиз» овозаси тезда овулга ёйилиб кетди. Ундан бир-икки бор тотиб кўрган ёш-яланглар чироққа талпинган парвонадай Қоратой атрофида ўралашиб қолди. Шунда у удабурронлик билан «ҳар тартари бир сўм» дея эълон қилди.

Ишқибозлар аввал бир тортар билан кифояланиб юрдилар. Кейинроқ «икки тортарга» чиқардим дея мақтаниб юрадиганлар, кайфи ошиб, уйда тўс-тўполон кўтарадиганлар кўпайиб қолди. Овулда янги гап тарқалди, тўғрироғи, Қоратойнинг ўзи тарқатди: «Ҳукумат қимиз ичишни бой-феодаллик сарқити сифатида тақиқлармиш, энди фақат «қизил қимиз» ичишга ўтилармиш...»

«Тортар»га отига қамчи босиб атрофдаги овул-қишлоқлардан келадиганлар кўпайди. Қоратойнинг ошиғи олчи эди. Шу билан у очкўз, хасис бўлиб борарди. Писиб, қимтиниб кириб келадиган мижозлар устида гўдаийиб туриб олар, ортиқчароқ тортиб юборганлардан қўшимча ҳақ талаб қиларди.

Бироқ, озгина ўтмай, ишнинг пачаваси чиқди: овулдаги янги уйланган думбулроқ бир тиррачча Қоратойга панд бериб қўйди. Ўша йигит табиатан бўш-баёв, аммо «тортар»дан сўнг шердай жангари бўлиб кетадиган, ўшанда хотинидан ҳам устун келиб қоладиган девор-дармиён қўшнисига ҳавасмандалик қилиб юрарди. Бир куни «шер» бўлиб, кейинги пайтларда менсимайроқ қолган янги келинчақ хотинига кимлигини кўрсатиб қўйгиси келиб, Қоратойнинг олдига бир сўм ташлайди. Озгинадан кейин яна чўнтагидан иккинчи сўмни чиқаради...

«Кайфи» ошиб уйига боради. Келинчакни имлаб олдига чақиради-да, сенга мен кимлигимни кўрсатиб қўяйми, деб чакагига бир мушт туширади. Бундай зарбани қутмаган бечора ёш келин гандираклаб бориб, ўртада лопиллаб ёниб турган керосин чироққа урилади. Бошу кийимларига керосин сачраб, ёна бошлайди. Уни яримжон ҳолатда қутқариб оладилар.

Йигит «мастликда билмай қопман» дея ўзини оқламоқчи бўлади. Бироқ текширишганда ундан мастлик аломати аниқланмайди. Бир неча ҳафта олдин бўшаган бочкадан қуруқ ҳавони «торттириб» алдоқчилик қилган Қоратойнинг найранги очилиб қолади. Уни милиция олиб кетади.

Овулда «Тортар» энди қилмишга яраша жазони тортар бўпти деган гап тарқалади.

Шундан кейин орадан йиллар ўтиб, уруш охирлай деб турган қиш-қировли кунларнинг бирида Қоратой оқсоқланиб, эски солдат кийимида овулга кириб келади. Ўзининг айтишича, қамоқ муддати тугаш арафасида уруш бошланиб қолиб, белорус партизанлари билан немисларга қарши жанг қилган. Бу ҳақда аниқ бирон хужжати бўлмаса-да, кўпчилик шу гапга ишонди.

«Айтавереди. Қамоқ кўрган одамнинг сўзларига мингта гувоҳ керак. Яна аввалги ҳунарини бошласа-я», дегувчилар ҳам топилган. Бироқ Қоратой дўконда ишлашни хаёлига ҳам келтирмади. Сал оқсоқланиб қадам қўйишига қарамай, кексайиб қолган отасидан чўпонлик таёғини олиб, ўзи соғиниб келган бепоён тоғ яйловларига чиқиб кетмоқчи бўлди. Ёш-ялангни фронтга жўнатиб, чўпонлик касбини хоҳловчиларга анча муҳтож бўлиб турган колхоз учун бу айтиш муддао эди.

Коратой азалий боболар касбини яхши уддалаб овизга тушди. Аввалги «камчиликлар» авф этилиб, партияга ҳам қабул қилинди.

«Тартар» деган лақаб эса бало-қазодай унга ёпишганича қолиб кетаверди. Баъзан бебошлик йилларини эслаб, ўзи бундан ғурурланиб кўяرمىш...

Сиёсий ҳушёрлик

Келишилган вақт — соат тўққизларга яқин Мирзали ака ҳузурига кириб келсам, кечаги «тобуткаш» қариялардан иккитаси партком қаршисига ўтириб олиб, жиддий масалани муҳокама қилишаётган экан.

Мирзали аканинг кўзи менга тушиб, эшиқдан киравериш томонга қаторлаштириб қўйилган стуллардан бирини кўрсатиб, «ўтириб турунг» ишорасини қилди. Сўнг қарияларга қарата айтаётган сўзида давом этди:

— Бу серёзний, сиясий масала! Агар тобутлар ёнбошларига арабча ёзув ёзиш одат бўлган бўлса, шаҳарда мумкиндир. Чунки у ерда нима ёзилганини ўқийдиган, тушунадиган одамлар бор. Бизда эса унақалар йўқ. Мана, ўзларинг ҳам билмайсизлар! Кўрганлар ҳар хил фикрга бориши мумкин. Ҳар ҳолда бу сиёсий масалада ҳушёр бўлувимиз керак. Тушунган ветерансизлар! Тоис, ўша арабча сўзларни ёзиш керакми-йўқми, жўлдас Куйшимоновдан сўраб кўрамиз.

Худди шу пайт бурчақдаги радиодан таралиб турган куй охираб, дикторнинг «Соат тўққизда Москвадан эшитасиз» деган тантанавор овози янгради. Одатдагидек унга уланиб қандайдир тушунарсиз шовқин, машинадан тўкилган шағалнинг шаддирашидай овозлар, Кремл курантининг даранг-дурунги эшитилиб турди-да, бирдан давлат таронаси янграй бошлади.

Мирзали ака кутилмаганда шляпасини ечди, дик этиб ўрнидан турди, қаддини роз тутиб, сукут сақлаб қолди.

На ўрнидан туришни, на қимирламай ўтираверишни билмай довдираб турган қарияларга:

— Турув керек! — деб қўйди.

Мен ҳам безрайиб ўтираверишни ўзимга эп кўрмай, ўрнимдан турдим. Аввал сезмаган эканман, оломон жўр овоз бўлиб айтадиган бу иттифоқ давлат гимни бирам узун эканки, у тугагунча оёқларимда бир пуддан тош осилиб тургандай туюлди.

Ҳақиқатан Мирзали Қалбаевич партия топшириқларини сидқидилдан ижро этадиган жонкуяр одам экан. Кечанинг ўзидаёқ дурадгорлар панно учун зарур ёғоч-тахталарни айтилгандай қирқиб, тахт қилиб қўйишибди. Энди уларга сурп тортиб, елимид оҳақ суртач, бир-бирига ёнма-ён тираб қўйиб ишни бошлайвериш мумкин. Улкан портрет икки-уч кун ичида тайёр бўлади. Қарабсизки, парткомнинг райком олдида, райкомдагиларнинг обкомдагилар олдида юзи ёруф. Олам гулистон! Бугун ранг-бўқларни Тошкентдан келтириб олсак, бас.

Мирзали ака билан катта йўл бўйига чиқарканмиз, шундоқ идорага қарши кўча ёқасидаги панно — «Ҳурмат тахтаси»га, унинг ёнида эса қўлини қир томон азот кўтариб турган Ленин ҳайкалига кўзим тушди. Ажабланарли томони шунда эдики, кеча эътибор бермаган эканман, дохийнинг яланғоч бошига теккудай қилиб, бир дона шифердан нишабли «соябон» ўрнатилган, уни кўтариб турган ингичка темир қувурчалар эса қизил рангга бўяб қўйилганди.

Партком ҳайкал томонга қизиқсиниб қараётганимни ўзича тушунди:

— Зўр қиппизми? Иссик урмасин, ёғин-шашин тегмасин дедик-да. Қушлар ҳам «ўтириб» кетавериб безор қилганди, райкомдан кўп гап эшитардик. Бу Асед Рамето-

вичдан чиққан идея, — у қўлини бигиз қилиб ҳайкал томон ишора қилар экан, овозини баландроқ қилиб қўшиб қўйди, — настоящий қурувчи инженер!

Мен аста кулиб қўйишдан бошқа бирон муносабат билдиришга ожиз эдим.

Гаражда юк машинаси билан қассир мени кутиб турган экан, керакли анжомларни олиб келиш учун шаҳарга жўнадик.

Тушга яқин қайтиб, колхоз идораси атрофларини, катта йўл бўйларини тумонат одам қоплаб ётган ҳолда кўрдик. Идора ёнбошидаги асфальтланган майдонда зулукдай қоп-қора машиналар саф тортган. Турли даражадаги раҳбарлар — жиддий қиёфали савлатдор амалдорлар, улар атрофида елиб-югуриб юрган, негадир тиржайаверадиган кишилар ниҳоятда кўп эди. Раис Фозил ака билан мени кеча бу ерга келишимга сабабчи бўлган киши ҳам бор эди. Қуйшиманов шу киши бўлади дейишди. Қорачадан келган бу одам гавдали, бошқаларга нисбатан савлатдоргина, босиқ, нигоҳлари жиддий кўрингани билан ниҳоятда камтар экан. Дарров мени четга тортиб, қўлимни олди, аҳволлар қалай, деб сўради. Ҳаммаси сиз айтгандан ҳам яхши дедим. «Энди, укам, тошшириқни кўнгилдагидай қилиб бажарасан. Бизнинг ҳам юқоридагилар олдида юзимиз ёруғ бўлуви керак. Бу қўлингдан келади. — Ғазалкентнинг узоқдан кўринишини зўр қилиб ишлагансан-ку!»

Раис гуруннга қўшилиб район раҳбари олдида обрўйимни яна бир поғона кўтариб қўйди:

— Укамиз зўр переводчик ҳам. Телевиденияда индийскийда сўйлаб чиққан. Ўз кўзим билан кўрганман.

— Шундай, шундай, — Фозил ака сўзларини тасдиқлаган бўлди қаердандир келиб, ёнимизда туриб олган Мирзали ака.

Асфальтчи, телефончию монтергача ҳамма шу ерда. Майдонлар, кўча-кўй тартибга келтирилмоқда. Нарироқдаги мактаб (албатта у ҳам Фрунзе номида) биносини оқлаб ётишибди. Мол туғидан ўйдим-чуқур бўлиб кетган ариқлар кавланиб, қирроғига чим ётқизилмоқда. Яқин атрофдаги жамийки дов-дарахтларни бел баробар қилиб оқартириб қўйишибди.

Мирзали аканинг гапига қараганда, «биринши»нинг ўзи келиб қолуви мумкин эмиш. Демак, саркарданинг бу ерга ташриф буюрадиган қизини кутиб олиш маросими жиддий сиёсий масала тусини олган.

Ўртоқ Қуйшиманов чизиладиган портретнинг қоралама нусхасини ўзидан катта-роқ раҳбарларга бирма-бир кўрсатиб чиқди ва менга:

— Маладец, чизувни бошлайбер, — деди ва қўшиб қўйди, — улкен бўлуви керек!

Колхоз раҳбарлари ҳам сурат беҳад катта қилиб ишланишига ишқивоз эдилар. Шунинг учун идора ёнбошидаги клубнинг катта саҳнасини баҳорда қурт боқилган сўкичаклардан бўшатиб, суратни чизиш тараддудига тушдик.

Менга ёрдамчи қилиб Дусейн отадан ташқари, қайсидир слёт қатнашчиси — ёш чорвадор, партия аъзолигига номзод Турамбой деган йигит ҳам бириктириб қўйилганди.

Мирзали ака ҳузуримга бошлаб кираркан, шундай шарт қўйди:

— Агар шул улкен сиясий мерекада актив қатнашиб, ўзингни кўрсатсанг, номзодингни тиклаймиз. Тоис, ҳаммаси мана шу художник аканг партия аъзолигига лойиқ деб ёзиб берадиган характеристикага боғлиқ.

— Ест, жўлдас Қалбаевич! — деди йигит гуноҳқорона эгиб турган бошини шарт кўтариб.

Авалло янги ёрдамчимнинг номи мени қизиқтириб қолди. Унинг айтишича, Ҳасан-Ҳусан бўлиб туғилишган. Турамбой-Юрамбой деб аташган ота-оналари.

— Уканг Юрамбой қаерда? — деб сўрадим.

— Чақмоқ уриб қайтиш қилган! — у бу сўзни шундай оддий қилиб айтдики, мен ҳайрон бўлиб яна саволга тутдим:

— Қандай қилиб чақмоқ уради?

— Уради-да! Ўшанда биз ёш бола эдик. Отарни Майдонтол яйловларига ҳайдагандик. Юрам икковимиз шамол билан момақалдиरोқдан қочиб, ўтовга кирдик. Бир пайт пичоқдай ярақлаган нарса тепадан тушди-да, укамга тегди. У ўтирган жойида, бир томонга ёнбошлаб қолди. Отам Булоқдига пода ҳайдаб кетганди. Онам боламизни чақмоқ урибди дея йиғлаганини эслайман.

— Ёмон бўлган экан! — дедим-да, партком Мирзали ака олдидаги «гуноҳи» сабабини сўрадим.

— Э, — деди у қўлларини силтаб, — ҳамсоямиз тўй қилганди. «Қизил ту»ли бир йигит Сулувга гап отганди, мастликда дўппослаб қўйибман. Шундан бери Мирзали ака мени хулиган деб қўлини бигиз қилиб кўрсатади... Партияга кандидатликдан ҳайдайман деганди, яхши ҳам ўртага Эгем оқсоқол тушди. Мана, сиз келиб қолдингиз!

— Сулув ким?

— Муаллим Қалдибек кўканинг қизи, мактабни бирга битирганмиз. Партияга ўтиб олсам, уни олиб қочиб кетаман. Отаси индаёлмайди.

Демак, Турамбойнинг партияга ўтиш-ўтмаслиги, қолаверса, уйланиши ҳам мен томондан бериладиган ёзма «тавсиянома»га боғлиқ экан.

Йигит эртадан-кечгача ёнимдан жилмас, нима иш буюрсам сидқидилдан бажарарди. Бирдан-бир орзуси партияга ўтиб, йўланма билан Чирчиқ ёки Тошкентга бориш, муаллимлик ўқишига кириш эди.

— Сулувчи? — дедим гап орасида.

Турамбой муғомбируна жилмайди:

— Булар ҳаммаси бир-бирига боғлиқ масала. Қиз билан келишиб қўйганмиз...

Аввал елим, мойбўёқ билан ошланган матоли фанер-панноларни бир-бирига тиркаб, яхлитлаш анча қийин кечди.

Учинчи кун деганда саркарда портретининг хомтахмин қораламаси тайёр бўлди. Негадир олдинги «бўл-бўл»лар сусайган, колхоздан қадами узилмай қолган ҳар хил тоифадаги амалдорларнинг қатнови ҳам камайгандек эди.

Тўртинчи кун деганда раис билан партком клубга кириб келишди.

Фозил ака суратга қараб-қарамай:

— Ука, бунинг башарасини ўзгартирса, бўладими? — деб сўради.

Ҳайрон бўлиб унга қарадим:

— Қанақасига?

— Ленинникига! Асли, ўшандан қўймасин!

Улар орқасида эндигина ичкарига кириб келган ветеранлар штаби бошлиғи Эгем оқсоқол ҳам турарди. У қадини роз тутиб, қўлини чўзгандай қилиб кўтарди-да, хўроз қичқиривига ўхшаш овози билан бақирди:

— Тўғри. Бизлар Ленин, Сталин учун перўд деб жангга кирганмиз.

Мирзали ака оқсоқолга танбеҳди гап қилди:

— Сиясатга амал қилув керек, Сталинни оғизга олманг!

Фозил ака мени янгиликдан хабардор қилди:

— Фрунзенинг қизи келмайдиган бўпти.

— Ана, энди бизга жавоб экан-да, — дедим енгил тортиб.

Мирзали ака ўтирилиб менга қаради:

— Нега жавоб бўларкан. Анча-мунча қилинадиган тарғибот-ташвиқотга оид ишларимиз бор. Рўйхатни тузиб қўйдик. Шуларни қилиб бермасдан ҳеч қаёққа кетмайсиз. Энг аввал зўр қилиб Владимир Ильич Ленин суратини ишланг. Шундоқ катта кўчадан ўтаётганларга ҳам, бу ёққа кириб келаётганларга ҳам «Коммунизм йўлидан кетяпсизлар!» дегандек қараб турсин. Тағригига шу сўзларни ёзиб қўйсангиз ҳам бўлади! Тоис, тўхтанг, ёзиш-ёзмастикни жўлдас Қўшима Қўйшимановдан сўров керак!

Кўпчиликнинг гап-сўзидан билса бўлардики, Фрунзе қизининг келиш-келмаслигидан кўра, одамларни бошқа нарса кўпроқ хурсанд этганди, «Ҳайрият, баҳонада кўчаларга чироқ ўрнатилади, йўллар асфальт бўлди, ҳаммаёқ тартибга тушди. Э, ўша аёл яна бир бораман, деб қолсайди...»

Шундай қилиб мен тарғибот-ташвиқот ишларига оид расмлар чизиш, шиорлар ёзиш билан машғул бўлиб, анча вақт колхозда қолиб кетдим. Шу орада Пском, Қорабулоқ томонларга ҳам ўтиб, манзарали суратлар чизиб қайтдим.

Саркарда портрети ўрнини «ҳаммабоп» Ленин эгаллаган, ўтган-кетганга шапкасини қийшайтирганича «Оғайнилар, тўғри йўлдан кетяпсизлар» деяётгандай қараб турибди. Унинг довуғи аввал колхозга, сўнг районга ёйилиб кетди: «Қаёққа ўтиб қарасангиз, ўша томонга ўтирилиб, сизга тикилиб тургандай бўлади!»

Ўртоқ Қўйшиманов мажлисларда мени мақтабди. Икки-уч бор колхозга келганда хонамга кирди. Чойлашиб, гурунглашдик. Тасвирий санъат сирларини тушунадиган, қадрига етадиган зиёли раҳбар экан. Ўзи ёқтириб қолган «Ғазалкент манзараси» суратимни совға қилдим. Беҳад хурсанд бўлди.

Бир куни эрталаб Ленин портрети олдиди кранли машина ҳамда қурилиш бригадаси пайдо бўлди. Асед Раметович нималардир дея кўрсатма берарди.

— Ҳорманг, тинчликми? — дедим унга.

— Поручение бўлди, суратти икки тарафига сталба ўрнатилиб, прожектор қўямиз. Сўнг тепада «навес» ясаб, шифр босамиз.

— Ким поручения берди?

— Парткомиссия. Правление! — қандайдир салобатли овоз билан жавоб қайтарди Асед ака.

— Шифрни ҳеч кераги йўқ, — дедим мен ҳам қатъий оҳангда.

— Нега, суратти яғин-шашиндан сақлов керак-ку!

— Сақланаверади. Қор-ёмғир ҳам, иссиқ-совуқ ҳам таъсир қилмайди. Гарантияси бор. Буни ўртоқ Куйшиманов-да яхши биладилар. Қолаверса бу портрет «соябон» остида қўлини чўзиб турадиган ҳайкал эмас. Шапкаси ўзида. Унга ортиқча «шапка» — «навес»ни кераги йўқ.

Асед Раметович охири сўзларим нимага ишора эканлигига тушуниб етдимиз-етмадимиз, билмадим, бошини сарак-сарак қилганича нари кетди.

Айвон учун тайёрлаб келинган темир-терсак, тахта-ёғочлар қайтадан машинага ортилди. Электрчилар симёғоч ўрнатишга уннаб кетишди.

Орадан икки кун ўтгач Турамбой оғзи қулоғида бўлиб, район газетасини кўрсатиб келди. Унда «Ильич шуълалари» деган мақола чоп этилган, фрунзеликлар «Меҳнаткашлар онгини ленинча таълимот асосида тарбиялашда» бошқаларга ўрнак бўлаётганликлари, бу кечиктириб бўлмас долзарб масалани оғишмай-нетмай амалга оширишда жонбозлик қилаётганлар орасида шонли партия сафига ўтишга номзод Турамбой Айтбоев ҳам борлиги тилга олинганди.

— Э-ҳа, характеристиканинг зўрини газетанинг ўзи берибди-ку, — дея Турамбойни табрикладим. — Энди шонли партия сафига ўтдим деявер!

Унинг юзлари ёришиб кетди:

— Шу ўтиб олган куним, Эгем оқсоқолнинг оёғига бир қўй сўяман. У одам бақироқ бўлгани билан честний коммунист.

Эгем оқсоқол овул-қишлоқ советининг раиси, шу билан колхоз ветеранлар штабининг бошлиғи, «командири» ҳам дейишади. Унинг асосий иш жойи гузар марказидаги бинода бўлса ҳам, янги идорадан штаб учун алоҳида жой ажратиб берилган. Шундоқ партком рўпарасида.

Оқсоқол ҳафтада уч марта штабга келиб, зиммасига юклатилган иккинчи масъул вазифани адо этишга тушади. Хонасидаги соат роппа-роса бирга занг ургунча ўтиради ва доим шу тартибга қатъий риоя қилади.

Уч кунлик иш вақти давомида бутун идора худди тинимсиз поездлар ўтиб турадиган темир йўл ёқасидаги кичикроқ станция биносига ўхшаб гулдираб туради.

Бутун Эгем оқсоқолнинг қийқириғи сахар-мардондан бошланди: «Бу суволиш яна ичиб олиб тракторга ўтирибди. Инженер шикоят қилди. Газетага мақтаниб чиқдим деб ичибдймиш... Энди уни бу йўлдан қайтарувнинг бир йўли бор — партийний виговор!» «Қандай виговор бериб жазолаймиз! Ҳозирча аъзо эмас-ку!» — Мирзали аканинг норози оҳангдаги бўғиқ овози эшитилди. «Именно, қабул этиб, сўнг жазолаш керак. Отни ҳам аввал эгарлаб, кейин минадилар. Владимир Ильиш, ҳу-у, суратини ишлайтиб қўйибсан. «Адин шаг перёд, два шаг назад» деган!» «Э, қўйсангишча, у одам бўлмайди, баттар қутуради. Қўшнисининг сигири туғиб қўйса-да ичади». Парткомнинг бу гапи Эгем оқсоқолга ёқмади шекилли, овозини яна бир парда кўтарди: «Эй, ука, сен ҳали ёшсан. Тарбиянинг ҳамма формасидан фойдаланувимиз керак, деган Владимир Ильиш. Шу суволишди аввал партияга киритиб олиб, сўнг тарбиялаймиз. Ичса ишибди-да! Ҳой, менга қара, ё сенинг ўзинг ичмаганмисан? Ичмайсанми, а?...» Партком секретари қийин аҳволди қолди шекилли, ундан садо чиқмади.

Носқовоқ ва ягона орден ҳангомаси

Эгем Сарсенович Байсенов узунбўй, қотмадан келган, айтишга қараганда Дусейн ота билан тенгдош. Доим икки ёнбоши шишиб турадиган тўқ жигарранг галифе шим, ялтироқ хром этик кийиб юради. Сўзлари ҳарбийларга хос кескин. Овозини қаттиқроқ чиқарса паровоз чинқириғининг ўзи! «Будёновка» мўйлови икки лунжи устида

диккайиб, салобат кашф этиб туради. Биров билан сўзлашганда шу мўйловини тез-тез бураб қўйиш одати бор.

Аксар кўйлак ёқалари кирланиб кетса-да, галстук тақишни қанда қилмайди. Шляпа-ку доим бошида. Умуман бу ерда бирон амал соҳиби ҳисобланмиш раис, парткомдан тортиб, бригадиру звеногача ўзини шу бош кийимсиз тасаввур қилолмайди. Шляпа — мартаба белгиси!

Ватан уруши қатнашчилари онда-сонда бош уриб келиб қоладиган ветеранлар штаби эшиги ҳафтанинг сешанба, пайшанба, якшанба кунлари эрталаб роппа-роса соат тўққиздан очилади. Коридор бўйлаб тантанавор давлат гимни янграйди. (Оқсоқол қаддини роз тутиб, ўрнидан турган ҳолатини кўз олдимга келтираман). Ундан кейин қийқириқ бошланиб, тахминан ўн дақиқа давом этади. Ҳа, ишонаверинг, росмана қийқириқ!

Эгем оқсоқолнинг телефон орқали бундай бақириб-чақириб райижрокомдаги ўздан каттароқ қайсидир идора ходимига ҳисобот бериши, ўздан пастроқ амалдорга дўқнамо гап уқтириши одат тусига кириб, бу ердагилар кўниқиб қолган чоғи, ҳеч ким, ҳатто раис Фозил Разов ҳам овозингги пасайтир демасди.

Оқсоқол энг аввало муомалани «Слуш!» дейишдан бошларди-да, аввал қозоқча, кейин ўзбекча, охирида русчага ўтарди. Унинг ҳузурида ўтирганлар «О, ўрисшани-да билади» деб ҳайратланишганини кўрганман.

Турамбой «Эгем оға бизнинг герой! Фронгда немиснида қазахша суйлаб пленга туширган» дея мақтаниб қўйиши ҳам бежиз эмасди.

Оқсоқолнинг Дусейн ота кампири Перне момага қариндошлиги бор эди. Шунинг учун у билан яқиндан танишиб олганман. Баъзан қўли ишдан бўшаган пайтларда мени штабга чақиртириб қолар ёки ўзи хонамга кириб келарди. Гурунглашардик. Мен кам гапирардим. Чунки ҳар бир гапни баландроқ қилиб айтмасам бўлмасди. У кўрган-кечирганларидан ҳикоя қилишни яхши кўрарди, мен жон деб тинглардим.

Эгем Сарсеновичнинг овулдошлари орасида ҳақиқатан обрўйи юқори эди. Районда ҳам номи бор. Энг аввало ёшлиқдан улоқ чопиб кўпчиликнинг оғзига тушган. Яқин-яқингача у отини ўйнатиб майдонда пайдо бўлса, ман-ман деган чавандознинг шашти қайтиб, ўзини четга олган. Айтишларича, бир ҳайқирса, бутун майдон ларзага келган, чопиб кетаётган учқур отлар тўхтаб қолган.

Ҳозир ҳам Ғазалкентдаги катта-кичик бошлиқлар унинг овозидан, камчиликларни аямай, айюҳаннос солиб айтиб ташлайверишидан ҳайиқишади, ишқилиб минбарга чиқмасин-да, деб ёқа ушлаб туришади. Чунки қулоғи оғир одамга гап чикора!

Дарвоқе, Эгем оғанинг кўнгилли бўлиб фронтга кетиб, битта орден билан «герой» бўлиб қайтгани, отамерос носқовоқдан қандай айрилгани ҳақида латифанамо талқинлар юради.

Носқовоқ ҳақида гап очсангиз оқсоқол яйраб кетади. Бироқ орден тўғрисида кўп гапиришни хоҳламайди. Қайсидир масъул одамга яйраб ҳикоя қилиб берганидан кейин қаттиқ танбех олган, ҳатто «шу сўзларингиз учун ордендан ажралиб қолишингиз мумкин» деган огоҳлантиришни эшитган.

Аввало Эгем чавандозни қулоғидан айб топиб, армияга олишмайди. Колхознинг иккита ҳўкиз қўшиладиган четан аравасини «хўш-хўш»лаб ҳайдаб қишин-ёзин меҳнат қилади. Чорвага хашак, озуқа ташийди. Ғалла ўрими палласи бошланиши билан «Заготзерно»га қатнайди. Йиллар ўтади.

Уруш охирлай деб турган кунларнинг бирида туш кўради: немислар Оқсоқота бўйларидан от чоптириб, шаталоқ отиб юрганмиш. Эгембой «Э, шешингди...» дейди-да бостирмада боғлоқлик турган қорабайирини миниб, уларга қарши солади. Бир нечтасини ер тишлатиб, қутуриб оқаётган дарёга улоқтиради. Қолганлари тум-тарақай бўлиб қочади.

Қони қайнаб турган йигитнинг шу тушдан кейин ороми бузилади. Худди немислар Оқсоқота томондан овулга бостириб келаётгандай бўлаверади. Фронтга кўнгиллар қатори юборишларини сўраб ариза ёзади. Аризасини қабул қилишмайди. Район ҳарбий комиссари олдига киради, мен ўз овулимни душмандан ҳимоя қилмасам, уни не кераги бор, дея партия билетини столга қўяди. Комиссарга сен «патриот» эмас экансан дея бақиравергач, икки кун ертўлага қамаб қўйишади. Шунда ҳам у тинчимайди. Ниҳоят масалага райком секретари аралашгач, «Бор-е, нима бўлса-бўлар» дея қулоғи оғир кўнгиллини фронтга жўнатиб юборишади.

— Сенга гапнинг тўғриси айтсам, қирқ тўртинчи йилнинг ноябр охирларида райондан ўн уч киши фронтга жўнадик. Улар ичида битта мен добровольный. Бизнинг колхоздан қорамозорли Сотволди деган йигит ҳам бор эди. Иккимиз бир халтачадан

носвой олволганмиз, чунки Сотволди фронтда нос қахат экан деган гап топиб келганди. Қизил вагонда кетяпмиз-кетяпмиз, ҳукумат поезд йўлини ҳам қураверган экан, қани энди адоғи бўлса. Янги йил келганини билмай қопмиз. Атроф яна ўша бийдай оппоқ дала. Дунёни қор босиб кетган экан. Бу немис дегандан дарак йўқ. Ниҳоят, аввал қалъа бўлганми, овул бўлганми, билиб бўлмайдиган ҳаммаёғи ёниб култепага айланиб ётган бир хароба жойда поезд тўхтади. Хайрият, унда-мунда одам қораси кўринди. Бизни шу ердаги мактаб ертўласига ўрнаштиришди. Мактаб ҳам шунақа эдики, номи бору ўзи йўқ. Унинг ёнида улоқ чопса бўладиган катта майдон бор экан, полигон дейишди. Душманга тўқнаш келиб қолганда нима қилув керак, уни узоқдан кўрганда автоматни қандай тўғрилаб, қандай отув керак, барини ўргандик. Рафиқ деган бир татар командаир бор эди. Ўзи ҳам тинмас, бизни ҳам тинчитмасди. Энг каттамиз Давиденко яхши одам эди. Ё чорвадор бўлган, ё дехқондан чиққан бўлса керак деб ўйлардим, ўзимча... Бир куни де, алламаҳалда чарчаб-ҳориб ертўлага, уни «блиндаж» деб ҳам атардик, кириб келдик. Оёқлар тарашадек қотган. Сотволди билан темир бочка қорнини ёриб ясаган қўлбола печкага яқинроқ ўтириб олдик. Иссиқ бирам ёқардики, бундай пайтларда кўнгила неларни истамайди дейсан! Нос отишни ҳам анчадан бери унутиб юборган эканмиз, мен ёнимни пайпаслаб, раҳматли отамдан қолган носқовоқни чиқардим. Сотволди икковимиз бир кафтдан отиб олдик. Буни Давиденко кўриб турган экан, нима еяспанлар деб, менга яқинроқ келиб сўради. «Насвай! Бастанликский. Газалкентский. Ваҳ-ваҳ. Кайф!» дедим кўзларимни сузиб, бошимни сарак-сарак қилганча. Катта начальнигимиз буздоқ қараса, Сотволди ҳам оғзини капша-капша очиб, печкага ўзини тоблаб ётибди. Давиденко бизларга ҳаваси келди шекилли, менга ҳам берчи дегандай қўлини чўзди. Кафтани очғизиб бир чекимча солгандим, яна деди овозини баландлатиб. Рафиқ командиримиз кимки ўзидан катта бошлиқ буйруғини бажармаса, трибуналга кетади деб кўп қайтарарди. Давиденко ҳовучини носга тўлдирганча нари кетди... Айналайин ўзимизнинг носвойдан. Тилларим остини қиздириб, бирам элита бошладики, овулдошимга суяниб, кўзим илиниб қолганини сезмай қопман. Ўзи кун бўйи машқ қилавериб роса чарчагандик-да! Бир маҳал дегин Давиденко қутурган туядай ирғишлаб устимга бостириб келиб қолди. Олган носвойини биратўла бизга ўхшаб каппалаганида томоғига кетиб қолганми, ёки чайнаб мазасини тотиб кўрмоқчи бўлганми, қизариб кетган кўзларидан дув-дув ёш оқар, лунжининг икки тарафда молнинг суюқ тезагидай бўлиб кўпириб ётган «чиқинди» ярим юзи аралаш иягига чапланиб қолганди. У сўкинар, ҳар гапининг бирида «басмачи, паразит» дея кирза этиги билан чунонам тепардики, бор кайфни ҳам бир пул қилди, баччағар. Бу ҳам етмагандай, қўлимдан отилиб ерга тушган отамдан ёдгорлик носқовоқни оёғи билан босиб, янчиб, майдалаб ташлади. Шеригим Сотволди ҳам калтақдан қуруқ қолмади. «Нега теласан, ўзинг сўраб олган носвойини чайнаганинг учун биз айбдорми!» дея олмасдик, подчинений эдик. Рафиқда одамгарчилик бор экан, барибир мусулмон боласи-да. У ўртага тушмаганида, икковимиз ҳам адабимизни ердик... Раҳматли отамиздан қолган носқовоққа ишқибозлик қилиб, ёшлигимдан носвой отиб юрардим. Бир ёмонликнинг яхшилиқ томони ҳам бўлади деганларидек, ўша воқеа сабаб бўлди-ю, чекишни ташладим. Яхши қилган эканман, урушдан кейин районга янги секретар келиб, носвойини феодализм қолдиғи деб эълон қилди. Уни чеккан партия аъзоларига ҳайфсан берди. Чойхонадаги «Қизил бурчак»ларда «Нос чеккан кишини — уриб синдир тишини» деган шиор пайдо бўлди. Ўшандан кейин ҳамма махорка чекишга ўтиб кетган... Энди бу ёғи не бўлди, десанг, укам, сенга ёлғон, ўзимга чин, бизни яна вагонларга солиб, олиб кетишди. Оғайним Сотволди бошқа қисм, бошқа вагонга тушиб қолганди. Уларни ярим йўлда тушириб, қаёққадир олиб кетишди. Узоқдан Сотволдининг қорасини кўриб қолдим у хайрлашолмадим. Бечора қайтиб келгани йўқ. Қорамозорга бориб ота-онасидан хабар олиб тураман. Отаси анча кексайиб қолган, лекин тетик, анаву Етмишвойнинг бригадасида!

Эгем оқсоқол ҳикоя тутади дегандай жимиб қолди.

Мен уни яна сўхбатга тортмоқчи бўлдим:

— Олган орденингиз тарихи бунданам қизиқ дейишади?

— Э, ука, қўйсангши, бошқалар нима деб гапирса-гапираверсин. Мен ўзим бир марта суйлаб замечание олганман.

Эгем оқсоқол ўзини қанчалик ботир тутмасин, барибир оғзи куйган, орден ҳақида гап очмаслигининг жиддий сабаблари борлигини билсам-да, барибир ҳоли-жонига қўймадим.

— Э, художник укам-ей, сени жўлдас Қуйшиманов ҳурмет қилади, алдинга келиб, шайлашиб ўтиради. Раис Разов мақтайди. Менде қурмет қиламан. Майли, суйлаб бераман. Лекин гап шу ерда қолуви керак. Хуллас, сенга ёлғон, ўзимга чин, йўл юра-юра «тил» — фронт орқаси деяр экан, биз ўша томонга ўтиб кетдик. Қани энди от минган биронта немис кўринса. Лекин у қизиталоқлар қалин ўрмонга туташ катта бир қишлоққа ўрнашиб олиб, жон ҳолатда қаршилиқ кўрсатаётган экан. Қишлоқни қуршовга олиш учун тайёргарлик кўраётган генерал Морозов дивизиясига ёрдамчи куч бўлиб қўшилишимиз керак эди. Ҳаммаёқ қор. Нақ одам бўйи баробар. Немис қайга яширингану ўзимизникилар қаерда, билиб бўлмасди. Вужудни қақшатадиган изғирин шамол билан қоронғи туша бошлади. Жон сақлағудек бирон пана жой кўринмасди. Шу орада визиллаб қаердандир учиб келган ўқ икки йигитимизни қулатди. Омадимиз бор экан, пастқамликда қорайиб турган иккита ҳандақ устидан чиқиб қолдик. Бу ер аҳонлардир ё немислар, ё бизникилар томонидан ташлаб кетилган кичикроқ блиндаж бўлиб, атрофига йўғон тўсинлар қоқилган усти ёпиқ горни эслатарди. Тунни шу ерда ўтказдик.

Эрталаб қароргоҳни тарк этишдан олдин икки разведкачи йигит атрофдаги вазиятни аниқлаб келиш учун кетдию қайтиб келмади. Шу орада қизиқсиниб, қорайиб турган ўрмон томонга қарамоқчи бўлган озарбайжон йигит ҳам бошидан ўқ еб қулади. Шундан кейин немислар қуршовида эканлигимиз маълум бўлиб қолди. Блиндаждан чиқолмай, икки кун қолиб кетдик. Егуликларимиз тутай бошлади, вазиятни аниқлаб келиш учун юборилган яна бир разведкачи дом-дараксиз кетиши командиримизни баттар ташвишга солиб қўйганди. Лекин Морозов дивизияси шу яқин-атрофда эканлигини билардик. Нима бўлса-да, қутилмаган душман ҳужумга шай ҳолатда навбатдаги кечани ҳам бир амаллаб ўтказишга қарор қилдик.

Бу орада қандайдир хасталик тарқалиб, айрим солдатлар ўзларини лоҳас ҳис эта бошладилар. Негадир менинг ҳам қулдирай бошлаган қорним кечга яқин бирам бураб бердики, ўзимни қўйишга жой тополмай қолдим. Қани энди панароқ ер бўлса... Ўрис оғайниларда тортиниш деган нарса камроқ бўларканми, орқасини ўтириб олиб, ҳожатини чиқаравераркан. Биласан, бизда номус кучли. Икки кўзим сал наридаги ўрмон томонда. Охири бўлмай кетди: товариш камандир, разрешуи туда деб ўша ёқни кўрсатаман, кейин афғимни буриштириб қорнимга ишора қиламан. Рухсат этмайди, суволиш!.. Яна ёнига чопиб келиб, ҳест бераман-да, «туда!» дейман. Овозим қаттиқроқ эшитилди чоғи, товушингни ўчир дегандай нақ гирибонимга ёпишди. Ота-онамининг етти пушти қолмай сўқканини сал-пал эшитиб қолман. Бир нарсага киришсам, амалга оширмасдан қўймайдиган одатим бор... Ниҳоят командирнинг ҳам жонига тегдим шекилли «Йўқол, кўзимга кўринма, итдай ўлиб кетсанг ўлиб кет» деди. Нафасингни ел учиргур бу қизиғарлар мен билан муомала қилишда ўзаро келишиб олганми, дердим ўзимча. Районимиз ҳарбий комиссари ҳам айнан шунга ўхшаш сўзлар билан армияга жўнатганди... Шундай қилиб, э худо, ўз паноҳингда сақлагин, дедим-да, одамни кўмадиган момикдай қорни қулочкашлаб, икки томонга суриб, ўзимга йўл оча бошладим. Дарахтзорга етай деганимда немислар сезиб қолдими, автоматларнинг тариллаши эшитилди. Бир амаллаб қалин ўрмон ичига етиб келдим. У ёқ-бу ёққа таралиб кетган излар кўзга ташланди. Бу ўтган кунги ўзимизнинг изларимизми, бошқаникими билиб бўлмасди. Шу тобда мени бу излар кимники эканлиги қизиқтирмасди ҳам... Ўтириб, энди «и» деганимни биламан, сенга ёлғон, ўзимга чин, ука, ғира-шира қоронғиликка чулғона бошлаган ўрмон сўқмоғининг у томонидан худди мени мўлжалга олиб, бир-бирининг пинжига тиқилгандай учта немис келяпти! Тўғри гап, мен уларни киноларда кўп кўрган бўлсам-да, тиригига энди дуч келишим эди. Донг қотиб қопман. Яқинлашиб келяпти. Негадир олдингиси букчайиброқ олган, кийими ҳам бошқача. Кўзимга «иссиқ» кўрингандай бўлди.

Бир қадамча орқароқда келаятганлар негадир уни нишонга рўпара қилгану шу билан ўзларини изғирин совуқдан паналагандай қўнишиб, бошларини ерга эгиб олганди. Бундай пайтда дабурустан пайдо бўлган кўрқув ўрнини қутилмаган сергаклик эгалларкан. Билдимки, улардан биронтаси шундоқ рўпарада, мен ҳалигинақа... ҳолатда ўтирганимни сезмаяпти, хаёлига ҳам келтирмаяпти! Бирдан ҳушёр тортидим. Тиззамдаги қуролимни эсладим уни қўлимга олиб, шарт ўрнимдан турдим. Овозимни пастроқ қўйиб «Слуш немис, қўлингди кўтар» дедим. Бундай пайтда одам кўзига жон ширин кўриниб кетади, ҳар нарсага тайёр бўлиб қолади. Немислар қозоқчани биларканми, дарров қўлларини кўтарди. Улар мени ҳалигинақа... ҳолатда туришиму

важоҳатимдан қўрқиб кетишди. Чунки тепкини босишга шай турардим. Букчайиб ўртада турган йигит бизнинг солдат кийимида бўлиб, қўллари орқага қайириб боғланган, бошига қандайдир мато чирмаб қўйилганди. Кеча разведкага кетганлардан бири эканлигини дарров сездим. Боз устига у букчайиб турган жойида оёғи билан немислардан бирини қарсиллатиб тепиб қолса бўладими. Душман ўмбалоқ ошиб тушишига оз қолди, лекин қўлини кўтарганча турарди. Тутқуннинг кўзига боғлаб қўйилган мато тушиб кетди, ҳақиқатан қаршимда ўзимизнинг йигит турарди. Мен унинг қўлларини ечмоқчи бўлгандим қаршилиқ қилди: «Сен қуролингни маҳкам тут... Оҳ-ҳо, туришинг ҳам фаройиб-ку! Чидайсан энди, бошга тушганни кўз кўрар. Энди асирларингдан бирига айт, қўлларимни ечсин!» Немиснинг менга яқин турганига яна қозоқча сўйладим, орқасидан ўзбекча, ўрчичани-да қўшиб қўйдим. Кўп тилни билув яхши экан. Айтганларимни қилди у... Энди, шеригим билан икковини биттадан эмаклатиб, блиндажга олиб борадиган бўлдик. Яқиндагина ўзим очган окопдан ер бағирлаб судралиб, кетиб бормоқдамиз. Олдинда ўзим. Ўртада немислар. Орқада — ҳозиргина тутқунликдан халос бўлган ўзимизнинг солдат, уларнинг қуроли билан кўриқчилик қилиб келмоқда. Кун битан хўкиз болтадан тоймас деганларидек, ҳаромилар бирон ножўя ҳаракат қилиб қолишидан хавотирдаман. Унинг устига ҳамон иштонбоғ боғламаган, шим қурғур гармошка бўлиб, этик пойлари билан тушиб қолай деб борарди. Яхшиям шинелнинг узунроғи менга теккан экан, йўқса бел аралаш музлаб бўлардим. Ўзимнинг аҳволим нима-ю, бу етмагандек, изимдан судралиб келаётган немис ҳиринглаб қулаётгандай бўлди, шу билан устимга энгил бир нарса келиб тушди. Ҳушёр тортиб ёнимга қарадим. Белимда жундан тўқилган жигарранг узун мато турибди. Уни боя немиснинг бўйнига чирмалган ҳолда кўргандим. Белимга тафт урилгандек бўлди. Шубҳасиз ортимдан эмаклаб келаётган асир аҳволимга ачиниби, менга меҳрибонлик кўрсатганди. «Сенларда ҳам одамгарчилик бор экан-ку!» деб қўйдим ичимда. Бир пайт минг азоблар билан икки кундан бери жон сақлаб келаётган қароргоҳимизга етай деганимизда, ўша томондан устимизга гувиллатиб ўқ ёғдириб қолишса бўладими. «Ай, суволишлар, отма!» деб бақирдим. Овозимни баланглиги фойда берди — отиш тўхтади.

Мен қўлга туширган асирларни ва ўзимизни солдат йигитни кўриб, командир ҳайратдан ёқа ушлаб қолди... Гапнинг индаллосини айтсам, сенга ёлғон, ўзимга чин, ука, кечадан бери биз кутиб ётган разведкачимизни сўроққа олиб кетишгаётган пайтда қутқарибман. Асирларимизнинг иккови бири олиб-бири қўйиб немис қўшинлари жойлашган нуқталар, қуршовдан қандай чиқиб кетиш мумкинлиги ҳақида яхшигина маълумот бердилар. Уларнинг елкасидаги қопчиқдан хариталар ҳамда зарур махфий ҳужжатлар чиқди.

Командир шу ернинг ўзида, кўрсатган қаҳрамонлигинг учун сени орденга тавсия этамиз, ҳақиқий геройсан. Бейсенов, деб юборса бўладими. Блиндажни ура садоси босиб кетди. Бу ўрис оғайниларнинг ғалати одати бор: қаердандир дарров ароқ топила қолади. Қўймай менга ҳам ичиришди. Кейин бир нечтаси тизилиб олиб, мени кўтарганча юқорига отаверди, отаверди. Шим тамом сирғалиб тушиб кетган, яланғоч думбамга тинимсиз шапатилаб уради, устимдан эса виз-визлаб немис ўқи учиб ўтади. «Слуш, суволишлар, тўхтат!» дейман, қани гапимга қулоқ солса... Бир пайт осмонга кўтарилган манов қўлим жиз этиб қолди. Буңдоқ қарасам, ўртадаги икки бармоғим йўқ, зирқираб қон оқяпти, — деди-да, оқсоқол чандир бўлиб қолган уч бармоқли ўнг қўлини кўрсатди. — Шуңдай қилиб, ҳарбий госпиталда даволаниб чиққунимча уруш ҳам тутади. Овулга орден тақиб қайтганман.

Хосиятсиз тобут

Эрталаб Дусейн ота одатдагидек қўлида янги дамланган чой кўтарган ҳолда Етмишвой ота «бригадаси»нинг икки аъзосини бошлаб хонамга кириб келди.

— Э, чировим, қайданам шаҳарликларга ҳавас қилиб янги товут ясаттирган эканмиз, — дея гап бошлади Исмаи бобо эчкиникига ўхшаш бир тутам, лекин узун соқолини селкилатиб, — хабаринг бўлса керак, озгина вақт ичида гап-гаштак қилиб, бинойидек юрган учта оғайнимиздан, яна бир кампирдан ажрадик. Энди даврабошимиз Етмишвойнинг ўзи ана кетдим, мана кетдим деб ётибди.

— Ҳа, у кетиб қолишим аниққа ўхшайди, деб бизларни бу ёққа юборди, —

шериги гапини қувватлаган бўлди иккинчи қария ва сал энгашиб, овозини пастроқ қилиб деди: — Ғалати туш кўрибди: анову катта йўл бўйидаги ҳайкалга жон кириб, қўлини мозор томонга чўзганича оломонни бошлаб кетаётганмиш. Одамлар елкасида лопилаб бораётган яп-янги тобутлар... улар ичида Етмишвойнинг ўзи бошлиқ барчамиз ётган эмишимиз... Ҳозир бундоқ келиб, ҳайкалга разм солсак, шунча вақтдан бери эътибор бермаган эканмиз, нуқул Қиртепани кўрсатиб турибди. Домла ҳам марҳумларга жон кириб, бошқаларни етаклаб кетиши яхшилик аломати эмас, деди.

— Айланайин, болам, — дея гапга аралашди бир четда индамайгина чойни майдалаб, хўлаб ўтирган Дусейн ота, — ўзинг ҳам Мирзалига ҳайкал билан сурат бир-бирига яқин бўлиб қолибди, катта йўл бетидагисини клуб ёки гараж олдидаги гавжумроқ жойга ўрнатиш керак, дегандай бўлувдинг. Шу маслаҳатни кўпчилик бўлиб парткомга яна бир бор эслатсак йўқ демас!

Мирзали ака фикримизни диққат билан тинглади ва мушкул, ҳал этиб бўлмас муаммодан боши қотгандай, пешонасини тириштириб, шундай деди:

— Доҳий ҳайкали жойини ўзгартириб, бошқа ерга ўргатиш — сиёсий масала. Жўлдас Қуйшимановга айтиб, райком бюросига қўюв керак.

Худди шу пайт доим қўйиғлиқ турадиган бурчақдаги радиодан иттифоқ гимни жаранглаб қолди. Ҳаммамиз сукут сақлаганча, ўрнимиздан турдик...

Одатда девордаги осма соат бирга занг урар-урмас Дусейн ота қаерда бўлмасин (у кўпроқ вақтини идора атрофидаги экин далаларида ўтказарди) хонамга бирон иссиқ овқат кўтариб кириб келар, тушликни бирга қиларди. Бутун негадир вақт анча ўтиб боряптики, ундан дарак йўқ эди.

Хонанинг ланг очик деразаси кўзларидан Қиртепа сўқмоғидан эниб келаётган қора ёлли от кўринди. Уни Дусейн отанинг ўн ёшлар атрофидаги ўғли Манноп миниб келарди.

Бола идора ёнбошидаги яланглик четида отдан тушди. Кўп ўтмай ичкарига кириб келди. Қўлида дастурхончага ўроғлиқ лаган бор эди.

— Бу худойидан — сизнинг насибангиз. Отам бериб юбордилар, — деди у.

— Қанақа худойи? — деб сўрадим Маннопдан.

— Ҳов, Қиртепада чоллар қўй сўйишиб, ис чиқаришди, кейин янги тобутни ёқиб юборишди. Эскисини хандақдан олиб, ювиб тозалашди. Яна аввалги жойига келтириб қўйишди.

— Ие, ғалати бўпти-ку. Боя Қиртепа томондан бурқсаб тутун чиқаётгандай бўлувди.

— Ҳа, шаҳар тобути хосиятсиз экан.

Кечга яқин хонамда чойлашиб гурунглашиб ўтирган Асед Раметович олдига омбор мудирини бир парча қоғоз кўтариб келди.

Асед ака «акт» ёзуви четига гажакдор қилиб имзо чекаркан:

— Хўжалик ҳисобидаги ҳар бир коллектив мулкани мана шундай законий қилиб, документлов асосида олиб борув керак! — деди мудирга, бармоғини қилич қилиб ҳаволатаркан.

Омборчи, қорамозорли шекилли, кафтини кўкрагига босиб, хўп бўлади, хўжайин, маъносида таъзим этди.

Шундай қилиб, колхоз кирим-чиқим дафтарига тушган янги тобут яроқсизлиги учун қонуний ҳужжат асосида ҳисобдан чиқарилди.

Чақмоқли кунлар

Бир ойдан зиёдга чўзилган сафаримни якунлаб, шаҳарга қайтишга ҳозирлик кўриб қўйдим. Лекин уч кундан бери колхознинг бош ҳисобчиси Тулен ака райондан чақиртирилган, ҳисоб-китобни яхши биладиган мутахассис билан Ленин суратини метрлаб ўлчашди, шийпонларга бориб, у ерларга ўрнатилган «иш»ларим рўйхатини тузишди, саҳифалари фиж-фиж санок сонларга тўла «расценка» деган оқ муқовали китобга қараб, нималарнидир ёзишди.

Ниҳоят, бир неча кишидан иборат комиссия тузилиб, шартнома ёзилди. Раис икковимиз имзо чекдик.

Расмий ёзув-чизувлардан сўнг кассир мени торгина хонасига чақириб, меҳнат ҳақи ёзилган қоғозни олдимга қўйди. Яна имзо чекдим. Олам жаҳон ақчани санаб қўлимга тутди. Мен ҳеч қачон бу даражада бойиб кетаман деб ўйламагандим...

Мирзали акани районга чақиртиришган экан, у кишининг машинасида Газалкентга ўтиб келадиган бўлдим.

Осмоннинг бир чеккаси ёришиб ётган бўлса-да. Оқсоқота тоғлари томондан ғужгон ўйнаб паға-паға қора булутлар бостириб келар, борлиқда қандайдир безовталик рўй бераётгандек эди.

Дарё кечувига етай деганимизда ҳайдовчи машинани тўхтатди. Мирзали ака дик этиб ерга тушиб, намтоб бедазор яқинидаги ариқчага кирза этикларини солиб чайди, тўғрироғи, сув ялаб турган ажриқ ўтларга ишқалаб лой юқтирди. Сўнгра жойига келиб ўтиргач, шоферга:

— Ҳайда! — деди.

Мен Мирзали акага қизиқсиниб қараб сўрадим:

— Нега оёқни лойладингиз?

— Э, ука, — деди у этикларига бир қараб олиб, — районимизга қишлоқ хўжалиги бўйича янги секретар келган. Ҳар гапининг бирида «Мен этигини ятиллатиб юрадиган олифта раҳбарларни эмас, дала кезган деҳқонни ёқтираман» дейди. Даладан ёки шаҳардан келмоқдами, шуни билмоқчидай, энг аввал оёққа қарайди. Шунга яраша муомала қилади. Ҳақиқий пролетариат.

Хуллас, Мирзали ака оёғида лойи билан «пролетариат» раҳбар ҳузурига кириб чиққунича универмагдан Дусейн отага, мени ўз ўғлидай кўриб қолган Перне момога ҳамда уларнинг болаларига кийимлик, турли-туман совға-саломлар харид қилдим. Ёрдамчим Турамбойга эса зўр қора шляпа олиб, чиройли картон қутига жойладим.

Мирзали ака райком биносидан кайфияти йўқроқ бўлиб чиқди.

— Ҳа, секретарга этигингиз ёқмадими? — деб сўрадим ҳазилга яқинроқ қилиб.

— Прогноз ёмон. Ҳаво айниб, сурункали жала қуярмиш. Сел келиш хавфи бормиш. Телефонограмма кепти. Энди тезда тоғдаги яйловларга чопар юбориш керак.

Дусейн ота аввал ўзига аталган совғани олишга кўнмай:

— Вой, айланайин болам, бу нима қилганинг. Ўз ўғлимиз бўлиб қолдинг-ку, кўйсанг-чи, — деб туриб олди.

— Мана, бир ойдан зиёд меҳмонингиз бўлдим...

— Менга қара, болам, — гапимни бўлди Перне момо, — бир ўғлимиз иков бўлди деб юрсак, сен ўзингни кўноқ деб ўйлаганмидинг!.. Майли, овора бўлиб, шунча нарсани харид қипсан, оламиз. Лекин, уйланганинга ўзинга тортиқ қилиб, олиб борамиз. Тўйга айтишни унутмасанг бўлгани.

Дусейн ота мен совға қилган папкага ҳавас билан қараб, жилдларини очиб кўраётган ўғлига деди:

— Абдуманнап, акангни сафари оёқлаган кўринади. Кўрадан анов қора қўчқорни олиб чиқ. Бугун бир бешбармоқ қилиб едирайлик. Бизни узоқ эслаб юрсин! — У оқ яктаги энгларини шимариб ичкарига кириб кетди. Кўп ўтмай, қайроқтошга суркаб, пичоқ кўтариб чиқди.

Оқсоқота томондан гулдур этган овоз эшитилди. Чақмоқ чақнаб узоқларда ястаниб ётган тоғлар бағри ёришиб кетгандай бўлди. Перне момо қора булут қолаб келаётган осмонга қараб:

— Момақалди роқми? Ёзда унга не бор? — деб қўйди ўзига-ўзи гапиргандай.

Тиккага кўтарилиб, олов пуркаб турган қуёш ҳам бир пасда кўринмай қолди — қора парда ортида қолиб кетди. Қандайдир таҳликали жимжитлик ҳаммаёқни ўз хукмига олди.

Аҳён-аҳёнда чақмоқ арқони симобранг булутлар ичидан отилиб чиқар, олисдаги Чирчиқ дарёси бўйларига қадар ёйилиб кетган кўм-кўк далалар юзини, этагидан қилич дамидай бўлиб катта йўл ўтган қир ёнбағирларини дапқур-дапқур ёритиб юборарди... Юқорилаб кетган қирликнинг илонизи сўқмоғи бўйлаб от чоптириб бораётган икки-уч кишининг қораси кўринди. Олдиндагиси Турамвойга ўхшади. Ичкаридаги фермаларга, чўпон-чўлиқларга Мирзали айтган хабарни етказгани кетяпти чоғи.

— Этни ҳам қозонга солдик, — дея юзида бироз чарчоқ аломати сезилиб турган Дусейн ота хонамга кириб келди, тўрдаги диванга чўкиб ўтирди.

— Қўйни дарров сўйиб бўлдингизми? — дедим отахонга қараб.

— Ҳар ким ўз касбининг устаси. Мана, сен болам, озгина вақт ичида шунча суратларни чизиб ташладинг. Бизга қўй сўйиш нима! Энди сен кетсанг, айланайин, қоровулик ҳам ўзимга қоларкан-да.

— Тез-тез келиб тураман.

— Ҳа, бизни унутиб юбормагин, одам-одамга ганимат, — Дусейн ота мен узатган пиёлани оларкан, очиқ дераза кўзларидан ташқарига қараб ўзича сўйланди. — Беда-поя этагидаги полизга сув очиб қўйгандим, ҳавонинг авзойи бузуқ, жала қуядиганга ўхшайди! — у ўрнидан турди, чойни бир сипқориб ичди-да, ташқарига йўл олди.

Мен бу одамнинг сурат ва сийрати ҳақида гапириб ўтгандим. Ҳа, отанинг гўзаллиги унинг сийратига — муомаласида, сермаъно сўзларида, ҳар қандай нозиктабиат одамни ҳам ўзига ром қилиб оладиган мулозиматли, лутфида эди.

Турмуш ҳеч қачон бир текисда кечган эмас: оилада келишмовчилик, кишилар ўртасида сен-менга боришлар бўлиб туради. Албатта овулдаги бундай икир-чикир муаммоларни ҳал қилиш расмий шахс Эгем оқсоқол зиммасида. Кўпчилик орасида «Оғир замбарак» деб аталувчи маҳаллий ҳокимият миқёсидаги бу усул ожизлик қилиб қолса, ўртага бироз жимлик чўқади. Оқ байроқ кўтарган холис ният элчисига ўхшаб Дусейн ота пайдо бўлади. У беозоргина қадам босиб «рақиб»лар ҳузурига кириб келганида бир-бирини ғажийман деб турган қайнона-келин ҳам, эр-хотин ҳам мулоим тортиб «келинг-келинг»лаб қолишади. Мол ёки ер талашибми қирпичоқ бўлиб турган ака-укалар, қўни-қўшнилари ҳам дарров инсофга энишади... Дусейн ота насихат қилмайди, балки гап билан ҳар қандай одамни элитиб қўяди, ҳатто бундай пайтларда қандайдир сеҳрли «дуолар» ўқийди дегувчилар ҳам йўқ эмас. У бир неча оилалар бузилиб кетишига йўл қўймай, балоғардон бўлган. Кетаман деб кўч-кўрони ни ҳовлига чиқариб қўйган шаддот келинларни ҳовридан тушириб, юklarини ўзларига ташиттирган.

Талоқ айтаман деб турган эркак астафируллоҳ деб калима келтириб юборган.

Мана шу фазилатлари билан Дусейн ота яқин-атрофдаги овулларда ҳам кўпчилик хурматини қозонган. Эгем Сарсенович қатори уни ҳам «оқсоқол» деб чақиривади.

Чирчиқ шаҳри бу ердан унча олисда эмас, тепароқдан қарасангиз корхоналарнинг осмонга бўй чўзган мўрилари шундоқ кўриниб туради. Дусейн ота ўтган кун ясан-тусан қилиб, ўша ёққа отланиб қолганини кўргандим.

— Ҳа, йўл бўлсин, отахон, — десам, савобли иш чиқиб қолди деганди, бирор хушхабар олиб келгани кетаётган одамдай хурсанд кайфиятда.

Бироқ Дусейн ота тушга яқин хомуш тортиб қайтиб келди, нимадандир сиқилаётгани сезилиб турарди.

Кечқурун гап орасида:

— Савобнинг таги тешик чиқдими, хафа кўринасиз, ота? — деб сўрагандим, тўлиб турган экан, ёрилиб қолди: кўшни «Қизил ту» (колхоз)дан учта норасида боласини етаклаб бир аёл кепти. Эри Чирчиққа қатнаб уч йилдан бери химкомбинатда ишларкан. Комбинат ётоқхонасидан жой олибдию ҳафтаलाб, ойлаб болаларини йўқламайдиган бўлиб қолибди. У истаб-сўраб борса, эри ёшгина бир жувон билан бирга яшаётганмиш. Бечора болаларим тирик етим бўлиб қолмасин, турмуш ўртоғимга бир насихат қилиб қўйинг, деб йиғлабди. Дусейн ота адрес бўйича йигит истиқомат қилаётган жойни топиб борибди. Эшикни афти-ангорини бўяб-бежаган малласоч аёл очибди, индамай орқасига қайтибди. Кўп ўтмай ичкаридан норози оҳангдаги товуши эшитилибди: «Толик, овулингдан яна биттаси келди. Бу одамларинг мунча тасқара бўлмаса!»

— Сен, айланайин болам, Қодирвойнинг ўғлисан-ку! Отанг яхши сувчи эди, бир ариқдан икки колхоз экинларини суғорардик. Раҳматли, умри қисқа экан...

Йигит отанинг сўзларини охиригача эшитмайди. Энсаси қотгандай:

— Сизам насихатвозлик қилгани келдингизми? Қўйинг, овора бўлманг. Сувчилигингизни қилаверинг, — дейди-да, шартта эшикни ёпади.

— Бундай қаҳрли одамни биринчи кўришим. Ҳеч бўлмаса, болаларини ўйласачи! — деб қўйди Дусейн ота оғир хўрсиниб.

Ҳа, у доим кимларнингдир ташвиши билан юрар, шунингдек тиниб-тинчимасди. Менинг вазифам фақат қоровуллик деб бамайлихотир ёнбошлаб ётганини бирон марта кўрганим йўқ. Доим кўлида кетмон билан экин далаларини айланар, қизларнинг сочидай қилиб, эгатларга сув тарарди. Унинг бу маҳоратига район катталари ҳам тан беришган, фахрий ёрлиқлар билан тақдирлашган.

Дусейн отанинг яна бир ажойиб одати бор. У ҳеч қачон меҳнат қуроли — кетмонини қаровсиз қолдирмас, ҳар доим даладан қайтгач ярқиллатиб ювиб, қоровулхона тўрига, дастасини пастга қилиб осиб кўярди. Мен бунга кўриб темирчи Жўравой опоқдадамнинг (у киши баҳор бошларида — далаларда ишлар қизиган

паллада кўпроқ кетмон ясарди) тез-тез қайтариб қўядиган «Кетмонни хор қилган деҳқоннинг уйида барака бўлмайди» деган ҳикматомуз сўзларини эслардим.

Ташқарида шамол қўзғолиб, дераза қанотлари қаттиқ очилиб-ёпилди. Шамол турди, ёмғир ёғиши аниқ шекилли.

Шундай ҳавода полиз томон кетаётган Дусейн отани эсладим-да, балки ёрдамим керакдир деган хаёлда коридорга чиқдим. Идорага кираверишда, эшикнинг чап ёнбошидаги кичик уйча — қоровулхона тўрида кетмон осиглиқ турар, негадир Дусейн ота уни ўзи билан ола кетмаганди. Даҳна сувини тўсиб турувчи чимларни қўл билан олиб, осонгина зовурга ташлаб юбораман деб ўйлаган бўлса керак.

Безовта шамолнинг авжи зўрайиб борар, идора атрофидаги дарахт шохларини дам у томонга, дам бу томонга тортқилаб, бутун борлиққа ўз ҳукмини ўтказмоқчи бўларди.

Шундоқ бедазор устига ёпирилиб келаётган қорамтир булутлар бағрини тилка-пора қилиб чақмоқ чақди, шохдор олов арқонлар олис-олисларда ястаниб ётган нилгун далалар устида ўйнади. Борлиққа даҳшат солиб гумбурлаган момақалдиरोқдан бутун осмон гумбази тарс ёрилиб кетгандай бўлди, йирик-йирик ёмғир томчилари тўкилиб, бирдан шаррос жалага айланди.

Қаердандир болаларнинг шодон қичқириқлари эшитилди: «Ур-ре, бўри болалайди. Қирда кўзиқоринлар чиқади!»

Мен тор асфальт йўл ёқалаб идора орқасидаги майдончада қурилган, тўғрироғи саркарда қизини кутиб олишга тайёргарлик кетаётган тала-тўпли кунлар қаердандир тайёр ҳолида келтириб ўрнатилган усти ёпиқ шийпонча томон ўтдим. Бу ердан қарич бўйига келиб қолган йўнғичқанинг зумрад майса барглари шаффоф денгиз сувидай тўлқинланиб кўзга ташланар, нарироқда эса турли резавор экинлар майдони полиз пайкалларига туташиб кетганди.

Яна олисроқда ёйилиб оқаётган дарё қирғоқларини қошлаб олган ўрикзор, олмазор боғлар... Ундан у ёғи Барраж станцияси. Станцияга бутун борлиқ олам билан ҳамоҳанг рангдаги кўм-кўк вагонларини судраб поезд кириб келмоқда.

Чақмоқ ўтли қамчисини икки-уч бор ўша томонда ўйнатди, сўнг замбараклар наърасига ўхшаб момақалди роқ гумбирлади.

Бедазор билан полиз оралиғида моҳирона чизиб қўйилган сурат мисол қарам пайкали ястаниб ётарди. Бирдан унинг устига осмондан кукурланган парда ёйилиб тушди-ю, гўё шамол гирдобига ўралиб қолгандай ҳилпирай бошлади. Шубҳасиз, бу шаррос қуяётган жала аломати эди...

Еру осмон орасида бетакрор ҳаловатсиз, сеҳрли гўзаллик ҳукмрон эдики, қани энди табиатнинг илоҳий манзарасини тасвирлашга улгуролсам... Изимга қайтдим-да, ичкаридан этюдникни кўтариб чиқиб, шийпонча ичига ўрнатдим. Ҳаммаёқ тарамлаб қўйилган яшил ранглarning ипак арқоғида муаллақ тургандай эди. Ҳатто ҳов, олисдаги булут увадалари судралиб юрган тоғу қирлар этаклари ҳам.

Худди шу дақиқаларда борлиқда рўй бераётган сиру синоатга заррача эътибор бермаётгандай узун ўқариқнинг кунчиқар бошида оппоқ либосдаги бободехқон — Дусейн ота кўринди. У пайкаллар бўйлаб ичкарилаб кетар, узун яктаги барларини шамол тортқилаб ўйнамоқда эди. Табиат қанчалик кўркем ва мафтункор бўлмасин, барибир Инсон унга бошқача файз киритиб туради. Мен ўзида бир олам гўзалликни мужассам этган бу илоҳий манзарани тезроқ муҳрлаб олишга ошиқардим. Қандайдир ички бир туйғу бутун вужудимни эгаллаб олаётгандай ҳаяжонга солар, гўё ҳали замон ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетадию сураткашлиқдай касб-кор мени бир умрга тарк этадигандек...

«Ур-ре, бўри болалайди, қирда кўзиқоринлар чиқади!» — Энди бу шодон овозлар баланд қир этаги оша юқорилаб кетган сўқмоқ тарафдан эшитиларди.

Кўз олдимда намоён бўлган ғаройиб манзарани чизиб олишга улгурдим. Устоз Чингиз ака кўриб хурсанд бўлишлари аниқ. Бироқ, дарров мақтаб, одамни талтайтириб юбормайдилар. «Ҳали ўз устингда кўп ишлашинг керак», дея одатдаги насиҳатни қилдилар ва албатта қўшиб қўядилар: «Сиз ёшлар дангасасизлар, мана, чизса бўларкан-ку!»

Хаёлимни зовур билан полиз оралиғидаги ўқариқ кесишган жой — даҳана бўйида турган Дусейн отанинг овози бузди. Шамол, ёмғирнинг шовқинидан нима деяётганини англаб бўлмасди. Лекин қулочкашлаб қилаётган ишорасидан англадимки, кетмонни олиб кел, деяпти. Афтидан зовур суви кўтарилиб кетган, сепоя орасига босилган чим-тўсиқларни қўлда олиб ташлашнинг иложи бўлмапти.

Қоровулхонадан кетмонни олиб, Дусейн ота томон чопдим. Ўқариқ бўйлаб кетган, тирғанчиқ бўлиб қолган ёлғизоёқ сўқмоқдан юриш анча қийин бўлди. Икки марта ўмбалоқ ошиб тушдим, бир бор кетмоннинг дастаси пешонамни ғурра қилаёзди. Бу ҳам етмагандек, жала яна авжга чиқа бошлаган, момақалди роқ гумбураб, чақмоқ худди ўқариқ бўйлаб мени тағқиб қилиб келаётгандай эди.

Дусейн ота ёнига яқинлашаётганимда яна бир бор тирғаниб, суви тўлиб-тошиб оқаётган ариққа қулаб, шалоббо бўлдим.

«Айланайин болам-ов, шошмасанг-чи!» — Дусейн отанинг ҳеч кимникига ўхшамас, салобатли оҳангда меҳрибонлик билан айтган мана шу сўзларини эшитганимни, у кишига узатган ярқироқ кетмон юзидан ўт чатнаб, вужудимни қоплаб олгандай бўлганини хиёл эслайман, холос...

Бир пайт ўзимга келсам, даҳанадан икки-уч қадам нари бедазорда ётибман. Юз-кўзим аралаш савалаб турган ёмғирдан ўзимга келиб, ҳушёр тортдим. Ўрнимдан турмоқчи бўлгандим, худди шу пайт бутун борлиқни ларзага солиб, яна бир бор момақалди роқ гумбуради, тигли олов биланглаб, ярқироқ найзаларини нақ устимдан ўйнатиб ўтди.

Лаҳзали чақин нурлари нарироқдаги даҳана бўйида худди ором олаётгандай ёнбошлаб қолган Дусейн отанинг бор гавдасини ёритиб юборди. Унинг оппоқ яктаги барининг бир учи юзининг ярмичасини беркитиб турар, кимдир атайин шундай қилиб қўйгандай эди.

Борлиқ кўзни қамаштирувчи оқлиқ пардасига чулғаниб турди-да, лаҳза ўтмай яна ўз ҳолига қайтди. Мен ўрнимдан азот турдим, Дусейн ота томон чопдим. Хаёлимдан, эҳтиётсизлик қилиб қулаб тушдимикан, деган ўй ўтди.

Аммо отахоннинг нимжонгина гавдаси ғужанак бўлиб, янада кичрайиб қолган, қимирламас, яқтак бари остида очиқлигича қолган кўзларида маъно йўқ эди.

— Дусейн ота!

Овозим шаррос куйиб турган жаланинг шов-шувига сингиб кетди.

— Сизга нима бўлди?

Унинг елкасидан туртмоқчи бўлгандим, садо чиқмади...

Отанинг бежон танасини ердан аста-секин кўтариб оларканман, даҳана сувидан чиқиб турган кетмоннинг қоп-қорайиб кетган дастасига кўзим тушди. «Чақмоқ!» — ярқ этиб шу сўз мияга урилди.

Яланглик четидаги бостирма остида болалари билан хамир қориб ўтирган Перне момонинг кўзи менга тушди-да:

— Вой, худо! Бу не кўргилик, — дея олдимга чопиб келди.

Ҳовлини бир пастда қий-чув босиб кетди. Қўшни аёллар чопиб чиқишди. Одам йиғилди. Раис, партком, Эгем оқсоқоллар қаердандир етиб келишди. Қиртепа томондан имом бошлиқ Дусейн отанинг гурундошлари — от минган қариялар тушишди. Бардам, бақувват, ҳазил-мутойибалари билан дунёда бирон ташвиши йўқдай кўринувчи бу мўйсафидларнинг дол қадрлари, унсиз йиғилари, андуҳли кўз ёшлари юракни эзарди.

Табиат қилиб қўйган ёвузлигидан пушаймондай сукут ичида қолди. Шаррос қуйиб турган жала тинди. Момақалди роқнинг гулдираши ҳам тўхтади. Барраж томондан паровознинг чўзиб чинқиргани эшитилди.

Кенг ҳовлида аёллар айтиб йиғлашар, улар ичидан Перне момонинг овози алоҳида ажралиб турарди:

*Яқисин силеб тўн кийген, бас эгем,
Ёлларин силеб тай минген, бас эгем.
Мейман келса хос, деген,
Маймақана бос, деген,
Самавари қайнаген,
Конгли жене яйраген,
ой, шалим-ов, о, шалим...*

Кеч пешинга яқин Дусейн отанинг тобутини кўтарган оломон илонизи бўлиб юқорилаб кетган йўлдан Қиртепа қабристонини томон силжи. Олдинда Етмишвой бошлиқ отларини етаклаб олган қариялар боришарди.

Дусейн отани қабрга қўйишдан аввал Етмишвой йиғилганларга қараб деди:

— Мусулмонлар, Дусейнбой қандай одам эди?

Ҳар томондан садо янгради:

— Хўп яхши одам эди.

— Элнинг назаридаги инсон эди.

— Жойи жаннатда бўлсин!

— Худо раҳмат қилсин!

Марҳум қабрга қўйилаётганда шивалаб майин ёмғир ёға бошлади. Масжид имоми:

— Биродарлар, бу худонинг раҳмати — деб қўйди-да, тиловат бошлади.

Асед Раметович аста парткомга қараб у бошланглигини кўрдию шошиб шляпасини ечди-да, фоз туриб олди.

Шомдан бошлаб шаррос қуя бошлаган жала туни билан тинмади.

Идорада бутун ёлғиз ўзим, ҳаммаёқ хувиллаб қолгандай эди.

Алламаҳалгача нима қилишимни билмай, гаранг бўлиб, бедор ўтирдим, бутунги рўй берган ҳодисаларга ишонгим келмайди. Худди эшикдан қалай ўтирибсан, айлана-айин болам, деб Дусейн ота кириб келаётгандек бўлаверади.

Стул четидаги чироқ атрофида бир парвона тинимсиз айлана-айлана, ниҳоят, нозик қанотлари қизиб турган шишасига тегиб, қимирламай қолди, жонивор лаҳза ичида жизғанақ бўлиб пастга тушди. Одамзоднинг жони ҳам мана шу митти капалак умридек, киприқдаги ёш мисол омонат бўларкан-да, дея ўй суриб тургандим, коридор томондан кимнингдир оёқ товуши эшитилди, Кўп ўтмай ичкарига Абдуманнон кириб келди.

Бутун борлиқни қамчиси билан савалаб чиққан жала эрталабга яқин сал шаштидан қайтди.

Оқсоқота дарёси суви бир неча метрга кўтарилиб, кўп жойларни сел олганлиги, кечув орқали Ғазалкентга йўл беркилиб қолганини айтишди.

Чирчиқ дарёсининг чап қирғоғида жойлашган кўплаб қишлоқ-овулларни ташқи олам билан боғлаб турувчи Қўшқўрғондаги паромни ҳам тошқин ишдан чиқариб тўнтариб юборибди. Демак, икки томондан йўл берк. Оқсоқотада сув пасайиб, кечув очилишини ёки паром ишга тушишини кутишдан бошқа илож йўқ.

Бир пайтлар рассомчиликка қизиққан, бироқ бошқа соҳадаги ўқишга қириб қолиб, чизишга вақт тополмаган, овулдаги мактабнинг математика фани муаллими Қадибек аканинг фикрича менга ҳам чақмоқ тегиши аниқ бўлгану сониялар орасидаги вақт ҳаётимни сақлаб қолган...

— Бундай ҳодиса тез-тез рўй бериб турадими? — дея сўрадим муаллимдан.

— Ҳаво шунақа серёғин, момақалдироқ минен чақмоқли келганда район бўйича уч-тўрт киши қайтиш қилиб туради. Айниқса қизим Сулув туғилган йили жуда ёмон бўлган. Бир отар чорвани, ўнлаб кишини тоғда пичан ўраётган ерида чақмоқ урган. Шу кечаги куннинг ўзида «Қизил ту»да ҳам бир чўпон қайтиш қилган. Лекин раҳбарлар аҳоли ваҳимага тушмасин, деб овоза қилмаслик пайдан бўлишади. «Бахтсиз ҳодиса туфайли ҳалок бўлди», денглар деб тайинлашади. Катта раҳбарлар гапини икки қилиб бўлмайди. Сал «хато» кетсанг партия билетини столга қўй дейишади...

Уч кун келди-кетди бўлиб Дусейн ота ҳовлисида одам аримади. Ниҳоят, бутун Бўстонликдаги катта-кичикни шошириб қўйган ёғин, у келтириб чиқарган селоб-кўчкилар, тўхтаб, чарақлаб қуёш чиқиб кетди.

Эртаси кун Оқсоқота кечувида сув пасайиб, район марказига йўл очилди. Машиналар қатнови бошланди.

Мен худодан сабр-тоқат тилаб, Перне момо билан хайрлашдим. У:

— Сени Дусейн оқсоқол ўз боласидай кўриб қолганди, доим мактаб оғзидан бол томарди. Энди бизларни унутиб юборма, тез-тез келиб тур, болам. Мана шу ҳовли эшиги сен учун доим очик, — дея елкамга қоқиб, оқ йўл тилаб қолди. Унинг кирта-йиб қолган кўзларида ёш ҳалқаланди.

Бир Чирчиқ педагогика билим юртида ўқийдиган, бири мактабнинг битириш синфига кўчган опалари орасида мунгайиб турган Абдуманноннинг қўлини олиб, қаттиқ қисдим:

— Энди сен хонадоннинг эркагисан, яхши ўқигин. Кечаги мен сенга берган адрес бўйича тез-тез хат ёзиб тургин, хўпми?

Бола тасдиқ маъносида бошини қимирлатиб қўйди.

Мирзали ака мени «газик» машинасига ўтқазиб хайрлашаркан идора яланглиги ёнидаги дарахтга эндигина боғланган қулоқлари чимириқ отга кўзи тушди. Сўн қўлида бир парча қоғоз ушлаб хиёл оқсоқланиб келаётган Тартар чолни кўриб, шундай энсаси қотдики... «оҳ, жене келди, бу колхозди жеб битиради» деди-да, ўзини ичкарига урди.

БИЗ КИМ, БОЙСУНЛИКЛАР

Оҳ, Бойсунжон,
Воҳ, Бойсунжон!
Усмон АЗИМ

Ёзувчилик мактаби

Ўзим талабаман. Китоб дўконларида, рўзнома сотиш шохобчаларида нилгун тоғ ёнбағридаги дарахтга суяниб, хаёлга чўмган қиз тасвири бор, номи ҳам шоирона — «Оқшом қўшиқлари» китобим сотилмоқда. У каминанинг ранго-ранг гуллар шодаси билан бурканган жўшқин хаёллар беланчаги оғушида ёзган илк лирик қиссаси! Ўн етти ёшимда қоғозга туширганман. О, бу ёш кимни масту аласт қилиб, хаёлнинг мавжли дунёсига олиб кирмайди, безовта юракда ҳар нарсага қодирлик ҳиссини уйғотмайди, дейсиз.

Ажабланарлиси шундаки, ўзим билмаган ҳолда ёзувчиликнинг машаққатли сўқмоғига қадам ташлаган эканман шекилли, ҳавас учун «қоралаб» қўйган машқ асарим китобот бўлишини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Унинг тарихи қизиқ: ётоқхонамизда турадиган «қўшни» филолог қизлар қўлёзмамнинг қўлбола муқоваси устидаги қўшиқ куйлаб турган тоғли ҳурилиқонинг суратига маҳлиё бўлиб қолишди. Ҳали жанри ҳам номаълум бу қўлёзмамни ўзимча «китоб» ҳолига келтирган, мазмунига мослаб бир нечта расмлар чизгандим. Шуларни «томоша қилиш» учун бир кечага деб олинган «китоб»чам ҳафта ўтди, ой ҳам ўтдики, қайтавермади. Мен ҳам «асарим»-ни сўраб-суриштиришни ўзимга эп кўрмадим. Орада таътил кунлари бошланиб қолди.

Аммо қўшни қизларнинг сукут аломатида бошқа сабаблар бор экан. Буни янги ўқув йили бошланиш арафасида ёзувчилар уюшмасидан камина номига келган таклифномадан билиб қолдим. «Оқшом қўшиқлари» асарим билан навбатдаги республика ёш ижодкорлар семинарининг қатнашчиси бўлибман.

Айтилган кун, айтилган соатда истаб-сўраб уюшмани топиб бордим. «Э, шоир, сизмисиз?» дея мени қарши олди сарғишдан келган, нўрай йигитларига ўхшаб кетадиган қаҳди расо киши. Ва мени ўзи билан эргаштириб бошқа хонага олиб кирди, у ерда турли қўлёзмаларга кўмилиб ўтирган опахонга рўпара қилди:

— Рассом ҳақида ёзилган қисса муаллифи!

Опа менга илиқ табассум билан қараб:

— Проза секциясига киринг, ҳозир муҳокама бошланади, — деди.

Семинар уч кун давом этди. Кўпгина таниш-нотаниш ижодкорларни шу ерда учратдим.

Менинг ёзганим ҳақида узоқ гапирилмади. Кўпчилик ёш қаламкашларни аямай савалашди. Агар ўшалар ичида мен ҳам бўлганимда, аллақачон кетворардим.

Семинар якунида биринчи келган куним рўпара бўлган опа Саида Зуннунова «Оқшом қўшиқлари» ҳақида илиқ гаплар айтди. «Шарқ юлдузи»га тавсия этамиз, деди. Китоб ҳолида босиб чиқариш масъулиятини сариқ акахон — Носир Фозиловга юклади.

Хуллас, шу семинарда иқтидорли икки ёш ижодкор, яъни самарқандлик Раим Фарҳодий ҳамда камина кашф этилгани ҳақида гап бўлди.

Мени кўпчилик табриклади. Жумладан, биздан бир курс юқори ўқийдиган филолог қўшни қизлар ҳам. Бироқ ёзувчилар қатори китобим чиқишига негадир ишонмасдим.

Саида опа мени олдиларига солиб, асарим қўлёзмаси билан «Шарқ юлдузи»га кўп марта келдилар. Бўлимдагиларга ўқиттириб, маъқулладилар, айрим жойларини

ўзлари таҳрир қилдилар. Аммо салмоқдор журналнинг бош муҳаррири хонасидан «лирик повест»им қайтиб чиқди. Уринишлар беҳуда кетди.

Ҳафсалам пир бўлиб турган кунларнинг бирида Носир ака қўлимга «Оқшом қўшиқлари»нинг оқ varaқларга босилган қоралама-корректурасини тутди, устидан бир кўриб чиқ, деди.

Шундай қилиб, Саида опа айтган «ёшлар қизиқиб ўқийдиган» асарим сотувга чиққач, тезда қўлма-қўл бўлиб кетди.

Китобни босиб чиқарган нашриётнинг бўлим бошлиғи, ҳазил-мутойиба устаси Эркин Сиддиқовнинг гапига қараганда, мени йўқлайдиганлар асосан кетворган қизлар эмиш. Бир куни Эркин ака «сенга айтадиган узрли гап бор» дея ўз хонасига бошлаб кириб кетди. «Китобингни камина қаламига мансуб деб, дастхат ёзиб бериб, ёши ўтиб қолган икки-уч қизни айлантириб юборибман. Тешик қулоқ дейдилар, эшитиб қолсанг хафа бўлмагин», деди астойдил афсуслангандай, кўзойнак гардиши устидан думалоқ кўзларини «гуноҳқорона» тикиб... Кейин билсам бу гап ҳам Эркин аканинг ўзига хос ҳазилларидан бири экан.

Чинданам нашриёт орқали менинг номимга китобхонлардан, хусусан ёшлардан кетма-кет хатлар келарди. Улар Ўзбекистоннинг турли бурчакларидан, ҳатто Тожикистон, Қозоғистон вилоятларидан бўлиб, ҳар хил савия, ҳар хил мазмунда эди. Кимдир «Оқшом қўшиқлари» қаҳрамонлари адресини сўраб ёзади, кимдир воқеа содир бўлган жой қаерда дейди, кимдир шу баҳонада ўзининг бошидан кечаётган савдоларни қозоғга тушириб, маслаҳат сўрайди. Ҳатто ёзувчиликка ўқитадиган мактаб борми, унга қандай кирса бўлади, деганлар ҳам йўқ эмасди.

Бироқ, узоқ Бойсундан келган бир хат анча пишиқ, пухта, бамаъни, таҳлилли эдики, уни ўқиб, тагига имзо қўйган 8-синф ўқувчисиники эканлигига одамнинг ишонгиси келмасди.

— Ишонаверинг, бу Шукуржоннинг қишлоғидан бўлса, албатта ўзи ёзган! — дея каравотининг шундоқ бош томонига ёпиштириб қўйган журнал зарварағидаги суратга қўли билан ишора қилди бақалоқдан келган, салқи юзли ҳамхонам. Жўра ака деб аталувчи, ёши ўтинқираганроқ бу талаба киши билан бир йилчадан бери шаҳарнинг Чорсу майдонидаги ётоқхонада бирга турардик.

Жўра ака хонамизга ким кириб келса, ўша суратни кўрсатар, кўриб қўйинлар, бизнинг воҳадан чиққан ёзувчи, артист, унинг бу расмини Москвада чиқадиған журнал муқовасида босган, дея мақтанаверар ва бундан ўзи ҳам завқланарди.

Ҳақиқатан устида «Художественная самодеятельность» битиги бор журнал муқовасида ингичка қилиб бўялган қошлари чимириқли, такаббуруна қарашли Ҳамлет образидаги Шукур Холмирзаевнинг рангли сурати босилганди. Жўра аканинг дапқур-дупқур шу суратга қараб завқланиши, баъзан «эҳ, Шукурчик, талант-талант» деб ўрнидан туриб кетиши, шундай одам вилоятдоши эканлигидан беҳад фахрланиши ҳавасимизни келтирарди... Шу билан қўлма-қўл бўлиб ўқилиб юрган «Оқ отли», «Тўлақинлар» қиссаларининг муаллифи, на фақат буюк Абдулла Қаҳҳордай кишининг назари тушган ёзувчи, балки машҳур артист Шукур Бурҳон шогирди, университет саҳнасида Шекспирнинг машҳур трагедиясидаги бош ролни ўйнаб, номи шов-шув бўлиб юрган инсон тасаввуримизда бутунлай бошқача гавдаланарди. Гўё Шукур Холмирзаевни мана шу журнал зарварағидаги Жўра ака сиғинадиган суратдагидек жиддий бир ҳолатда кўриш мумкин-у, ўзи билан учрашиш, мулоқотда бўлиш асло ақл бовар қилмас ҳолдай.

Бир куни мана шу хаёлларимни чиппака чиқарган воқеа рўй берди: ётоқхонамизнинг шундоқ ёнида сочлари ҳурпайган, оддийгина макентош кийиб, барларини ҳилпиратиб келаётган, чимириқ қошли оддийгина йигит на салом, на алиқсиз гап қотиб қолди:

— Сизни бойсунали бир укамиз — Эркинжон сўроқлаб юрибди. Қани, кетдик. Уйимиз анаву Тахтабозор ичида. Битта ош дамлаймиз, — дея қўлидаги тўрхалтага ишора қилиб қўйди. Унда қозоғга ўралган гўшт, сабзи-пиёз, ҳар хил кўкатлар, ош масаллиғи кўриниб турарди.

Мен йўли учун:

— Э, Шукур ака, ошни биз қилардик-ку. Кеп қописиз, қани ичкарига марҳамат! — дедим-да, ётоқхонанинг баланд, икки қанотли эшиги томон ишора қилдим.

У қисқагина жавоб берди:

— Бошқа маҳал. Қани, юринг, кетдик!

Чорсудан трамвайга ўтириб Студентлар шаҳарчаси томон икки бекат юргач, пастликка эниб, ажриқзордаги сўқмоқ бўйлаб юрдик.

Суви қуриган сойликка ўхшаб буралиб кетган ивирсиқ шағал йўл исми-жисмига монанд ростмана Тахтабозорга кириб борарди. Кета-кетгунча йўлнинг икки томони симёғочдай узунасига тиклаб қўйилган эски тўсинлар, тахтаю ёғочлар, ту누ка-ши-ферлар, эшигу дераза-ромлар билан тўла эди. Ҳар ер-ҳар ерда уюлиб турган қамиш боғламлари, бўйра тахламларидан ташқари сотувга қўйилган қурилиш молларининг ҳаммаси эскилиги, айримлари чирий бошлаганлиги кўриниб турар, афтидан бутун шаҳар бўйлаб бузилган эски иморат борки, ундан чиққан яроғлиқ ашқал-дашқал шу ерга келтириб кўтара савдога қўйиларди.

Бозор кўчасининг чап томонида ҳовличалар кўзга ташланиб қоларди. Шукур ака ана шулардан бирининг қаршисида тўхтади, икки қанотли узун тахта эшик юқориси-даги зулфунни туширди ва ўзига-ўзи гапиргандай:

— Эркин ҳали келмабди-да! — деб қўйди.

Мўъжазгина ҳовлига кириб келдик. Олди даҳлизли уй ҳам ўзига яраша ихчам эди. Ялангликнинг бир четидаги ўрик дарахти остида шолча, устидан кўрпача ташланган супа, нарироқда ўчоқбоши кўзга ташланарди. Супада тўрт яшар чамасидаги қоп-қора қошли, тўлпоққина қизча пишиллаб ухлаб ётибди. Шукур ака унинг ёнига келиб чўккалади, пешонасидан ўпиб:

— Анонайин сендан! — деди. Сўнг менга ўгирилиб қўшиб қўйди. — Арзандамиз, Сайёра!

Тўрхалтадан масалликларни олиб, ош тайёрлашга киришдик: мен ўчоққа олов ёқдим, Шукур ака сабзи тўтгради.

Ҳадемай ош тайёр бўлди ҳамки, узун кўча эшик қанотлари очилиб, қорачадан келган, чуваккина юзли, ўрта бўй йигитча биз томонга шаҳдам юриб кела бошлади.

— Ҳа, уккағар, мунча кечикдинг, ўн иккига келмоқчи эдинг-ку! Сенга ишониб, болани ёлғиз ташлаб, бозорга ҳам чиқиб келдим, дарагинг йўқ, — дея уни кутиб олди ҳовли эгаси.

Бола ҳам бўш келмади, чапанича гап қилди:

— Э, ака! Шаҳрингиздан ўргилдим. Ҳаммаёқда ўчирад. Бир парча қоғоз олиш учун ҳам, уни топшириш учун ҳам соатлаб қаққайиб ўчирад туриш керак. Ўша эрталаб кетганимча, ҳужжатни энди топшириб келяпман. Бу, Жамил домла Бойсунни шаҳарга айлантириш курашини бошлаган, агар шунақа иш юритишга ўтиладиган бўлса, тинчгина юравергани маъқул!

Шукур аканинг юзлари ёришиб, қандайдир шавқ билан йигитча гапига қўшимча қилди:

— У муаллим тушмагур, ўзи жўжабирдай бўлгани билан чайир! Бир ишга киришдимиз, канадай ёпишади. Қўймайди!

Мени сўроқлаб юрган, китобимни ўқиб мактуб йўллаган бу йигитча Тўлқин эканлигини эшиқдан кириб келгандаёқ сезгандим. Дарров танишиб олдик.

— Ўқишга кириш ташвишида юрибмиз, ака, — деб қолди у гап орасида менга қараб.

— Киради. Шу Эркинвойга ўхшаганлар кирмаса, ким киради! — деб қўйди Шукур ака овозини баладлатиб.

— Шунақа-ю, бутун Бойсун ёпирилиб келган бу йил! — хомушгина бош чайқади укамиз Эркин. — Ҳаммаси ё олим, ё инженер, ё прокурор, ё судья бўлмоқчи... Артист бўлман деганларининг ўзи ўн учта!

— Илмни яхши эгаллаган бўлса — қандини урсин. Бунинг нимаси ёмон? — дедим Эркиннинг кўнглини кўтарган бўлиб.

...Бошқаларни билмадим-у, бойсунлик укам Эркин чиңданам билимларни пухта эгаллаган экан, ҳамма имтиҳонни «беш»га топшириб, университет талабаси бўлди.

Унинг муомаласи, гапириш оҳанги синашта бўлмаган одамга бироз тўпори, қўполроққа ўхшаб туюлиши мумкин. Бироқ очиқ кўнғил, мушоҳадаси кенг йигитлиги, тўғри ва соддалиги менга ёқиб қолганди.

Эркин шаҳарнинг Ҳадра мавзеидаги янги кўчиб ўтган ижара уйимга тез-тез келиб турар, ҳар келганда тажанг бир қиёфада нолиш қиларди:

— Бу шаҳрингиз менга ёқмади, ака! Кенглик йўқ, о Бойсун! Тоғу қирларини, ўрмону боғларини, қирғоғи чимзор жилғаларини бирам соғиндим-эй! — Ва бирдан

дастлаб қараган одамга кўримсизгина туолган юзи ёришиб кетади, афсус дегандай бошини сарак-сарак қилади: — Эҳ, бизнинг Бойсунда бўлмагансиз-да!

— Шукур ака Холмирзаев ўз китобларида тасвирлаган жойлар-да! Бормаганману худди кўргандайман.

— Ўз кўзи билан кўрган бошқа! Энди, Шукур акага келсак, — бирдан Тўлқиннинг овози ўзгарди, — тасвирлашлари анча қуруқ чиққан. Ҳақиқийси бошқа. Сизни бир кун олиб кетаман.

Бойсунлик укам билан қачон, қаерда учрашмайлик, албатта гап у туғилиб ўсган гўша ҳақида кетар, у ернинг гўзаллигини маромига етказиб мақтарди.

Ҳатто эрта баҳор кунларининг бирида Абдулла Қаҳҳорнинг Дўрмондаги дала боғида бўлган гурунгда укам тушмагур Бойсун адабий муҳити ва у ердаги танти, мард тоғ кишиларининг ўзига хос характерлари очиб берилмаётгани ҳақида куйиниб гапиргани, унинг сўзларини босиқлик билан тинглаган машҳур адиб, сиз буларни қаламга туширинг, ҳамма ўз киндик қони тўкилган тупроқ тафтини бунчалик юракдан ҳис этавермайди, дегани эсимда.

Бойсунга учаётган самолёт

Венгрияда коммунистик истибдодга қарши ғала-ғовурли кунлар бошланган, шўро танклари Чехословакияга бостириб кирган паллалар эди. Москвадан шоир Евгений Евтушенко келиб, Тошкентдаги Билимлар уйининг мажлислар залида ўтказилаётган ўз ижодий кечасида ҳукумат сиёсатдонларини аросатга, йиғилганларни ҳайратга солиб «Танки топтают Прага, Танки топтают «Правда» шеърларини бор овоз билан ўқиётган эди. Бир пайт елкамга кимдир туртди. Бундоқ ўтирилиб қарасам, энгашиб укам турибди.

— Кетдик. Кечикамиз, билет куйиши мумкин, — деди у овозини пастлатиб.

— Қаёққа? — шипшигандай сўрадим.

— Бойсунга-да! Кеча айтгандим-ку, уйдан билет жўнатишяпти, деб.

Ташқарига чиқиб Эркиндан сўрадим:

— Бойсунга самолёт учадими?

— Ана шуниси бўлмай турибди! Ҳа, энди, учади-да... бир кунмас-бир кун. Ҳозир у ер шаҳар мақомини олиш арафасида...

Ниҳоят афсонавий Бойсун томон учиб кетмоқдамиз. Тўғрироғи, самолётга қандай чиқиб қолганимни у варанглаб титраб-қақшаб осмонга кўтарилаётгандагина сезибман. Эркин иккимиз учун самолёт чиптасини олиб, кимдир орқали бериб юборишган экан. Масала шаҳар мавзелари бўйлаб қатновчи оддий автобуска ўтириб олишдай бу қадар тез ҳал бўлишини хаёлимга келтирмагандим. Бу иккинчи бор осмонга кўтарилишим эди.

Бир соатдан зиёдага чўзилган вақтни албатта бирор қор-ҳол рўй беришини кутиш билан ўтказдим...¹ Самолётда жуда бошқача кийиниб олган қизлар егуликми, чанқовбосди ичимликми улашиб юрибди... Тиржайишига бало борми! Томоқдан шу тобда овқат ўтармиди... Назаримда беҳуда хаёллардан чалғитиш учун шундай қилишса керак. Нима бўлганда ҳам қизларини самолётда учириб қўйиб, уйда бемалол ўтирган ота-оналарга қойил эмасман...

И-и... ана, оёқ осмондан келиб, бош ерга тиралиб қолгандай бўлди-ю, хаёлларим майда думалоқ соққачалардай ҳар томонга сочилиб кетди. Бироқ, ақлу ҳушим жойида эди: томирларимда қон тўхтаб қолганини аниқ ҳис этдим. Тамом, деб юбордим. Овозимни чиқариб айтдимки ёки миямга ўзидан-ўзи шу сўз келиб урилдими, билмайман.

Бир маҳал вужудимга яна жон киргандай бўлди. Оёқларим муаллақликдан яна ўз жойига қайтаётганини сездим... Бундоқ ёнимга кўз ташласам қорни устидан энли қайиш ўтказиб, ўриндиққа орқаси билан қапишиб олганича қандайдир китобни ўқиб келаётган Эркин мамнунлик билан илжайиб, менга қаради:

— Ана, етиб келдик, — деди.

— Бойсунгами? — карахт бўлиб қолаётган тилим базўр шу сўзга айланди.

¹ ЭСЛАТМА: «Ҳаво йўллари» хизмати ходимлари ва зарурат юзасидан уларга тез-тез иши тушиб турадиган катта-кичик амалдорлар, оддий фуқаролар айрим бобларда тасвирланган самолёт билан боғлиқ учуш тафсилотларини ўқиб ўтиришлари шарт эмас.

— Ҳозирча Термизга кўняпмиз. Айтдим-ку. Бойсунга ҳам самолёт учадиган кунлар бўп қолади, деб. — Бамайлихотир жавоб берди у ва бирдан башарамга тикилди. — Рангингиз оқариб кетибди. Бирон ерингиз огримаяптими, ака?

— Шунча вақт чидаб беришининг ўзи бўладими, ука! Тезроқ ерга тушиб олсайдики! — дедим сир бой бермасликка ҳаракат қилиб.

Шу пайт оёқларимиз остидан ниманингдир гуп этган бўғиқ овози эшитилди-ю, самолёт қасир-қусур овоз чиқариб, бир сакраб тушди. Ҳамма ўтирганлар олдинга қараб мункиб, бўғирсоқдай думалашига оз қолди чамамда.

Самолётда учувчилар учун қоринбоғ-қайишларни ўйлаб топганларга минг раҳмат. Уни ҳар бир киши тепасига келиб, боғлатиб чиққан қизларга ҳам тасанно! Бўлмаса, кўрардингиз томошани!

Кўнишга кўниб олдиғу ўчоғимиз моторини ўчириш анча қийин кечди шекилли, узок вақт яна осмонга кўтарилди кетиб қоладиган важоҳатда варанглаб турди.

Ниҳоят, ваҳимали гуриллаш пасая бошлади, парракларнинг айланиши ҳам секинлашди. Мен уни ёнимдаги кичкина думалоқ ликопчадай ойнадан аниқ кўриб турибман. Яна, катта иморат пештоқидаги «Термиз аэропорти» деган ёзувга ҳам кўзим тушиб қолди. Ҳозирча шу ердан Бойсунга самолёт учмаслигига минг бора шукроналар қилдим.

Йўлдаги гурунглар

Аэропорт биноси олдидаги майдоннинг катта кўчага чиқавериш томонидан бизларни элик ёшлар чамасидаги бодомқовоқ, полвонсифат киши кутиб олди. Бошидаги шляпа, бўйнидаги сал уриниб қолган галстугига қараганда амалдорга ўхшарди.

— Э, овора бўпсизлар-да, Турсун ака. Ўзимиз ҳам борардик. Бизни бобой яхшиларми? — деди Эркин у киши билан сўрашаркан.

— Нормат акам йигитдайлар. Энди биз келсак, кепмиз-да! Овораси борми. Меҳмон ҳурмати, — дея Турсун ака менга қўл узатди ва нарироқда турган «газик» томон бошлади. — Қани, кетдик. Термиз роса исиб кетибди-ку!

Гап-сўздан маълум бўлдики, бобой, яъни Эркинжоннинг отаси район раҳбарларидан бўлиб, бизларни кутиб олишга ўринбосарини юборган экан.

Машина қизиб ётган шаҳар кўчаларини орта қолдириб, дов-дарахтлар билан қопланган четроқдаги бир чойхона қаршисида тўхтади.

Бизни 25—30 ёшлардаги хушрўйгина киши кутиб олди.

— Областимизнинг таниқли шоири Теша Сайдали, — дея таништирди укам Эркин.

Мен бу ижодкор ҳақида эшитгандим, уни ғойибона билардим.

— Қани-қани, ичкари салқинроқ, — Теша ака бизни пештоқли айвонга олиб борувчи йўлак томон бошлади.

«Ичкари» орқа томондаги мажнунтолларнинг қалин шохлари соясида стол-стул қўйиб, дастурхон ёзилган жой эди.

Мева-чева, турли ичимликлар ҳаммаси иссиқ, ҳатто нарироқдан шилдираб оқиб турган ариқча суви ҳам илиқ-милиққа ўхшаб туюлди, назаримда... Кетма-кет овқатлар келди. Қани, энди иштаҳа бўлса!

Мен лоҳас бўлаётганимни сезган Теша ака:

— Ўзи икки-уч кундан бери кун жуда исиб кетди. Бизда бунини «афғон келди» дейдилар. Аслида «афғон шамоли» дегани. Бунақаси тез-тез бўлиб туради, — деди-да, кўнглимни кўтармоқчидай кўшиб қўйди. — Бойсунга бориб олганингиздан кейин маза қиласиз. У ернинг ҳавоси, табиати худди сиз китобингизда таърифлагандай соясалқин, гўзал жойлар!

— О, Бойсунжон, — деб юборди шофер йигит қўлидаги дастурмолини пилдира-тиб, ёқавайрон кўкрагига ел ҳайдаркан ва энтиккандай кўшиб қўйди. — Саррин елларинг қадри мана шундай жойларга келганда билинади!

— Шоир бўп кетинг-е! — деб қўйди Теша ака унга ўтирилиб.

Эркин хохолаб қўшимча қилди:

— Бойсундай жойда яшаб туриб, шоир бўлмай ўтиб кетишининг ўзи катта гуноҳ.

Теша Сайдали билан хайрлашарканмиз, у киши албатта вақт топиб, Бойсунга ўтаман, ўзи анчадан бери йўлим тушмаётгани, деди.

Вилоятнинг бош шахри ҳам ортда қолди. Қарши томон тик кетган катта асфальт йўл юзи худди сув оқиб келаётгандай жимирлайди. Бу жазирама иссиқнинг ерга урилишидан ҳосил бўлган сароб. Сал кўз чалғиса, айниқса машинани бошқариб кетаётган ҳайдовчини алдаб қўйиши мумкин.

Органимиз сари атрофдаги дов-дарахтлар сийраклаша бошлади. Теп-текис, ўт-ўланлари қовжираб ётган дашт бағрига кириб келдик.

Йўлнинг ўнг томонида қаққайиб, усти бетон плита билан ёпилган бекат кўринди. Нарироқда тўғрига «Шеробод», ўнгга «Денов—Душанбе» деган кўрсаткич кўзга ташланарди... Кимдир йўлсозларнинг хатосини тўғрилаб, бўрда йўғон ҳарфлар билан «БОЙСУН» ёзувини ҳам қўшиб қўйибди.

Лекин буцанам қизиғи биёбон дашт қўйнидаги бу танҳолик бекатида шляпа кийиб, семиз папка қўлтиқлаб олган, бўйи нақ икки газ чамасидаги озгин кишининг ҳайкалдай қотиб туриши эди. У атрофни ўз заптига олиб, оташ нафасини уфураётган гармсел шамолидан роҳатланаётгандай, кўзларини узоқларга тикканди.

— Ие, бу домла Жалил-ку! — деб юборди Эркин машинанинг ойналари туширилган орқа эшигидан ташқарига қараб ва қўшиб қўйди. — Сахро қўйнида танҳо — фақат шу одам бўлиши мумкин!

Анчадан бери иссиқ элитганиданми, индамайгина келаётган ўринбосар ҳамроҳимиз ёнимга туриб, гап қотди:

— Нормат акам «Дон Кихот» деб зап ном қўйганлар. Ҳамкасб, ёшлиқдан ҳазил-хузулкаш оғайнилар-да!

Эркин:

— Йўл узоқ. Энди бора-боргунча зерикмай гурунглашиб кетадиган бўлдик, — деб секинлаб, йўл четида тўхтаган машинадан дик этиб пастга сакради.

— Э, Эркинжон, бормисиз! — Новча киши қучоқлашиб кўришмоқчи бўлганди, қўлтиғига қистирган катта қора папкаси тап этиб ерга тушди.

— Об-бо, ёзишмалар шекилли! Бу савил мунча оғир, домла! — Эркин папкачангини қоқиб, ердан базўр кўтарди.

«Дон Кихот» бирдан жиддий тортиб, ўсиқ қошларини чимирди-да, қаддини ростлади, узун кўрсаткич бармоғини юқорига нуқди:

— Минг-минглаб кишилар имзолаган Бойсуннинг келажаги! — тақдирига алоқадор жонли ҳужжатлар!

Эркин домлани ҳайдовчи ёнига ўтқазиб, ўзи бизнинг ёнимиздан жой олди. Янги ҳамроҳ билан мени таништирди:

— Бизни бобой билан бир партада ўтириб мактабни, кейин институтни битирган. Бирга ўқитувчилик қилишган. Каминага беш йил сабоқ берганлар. Устоз жаҳллари чиқса, бизни шундай койирдилар: «Россиянинг алақайси қишлоғидан Гагарин чиққан бир пайтда, Шукур Холмирзаевдай ёзувчини етиштириб берган Бойсундек жойдан космонавт чиқмаслигига — сенларнинг дангасалигинг, берилган вазифаларни яхши бажармаслигинг сабаб!» Тўғрими, домла?

Домла:

— Ҳа, энди, сенларни ўқисин деганмиз-да! — дея жилмайиб қўйди.

— Жамил акам, — сўзида давом этди Эркин, — ўз юртининг чин маънодаги патриоти. Ҳозир назаримда област пойтахтини Термиздан Бойсунга кўчириш масаласида ҳаракат қилиб юрибдилар! Кўрдингиз-ку, у ер чидаб бўлмас даражада иссиқ!

Жамил домла Эркиннинг ҳазиломуз айтган бу сўзларини жиддий деб тушунди шекилли, жасадига мос ингичка овоз билан ўзини оқлагандай, тушунтириш берди:

— Йўқ, укам, ундай эмас! Ҳозирча Бойсунни шаҳар қилиб олайлик... Ахир, қадимда шаҳар бўлган. Буюк алломалар тилига тушган...

— Ана, кўрдингизми, — Эркин менга ўтирилиб, бошини сарак-сарак қилди. — «Ҳозирча шаҳар қилиб олайлик!» Ана ундан кейин кўрасиз!

Мен «шаҳар» доврўгини икки йилча аввал Шукур аканикида эшитгандим, масала ҳали ҳам ҳал бўлмадими, дея Жамил домлани гуруннга тортмоққа шайлангандим, шофер йигит эпчиллик қилиб қолди:

— Домла, светофорлар турибдими? Шаҳарни шаҳар қилиб турадиган ўша чироклар-да!

— Бўлажак шахримизнинг Владимир Ильич Ленин номидаги бош магистрал кўчаси билан кесишган барча чорраҳаларига етадиган светофорларни келтириб қўйган-

миз. Милицияхонада турибди, ҳар донаси ҳисобда! — кўнглингиз тўқ бўлаверсин, дегандай овозини баланд қўйиб, жавоб берди Жамил домла.

Йўл-йўлакай гурунгимиз қизигандан-қизиб бораверди. Аввал таърифини эшитганимдай, домла бир ишга тушса, охирига етказмасдан қўймайдиган қўйди-пишди одам экан. Баъзи уринишлари зое кетган пайтлар ҳам бўларкан. Масалан: Бойсунда вилоят миқёсидаги давлат драма театри ташкил этиш ёки биронта олий ўқув юрти бўлимини очиш... Бу масалада Тошкентга бир неча бор бориб келган, баъзи амалдорлар унинг ҳафсаласини пир қилиб жўнатишган... Мана, энди шаҳар масаласи ҳал бўлай деб турганмиш. «Аҳолининг сони» талабга жавоб бермайди деб роса овора қилишибди. Бирма-бир имзо йиғишга тўғри келибди. Анаву қора чарм папкада жам қарийб ўн минг одамнинг исми-фамилияси, туғилган йили, ери, қаерда яшаб, нима иш қилишидан тортиб, жинсигача тасдиқловчи ҳужжатлар бор экан.

Жамил ака мени Тошкентдан, ёзувчи эканлигимни билгач, қўлини ташлаб, алоҳида сўрашди.

— Шукур Холмирзаевни билсангиз керак, мен ўқитганман, — деб қўйди, сўнг Тўлқинга тайинлади. — Меҳмонга Бойсунни яхшилаб кўрсатиш керак. Таништириш шаҳар тепасидаги тарихий чинорлардан бошлангани маъқул!

— Домла, кўнглингиз тўқ бўлаверсин, ҳаммаси режалаштирилган, — деди Эркин.

— Шу режага Жамил аканинг қариндоши, Қамарованинг ошиғи бўлмиш Нодир бувани ҳам киритиш керак! — қўшимча қилди шофер йигит.

— Эҳ, — афтини буриштириб, қўл силтади домла Жамил, — қариганда суюлмай ўлсин, ҳаммага кулги бўлиб.

— Ундай деманг, ҳавас-да. Кўнгил қаримас, дейдилар, — яна гап отиб қўйди шоферимиз.

Бойсун чинорлари

Термиз-Қарши магистрал йўлининг паст-баланд қир-тепалар оралаб ўтадиган қисмига келганда машинамиз чапга бурилди.

Суви ёйилиб, илонизи бўлиб оқувчи сойлик ёқалаб кетган тасмадай асфальт йўл бир нечта қишлоқ, қирлик этакларида учраб қоладиган дарахтзор-боғлар оралаб ўтарди.

Нихоят, узоқдан тоғ этагидаги кенг текисликда ястаниб ётган аҳоли манзилгоҳи кўзга ташланди. Унга яқинлашиб келарканмиз, беихтиёр:

— Бу қайси қишлоқ? — деган сўз оғзимдан чиқиб кетибди.

— Бойсун, ака! — деди Эркин ундовга қаттиқ урғу бергандай.

— Энди шаҳар деб бемалол айтаверинглар! — қўшимча қилди домла Жамил.

Ёнбағирликдаги «шаҳар»ни қоқ иккига ажратиб, илгарилаб кетган асфальт йўл билан кесишган, баъзиларига бир эшак арава аранг сиғадиган, айримларига сиғмайдиган тупроқли жинкўчалар кўзга ташланиб қолар, уларнинг юқорилаб кетган этаги бийдай қирликка сингган, пастга эниб тушган қисми эса бир чақиримга етиб-етмас бўлиб, сойликдаги дов-дарахтлар ичига кириб ғойиб бўларди.

Атрофи пастак пахса девор билан ўралиб, узунасига чўзилиб кетган бу жинкўча-боғкўчаларни ўзига хос таровати бор эди: жоноқи олма, нок, шафтоли, ўрик, ғайноли каби мева дарахтларининг кўчага қадар осилиб ётган серҳосил шохлари кўзга ташланарди.

Хаёлимдан гимирлаб шофер йигитни қизиқтириб қолган светофор-йўл-чироқлар мана шу кўчалар кесишган кичик чорраҳалар ёнига ўрнатилса керак деган фикр ўтди-да, Эркинни саволга тутдим:

— Ленин номли марказий магистрал кўча билан кесишган чорраҳалар кўринмайди-ку?

— Марказда энг каттаси бор! — жавоб қайтарди у, шу ҳам савол бўлди, дегандай.

Тахминан олти-еттитача боғкўчали чорраҳани кесиб ўтгач, Бойсуннинг гавжум майдонига кириб келдик. Ҳақиқатан бу ердаги чорраҳа ғала-ғовур, шаҳаркепата эди. От-эшак минганам, арава-велосипед ҳайдаганам, катта-кичик машина, кажавали мотоцикл рўлини тутганам ҳар томондан ёпирилиб ётибди. Бир-бирига йўл берай демайди, агар шундай қилса, отдан тушиб қоладигандек.

Бизнинг машина ҳам катта йўлдан қобитлаганча сигнал чалиб келди-ю, ўртага

кўндаланг бўлиб, таққа тўхтаб қолди. Қалами йўл-йўл матодан узун юпқа чопон кийиб, ола-була сала ўраб олган қариянинг қирчанғиси бунақа аралаш-қуралаш оломон ичига биринчи тушиб қолиши эканми, чол қанча ниқтаса ҳам юрай демас, оёқларини «кашак» қилганча тисарилиб, нақ машинамиз тумшугига орқасини тираб олди.

— Оба, қизиталоғ-ей, ҳозир бир нарса билан капотни расво қилмаса эди, — деб шофёримиз шундоғам хит бўлиб ётган қарияга бақирди, — отахон, рўлни чапга буринг, чапга! Шу пайт нигоҳи биз томон яқинлашиб келаётган милиционерга тушиб қолди-да, ярим гавдасини ташқарига чиқариб, унга бақирди. — Инот, манаву эшакни йўлдан олсанг-чи!

Инот милиси бундай пайтларда район раҳбарларининг машинасига сидқидилдан хизмат қилавериш устаси паранг бўлиб кетган шекилли, чуриллатиб ҳуштагини чалганча ҳамманинг диққатини ўзига қаратди, кўлидаги ола таёқни шитоб билан осмонга нуқиди, сўнгра йўлимизни тўсиб олган эшакнинг нўхтасига ёпишди, бир амаллаб эгаси билан қўшиб судрагандай четга олиб, йўлни бўшатди.

Мен Эркинга қараб гап қотдим:

— Чинданам бу ер Тошкентнинг «Хадра»сига ўхшаш гавжум чорраҳа экан. Беш-олтита светофор ҳам камлик қилади!

— Бугун якшанба, шунинг учун одам кўп! — деб қўйди шофёримиз машинага газ бераркан.

Бир амаллаб юқорига кўтарилиб кетган кичикроқ йўлга бурилиб олдик. Шундоқ бозор дарвозасига қарама-қарши қилиб қурилган кинотеатр олдида ёш-яланг тир-банд. Айримларининг либоси, бу ерда урф шундай эканми, гулли чит-сатиндан... Катта оқ матога маҳаллий рассом кўлида қонга беланган пичоқни кўтариб турган қариянинг важоҳатли суратини хўп «келиштириб» ишлаб қўйибди. Пастроқда «Қутлуғ қон» ёзуви.

Шу реклама-суратнинг икки ёнига ўрнатиб қўйилган нақ сандиқдай ҳажмдаги қора овоз кучайгич-динамиклар бирдан вағиллаб ишлаб кетди, деҳқонсифат қария йўлни четлатиб бамайлихотир ҳайдаб ўтаётган ўн-ўн беш қўй-эчки ҳуркиб, ҳар ёққа тумтарақай бўлиб тўзиди. Чол кўлтигидаги чопонни елкасига отди, кўлидаги таёқни ҳаволатганча «ушла-ушла» дея улар орқасидан қувалашга тушди.

Бу манзарага завқ билан тикилиб қолганимни кўрган Жамил ака:

— Меҳмон, ҳайрон бўлманг. Бойсун шунақа тартибсизроқ! Шаҳар қилиб олганимиздан кейин ҳаммаси яхши бўлиб кетади, — дея аввал мен, сўнгра Эркин билан хайрлашди.

Адоғи бир чақиримча наридаги қалин дарахтзорга сингиб кетган кўча бўйлаб юқорилаб юрдик. Ўнгдаги биринчи жинкўча оғзига келиб машинадан тушдик.

Тепаси болохонали ҳовли дарвозасидан олдинма-кетин икки қизалоқ чопиб чиқди.

— Ох, Гулбаҳор, Манзура — сингилжонларим, — Эркин кучоғини кенг очиб, уларни бағрига босди.

Хожимуқондай забардаст гавдали, бурундор киши энг аввал мен билан сўраша кетди:

— Келадиган кунингиз бор экан-ку, меҳмон!

— Дадам! — деб қўйди Эркин менга қараб. Кейин расмий оҳангда қўшимча қилди: — Нормат Аъзамович!

Нормурод ака район раҳбарларидан кўра, далада меҳнат қилиб, баданлари куёш нурида пишган, Эркиннинг «бобой» дейишида ҳам жон бордай, деҳқон бобога кўпроқ ўхшаб кетарди. Унинг дўриллаган овози ўзига ярашиб тургандай. Аксар амалдорларда бўладиган димоғдорликдан асар йўқ, очиқкўнгил кишилигини дарров пайқаб олиш мумкин.

Ҳовли кенгина, саҳнли эди. Ялангикнинг кунгай томонини узунасига қоплаган ёғоч сўрига Гулбаҳор, Манзура қизалоқларнинг қирққокил сочларидай қилиб ток сурхлари таралган, улар сарғайиб пиша бошлаган ҳусайни узумнинг йирик бошларини кўтаролмай камондек эгилиб ётарди.

Олди балад равонли айвон зинасидан истиқболимизга тушиб келган қишлоқ аёлларига... (минг узр, Бойсун аёлларига) хос соддагина кийинган, чеҳраси очиқ онахон пешоналаримиздан ўпиб, бағрига босди. Дастлаб бизни кутиб олган Эркиннинг сингилчалари, мактабни олдинма кетин битирай деб турган иккита укаси —

Воҳид ва Фарҳодлар атрофимизни ўраб олишди. Яқин-атрофдан таниш-билишлар чиқишди. Айвонга ёзилган дастурхон атрофида узоқ вақт гурунглашиб ўтирдик.

Менга дарвоза устидаги болохонали тартибга келтириб, жой ҳозирлаб қўйишган экан. Тўрда оппоқ чойшаб ташланган симкаравот, ҳарир парда тутилган дераза ёнида стол-стул, ёзув анжомлари кўзга ташланарди. Бир томонда токча тўла китоб. Қаноти қия очиқ дераза кўзларидан гир-гир шабода уфуриб турибди. Ҳақиқий қароргоҳ, жоннинг ҳузури!

Бурчақдаги радиони токка улаб, Тошкентдан ахборот эшитмоқчи бўлдим. Бироқ «қулоғи»ни қаёққа бурмай ё «Дехли», ё «Цейлон», ё «Азад Кашмир» радиоси гапирётган бўларди. «Радио Мултан»дан Бадар Ризвон деган суҳандон Прага кўчаларида қонли жанглр давом этаётганлиги, Будапештда эса коммунистларга қарши оммавий ҳаракат бошланганлиги ҳақида ахборот ўқиб эшитдира бошлади. Мен берилиб тинглаб ўтиргандим, остонада Эркин пайдо бўлди-да, ҳиндусти тилларидан хабардорлигимга ишора қилиб деди:

— Дарров қардошларингизни топиб олибсиз-да!

— Шунча радиони қулоғини бурадим, ўзимизникиларнинг финг деган товушини эшитиб бўлмади-ку! Ёки бу ерга «Ўзбек радиоси»нинг овози етиб келолмайдими?

— Бизам шунга ҳайронмиз. Тоғлар ҳалақит берармиш. «Тошкент»ни фақат «Бойсун радиоси» орқали эшитиш мумкин, холос. Шунинг учун ҳар бир хонадонга сим тортилган!.. Қалай, бу жой сизга ёқдими?

— Шоҳона. Ҳавосини айтмайсизми?!

Эркиннинг юзи юришиб кетди:

— Бу ер Бойсун-да, ака, Бойсун!

Бугунги бир кун ичида кечган воқеалар, олган таассуротларим оғушида хаёлга ботиб ётганимча ўхлаб қолибман. Шу бўйи эрталаб ёқимли бир кўшиқ оҳангидан уйғониб кетдим.. Дераза ёнбошидаги улкан ёнғоқ дарахти шохлари орасидан ёғилаётган парча-парча қуёш нурлари ҳарир дераза пардалари устида ўйнар, борлиқ чарақлаб кетганидан вақт алламаҳал бўлиб қолганини англаш мумкин эди.

Мен радиодан таралаяпти деб тахмин қилган кўшиқ бир авжга чиқди-ю, узилиб қолди, унга жўр бўлиб турган рубоб ҳам тиринг-тиринг қилганича тўхтади. Озгинадан кейин йўтал овози, сўнг «Э, оғайнижон, энди ҳаваскорликни йиғиштираверсак бўларкан, ёшлиқдаги товуш қолмабди», деган сўзлар қулоғимга чалинди. Бу шубҳасиз Эркин укам эди.

Дик этиб ўрнимдан турдим. Болохонанинг ҳовли томонга қараган дераза қанотларини ланг очиб юбордим. Ишком остидаги кўрпачалар тўшалган ёғоч каравотда Тўлқинбой ҳофизларга ўхшаб қўлида тарелка тутганича икки тенгдош ўртоғи билан чордона қуриб ўтирар, унинг кенжа укаси Фарҳод эса, қўлидаги рубобни созлаш билан овора эди.

— Э, қойил, укахон, шунақа овозингиз бор экану яшириб юргангизни қаранг, — дедим меҳмонлар билан сўрашиб чиққач, Эркинга яқинроқ ўтириб.

Тўрдаги кўрпачага чўккалаган йигитлардан бири Эркиннинг синфдошларидан бўлиб, Термизда ўқиркан, яъни «маҳаллий» талаба экан. Иккинчиси шу яқин ўртадаги совхозларда тракторчи экан.

— Овозини тариллатиб менга жўр бўлганидан сезгандурсиз, тракторга яқин юргандан кейин аҳвол шу-да! Оти Ҳолиқ. Илгари қизларникидай ёқимли эди, ҳов, анову юқоридаги тўпчинор ёнига чиқиб олиб хиргойи қилардик.

Ҳолиқ ҳам бўш келмади, Эркиннинг елкасига туртди:

— Ўзингни овозинг-чи, шаҳарда қаттиқроқ гапириб ҳам бўлмайди деб нолирдинг, писиб юравериб, шаштинг қайтиб қопти-ку!

Улфати чор бўлиб, энди нонуштани қилиб бўлгандик, айвондаги телефон жиринглади. Фарҳод ким биландир гаплашди. «Ҳа-ҳа, кетишяпти. Тайёргарлик зўр!» дея гўшакни жойига қўйди.

Эркин менга ўтирилди, таъкидлагандай деди:

— Домла Жамил, эрталабдан бери учинчи бор телефон қилиши. Афтидан у киши ҳам тайёргарлик кўриб қўйган шекилли.

Зиёрат

Зираворлаб сихлашга тайёрлаб қўйилган кабоббоп гўшт маҳсулотларини олиб, Бойсунтоғ этагидаги ҳар томондан баралла кўриниб турадиган бир жуфт чинор томон кўтарилиб кетдик.

Эркин олдинда йўл бошлаб бораркан, қир бағридаги бу сўқмоқ юзида кўплаб казо-казо ижодкорлар қадами изи борлиги, чинор соясида ўтириб шеърлар битишгани ҳақида сўзлаб турди-да... менга ғалати қараш билан, гап оҳангини бошқачароқ қилиб, кўшиб қўйди:

— Сизга ҳозир кўрсатиладиган тарихий чинорларнинг ўтқизилишига алоқадор шундай сиру асрор борки, ўзингиз кейинроқ англаб оласиз... Бундоқ ўйлаб қарасанг, бойсунликлар ўз юртларини жуда яхши кўришади. Мақтовни бўрттиришга уста халқ, Баъзан эҳтиросларга берилиб кетиб, тўқиб юборган «кашфиётлари»га озгинадан кейин ўзлари ҳам ишониб қоладилар. Сизни ҳам ишонтирадилар.

Ёшига нисбатан анча оғир, ўзидан икки-уч кўйлакни ортиқча эскитган кишилар олдида одоб сақлаб, кам гапирадиган, гапирганда ҳам жиддий мавзулардан нарига ўтмайдиган Эркинни бундай очик, эмин-эркин ҳолатда биринчи кўришим эди.

— Йўғ-е, — дедим-да, мўғомбирона жилмайиш акс этиб турган унинг юзларига кўз ташлаб қўйдим.

Умуман, Эркин кечадан бери анча қувноқ, ҳазил-ҳузулкаш бўлиб қолганди.

Ниҳоят зиёратгоҳга етиб келдик.

Тип-тиниқ қайнаб турган булоқ ёнида чети попукли гилам дўппи кийган икки пионер бола ўтирар, улар оппоқ кўйлаги ёқасидан ўтказиб галстук тақиб олганди.

— Ў-ҳў, тайёргарлик зўр-ку, — деди Эркин уларга бошдан-оёқ разм солиб. Сўнг: — Қани йигитчалар, манаву акахонингиз Тошкентдан, ёзувчи. Ҳақиқий бойсунлик бўлсаларинг, бу кишига чинорлар тарихини сўзлаб беринглари-чи, — деди.

Болалар ёнма-ён туриб қадрларини ростлашди. Худди ёддан шеър айтаётгандай биринчиси бошлади:

— Бу азим чинорлар Ўзбекистонда босмачиларга қарши кураш авжга чиққан, граждандлар уруши қизиб кетган...

Иккинчи бола давом эттирди:

— Яъни, 1927 йил 18 март куни биринчи комсомол Абдулла Набиев томонидан Шерободдан олиб келиб ўтқазилган.

Қаршимизда савлат тўкиб турган баҳайбат чинорларга оид қисқа ва лўнда «тарихий маъруза»га икки пионер жўр овоз бўлиб якун ясашди:

— Чинорлар улкан сиёсий аҳамияга эга бўлиб, Бойсун ўлкашунослик тўғараги аъзолари — аълочи пионерлар томонидан қўриқланади!

Болалар шунга ўрганиб қолишганми ёки республика, област, район миқёсида тез-тез бўлиб турадиган расмий йиғилишлар бошидаги табриклаш маросимига тақлид қилиб, кимлардир ўргатганми, ҳар ҳолда улар ўз зиммасидаги вазифани сидқидан удалашди ва чопқиллаганча пастга қараб эниб кетишди.

Эркин болалар орқасидан:

— О-ба, улкағарлар-ей, роса ҳадисини олибди-ку. Тўти бўлиб кет-е! — деб қолди.

Ҳолиқ унга қўшимча қилди:

— Бойсун ватанпарварлари! Устозлари домла Жамил-да! Лекин бир нарса сал хатолик бўпти. Нега энди ўртоқ Набиев чинор кўчатини Шерободдан олиб келиб ўтказди? Бойсун ўрмон хўжалиги ходимлари шу ернинг ўзидан кўчат етиштириб беришлари мумкин эди-ку?

— Маҳаллийчилик эви билан-да, Шеробод ҳам Бойсунга қарашлигини унутмаслик керак! — деб қўйди Эркин сунъийроқ овозда, энсаси қотгандай.

— Агар масалага бундай ёндошиладиган бўлса, бу дарахтлар Сайробадаги чинорларнинг шохларидан келтириб кўкартирилган дейвериш мумкин! — бўш келмади Холиқ ва сўзининг охирига қўшиб қўйди. — Ана ундан кейин сайробликларга худо беради, бизни кўз очирмай қўйишади.

Эркин қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди ва менинг елкамга қўлини қўйиб, ўртоғига ишора қилди:

— Ана, кўрдингизми, ака. Буларга қўйиб берсангиз, йўқ нарсадан дунёвий муаммони яратиб олади-да, ўзини ҳақлиги учун сиз билан ёқалашишга тайёр!.. Демак, сиз,

ака, — дея у менга яқинроқ келди, — бутунги декламациядан билиб олаверингки, шу кеча-кундузда комсомол ўртоқ Абдулла Набиевнинг обрўи жуда баланд. Ҳатто Бойсун учун аҳамиятли бўлган бу масалани кўтариб берасан деб Жамил домла Шукур аканинг олдига ҳам бориб келмоқчи! Тўғрими, Холиқвой. Турсуной Охуновага ўхшаб илғор механизатор бўлиб кетсанг, сенинг номингни ҳам бир кунмас-бир кун шу чинорларга боғлаб, палонча йил, палонча кун раҳматли ўтказган, деб эслаб юришса ажаб эмас!.. Қани, кўмирни ўчоққа қала, олов ёқ. Мен гўштни сихлай. Мана шу тарихий чинорлар соясига ўтир-е-еб бир кабобхўрлик қилайлик.

Булоқдан сал нарироқда ясси, йирик тошларни узунасига териб, охурчага ўхша-тиб қурилган қўлбола кабобўчоқ бор эди. Холиқ атрофда сочилиб ётган майда шох-шаббаларни йиғиб, ўт қалашга тутинди.

Мен Ўзбекистоннинг «биринчи» комсомоли, шу билан ёшларнинг намунавий қаҳрамони деб талкин этилаётган Набиев ўтказган (балки бошқасидир) чинорларга, атрофдаги кенгликка узоқ тикилиб қарадим. Ўзим Тошкентнинг шундоқ ёнбошидаги тоғли Бўстонлиқни кўп кезганман. Унинг катта-кичик манзилгоҳлари, одам оёғи камдан-кам етадиган йўлу сўқмоқлари ёд бўлиб кетган. Ўнлаб қайнаб чиқувчи булоқ сувларидан ҳосил бўлган анҳор-жилға бўйларида тарвақайлаб ўсиб ётувчи, бир нечта одамнинг ҳам қулочи етмас азим чинору дов-дарактларни кўрганман. Бирок, ҳар жойнинг ўз хислати бор, деганларидай, бу атроф манзаралари ҳам ўзига яраша мафтункор эди.

Чинор теварагига ёзиб қўйилган кўм-кўк гиламдай чимзор устига чалқанча ётиб, тип-тиниқ осмонга қарадим. Сўнг ёнбошлаб олдим. Шу ётган жойдан туриб, қаттиқ овоз берсангиз, нариги этагидан акс-садо бўлиб қайтгудай. Бойсун томон тикилганимча, кўзим илиниб қолибди.

Бир пайт «ҳавони қаранг, тозалигини, ҳавони қаранг» деб оҳ-оҳлаётган Эркиннинг овозидан уйғониб кетдим. Ҳолиқ «кабоб ҳам пишди, қани, дастурхонга» деб устимда турар, атрофни иштаҳани қитиқловчи хушбўйлик босиб кетганди.

Қамарованинг ошиқлари

Нафақат бутун Бойсунда, балки Ўзбекистонда машҳур Шукур Холмирзаевдай ёзувчи юртида мендек ҳаваскор қаламкаш ҳеч кимни қизиқтирмаса керак деб ўйлагандим.

Аксинча, бунинг тескараси бўлиб чиқди. Ўзим билмаган ҳолда номим «машҳур»-лашиб қолди: район газетаси тахририяти ходимлари билан учрашув; Бойсун марказий кутубхонаси ходимлари томонидан уюштирилган «Китобхонлар конференцияси», истаб-сўраб келувчи маҳаллий ижодкорлар билан гурунг ва ҳоказолар... Айниқса, Нормурод аканинг хонадонига Тошкентдан ёзувчи келгани қўни-қўшнилар орасида овоза бўлган шекилли, қизиқувчилар, ёш-яланг қизлар оҳишта ҳовлига кириб келишар, уёқ-буёққа ўгринча назар ташлашар, шунда Гулбаҳор билан Манзуралар юқоридаги менинг «қароргоҳим» томон ишора қилиб қўйишарди.

Бир куни қўшни қизнинг қўлида китобчамни кўриб қолдим. «Булар мунча китобхон бўлмаса!» деб қўйдим ичимда ва зинадан тушиб келдимда, қизчани чақирдим: «Қани бу ёққа кел, китобингни бер-чи! Отинг нима?»

— Ситора, — деб қўйди-да, уялиқираб ерга қаради, сочларини майда ўриб, елкаси оша ташлаб олган ўн тўрт ёшлардаги кўҳликкина қиз.

Шу пайт Эркиннинг кичик синглиси Манзура қиқирлаганича, негадир тенгдошининг биқинига туртди, кейин менга қараб:

— Яна битта оти бор — Тўхтаҳон! — деб қўйди.

Унинг икки юзи қип-қизариб кетди, Манзурага ситамкорона норози қараш қилиб қўйди.

— Барибир Ситора яхши от экан! — деб қизча қўнглини кўтарган бўлдим-да, ўқишларингда омад, ҳаётингда бахт тилайман деб дастхат ёзиб, китобчани қайтариб бердим.

Қизча худди қимматбаҳо нарса топиб олгандай, хурсанд бўлиб чопқиллаганича ҳовлидан чиқиб кетди.

Якшанба куни эди. Одатдагидек Нормат ака ишдан анча кеч қайтди. Кутиб ўтиргандик, овқатни бирга қилдик.

Гап орасида:

— Сиз билан бафуржа гурунг қилишга ҳам вақт бўлмаяпти! Ҳозир жун қир-қими авжга минган палла, тоғма-тоғ кезиб, ҳа бўл, ҳа бўл демасангиз, иш юришмайди... Майли, озгина қолди, планни бажариб олайлик, ана ундан кейин тоққа чиқиб кетиб, таңдир кабобни ўртага қўйиб, адабиёт, янги чиққан китоблар ҳақида гурунглашамиз. Бу соҳадан анча узоқлашиб кетдим-ов, раҳбар бўлганингдан кейин вақтинги мажлис, иш олиб қўяркан, — Нормат ака бу гаплари билан асли касби адабиётчи, узоқ йил мактабда шу фандан дарс берганига ишора қилгандай бўлди-да, чой қуйиб ўтирган уй бекасига юзланди. — Онаси, болохонада ҳамма нарса етарлими?

— Ёзувчи ўғлимиз камтомоқ экан, нимаики чиқарсам, ярим косаси қайтиб тушадди! — Онахонимиз шикоят қилишга ўтгандилар, хайрият Эркин жонимга оро кирди.

— Акамни овқат ейишга вақtlари йўқ, Нуқул қариқартанглардан оғайни топиб олганлар. Нусрат Сайроби, Гайбулла буруғ, Нодир пўримлардан ортмай қолдилар.

Мен Эркиннинг гапини бўлдим:

— Нега энди «пўрим» бува билан ошна-оғайни бўларканман. Шунчаки бориб, салом-алик қилиб келдим. Кеч тушиши билан боққолчилик дўкончасини апил-тапил ёпаркан-да, уйига қайтаркан. Ясан-тусан қилиб, лўлаболишга ёнбошлаганча, телеви-зорда Қамарованинг чиқишини кутиб ўтираркан. Ишонмагандим, ўз кўзим билан кўриб келдим. Тошкентдан бўсангиз, саломимни айтиб қўйинг, деди.

Эркин дастурхони янги йиғиштириб олинган хонтахта устига қўли билан уриб:

— Ишқилиб, акам, Бойсунда шунақа афандинамо одамлар яшаркан деб китобга тиркаб юбормасалар бўлгани! — деб қўйди.

Мен ростданам баъзида зерикиб қолардим. Айниқса узоқ-яқиндан Эркиннинг синфдошлари ёки таниш-билишлари келиб қолишса, улар озгина гап-гаштақдан сўнг бутун дунёни унутиб, шахматга берилиб кетишар, камина бу ўйинга унча ишқивоз бўлмаганлигим сабаб, ўзимни секин четга олар, китоб ўқишга берилар, яқин-атрофни айланиб келишга отланар эдим.

Нусрат Сайроби деганлари Ситоранинг отаси. Етмиш ёшлар чамасидаги миқтидан келган, чўққи соқол қария. Юзида кулгичи бор, доим жилмайиб, одамга шодон боқиб туради. Айтишларига қараганда шундай қилиб ёшини яширмоқчи бўлармиш, аслида тўқсонни уриб қўйган.

Бир куни у нақ боқувдаги отдай келадиган кўк ёлли эшагини ёнимда тўхтатиб:

— Меҳмон болам, зерикмаяпсизми? Китоб берган экансиз, қизимнинг оғзи қулоғида. Ҳаммага мақтаниб юрибди, — деб қолди. Кейин ёнбошлаб ўтирган жойидан эгарнинг орқасига ишора қилди, — ўтиринг, тоғни айлантириб келаман. Бу ерда зерикиб юргандан кўра «Ўрих рўша»ни кўриб, дам олган яхши. У ердаги булоқ сувини ичмабсиз, дунёга келмабсиз, — деди.

Қариянинг таклифига жон деб рози бўлдим. Ҳозир чиқаман, дедим-да, жинкўча тўрига қараб чопдим.

Айвондаги хонтахта устига муккасидан тушиб, шахмат ўйинига берилганларга:

— Мен қўшни отахон билан тоғлар орасидаги қандайдир «рўша» деган жойга кетяпман, булоғининг суви оби зам-зам эмиш, — дедим.

Эркин бошини роз кўтариб, менга ўгирилди:

— «Ореховий роша» денг! Нусрат бобо олиб кетаётган бўлса, мазза қиласиз. Лекин лаънати эшагига минакўрманг, устидан қулаган одам омон қолмайди, — дея огоҳлантирди.

Шу пайт таңдирхонадан сават тўла янги узилган нон кўтариб чиқаётган онахон:

— Шошманг, болам, шошманг, — дея мени тўхтатди.

Белбоққа ўралган иккита жиззали нонни қўлимга тутди:

— Буни ола кетинг! Нон — ҳамроҳ!

Нусрат бува йўл олис, чарча қоласиз, мингашиб олинг, деб қанча қистаса ҳам, мен пиёда юришга ўрганганлигимни айтиб рози бўлмадим. Биз илонизи сўқмоқдан юқорилаб боравердик.

Икки қир ошиб ўтганимиздан кейин ўркачли тоғ ёнбағирлари бошланди. Саёз бўлиб оқувчи сойлик бўйлаб узоқ юрдик.

Ҳаво салқинга ўхшаб кўринса-да, терлаб кетдим. Чарчаганлигим билинди. Ниҳоят бобонинг қистови билан унинг орқасига мингашиб олишдан бошқа илож қолмади.

Кун ҳам терак бўйи кўтарилиб қолганди. Узоқдан тўпсадага ўхшаш шохлари қуюқ, тарвақайлаган бир туп дарахт ва унинг ёнига қурилган оппоқ иморат кўзга

ташланди. Ўша томонни мўлжаллаб кетавердик. Негадир ўзидан-ўзи уловимизнинг ҳам қадами илдамлашди.

Нусрат бобо қўлидаги қамчи дастасини узоққа қарата нуқиди:

— Кўриниб турган бинони Тўлстўй мактаби дейишади. Атрофдаги яйловларга мол-ҳолини ёйган чўпон болалари от-уловда келиб, сабоқ олишади. Ҳу, ўша, биз борадиган баладлик эса, — дея сўзида давом этди отахон, — Шаҳаншоҳ Бобур Афғонга кетатуриб, у ердаги катта булоқ бўйига чодир тиккан жой дейишади. Сада дарахти ҳам ўша замондан қолган, деган гаплар бор.

— Ундай бўлса, «Бобургўша» экан-да?

Бобо ёнига ўгирилиб, менга қаради:

— Шундай деса ҳам бўларкан-а!

Кенг яланглик ўртасидан тошдан-тошга урилиб, каттагина жилға суви оқиб келар, унинг тепаликка туташ томони қалин дарахтзорлар, мажнунтоллар билан қопланиб ётарди.

Биз бу манзилгоҳга яқинлашиб келганимизда, ичкаридан бир меъёрда тушаётган сувнинг шариллаши, унга қўшилиб қандайдир ҳайвоннинг пишқириғи эшитилди.

Откелбат уловимизнинг қулоқлари чимирилиб, сергак тортди, бутун вужуди тараңлашгандай бўлди. Илдамлаб кета бошлади.

— Иш, иш, жонивор, — дея Нусрат бобо тизгинни шашт билан тортганди, унинг боиш бир томонга қайрилиб, тўхтаб қолди.

— Дарров тушинг, ўғлим. Сакранг! Анаву томонда мочағар борга ўхшайди. Бу баттолнинг эркаклиги тутди.

Мен аввалига бува нима деяётганини англаб етолмадим. Лекин эшагимиз вожоҳати ёмон эди. Шу кетишда қулаб тушмаслик учун гавдам оғирлигини бир томонга ташлаб, оёғимни пастга чўзгандим, кутилмаганда кучли ниқтов орқага суриб юборди. Осонгина сирғалиб, дўппайиб турган қум уюми устига ўтириб қолдим.

Бутун йўл давомида беозоргина юриб келган эшагимизни нима жин урди, билмайман, телбаларча ҳангилаб, ўзини қалин толзор ичига урди.

Кўп ўтмай ўша томондан гала-ғовур эшитила бошлади. Нусрат бобо ким биландир суҳбатга киришган эди.

Олдиндан шуни айтиб қўяйки, бир нарсага амин бўлганман: тоғнинг олис-овлоқ гўшаларида яшовчи кишилар, айниқса қари-қартанглар суҳбатижон бўлишади. Уларнинг гап-сўзлари узоққа чўзилади ва вақтнинг ўтганига ачинишмайди.

Авалло Нусрат бобо эскидан ошна-оғайничилиги бор бу кишига мени таништирди: Тошкандан, китоб битадилар. Каттамир — ҳамсоям Норматжоннинг меҳмонлари, деди.

— Э-ҳа, бу Тошкен Бойсундан катта бўп кетгандир-ов, мулло йигит? — қария кўзларини пирпиратиб, менга ҳайрат билан қаради.

Лекин жавобни гурунғдоши берди:

— Ҳой, мулла Рамазон, ўзингни гўлликка солма. Прўнт кўрган одамсан, қанақа шаҳарлигини яхши биласан!

— Гапингни қара-ю, у кунлар ўтиб кетганига неча замонлар бўлди. Мана, ўзинг шаҳар кўриб юрибсан. Қизларинг кўп — ҳар ёққа тарқаб кетган, ўшаларнинг баҳонасида Тирмиз бориб турасан. Энди биз... Гадойтопмас қишлоғу Бойсундан ўтиб қайга борардик.

— Нолимай қўяқол, сурув-сурув қўйларинг, йилқиларинг бор. Ҳукуматдан яшириб тоғ ошириб юборасан-да, элик-олтмиштасини кўрсатиб тураверасан. Номига жун топшириб қўясан.

— Ҳе, оғзингга қараб гапир, меҳмоннинг олдида...

— Қўрқма, бу киши китоб ёзади, газитга ёзмайди. Хўш, манаву матоҳни нима учун олиб юрибсан? — ҳамроҳим Нусрат бобо эшак устида қийшайиб турган телевизорга ишора қилди.

— Энди, ишқивозлик-да! — бепарвогина жавоб берди мулла Рамазон.

— Ҳа, пули кўпайиб кетганлар ишқивозликка ўтади, оғайнинг зирворчи пўрим боққолга ўхшаб.

— Нима қилай. Ҳисорига бизнинг ҳаволар ёқиб қолди, эгизак болалайвериб, қўй-қўзи кўпайиб кетгани рост.

— Унинг ёнига Галақўтондан йиғиб оладиган зирани ҳам қўшавер. Бу йилгиси беш-олти қоп чиқар?

— Лекин меҳнатини кўз олдинга келтирмайсан-да! Йиғиб олишнинг ўзи машаққат!

Нусрат бобо бўш келмайди:

— Роҳатини пўрим кўради. Сен халталаб келтириб берасан, у чимдимлаб сотади!

— Қўй, ўшани гапирма, хафаман.

— Ҳа, ораларингдан ола мушук ўтдимми?

— Ўзи, биласан, Бойсунга камдан-кам тушаман. Бир кун тоғдан йўл юриб келиш осонми? Ўтган гал уникига келсам, телевизорда бир жувонни кўрсатяпти. Унга оғзини очиб, анграйиб қараб қолган. Нос чеккан экан, яктагининг ёқасига оқивам тушган... Ҳой, ҳой, сени нима жин урди, олдинда мен турибман, дейман. Қани, қайрилиб қараса!.. Охири елкасидан туртиб, мунча анқаясан, бу ким бўлади, десам «Қамарува-Қама-арува» дейди. Сени ўқитиб юбориш керак, дедим. Йигитлардай дикиллаб, ўрнидан туриб кетди. Кейин билсам, шу жувонга кўнгиллари суст кетган экан. Туя ҳаммомни орзу қипти-да, дедим. Шунда кўлини бигиз қилиб, бу — ойнаи жаҳон, мўъжиза, сен ўша қишлоқчангда мол-қўйларинг орқасида юра-вериб, бекултур, пўстакмижоз бўп кетгансан, деса бўладими. Ўзи, прўнтда ҳам шунақароқ эди, маржаларни қўймасди. Тўхта, пўрим сатанг, дедим жаҳлим чиқиб, сен културни бўлдингу биз пўстак бўп қолдикми!? Сен кўриб ўтирган бунақа мўъжизаларингдан кўпини сотиб олишга қурбим етади. Қирчанғи эшак миниб юрганимга ишонма, шунақанги дулдур отларим борки, чиқсанг миндириб юбораман деб, этагимни қоқиб, ҳовлисидан чиқиб кетгандим... Кеча бир нечта қўйни ҳайдаб келдим, чойхонада тунадим. Эрталаб ўша катта магазинга бордим. Директурига учраб, қўйлардан истаганча санаб ол, битта зўр телевизўрингдан бер дедим. Инсофли экан, еттита қўйга манавуни эшагимга орттириб берди... Кейин, тўғри боққолнинг ёймачилик дўкончаси олдига келдим. Кўриб қўй, ўшанақа аёлингдан мингтасини керак бўлса, мана шу ердан туриб кўрсатаман, дедим. Пўрим кўзларини катта очиб ҳайратланганича бақрайиб қолди... Бир пайт зирадан опкелдингми, деганди, энди ўйлаб кўраман дедим.

— Бойвачалигинг тутибди-да, кўрпачага аччиқ қилиб телевизўр олибсан. Энди эшакниям, ўзингниям қийнаб қаёққа олиб кетяпсан?

— «Ғадойтипмас»га-да!

— Бошингга урасанми буни? У ерда электр бўлмаса!

Мулла Рамазон қошларини чимирди:

— Радийога ўхшаб ўзи ишлайвермайдими?

— Телевизўр деб қўйибди, ишлаши учун, ҳў, кўранггача сим тортиб бориш керак, ток деган нарса ишлатади буни!

— Роса машмашаси кўп экан-ку! — иякларини қашиди Рамазон чол.

Нусрат бобо бошини сарак-сарак қилиб, унга ер остидан қаради:

— Ё ростданам гўлсан, ёки ўзингни гўлликка соласан. Пул топгану ақл топмаган деган гап бор...

Бойсун метрополитени

Кейинги кунларда рўй берган энг шов-шувли воқеалардан бири Бойсуннинг шаҳар деб эълон қилиниши бўлди. Албатта, бу район раҳбарлари учун бироз ташвиш орттирди. Нормат акани кам кўрардик.

«Марказ»га туташ яқин-атрофдаги катта-кичик қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси ҳам «шаҳарлик» бўлишни хоҳларди.

Қаерга борманг, ғала-ғовур, баҳс авжида:

— Анаву Жамил деган муаллим шаҳарлик бўласан, мазза қилиб яшайсан деб, қўл қўйдирган эди, энди қишлоқда қолиб кетаверамизми?

«Шаҳарлик дегани ҳукумат чиқарган қонун бўйича етти соатдан ортиқ ишламайди. Ишласа ҳам завод-фабрикаларда ишлайди. Қолган вақтини маданий ҳордиқ чиқариш билан ўтказади».

«Шунча одам ишлайдиган завод-фабрика қайда, дейсан!»

«Ўшаларни қурдириш учун раҳбарлар чопиб юришганмиш-да!»

«Вой-бўй, унда ҳамма Нодир пўрим бўп кетаркан-да! Бунақада чорвани ким боқади, далада ким ишлайди?»

«Қишлоқликлар ишлайди».

«Нега энди биз эртадан кечгача қора терга ботиб ишлаб, шаҳарлик бўлиб олганларни боқарканмиз? Йўқ, бунақаси кетмайди!»

«Сайробни ҳам шаҳар қиламиз деяётганлар ҳам топилаётганмиш».

«Бўлмаган гап. Шаҳар бўлиши учун аҳолиси камида йигирма беш мингдан зиёд бўлиши керак экан. Жамил муаллим шунчага етказаман деб қанча овора бўлди-ку!»

«Энди Сайробилар ҳаммомни орзу қилмай қўя қолишсин!»

«Тўхта-тўхта, бу гап билан нима демоқчисан? Шаҳарлик бўлиб, бизни назарлари илмай қолдими?!» Жанжал ёқалашига бориб етди. Ўртага қариялар тушиб, ажратиб қўйишди.

Қизиқ, бу ернинг кишилари бирдан «лов» этиб ёнишади, дарров муросою мадорага ҳам келишади. Аксари аҳоли жиддий, худди сизни менсимаётгандай муомала қилади, овозлари тўнғроқ. Лекин улар даврасида ўтириб гурунгини тинглаб, Шукур Холмирзаев ёзган «Тўпори сўзли, дангал ва мард, айниқса ўзидан пастроқларга шафқатли халқ» эканлигини дарров пайқаб оласиз.

Масалаан: «Келинг, меҳмон! Ўтиринг!» — сизни шундай кутиб олишлари мумкин, мулозимат кейинроқ, суҳбат асносида бўлаверади.

Албатта, Бойсун шаҳар мақомини олганлигининг дастлабки нишонаси «ярқ» этиб кўзга ташланди: ягона Марказий Ленин кўчаси билан кесишган нечта жинкўча бор бўлса, ўша ердаги чорраҳаларга қаққайтириб йўлчиноқ, яъни светофор ўрнатиб чиқилди. Бу юмушни бойсунлик электрчилар, милиционерлар аҳолининг кўмагида сидқидилдан адо этдилар. Бойсун радиоси орқали «аҳоли энди шаҳарликларга хос тартиб-интизомли бўлишлари, светофор қонун-қоидаларига оғишмай риоя қилиб, бойсунликларга хос ўз граждандлик бурчларини адо этишлари» ҳақидаги Ички ишлар бошқармаси бошлигининг суҳбати бир неча бор эшиттирилди.

Нариги этаги уч юз-тўрт юз қадамга чўзилиб тоғ ёнбағрининг сўқмоғига сингиб кетган тупроқли жинкўчани чангитиб, бир дунё пичан ортилган эшак тушиб кела бошлади. Тўсатдан йўл беркилиб, кизил чироқ ёнди. Катта кўча одатдагидай бўмбўш. Бироқ уловини бошқариб келаётган қария нўхтани тортиб, шаҳарликларга хос «ўз граждандлик бурчини» адо этиб турибди.

Арава, велосипед, ҳатто от минган бундай «интизомли ҳайдовчи»ларни ҳар чорраҳада учратиш мумкин эди.

Бойсунликлар чинданама ғалати халқ. Гап-сўзлари, қилиқларидаги ҳазил ёки жиддийлигини тушуниб бўлмайдиган мураккаб хусусиятлари билан бошқалар устидан, ҳатто ўзлари устидан ўзлари кулаётгандай туюлиши мумкин. Бу билан на Болгариянинг габроволик ҳазилкашларига, на ўзимизнинг Фарғонадаги содда ва афандинамо повулгонлиларга ўхшашади. «Билса — ҳазил, билмаса — чин» қабилдаги қитмирлик ҳам уларга бегона эмас.

Шундай бўлмаса «шаҳар»нинг шундоқ юқорисида ястаниб ётувчи Бойсунтоғ ёнбағридаги ўша машҳур «икки туп чинорни ўтқазганлар» сони бир неча йил давомида беш-олтитага чиқиб кетмаган бўларди.

Бойсунга қилган сафаримдан сўнг икки йил ўтгач, ёзувчиларнинг Дурмондаги ижод уйида синчков ва мулойим, ҳалимтабиат болалар ёзувчиси Оқилжон ака Ҳусановни учратиш қолдим.

— Бойсунда бўлган экансиз, кўп эслашди, — деб қолди у киши. — Қаранг, қандай тарихий ва муқаддас жойлар кўп; шундоқ Бойсун устида Бобур Мирзо ўтқазган икки туп чинор яшнаб турибди. Тагида ўтириб дам олдик. Ҳозир бир нарса ёзишни ният қилиб юрибман.

Яна орадан бир йилча ўтгач, телевизор орқали номдор, шу билан жиддий адабиётшунос олимимиз Умарали Холматовнинг куйиб-пишиб гапираётганини кўриб қолдим: биз ҳали ҳам ўзимизда мавжуд, олис минтақалардаги буюк бобоқалонларимиз номаври билан боғлиқ жойлар тарихини яхши билмаймиз, қадрига етмаймиз. Шундоқ Бойсуннинг нақ тепасида Навоий бобомиз ўтқазган иккита баҳайбат чинор гуркираб ўсиб турибди. Яна кўҳна манбаларга таяниб айтишларича, икки буюк шахс — устоз ва шогирд — Жомий ва Навоий ҳазратлари худди шу чинор остида булоқ бўйида учрашишган экан.

Тагин бир гап юради: Лениннинг юз йиллиги нишонланаётган кунлар бир ўқувчи бола Жамил муаллимдан сўрайди: «Домла, Ленин Бойсунда бўлганми?» гап нозикроқ масалага бориб тақалишини пайқаган домла бошқачароқ жавоб қайтаради: «Та-

рихий манбаларда бу ҳақда аниқ маълумотлар йўқ. Лекин ўртоқ Каллелин Самарқандга Бойсун орқали ўтган бўлишлари мумкин!»

Шундан кейин ўша машҳур чинорларни Калинин ўтқазганлиги ҳақида ҳам бир сира гап чиққан дейишади.

Лекин шу кеча-кундузда шоир Усмон Азимнинг узоқ аждодларидан бўлмиш афсонавий Алпомиш Бойсунтоғнинг одам оёғи етмас олис бир жойида яшнаб турган икки чинорни кўриб, ҳайратга тушгани, Бойсунга кўрк бағишлаб турсин, дея илдизи билан суғуриб, икки елкасига қўйганча шундоқ бағрли жойга ўтқазгани, ҳатто кейинроқ унинг илдизларидан бири Сайробдан ниш отиб чиққани ҳақида ҳақиқатга яқин гап-сўзлар айланиб юрибди. Ҳатто кўпчиликнинг нигоҳига тушиб қолган шоир бу ҳақда дoston ёзишга ҳам киришганмиш.

Мен бу гаплар қанчалик тўғри-нотўғрилигини билмоқ учун устоз Шукур Холмирзаевга мурожаат қилдим.

— Биласизми, — дея гап бошлади у киши олди ялтираган бошига икки чек-қада тўзиб ётган сийрак сочлар билан оро киритишга уриниб, — домла Чеховнинг «Тўй» деган асари бор. Ундаги юнон кишини эсланг: ҳар икки гапнинг бирида, эҳ, бизнинг Юнонистонда ундоқ, мундоқ деган мақтовли гапларни айтаверадилар... Тўй маросимларининг бирида ҳозир бўлган рус генералини ҳам назар-писанд қилмай, бизнинг юнон генераллари олдида у киши нима бўпти деган мазмундаги гапни айтиб юборади. Бу ўз юртини ўта девонавор севганидан бўлса керак. Бизда ҳам шундайлар йўқ эмас-да! Уларда ҳавасмандлик зўр! Ҳасад эмас, беғубор ҳавасмандлик! Қаерда бирон янгиликни кўрсалар, дарров мияларига нега энди Бойсунда йўқ деган фикр урилади ва ўшани амалга ошириш пайдан бўладилар: ўйлаб қарасангиз, нимаси ёмон!?

Шукур аканинг бу сўзларини эшитиб:

— Бойсунда метро қурилганидан хабарингиз борми? — деб сўрадим.

Устоз бошни силаб, қошни чимирдилар:

— Анчадан бери у томонларга йўлим тушмади, лекин улар бир ҳаракатга тушишса, қуришлари ҳам мумкин.

Мен қулоғимга чалинган, ҳақиқатлиги нечоғли тўғри-нотўғрилиги ўзимга ҳам қоронғи «Бойсун метроси» ҳақида гапириб бердим: янги шаҳар қурилиши мутасаддларидан бири лойиҳа чизгиларини кўтариб Тошкентга келади. У эндигина ишга туширилган метрополитенда сайр қилиб, жуда таъсирланади. Ўзимизда ҳам қурсак бўларкан деган хаёл унга тинчлик бермай қўяди. Бойсундаги марказий чорраҳанинг у томони-бу томонини ўлчаб ер ости текширувлари ўтказади, икки ишқибоз архитекторни ёнига олиб, мини метро лойиҳасини тузишади... Охири, майли, ҳозирча поезд бўлмаса ҳам метронинг ўзини қурамыз, бир одамлар ҳайрон қолсин деган тўхтама келишади... Шу кеча-кундузда марказий чорраҳанинг ўнг ва чап бетида иккита катта «М» белгиси ва «Метрополитен» деган ёзув пайдо бўлганмиш. Атрофдаги тоғликлар орасида эса гап юрганмиш: «Бу метро дегани ўзимизнинг тоғларда бўладиган ёрларга ўшаркану фақат юраверсанг-юраверсанг нариги томонидан чиқиб қоларкансан».

«Нега ёрға ўшаркан, чироқларини, ялтилаган деворларини кўрмадингми?»

«Айтишларича, Тошкентда ҳам бор эмишу, одамларни у томондан бу томонга қалдиратиб поезд олиб юрармиш».

«Ў, хатарли, худо кўрсатмасин, томи ўпирилса борми... Ўзимизникидан қўйма-син!»

Бу сўзларни эшитиб, Шукур ака қаҳ-қаҳ уриб кулди. Лекин бирон сўз айтмади.

Назаримда ишонди-ёв!

Бойсунни титратган ўн кун

Бойсунни кўриб бўлдим, кўпчилик билан танишдим. Катта ва гавжум Тошкентни соғиндим. У ёғига ёзги таътил қилиб, Наманганга ҳам ўтиш керак-ку, ахир.

Эркиндан ўсмоқчилаб, энг ишончли улов — поезд Тошкентга неча кунда олиб боради, деб сўрадим.

— Дарров кетмоқчимисиз? Нима, Бойсун ёқмаяптими сизга! — деди-да, тўмсайиб олди укам тушмагур.

— Ажойиб кишилар макони — бундай гўзал жой нега ёқмас экан? Энди икков-лашиб бизникига кетамиз, у ерда ҳам кутишяпти, — дедим.

— Бир ойсиз ҳеч қаёққа кетмайсиз, — сўзимни шартта кесди Эркин ва қўшиб қўйди: — Кетма-кет иккита тўйга айтилганмиз. Ундан кейин Шерободга борамиз. У ёғига бир гап бўлар.

Мен эса кетишга астойдил аҳд қилгандим.

Бироқ кутилмаган воқеа содир бўлиб, бутун Бойсунни қиёмат қўпди: сайроблик ўрта яшар киши, тоғда бойсунлик чўпоннинг қизини отга ўнгариб, олиб қочиб кетибди!..

Кимдир қизни кигизга ўраб олиб қочгани, яна биров оёқ-қўлини боғлаб ўғирлаб кетгани ҳақида гапирарди.

Воқеалар шунақанги шиддатли тус олдики, ўша «сайроби» эркакнинг таҳқирли хатти-ҳаракатидан қазаби жинбушга келган бир гуруҳ ёш-яланг қарши чоралар кўришга киришиб кетибди. Қўшни қишлоққа бир-икки ҳамла бўлганлиги ҳақида ҳам гап тарқалди.

Кўпчилик бойсунликларнинг фурурини таҳқирлаган қиз ўғрисини тутиб, жазолашни талаб қиларди. Лекин қочқинлар чеку чегарасиз Бойсун тоғларининг қайси бурчагида, қайси унгурида яшириниб юрибди, билиб бўлмасди.

Воҳид билан Фарҳоднинг тенгдош оғайнилари тоғлардан кесиб келтирилган бир боғ қатронғи новдасини ташлаб кетишди.

Новдаларнинг чопқида кесиб олинган томони қаттиқ қисилган одам муштига ўхшаш чайир бўлиб, тўқмоқни эслатарди. Ака-ука икковлон қўлида болта билан уларни йўниб гаврон — қурол тайёрлашга киришдилар.

Афтидан Бойсунда қандайдир жангга тайёргарлик кетарди.

Онахонимиз ўғиллари устига бостириб келиб:

— Ҳой, тирранчалар, ақларингни едингми, бу нима қилиқ?! Ҳозир дадангга телефон қилиб, адабларингни бердираман, — дея уриша кетди.

Воҳид қаддини ростлади:

— Нима, бизнинг қизларни ўғирлаб кетаверса, индамай қараб ўтираверайликми? Эртага чўпонларимизнинг бошқа хотин-халажлари бошига ҳам шундай кун тушиши мумкин.

— Ҳа-да, — дея бўйнини чўзганча акасининг ёнини олган бўлди Фарҳод, — кўрсатиб қўямиз уларга қиз ўғирлаш қандай бўлишини!

— Сан жувонмаргларга ўзим кўрсатиб қўя қолай, — деди-ю, онахонимиз қўлларига иккита гавронни олиб тирранчаларни қувалай кетдилар. Улар кўча томонга қочиб қутулдилар.

Эркин Душанбе университетига ўқийдиган бир дўсти билан унинг олисдаги қишлоғига кетган, билишимча, бу воқеалар акс-садоси ҳали қулоғига етиб бормаганди.

Кўчада Жамил домлани учратиб қолдим. У кишининг воқеаларга муносабати куйидагича бўлди:

— Бу ўтмиш сарқити. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, илгари бой феодаллар аҳолини табақаларга бўлиб, онгсизликка маҳкум этганлар. Натижада бунақа қарама-қаршиликлар тез-тез қайтарилиб турган. Сув, ер талашиб биринчи қишлоқ билан иккинчи қишлоқ аҳолиси урушган, кўп қонлар тўкилган... Тўғри, ҳозирги кунда Бойсун қишлоқ эмас, одамларнинг онг даражаси ҳам юқори! Мана, энди кўрмайсизми, битта одамнинг онгсизларча хатти-ҳаракати ҳаммани безовта қилиб ўтирибди.

Кечқурун Воҳид билан Фарҳодни «қароргоҳим»га чақириб, насиҳат қилмоқчи бўлдим. Бироқ улар аввалги мўмин-қобил болалар эмас, бутунлай ўзгариб қолганди:

— Э, ака, тоғликлар фурури қандай бўлишини биламайсиз.

— Сен билсанг айт-чи, — дедим Фарҳоднинг сўзини бўлиб, — нима, сайробликлар тоғлик эмасми?

— Улар бизга нисбатан анча пастда яшайди, шунинг учун паст кетган, — деди у пинагини бузмасдан.

Воҳид чурқ этмай ўтирарди.

Вазият жиддий тус ола бошлади.

Осмонда вертолётлар изғиб қолди. Қочқинларни қидиришаётганмиш. Улар қўлга тушмагунча Бойсун-Сайроб муносабатлари таранг бўлиб тураверади деган сўзни эшитдим маҳаллий ёш ёзувчи, район газетаси ходими Исмат Норбоевдан.

«Америка овози» Чехословакия воқеаларидан кейин Бойсундаги воқеалар ҳақида хабар бера бошладиймиш... Кимдир «Бойсун» номи халқаро миқёсда жаранглай бошлаганидан мамнун эди.

Яна бир хабарга қараганда, Нусрат Сайроби ўз қизи Ситорани олдига солиб, Термиздаги ўртанча куёвиникига кетганмиш...

Эрталаб кўча томондан кимдир менинг отимни айтиб чақиргандай бўлди. Бундоқ дераза қанотини очиб қарасам, Теша Сайдали ёнида савлатдоргина йигит билан қўл силкигиб туришибди.

Дарров пашшахонани йиғиштирдим, стол-стуллари тўғрилаб, югурганча пастга тушдим.

— Менгзиё Сафаров, — дея таништирди Теша ака ёнидаги шеригини.

Бу одам номини кўп эшитгандим. Воҳада танилиб келаётган ёзувчи. Шукур аканинг яқин қадрдони эканлигини ҳам яхши билардим.

Бу сенинг ҳаётинг

ТЕЛЕФОН, ЖОН ТЕЛЕФОН!

Ҳаётимизда телефон энг зарур эҳтиёжлардан бирига айланиб қолди. Ҳозир ундан фойдаланмайдиган ёки уйига телефон ўрнатишни хоҳламайдиган одамни топиш қийин. Тошкент шаҳар харитасини кўз олдимишга келтириб кўрайлик. У жанубдан шимолга, шарқдан ғарбга томон 28—30 км.дан иборат катта худудни, қарийб икки ярим миллион киши истиқомат қилаётган кўркам маҳаллалару кўп қаватли уйлари қамраб олган.

Бугунги кунда Тошкентда 75 фоиз хонадон, шунча оила телефонга эга. Пойтахт телефон тармоғи бундай даражага ўз-ўзидан эришгани йўқ, албатта. Бу «Тошкент шаҳар телефон тармоғи» акциядорлик жамияти раҳбарлари ва мутахассисларининг кўп йиллик меҳнатлари самарасидир. Айниқса, кейинги йилларда тармоқни ривожлантириш ва замонавийлаштириш борасида кенг кўламли ишлар қилинди. Алоқа иншоотларининг реконструкцияси ва қурилиши, «ALKATEL», «SIEMENS», «ITALTEL», «NEC», «HUAWEI» каби хорижий фирмалар билан ҳамкорликда амалга оширилди. 138000 телефон рақамига эга янги, рақамли электрон АТСлар барпо этилди. Станцияларро йўналиш ва асосий магистралларда оптик толали линиялар қурилди. Электрон бошқарув мажмуалари ҳамда юқори тезликда узатиш тизими жорий қилинди. Бу ишларнинг барчаси хонадонларга навбатсиз, яъни абонент мурожаат қилган заҳотиёқ унга телефон тушириш имконини берди. Натижада, узоқ йиллар орзиқиб телефон кутган фуқароларнинг ҳаммаси икки йил ичида орзуларига эришди. Кўплаб янги тураржойлардаги телефон тармоқлари кенгайтирилиб, даҳа, кўча ва уйларга телефон ўрнатилди.

Лекин бу шаҳарда телефонлаштириш масаласи ҳал бўлди дегани эмас. Корхона бир катта муаммони ҳал этгач, бошқасининг ечимини топишга изчил ва дадил киришмоқда. Гап шундаки, акциядорлик жамияти бошқармаси ва унинг филиалидагилар шаҳарнинг қайси жойида телефонлаштириш муаммоси борлигини яхши билдилар. Ана шуларга қараб зарур тадбирларни белгилайдилар. Айни чоғда ўз телефонига эга бўлмаган пойтахт аҳолиси, талабчан абонентлар алоқачиларга учрашиб, бу ҳақда эслатиб туришади, аризалар беришади.

Ҳозир бир йўла икки-учта телефонга эга бўлган ёки қўшимча ва мустақил телефон ўрнатиб беришни сўраётган катта оилалар, тадбиркорлар, кичик ва ўрта бизнес вакиллари ҳам оз эмас. Бир сўз билан айтганда, телефон туширишни истовчилар кўп. Чунончи ўтган йили аҳолидан тушган аризанинг 23000 дан кўпи ўз натижасини топди.

Шу билан бирга, телефон тармоғидаги станциялар ва линиялардаги иншоотлардан тўлиқ фойдаланилмоқда, АТСлар қувватининг 96,1 фоизи ишлаб турибди. Хонадонлардаги телефонлар сони 452 мингтадан ошди.

Пойтахт телефон тармоғида доимо бир муаммо мавжуд. Бу телефонларнинг меъёрида ишламаслигидир. Кўп йиллик тажрибадан маълумки, агар уйда электр қуввати, сув бўлмағи қолса, телефон ишламаса, одамлар биринчи навбатда телефон юзасидан шикоят қилади. Чунки телефон кўпгина муаммоларни ҳал эта олувчи хизмат туридир. Лекин корхонанинг ўзига боғлиқ бўлмаган муаммолари ҳам мавжуд бўлиб, улар алоқа сифатида сезиларли таъсир этади ва абонентларга анчагина нуқуллайликлар туғдиради.

Кейинги пайтда корхонани жиддий ташвишлантираётган бундай муаммолардан бири кабелларнинг ўғирланишидир. Яқинда Чилонзор туманида кабел ўғирлари қўлга тушди. Улар жазосини олади, албатта. Бироқ, афсуски, бундай воқеалар камаймаяпти. Лекин шунга қарамай акциядорлик жамияти жамоаси телефон алоқасининг сифатли ишлашини таъминлаш учун бор имкониятларни ишга солишмоқда. Кейинги олти йил ичида тармоқда 23 та замонавий электрон станция ишга туширилди. Улардан фойдаланаётган абонентлар мамнун.

Телефон тармоғини янада ривожлантириш, мураккаб телекоммуникация мажмуини замонавийлаштириш, хизмат кўрсатишнинг қўшимча, янги турларини кенгроқ жорий этиш ва сифатини яхшилаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш мақсадида ички моддий-техник ҳамда молиявий имкониятлардан оқилона фойдаланилмоқда ҳамда бу борада чет эл сармоя-

Икковларини қўярда-қўймай болахомага таклиф этдим.

Жажжи Гулбаҳор, Манзуранинг ҳар нарасдан кўз-қулоқ, зийраклигига қойил қоламан. Кимки мени йўқлаб келса, нафасини ростлаб улгурмай улар пойгақда пайдо бўлиб, бийронлик билан салом беришарди. Албатта, бировининг қўлида чойнак-пиёла, нон ўралган дастурхон, иккинчисининг қўлида мева-чева, қанд-қурсли патнис бўларди.

Бу сафар ҳам Теша ака қизларнинг саломига алик олди-да, Эркиннинг сингиллари эканлигини дарров таниди:

— Акаларинг қани? — деб сўради улардан.

— Келиб қоладилар, ўртоқлари билан тоққа кетгандилар, — жавоб берди Манзура.

Нонуштани учовлашиб бирга қилдик.

— Қани, юринг энди «фронт»нинг нариги томонига ўтамиз. Машина тайёр, — дея пастга ишора қилди Теша ака.

дорлари ва таъминотчилари билан ўзаро алоқалар ҳам тобора кучайтирилмоқда. Масалан, республикамизга замонавий алоқа ускуналари келтириш мақсадида «Тошкент шаҳар телефон тармоғи» акциядорлик жамияти 2000 йилда Хитойнинг «HUAWEI» компанияси билан шартнома имзолаган. Шартномага мувофиқ, корхонанинг Бектемир туманидаги Янгиобод филиалида мазкур компаниянинг «HONET» русумдаги 195-АТСи қурилди. Ушбу АТСдан бир километр олисда 1024 та телефон рақамига эга бўлган янги станциянинг ускуналари монтаж қилинди. Шунингдек, «Кўйлик-7» даҳасида биринчи рақамли 192-АТС қурилиб фойдаланишга топширилди.

Шу ўринда икки оғиз 192-АТС иш самарадорлиги ҳақида. Бу тиркама концентратор, кичик станция оптик-толали кабел орқали 191-АТС билан боғланган. У ягона электрон мажмуадан туриб бошқарилади. Электроника эса кичик станциянинг барча турдаги абонентларга хизматнинг мавжуд ҳамма қўшимча турларига эга бўлиш, шу жумладан, интеллектуал хизматдан фойдаланиш, ҳатто жаҳон миқёсидаги ноёб алоқа тармоғи — Интернетга чиқиш имконини беради. Қисқа муддат ичида мингдан зиёд абонентлар телекоммуникациянинг энг янги техникалари афзаллигини амалда кўрдилар. Шуниси диққатга сазоворки, илгари бошқа АТС хизматида фойдаланиб келган ва кейинчалик янги станцияга ўтган абонентлар бирорта ҳам эътироз билдиргани йўқ. Ҳолбуки, янги кичик станцияда хизматга вақтбай асосида ҳақ тўлаш жорий этилган. Абонент учун энг муҳими, узлуксиз алоқа, сифатли, ишончли, қўшимча хизмат турларига эга бўлишдир.

191-АТС доирасида яна битта қўшимча АТС — концентратор қурилмоқда. Бу 194-АТСдир. Ҳозиргача 1024 та телефон ускуналари ўрнатиб бўлинди. Линия ишлари бажарилди. Шубҳа йўқки, яқин орада янги АТС ишга тушиб, юзлаб янги абонентларга хизмат қила бошлайди.

76-АТСда ҳам 1440 та телефон нуқтасига эга бўлган янги рақамли ускуна ўрнатиш якунланди. Бу нафақат оддий абонентларни янги концентраторга улабгина қолмасдан, балки деярли 500 нафар янги абонентнинг телефон ўрнатиб бериш тўғрисидаги аризасини ҳам қондиради.

Электрон рақамли ускуна қўлланиладиган тиркама концентратор, шунингдек, ҳар бири 2160 та телефон рақамига эга 46 ва 48-АТСларда ҳам ўрнатилади. Ўтган йили 29-АТСда 2160 та телефони бўлган янги концентратор монтаж қилинди. 22/23-АТСдан янги концентратор эса 1440 та телефон рақамига эга бўлади.

Ушбу лойиҳани амалга ошириш учун, албатта, станциялараро бирлаштирувчи линияларни тубдан қайта қуриш ва кенгайтириш талаб этилади. Бу иш аллақачон бошлаб юборилган. Янги оптик-толали кабеллар ётқизилмоқда. STM-16 русумидаги ускуна монтаж қилинмоқда. «Кичик транспорт ҳалқаси»нинг биринчи навбатини барпо этиш режалари ишлаб чиқилмоқда.

Мавжуд АТСлардаги эскирган қисмларни электрон ускуналарига алмаштириш, янги станциялар қуриш ишлари олиб борилмоқда. Телекоммуникация тармоғини ривожлантириш Миллий дастурига асосан, эскирганларнинг ўрнига янгилари қурилди. Электрон АТСлар ускуналарини қайта тақсимлаш натижасида эса кўчма АТСлар барпо қилинди. «Билдинг» маркази ишга туширилди. Шунингдек, маълумотларни узатиш тармоғини мукамаллаштириш ишлари бажарилмоқда. Корхона Интернет хизматини кўрсатиш имкониятига эга.

«Тошкент шаҳар телефон тармоғи» акциядорлик жамияти бош директори, техника фанлари номзоди Саидакбар Аъзамов, техник директор Виктор Тагаев, филиал ҳамда техник хизмат раҳбарлари ва мутахассислари тармоқни ривожлантириш истиқболлари хусусида жон қуйдириб меҳнат қилишмоқда. Улар мавжуд лойиҳалар амалга оширилгач, Тошкент шаҳрида бирорта ҳам телефонсиз хонадон қолмаслиги, акциядорлик жамияти эса бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида юксак самара билан ишлайдиган корхонага айланиши ҳақида ишонч билдиришмоқда.

Иззат АҲМЕДОВ

Гап қаерга боришимиз ҳақида кетаётганлигини дарров тушундим.

— «Чегара»дан ўта олармиканмиз?

Менгзиё ака менга ўтирилди-да, хотиржам бўлаверинг, дегандай қўлларини силкиб гап қилди:

— Биз бетараф элчилармиз. Элчига ўлим йўқ! — Сўнг қўшиб қўйди: — Бугун у ерга Термиздан Ҳайитбой Азимов келар эканлар. Баҳонада кўришиб келасиз. У киши ҳам ижодкор одам, қолаверса наманганлик — ҳамшаҳрингиз.

Бойсунда тўполон бошланмасидан аввалроқ вилоят марказидаги қандайдир йиғилишга бориб қайтган Нормат ака партия қўмитасининг ташвиқот ва тарғибот ишлари бўйича котиби Ҳайитбой Азимовнинг менга айтган саломини ҳамда қайтаётганимда кўриниш бериб ўтсин деган гапини етказган эди.

Азимий тахаллуси билан ижод қилувчи бу одамнинг ғазаллари қўшиқ қилиниб, радиода бот-бот янграб турарди. Мен яна Ҳайитбой аканинг қатор вилоят театрлари сахнасида асарлари муваффақият билан ўйналаётган драматург сифатида ҳам ғойибона танирдим. Ижодкорларга ҳурмати балаң инсонлиги ҳақида Шукур Холмирзевдан кўп эшитгандим.

Сайробдаги қишлоқ совети биносининг олди машинаю одамларга тўлиб кетган. Районнинг катта-кичик амалдори шу ерда. Милиция ходимлари ҳам кўзга ташланиб қолади.

Чинданам бу ерга Ҳайитбой ака ташриф буюриб, катта-кичик маҳаллий раҳбарларни ўз ҳузурига чорлаб, можарони тезроқ ҳал қилиш борасида суҳбат ўтказаетган, Менгзиё аканинг таъбири билан айтганда «патини юлаётган» экан.

Қабулхона эшиги очилиб, озгун, қорачадан келган, кўзлари жиққа ёш ўрта яшар жувон чиқиб келди. Танидим — бу ўтган сафар Жамил ака билан Сайробга келганимизда кутиб олган қишлоқ совети раисаси эди.

Ундан кейин кирганлар: колхоз раиси, милиция бошлиғи, хўппасемиз бозорқўм ҳам терлаб-пишиб чиқишди.

Ўзимизнинг Нормат акамиз деҳқонона салобату вазмин босиқлик билан бошлиқ ҳузурига кириб, қорачадан келган юзлари оқаринқираган, катта пўрсидоқ бурнининг усти ятиллаб кетган ҳолда бошини сарак-сарак қилганча чиқиб келдилар.

Маълум бўлдики, ичкарида «тоғорага орқаси сиққанга ҳам, сиғмаганга ҳам бир танга» қабилада иш бўлмоқда. Мўлжалланган учрашувдан бизлар ҳам обрў топмаслигимизни сезиб, орқага қайта қолдик.

Ниҳоят, ҳафта давомида бутун район аҳолиси асабини жунбушга келтирган қочқинлар топилди — қиз билан эркак олис тоғ қишлоғидаги бир кампирникига ярим тунда тинка-мадори қуриган ҳолда кириб келибди.

Энди бир муаммони жамоатчилик олдида очиқ-ойдин ҳал қилиб олиш масаласи турарди: қиз ўз розилиги билан кетганми ёки эркак уни мажбурлаб олиб қочганми?

Чунки бу борада кейинги пайтлар бойсунликларни доғда қолдирувчи гаплар кўпайганди: «Қиз ўзи аввалдан ишва қилиб юраркан», «Ғунажин кўзини сузмаса, буқа...» «Ҳамма бало ўша мегажиннинг ўзида!..»

Можарони суд одилона ҳал қилиб берадиган бўлди.

Бунинг учун район маданият уйига қарашли катта мажлислар зали танланди. У ерда одамлар ўтирадиган курси вазифасини бир йўла етти-саккиз киши сиғадиган, алмисоқдан мерос йўгон, вазмин тахталардан ясалган узун скамейкалар ўтарди.

Ўртада қолдирилган бир қулоч кенгликдаги очиқ йўлак зални қоқ иккига ажратиб турарди.

Қарама-қарши томондан тенг сонли вакиллар таклиф этилиб, бойсунликлар чап, сайробликлар ўнг тарафда ўтирадиган бўлишди. Суд белгиланган кун, белгиланган вақтда бошланадиган бўлди.

Маданият уйи директори танишлигимиз юзасидан (ҳаваскор шоир) бетараф қузатувчи сифатида камина учун шундоқ эшиқдан киравериш йўлак бошига кабинетидеги ўзи ўтирадиган қизил духоба қопламали курсини қўйдириб берди.

Саҳнада аввал, кун ниҳоятда иссиқ бўлишига қарамай қора костюм-шим кийиб, галстук тақиб олган, пахмоқ соч, қирқ ёшлардаги судья пайдо бўлди. Унинг икки ёнига қўйилган курсиларга Сайроб ва Бойсундан биттадан вакил — соч-соқолини қирдириб олдиртирган, сарғиш ипак кители устидан шалдироқ орденлар таққан ветеранлар ўтиришди.

Милиционер йигитлар ўрта яшар кишини, сўнг бошига оқ шол рўмол ташлаб, юзини яширган қизни бошлаб кириб, бир-биридан узоқлаштириб қўйилган курсиларга ўтқозишганда зал ув тортиб, бир чайқалиб кетгандай бўлди. Судья қўлидаги ручкани қопқоғи ялтироқ шиша сиёҳдонга уриб, осойишталик сақлашга чақирди.

Савол аввал қизга берилди. Ундан садо чиқмади. Хун бўлиб йиғларди чоғи... Эркак эса нимадир деб жавоб беришга улгурдим-йўқми билмайман чап тарафдан «Ёлғон, ёлғон» деган қичқирувлар янграб кетди. Шуларга аралашиб, кимнингдир «У-ур!» деган бўғиқ овози эшитилди. Тўс-тўполон бошланди-ю!

Ўртани иккига ажратиб турган солдатлар қуролаарини кўкракларига маҳкам босганча чолиб бориб, саҳна агрофини ўраб олдилар.

Бундоқ қарасам, нақ тўсинбоп тахталардан ясалган зил-замбил ёғоч скамейкалар одамлар устида ўйнаб юрибди. Кимдир баланд дераза ойналарини уриб, синдириб ташқарига қочган, кимдир ўзини эшик томон урган. Яна кимлардир ёқалашиш билан овора.

Мен бу ерда ҳазилакам «жанг» кетмаётганини пайқаб, ҳушёр тортидим. Негадир ўзим ўтирган қизил духоба қопламали курсини қўлимдан чиқармай (ахир у директорнинг омонати эди-да) ув-улаб ётган оломон орқасидан чопдим. Югурганча кенг коридорнинг холироқ жойини мўлжаллаб кетаётгандим... бундоқ қарасам, важоҳати кўрқинчли, афти-башарасини соқол босган айиқсифат бир кимса лапанглаб, йўғон қатронғи гавронини айлантириб, бошимни мўлжаллаб кетяпти. Тўқмоқди дўнғалағи билан каллам тугул елкаминг бирон ерига туширса, майдалаб, омон қўймайдиган важоҳати бор бу баттолнинг.

Кўрқув одамни ҳушёр тортириши аниқ, лекин куч-қудрат бахш этиб юбориш ҳам мумкин экан. Зил-замбилдай қизил духоба қопламали курсини бошимга қалқон қилиб, қандай кўтариб олганимни билмайман. Худди шу пайт гавроннинг тўмтоқ чангаги курсига тегиб, унинг тўрттала оёғини учуриб юборди. Иккинчи зарба яна баттароқ бўлишини сездим-да, ўриндиқ остидан бошимни чиқариб, «Мен Сайробимас, Тошканди, Тошканди» дея ҳимоянинг сўнгги имкониятини қўллай бошладим.

Бироқ бу рақибим ўлгудай ичиб олганми, кўзлари қонсирагандай қип-қизил, боқишлари ваҳшиёна эди. У гавронни яна айлантириб, устимга бостириб кела бошладди. Энди тамом деб ўйладим ичимда.

Аммо шу пайт қаердандир пайдо бўлиб қолган Воҳид жонимга оро кирди, у шердай учиб келиб, мени гаврон зарбасидан сақлаб қолди: «Танимаяпсизми, полвон ақо, Тошканли меҳмон-ку!»

Бекордан-бекорга асфаласофинга жўнатиб юбориши ҳеч гап бўлмаган полвон дарров ғазабдан тушиб, жилмайиб қўйди, мени таниди шекилли! Мен ҳам энди уни танигандай бўлдим — машҳур Қорapolвон деган номи чиққан одам шу эди.

Кечқурун «Сайроби қиз ўғриси»ни олиб Термиз томон йўлга тушган махсус милиция автобуси Бойсундан чиқаверишдаги чорраҳада тошбўрон қилинди. Қўриқчи солдатлар автоматлардан осмонга қарата ўқ бўшатдилар. Машинанинг тунука томи бир оз пачоқ бўлганини ҳисобга олмаганда, ҳеч ким шикастланмади.

Фақат шаҳарга кираверишдаги биринчи чорраҳага ўрнатилган светофор-йўлчи-роқнинг икки кўзидаги ойна тўкилиб тушгани бойсуникларни бироз ташвишга солди. Жамил ака яна қаергадир югурадиган бўлди...

Мен шоҳона курсини сақлаб қололмаганлигим учун афсусланиб, унинг эгасидан кечирим сўрадим.

Пешонаминг чап томонида пайдо бўлган ёнғоқнинг ярим палласидай ғурра билан Қорapolвоннинг калтак зарбидан омон қолганлигимга шукроналар қилиб, мас-жидга хайри эҳсон бердим.

Яна, қулоққа чалиниб қолган миш-мишларга қараганда «Америка овози» «Варшава шартномаси»га аъзо мамлакатларда Кремль ҳукмронлигига қарши кураш авжга чиқаётгани, Бойсунда эса, аҳвол мўътадиллашиб бораётгани ҳақида гапирганмиш...

Муштра

Муҳтарам журналхон! Ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу шеърларнинг муаллифлари ўзбек шоираларининг энг ёш бўғинига мансуб вакиллари дир. Ойдиннисо билан Дилрабо — Ўзбекистон Миллий университетининг толибалари. Мусаллам — «Марказий Осиё маданияти» газетасида, Адиба — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида ишлашади. Фароғат — журналистика соҳасида тадқиқот олиб бормоқда. Журналда илк бор чиқаётган ёш шоираларнинг шеърларини охорли ифорга қиёслаб — «Атиргулнинг беш атри» деб номладик.

Таҳририят.

АТИРГУЛНИНГ БЕШ АТРИ

* * *

Умид кўзларида ёш кўрдим бу Тун,
Мендан-да, сендан-да хафақон, дардли.
Ойнинг қўлларида тош кўрдим бу Тун,
Хув-в, эски сиримиз унга аёнли.
Ялдо кечасида сирлашган диллар,
Туннинг лабларида очилган гуллар.
Кўзлар бир-биридан ибо талашиб,
Оллоҳ даргоҳига етган кўнгиллар.
Кел, десам...

Келмадинг...

Бу Туннинг келгани ёлғон.

Ҳали уйғонмадим афсунгар тушдан.

Ё, чўчиб кетдингму

Майпараст ишқдан?!

Келмадинг...

Ялдо Тун бағрида ёлғиз,

Дарбадар кезишлар

Тегди жонимга.

Ялдо Тун...

Алдамчи, тошмехр Кеча,

Ахийри ҳайдади мени кўчага.

Ялдо Тун олислаб кетяпти мендан,

Мен эса, айланиб боряпман

Тунга...

* * *

Ўттиз йил мунғайиб қолар ортимдан,
Дунёни яқинроқ ўқийман бироқ.

Умримнинг энг тоза япроқларида

Ҳайқириб ётади минг битта сўроқ

Ўттиз йил соғиниб қолар ортимдан,

Ўттиз бир нигоҳда оқарар тонглар.

Кун сайин кичрайиб боради жуссам,

Кўксимда очилиб боради Ранглар.

* * *

Мен — Дарёман, булутлар энган,
Бешигимда ухлар Оймомо.

Мен — Тупроқман, гиёҳлар унган

Минг бир жуссам титроқларидан.

Мусаллам

Мен — оппоқ Тонг, киприklarимдан
Сирғалиб-сирғалиб тўкилар шабнам.
Мен — Кўнгулман, дарчаларимдан
Само ичра учар оққушлар!..

Ойдиннисо

* * *

Олтинчи қават...
Уйғотмоқда уйқудан
юракка энг яқин дераза.
Яқинки,
кўзини очаётиб,
туртиб юборади юракни
ва тагин
кимлигим англамай
силкиниб чиқади хайрлашувга
кўзларига тортилган парда.

* * *

Ой дунёга гўзал кўринмоқ учун
қўлни кўзгу қилиб олди ўзига.
Ой қолиб, кўзгуни ўпди
мажнунтол.
Мажнунтол дўстимга суюниб туриб,
хаёлингни ўпаяпман, мажнунҳол.

* * *

Кел, кўзимга осмон қулади,
кенглигини кўтармоқ оғир,
сенсиз кўзим оғир.

Келгин энди, ҳаволар тўлди,
кенгаймоқда тобора кўзим,
кўзларимга тўлгин, азизим...

Фароғат Муслмон қизи

* * *

Йўлингизга боқмасман энди,
Хижронларга кўникди кўнглум.
Тушингизга кирмасман энди,
Эртақларга айланди умрим.

Сиз кимгадир берган гулларнинг
Япроғича бўлолмадим мен.
Майсалардан томган шудрингнинг
Тупроғича бўлолмадим мен.

Бир бор армонимни айтмаган эдим,
Минг бор гамингизни сўйласангиз ҳам.
Бир бор ишқингиздан қайтмаган эдим,
Минг бор ишқдан қайтиб, куймасангиз ҳам.

Лекин, бугун менга гуллар ҳавасманд,
Бахтнинг куйига маст кўнгулнинг тори.
Менга ёруғ бағрин очиб келяпти
Йигирма тўрт йилнинг гулгун бахори.

* * *

Ота, Қамашининг йўллари узоқ,
Узоқдир мен кутиб яшаган дийдор.
Болаликнинг қайтмас хур дамларидан
Мени юлиб кетди алдамчи баҳор.

Бир дил ҳавасини мен ишққа йўйиб,
Кўзим ёшларидан тупроқ гуллади.
Хоксор далангиздай сукутга чўмиб,
Яна дардларимни сизга йўлладим.

Бунда яшнамадим, яшамади ишқ,
Ўтган кунларимнинг тинмади охи.
Мени уйғотдию силкитмай тўқди
Юлдузлар қаргаган ул дил гуноҳи.

Нурдай топталганди кўнглумнинг шеъри,
Ҳаёт мени кўмди хавотирларга.
Ота, мени нега бериб қўйдингиз
Белда белбоғи йўқ баҳодирларга?!

Менга керакмасди салтанат-ҳашам,
Керак эмасди-ку зарлар ёғдуси,
Ох, қандай билибман бу берк йўлларда
Меҳрингиз мен учун армон бўлғусин.

Дилрабо Мингбоева

* * *

Қайга кетмай,
кўзларини қадайдиган осмон.
Бундаги еллар
ўйинга тушади
елкаларимда.
Узилган япроқлар
қитиклаб ётади
оёқларимни.
Сиз узоқдан қарайсиз менга...
Ҳозир... Кўзларимни юмаман
ва ҳамма нарса тугайди.
Қотиб...
Суратга айланар дунё.
Кўксимга қўниб ўтган
лаҳзалик нафас
суғуриб кетади
жонимни.
Ҳозир... Қуёш қулайди
ва ҳаммаси тугайди...
Сиз узоқда қоласиз энди...

* * *

Кўзим тумморидан тўқдим, зангори
Сариқ қийиқчага тикканим ҳасрат.
Гулдор сўзаналар — кўнгул гулзори,
Бисёрдир жилолар, савлатдир ифбат.

Лоларанг исериқ тутатдим бугун,
Тегралар — сойларга балқиган офтоб.
Сокинлик қўйнига ёйилар уз-ун,
Тутатиқ айланар мисоли сароб.

Минг дардга даво деб тутун ўрмалар...
Тикканим бир ёнда, игнани суқиб
Чашми гирёнимга сургум сурмалар...
Ойдин тонг қулади малҳамим бўлиб...

Гулдор сўзаналар — кўнглум гулзори...

* * *

Сукунатнинг майин овози
Рухимни опичлаб аллалар.
Жимлик — хаёлим парвози,
Уйғонар сахарда болалар.

Болалар — умидим юлдузи,
Қадамин ташлайди салмоқлаб.
Хаёлим куйлайди кундузи,
Рухимни олади опичлаб...

Қидираман уни зим-зиё тундан,
Кимдир ўғирламоқ истар хаёлим.
Қоронғида жимлик йўқ сира,
Сукунат яралган энг ойдин кундан.

Тонгларни уйғотиб кўнгулда
Кўшиқлар яшайди дунёда.
Сукунатнинг майин овози
Ҳар қандай кўшиқдан зиёда.
Сукунатнинг майин овози
Рухимни опичлаб аллалар...

Жўра Фозил

Асрлар, асарлар

ҲИКОЯЛАР

ҚОРА АЖДАР

Ташландиқ боғ кимсасиз, ғариб эди.

Қартайган дарахтлар ночор мунғайишган, ҳали новдаларни тарк этмаган япроқлар кўрқувдан дир-дир титрашар, ҳувиллаган йўлкаларда қонталаш хазонлар аро иложсизлик, армон кезиб юрар эди.

Маҳкам боғнинг маҳзун манзарасига маҳлиё бўлиб одимлар экан, куёш нурларига қўшилиб чор атрофдан ёғилаётган куз оҳанглари юрагига ададсиз бир андуҳ олиб кирарди.

— Маҳкам ака, — деди ниҳоят Сунбула ўзида қандайдир журъат сезиб, — янги кўйлагим биз аёвсиз босиб-янчиб юрган ана шу хазонлар рангида... Сиз эса ҳатто сезмадингиз ҳам...

— Йўк, нега энди, сездим... Кўйлагингиз юрагим рангида, қонталаш! — Маҳкам қизнинг куз осмони акс этган ғамгин кўзларига қаттиқ тикилди.

Сунбула унинг нигоҳига тоб беролмай, қари ўрикнинг баланд шохларидаги яккам-дуккам қизил япроқларга назар ташлаб, зорланди:

— Ундай деманг, одам кўрқиб кетади...

Афтодаҳол боғ уларнинг дардини тушунгандай аллалар, овутар, атрофи дарахтлар билан қуршалган йўлканинг адоғи йўқдек эди.

Улар табиат овозига қулоқ тутиб, яна жим қолдилар. Ботаётган куёш нурлари дарахт учларини қирмизи рангга бўяган, атроф қизил шуълага ғарқ бўлиб бормоқда эди.

Шамол қизнинг кўйлагини тортқилаб ўйнар, узун сочлари товонида сарсонсаргардон. У ўзи-ўзига гапираётгандай сўзлай бошлади:

— Қорақирда биз бир вақтнинг ўзида ҳам баҳор, ҳам куз билан учрашамиз... У ерда ҳамма дарахтлар барги аллақачон сарғайиб, хазон бўлган. Фақат, қоратоллар, саркаш қоратоллар ям-яшил... Улар куз ҳукмига бўйсунмай, қилич яланғочлаб келатган қишга қарши яшил исён кўтариб турибдилар... Ям-яшил исён!..

Қизнинг овози титради. Унинг узун киприқларидаги ёш томчилари ўша, новдалардаги сўнгги япроқлардек, дириллаб турарди.

— Сирасини айтганда эса, — чуқур тин олди Сунбула, — Қорақир сайри бу — бир баҳона! Мен сизни ажойиб одамлар, шеъриятнинг ҳақиқий шайдолари билан таништираман. Фақат илтимос, ҳеч нима суриштирманг, ҳозирча бу сир...

* * *

Ўркак-ўркак кум барханлари ортида гулоби қовундек товланган қамишзорлар ловулла, ўт-ўланлар ҳидига тўйинган шамол эсар, қора-кўкимтир тусли майда тўлқинлар шалоплаб қирғоққа урилар, Қорақирнинг нотинч саҳни куёш нурларида жимирлаб, кўзни қамаштирарди.

Маҳкам ва Сунбула кўлни томоша қилишар, соҳилдаги яккаю ягона уйча олди-да икки киши куймалашарди.

— Қаранг, — деди Сунбула соҳил бўйлаб ўсган қоратол ва теракларга имо қилиб, — мен сизга бир вақтнинг ўзида баҳор ва куз билан учрашамиз, демабмидим? Бу номутаносиблик шунчалар гўзалки...

Маҳкам дарахтларга тикилганча, хаёлга чўмди. Сўнгра чуқур «уф» тортиб, Сунбулага юзланди:

— Биласизми, Қорақир ҳар қанча латиф маскан бўлмасин, у табиат фарзанди эмас. Уни одамлар ўйлаб чиқаришган, она заминга хиёнатларини хаспўслаш учун... Қорақир никоҳсиз туғилган гўзал болакайга ўхшайди. Воҳамизнинг жами чиқинди сувлари шу ерга тўпланиб сунъий кўл ҳосил қилинди. Бу — табиатга бўлган ваҳшийларча муносабатимизнинг ёрқин далили эмасми?!

— Начора, — хўрсинди Сунбула. — Сиз ҳар бир воқеа-ҳодисанинг илдизига чуқур назар ташлайсиз, жуда кўп ҳолларда фожиали хулосалар чиқарасиз. Бу касбингиз туфайлими ёки табиатингиз шунга мойилми, билолмайман. Эҳтимол, Сиз ҳақдирсиз. Лекин мен шу тахлит гўзал гўшалар борлигига шуқур қиламан, гарчи улар бизнинг гумроҳлигимиз маҳсули бўлсалар-да... Келинг, шу кун фожиалар ҳақида гаплашмайлик. Ҳар қадамда катта-кичик фожиаларга дуч келиш оғир мен учун.

— Сунбула, мен ахир, Қорақирнинг пайдо бўлиши тўғрисида бироз тарқоқ фикр юритдим, холос...

— Сизнинг ҳатто тарқоқ фикрларингизни ҳам мен юрагимга жуда яқин оламан, буни биласиз-ку! — ноз аралаш ўпкалади Сунбула.

— Нимадандир доимо норизолик, қолаверса воқеликка қарши исён ижоднинг асл моҳиятини ташкил этади...

— Бир марта яшаш учун бериладиган мурғаккина юрак бунчалар тўфону исёнларга чидай олармикан?!

— Чидай олади, чидаши керак! — деди Маҳкам ва қироат билан шеър ўқий бошлади:

*Сени биров Офтобим деса,
Йўқотмагин севинчдан бошинг.
Унутмагин, оқшом тушганда
Ой эгаллар ўрнин Куёшнинг...*

Бу мисраларни ёзган одам ҳаётнинг ҳамма синовларига дош бера олади!

Сунбула бир муддат довдираб қолгандек бўлди. Сўнгра ўзини қўлга олиб, жавоб қилди:

— Бу мисраларни сиз ёд олишингизни билганимда, сира ёзмас эдим... Сиз... Сиз менинг ботмайдиган куёшимсиз!

Телба шамол қизнинг сўзларини олис-олисларга учуриб кетди. Қорақир ҳамон безовта тўлғонар, шовуллаган қамишзорлар ортидан аллақандай нолали оҳанг келар, сувга тўш уриб учаётган чағалалар фарёди эшитилар эди.

— Ҳа, бўронлар, исёнлар, ботмайдиган куёш... Ҳаёт барибир гўзал! — деди Маҳкам.

Сунбуланинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сиз яхшисиз, Маҳкам ака! Жуда яхшисиз!

Маҳкам қизнинг ҳаяжонли чеҳрасига тикилди. Унинг чиройли юзи қатъиятдан нурланган эди. «Наҳот шундай самимий сўзлар қатига ҳам риё яшириниши мумкин бўлса?!» — хаёлидан кечирди Маҳкам. Бу орада уларни тушликка чақириб қолишди.

— Юринг, — деди Сунбула Маҳкамнинг кўлидан ушлаб. Қизнинг кўли оловдай, бармоқлари билинар-билинемас титрар эди.

Соҳилда тузалган дастурхон устида Сунбула Маҳкамни Қорақир сайри ташкилотчилари — Қоплонбек ва Қурбон ака билан таништирди. Қоплонбек «Қора аждар» тижорат банки бошқарувчиси. Қурбон ака эса Қорақир овчилик хўжалиги бошлиғи экан.

28—30 ёшлар чамасидаги барваста, қорақош йигит Қоплонбекнинг эғнида қимматбаҳо жигарранг костюм, ўнг кўли ўрта бармоғида каттагина олтин узук ярқирар эди. Нимдошгина кийинган Қурбон ака 55—56 ёшлар атрофидаги жиккакина киши бўлиб, сийрак сочлари мошгуруч, ич-ичига ботган қўй кўзлари ғамгин боқар эди.

Дастурхонда турли ноз-неъматлар, ичимлигу газаклар. Қурбон ака тандир кабобни ўртага қўйди. Бус-бутун пиширилган олти ойлик кўзи думбаси жизиллаб турар, иштаҳани қитиқлар эди. Қоплонбек ялтироқ қоғозли узун шишани кўлига олар экан, илтифот кўрсатди:

— Қани, дастурхонга марҳамат!

Кабобдан тотиниб, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлаша бошладилар. Ичимлик тўла қадахлар даврани икки-уч айлангач, ўртадаги бегонасираш йўқолиб, ҳамма эски қадрдонлар-

дай апоқ-чапоқ бўлиб қолди. Оби-ҳаво, нарх-наво, олам ва эл-юрт янгиликлари ҳақида ўбдан чақчақлашишгач, Қоплонбек ичимлик қуя туриб Маҳкамга юзланди:

— Энди, домла, агар рухсат берсангиз, даврамиздаги яккаю ягона қиз Сунбулахондан тўрт мисра шеър эшитсак...

Маҳкам «бемалол» дегандай бош ирғади. Ичимлик таъсиридан ёноқлари гул-гул Сунбула Маҳкамга зимдан назар ташлаб, кахрабо ранг майи-ноб вижиллаб турган узун биллур қадаҳни кўлига олди. У тараддудланар экан, Қурбон ака шошилиб ўрнидан турди:

— Илтимос, синглим, андак сабр қилинг, ер тандирдан бир хабар олай, шеърингизни мен йўғимда айтиб қўйманг...

Кейин, пилдираганча ер тандир томон кетди. Маҳкам Қорақир тўлқинларидан кўз узмас, Сунбула хаёлида сон-саноксиз мисраларни такрорлар, Қоплонбек эса уларни зимдан кузатарди.

Кўп ўтмай, кўлида узун япасқи лаган кўтарган Қурбон ака пайдо бўлди.

— Ана, кўрга кўмиб пиширилган зогора балиқ! — деди у тантанавор оҳангда, лаганни ўртага қўяркан. — Энди шеър ҳам шунга яраша бўлсин!

Сунбула шикаста товушда ўқий бошлади:

*Соқий, бугун гулу гиёҳлар қувноқ,
Билки, ҳафта ўтмай у бўлур тупроқ.
Май ич, гул тер, кўзни юмиб-очгунча,
Гул ерга тўкилур, қовжирар ўтлоқ!..*

— Офарин! Майпараст Хайём рубойиси! Лекин, Сунбулахон, биз ўз шеърларингиздан эшитмоқчи эдик, — деди Қоплонбек.

Анча ширакайф бўлиб қолган Қурбон ака Қоплонбекни қувватлади:

— Жуда тўғри! Ўз шеърларингиздан айтинг!

Сунбула бироз жимликдан сўнг, ҳали Маҳкам ўзига эслатган тўртликни ўқиди:

*Сени биров Офтобим деса,
Йўқотмагин севинчдан бошинг.
Унутмагин, оқшом тушганда
Ой эгаллар ўрнин Қуёшнинг!..*

Сунбула сукутга чўмди, кўлидаги қадаҳ чайқалиб, оҳорли дастурхонга ичимлик тўкилди.

Қоплонбек ўрнидан сакраб турди, кўлидаги қадаҳни бир кўтаришда сипқорди ва уни кўкатлар устига иргитиб юборди, бошқа бир қадаҳга тўлдириб қуйиб хитоб қилди:

— Қойил! Қандингизни уринг, Сунбула! Мана буни шеър деса бўлади! — Бу қадаҳни ҳам бўшатди.

Сунбула лабларини тишлаганча, Маҳкамнинг нигоҳларини қидириб топди. Йигитнинг қарашлари хотиржам, улардан қандайдир маъно англаш қийин эди. Қурбон ака эса кўзларини юмганча бошини сарак-сарак қилар ва «оҳ, оҳ» деб қўярди.

Шу тариқа ҳамма ўз хаёллари билан банд бўлиб, орадан анчагина вақт ўтди.

Дастурхондаги зогора балиқнинг фақат боши қолган, очиқ кўзлари мунчоқдек йилтирар эди. Маҳкам балиқнинг нурсиз кўзларига бир зум тикилиб турди-да, овчилик хўжалиги бошлиғига юзланди:

— Қурбон ака, балиқнинг гапирганини эшитганмисиз?

Қурбон ака ширакайф эмасми, дабдуруст берилган саволдан бироз довдиради. Сўнг ўзини қўлга олиб, изоҳ берди:

— Энди, шунча йил қўл ёқасида юриб, балиқнинг гапирганини-ку эшитмадим, лекин чириллани биламан. Жониворлар шу тариқа тиллашса керак-да.

— Маҳкам ака ҳикояларига образ изляптилар, — деди Қоплонбек мастона кўз сузиб.

Маҳкам унинг гапига эътибор қилмай, деди:

— Балиқларнинг тили йўқлигига биз шукур қилишимиз керак, Қурбон ака!

Маҳкамнинг кайфияти бузилганини сезган Сунбула безовта бўла бошлади.

Қоплонбек Сунбуладан рухсат сўраб, тамаки тутатди, кўзларини юмганича хузур қилиб тутун симирди ва қадаҳларни яна тўлатди. Сўнгра ўрнидан турди.

— Дўстлар, — деди у, — мен ҳар доим амалий ишни қуруқ гапдан устун қўйганман ва ҳозир ҳам шундай қилмоқчиман. Келинг, ушбу қадаҳларни Сунбула-хоннинг илк китоблари учун ичайлик! Ушбу китобга ҳомийликни «Қора аждар» банкимиз ўз зиммасига олади! — Қоплонбек шу сўзларни айтиб кўлида қадаҳ билан жим туриб қолди.

Қурбон ака Қоплонбекнинг гапларини чапак билан олқишлади:

— Офарин, Қоплонбек! Мана буни ҳиммат деса бўлади!

Лекин Қоплонбекни унинг сўзлари қизиқтирмасди. У хомуш ўтирган Маҳкамни кўзатарди.

Шу тариқа бир неча дақиқа сукут сақладилар. Ниҳоят Қоплонбекнинг тоқати тоқ бўлди:

— Дўстлар, мен ахир яхши ният билан Сунбулахоннинг илк китоблари учун қадаҳ кўтаришни таклиф этдим. Наҳот, шундай ажойиб шоиранинг китоби чиқишини ҳеч ким истамаса?! Ахир, китоб чиқариш ҳар бир ёш шоирнинг энг эзгу орзуси-ку! Шундай эмасми, Маҳкам ака?!

— Шундай, Қоплонбек, шундай! — деди Маҳкам.

— Шундай бўлса, нега қадаҳни ҳатто кўлингизга олмадингиз? — тиқилинч қилди Қоплонбек. — Ичмасангиз хафа бўламан!

— Хўп, мана бўлмаса! — Маҳкам қадаҳдаги коньякни охиригача ичиб юборди. — Сунбулахоннинг илк китоблари тезроқ ёруғ жаҳон юзини кўриши учун.

— Э, ўлманг, домла, бор экансиз-ку, ахир! Ёзувчи барибир, ёзувчи-да, мана, ажойиб қадаҳ сўзлар ҳам топилақолди. Тезроқ ёруғ жаҳон юзини кўриши учун! — Қоплонбек чайқала-чайқала ичмоқчи бўлаётган эди, Сунбула илтимос қилди:

— Сиз бунчалар кўп ичманг, Қоплонбек ака! Ахир, рулдасиз-ку! — қиз бу сўзларни шундай оҳангда айтдики, Маҳкамнинг бадани жимирлаб кетди. У Сунбуланинг илтижолари нималарга қодир эканини яхши биларди.

Қизнинг эътиборидан ийиб кетган Қоплонбек мамнун жилмайди.

— О-о, Сунбулахон! Наинки машина, балки ҳаётнинг рули ҳам бизнинг қўлимизда! Лекин барибир ичамиз, ичаверамиз! Сизнинг дилбар шеърларингиз учун ичамиз! Маҳкам аканинг гўзал ҳикоялари учун ичамиз! — Қоплонбек қадаҳни бўшатди. Унинг кайфи тобора ошиб борарди.

Маҳкам эса ижирғаниб ўзини койир, боши қизиб, қулоқлари шанғилларди. «Наҳот мен билган қиз, кўнглимда гулдек асраган қиз шу бўлса?! Йўқ, йўқ, у гул эмас... Эҳтимол гул ҳамдир, лекин пажмурда гул!.. О, о, нақадар аянч... Пажмурда гул...» Маҳкам ўз хаёллари билан банд экан, Қоплонбек дастурхонни кўздан кечириб, Қурбон акага юзланди:

— Қурбон ака, нима, бошқа овқатингиз йўқми? — унинг овози хаста, кўзлари қизарган эди.

Қурбон ака «дик» этиб ўрнидан турди:

— Нега овқат бўлмас экан? Ёғлиққина ғунажин гўштини қозонга солиб қўювдим, биқиллаб қайнаб ётибди, ярим соатларда тайёр бўлади, — деди Қорақир хўжайини.

— Ундай бўлса, — деди Қоплонбек амиронга товушда, — биз табиат кўйида ярим соат сайр этамиз!

— Бажонудил. Айни муддао! Унгача мен дастурхонни ҳам янгилаб қўяман, — деди Қурбон ака.

Маҳкам бироз енгил тортиб ўрнидан турдию соҳилдаги ёлғиз гужум дарахти томон йўналди. Сунбула Қоплонбекка бир қараб олиб, Маҳкамга эргашди.

Қуёш мағриб томонга оққан, баданни жунжитувчи шамол кўзғолган эди.

— Ҳаялламанглар, шўрвани тезда сузаман, — уларни огоҳлантирди Қурбон ака.

Қоплонбек «табиат кўйида сайр этамиз» деган бўлса-да, ўрнидан кўзғолмаган, бошини қўлларига тираганча ўтирарди.

Маҳкам билан Сунбула қўл ёқалаб одимлашар, ҳар иккаласидан ҳам садо чиқмасди. Ниҳоят, Сунбула тилга кирди:

— Ҳа, мен рози бўлдим... Розиман... Китоб чиқаришнинг бошқа йўли қолмаган бўлса, нима қилай? Ахир, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмадилар-ку!.. — қизнинг бидирлаб, ишончсизлик билан гапириши йигитнинг баттар гашини келтирди.

— Рози бўлиб яхши қилибсиз. Мен бирор нима деяётганим йўқ-ку! — деди у.

— Ҳеч нима демаган бўлсангиз ҳам чеҳрангиздан билиниб турибди, сиз норозисиз...

— Наҳотки ҳозир менинг рози-норозилигимнинг аҳамияти бўлса?!

— Маҳкам ака! — хитоб қилди Сунбула. — Илк китоб мен учун нима эканини наҳотки Сиз ҳам тушунмасангиз?!

Маҳкам индамади. Сунбуланинг овози титраб, йиғиси бўғзига тиқилди.

— Ахир... Ахир бу шеърлар фақат Сиз туфайли туғилган, фақат Сизники, Сиз учун... Наҳот шулар ёруғ жаҳон юзини кўришини истамасиз.

— Истайман... Мен фақат Сиз кўз ёшларидай тоза бўлишингизни истайман... Ана шу кипригингизда титраб турган ёш томчиларидек...

Бу сўзлар мўлжалга бехато урилган ўқдек эди, қизнинг хавотирга тўла кўнглини ағдар-тўнтар қилиб юборди.

— Маҳкам ака.... Маҳкам акажон... Мен... Мен, ахир... — Сунбула пиқиллаб йиғлаб юборди.

Қорақирдан эсаётган шамол тобора кучаяр, югурик тўлқинлар елкасида хубоб ўйнар, қизнинг ёш ювган юзида аянчли бир ифода бор эди. Бу ифода Маҳкамнинг юрагини баттарроқ ўртади.

— Қўйинг, Сунбул! Йигламанг! Ҳеч қанақа китоб, ҳеч қанақа ҳомий кўз ёшларингизга арзимайди, — деди у. Лекин овози бегона, бу гапларни ўзи айтяптими, бошқа бировми, билолмас, хаёлига Шекспирнинг ўлмас мисралари келарди: «...Лекин кўз ёшларинг дур булоқларими, селдек ювиб кетди гуноҳларингни...» — Кошки эди кўз ёшлари гуноҳларимизни юволса, кошки эди... Дарвоқе, кўз ёшлари юволмайдиган гуноҳлар ҳам бўлади-ку!.. Наҳот ҳамма нарса сотилса?! Ҳатто юрак қаъридаги энг бокира туйғулар ҳам?! Шундай гуноҳни фақат кўз ёш билан ювиб бўларканми?.. Ҳамма муқаддас туйғулар нафс, манфаат ўпқонига тушиб кетаётганда томошабин бўлиб турсак, биз осий бандаларни Оллоҳ кечирармикан?..»

...Тўртовлон қайта тузалган дастурхон атрофида тўпланишганда суҳбат ҳадеганда қовушавермади. Маҳкам сукут сақлар, Сунбула эса йиғидан қизарган кўзларини яширишга ҳаракат қиларди. Қоплонбек ўртадаги ноқулайликка барҳам бериш учун яна ташаббусни ўз қўлига олди.

— Ҳурматли ижодкор дўстлар, — деди у Маҳкам ва Сунбулага қарата, — бизнинг Қурбон акамиз нафақат шеърят шайдоси, балки турли ривоят ва ҳикоятларга ҳам уста. Қани, Қурбон ака, гўзал ривоятларингиздан бир шингил эшитайлик!

— Майли, — дарҳол кўнақолди Қурбон ака, — лекин бу гал гўзал ривоят эмас, аччиқ ҳақиқатни сўзлайман...

— Эй, Қурбон ака, — норози бўлди Қоплонбек, — биз ахир, табиат қўйнига гусса чеккани келмадик-ку! Аччиқ ҳақиқатлар шаҳарда ҳам тўлиб ётибди!

— Қоплонбек ука, дунёнинг қайси чеккасига борманг, ғам-гуссадан озод бўлмайсиз. Тирикликнинг ўзи бир гусса, — эътироз билдирди Қурбон ака. Унинг кайфи тарқаган, нигоҳи ўйчан эди. — Мана бу ҳақиқатни шоир дўстларимга айтиб бермоқчиман. Зора, нимадир ёзишса ва бундан кимдир озгина энгил тортса...

Қоплонбек меҳмонларга савол назари билан қаради.

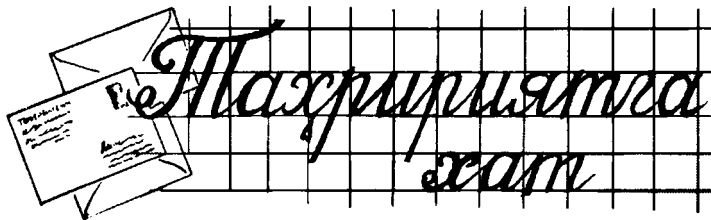
— Қани, эшитайлик бўлмаса! — дейишди улар бараварига.

— Балосиз, Қурбон ака, — деди Қоплонбек. — Сиз ҳамма воқеа-ҳодисаларни фойдали ўзанга буриб юбора оласиз. Қани, марҳамат, бошланг! Лекин бир шартим бор: иссиқ шўрва совумасин, қадахлардагини ҳам унутмайлик.

Қурбон ака бироз тараддудлангач, ҳикоясини бошлади:

— Сирасини айтганда, Қоплонбек укам ҳақ. Ҳикоям бу ширин-шакар даврамизга унчалик мос келмайди. Лекин мен сизлар билан танишганим биланоқ шу воқеалар миямда чарх ураверди, уни ҳикоя қилиб беришга жазм этдим.

... 1943 йилнинг изғиринли баҳори. Уруш олови тобора алангаланаётган пайт-

АССАЛОМУ АЛАЙКУМ, ҲУРМАТЛИ «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИ ИЖОДИЙ ЖАМОАСИ!

Мен журналнинг 2001 йил биринчи фаслидаги Адҳам Даминнинг «Ҳаёт ва ўлим» романини ўқиб чиқдим. Тўғриси, анчадан буюн ўқитувчилар ҳаётига оид бундай асар ўқимаганим учунми, асар менда жуда катта таассурот қолдирди. Ўқитувчи Самин домланинг ички кечинмалари, мактабдаги ва оиладаги ҳаёти, меҳнатга ва айниқса одамларга, фарзандларига муносабати, фарзандларнинг отага бўлган муносабати оддий, халқ тилида, чиройли қилиб тасвирлаб берилган. Асар тилининг соддалиги, воқеалар ривожини, самимий тарзда берилиши роман ўқимишлилигини оширган. Хуллас, мана шундай асарларни журнал саҳифаларидан кўпроқ ўқисак деган, умид билдираман.

Сизларга сихат-саломатлик, узоқ умр, ижодий ишларингизда ҳаминша омад ёр бўлишини Худодан тилаб қоламан.

Салом ва ҳурмат эҳтиром ила **Ҳусанбой ТОЖИМАТОВ**,
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети
«Ўзбек тили» кафедраси катта ўқитувчиси.

лар. Чўл этагидаги ғариб қишлоқчага очарчилик оралади. Болалар, аёллар, чоллар юрган йўлларида йиқилиб, жон таслим қила бошладилар. Иккита узун сертупроқ кўчадан иборат қишлоқ мотам либосини кийди. Йиғи-сиғи, оҳ-фарёд кўкка ўрлади.

Робиянинг отаси фронтда бедарак йўқолган, у касалманд онаси билан шалвираб қолган кафтдеккина ҳовлида туришар эди. Она-бола мана неча кундирки, туз тотишмаган, нима қилишни, кимдан ёрдам сўрашни билмасдилар. Айниқса, бетоб онанинг аҳволи оғир, лаблари тарам-тарам ёрилган, овози хириллаб чиқар эди.

Куни бўйи ўйлай-ўйлай ўйига етолмаган Робия, кечга томон иложсизликдан қўшнилари, колхоз омбор мудирининг уйига борди. У ҳарчанд чақирмасин, ҳеч ким овоз бермади. Қиз энди қайтиб кетаман деб турганида, дарвоза ёнидаги пастак хужрадан омбор мудирини чиқиб келди. У олтимышларни қоралаб қолган бўлса-да, бақувват, семиз, ғўштдор юзидан қон томиб турган киши эди.

— Ҳа, кел, Робия, нима ишинг бор?

— Амакижон, — деди Робия ортиқча гап-сўз қилиб ўтирмай, — бизга нон, озгина нон беринг? Онам... Онам ўлиб қоладилар... — қизнинг овози титраб чиқди. Лекин бунақа илтижоларни кун сайин, соат сайин эшитишга одатланган омбор мудирини қизга эътибор қилмади.

— Э, ҳа, нон дейсанми?! Нон йўқ... Нон ҳозир отликқа йўғ-у, биз пиёдаларда нима қилсин?... — омбор мудирининг мойли кўзлари ҳаёсизларча йилтирар, у қизга еб қўйгудек тикиларди.

Усти юпун, ранги синиққан бўлса-да, эндигина ўн еттига қадам қўйган Робия ниҳоятда гўзал, айниқса, ғамгин кўзлари жон олгучи эди. У кўзларини йилтиратиб, яна илтижо қилди:

— Амакижон, ҳеч бўлмаса, бирор егулик беринг, онам ўлиб қоладилар.

Қизга тикилаётиб, омбор мудирининг нияти бузилди.

— Ҳ-и-имм, бирор егулик дегин... Майли, қани, бу ёққа юр-чи... — у қизни ўша ўзи чиқиб келган пастак хужрага бошлади. Хужра қоронғи, зах эди.

— Қани, дўппингни ол, — деди омбор мудирини қизнинг нимдош дўпписига ишора қилиб.

Қиз қалтироқ қўллари билан дўпписини олди.

Омбор мудирини сон-саноксиз қоплардан бирининг оғзини очиб, кафтларини ўрик қоқиларга тўлдирди-да, дўппига солди.

Қиз дўпписини бағрига босганича, эшик томон йўналар экан, тинмай бидирлаб, миннатдорчилик билдирарди.

— Т-ўхта! — деди омбор мудирини қиз эшик тутқичига қўл узатганда, — агар... агар эртага омборга борсанг, оз-моз буғдой ҳам беришим мумкин.

Робия узун киприкларини кўтариб, омбор мудирини тикилди, кўз ёшлари қуйлиб келиб, кўз олди хиралашди.

— Раҳмат, амакижон, илоё бола-чақангизнинг орзу-ҳавасини кўринг! — қиз ёшига ярашмаган синиқ бир товушда дуо қиларди.

Омбор мудирининг кўнглида эса шайтон васваса қиларди. «Буни ҳозир қўлдан чиқарсам, каптардек учади-кетади... Кўкраклари бирам тўлишибдики...» — У олдинга икки қадам ташлаб, эшикни маҳкам беркитди, ўзини йўқотиб қўйган қизни азот кўтариб, хужра бурчагидаги ёғоч сўрига босди. Робиянинг кўлидаги дўппи тушиб кетди, ўрик қоқилар ер билан битта бўлди...

Кўркувдан эсини йўқотаёзган қиз ҳолсизгина типирчилаб қаршилиқ кўрсатар, «Амакижон, нима қилиясиз, қўйиб юборинг» дея зорланарди.

Омбор мудирини ҳансираганича қизнинг кийимларини таталар, очлик силласини қуритган бечора Робия хирсдек эркак чангалидан қандай қутулишни билмай ўкраб йиғларди.

— Жим!!! — ўшқирди ваҳшийлашиб кетган омбор мудирини зилдай кафтини қизнинг оғзига босиб. — Яна овозингни чиқарсанг, бир уриб, ўлдириб қўяман! — кўзлари қонга тўлган омбор мудирининг вазоҳати кўрқинчли эди.

... Сочлари тўзгиб, қўйлаги йиртилган Робия чайқала-чайқала уйи томон кетиб борар, кўлидаги дўпписи тупроққа беланган туршакка тўла эди. У энди йиғламас, кўзларида даҳшат излари қотиб қолган эди.

Эртасига қиз куроқ дастурхонча кўтариб, омборга борди...

Шу тариқа она-бола бир амаллаб пишиқчиликка етдилар. Энди кўкракларига шамол тегай деганда, онанинг эски дарди хуруж қилиб, бир кечада у бандаликни бажо келтирди.

Робия бўйида уч ойлик боласи, кўзларида қонли ёш билан зор қақшаб хароба ҳовлида ёлғиз қолди. У ўз фожиаси ҳақида онасига оғиз очмаган, унинг ортиқча қийналишини истамаган эди.

Онасининг вафотидан сўнг ярим йил ўтгач, Робия ўғил кўрди. Қишлоқдошлари-

нинг захри қотилдан ҳам аччиқ таъна-ю дашномларига чидаб, ёш болали бўлишига қарамай, эрта тонгдан кеч шомгача далада ишлади.

Бу орада Робиянинг қарғишлари қор қилибми, ёинки ўз кирдикорлари сабабданми, оғир мудири қамалди. Олис, совуқ ўлкадаги қамқоналарда хорлик-зорликда, тўнғиз қавмида кетди.

Уруш охиралёзган кезларда ёш болали эканлигини ҳам инобатга олмай, Робияни канал қурилишига юбордилар. Бу — қора от миниб, қўлида қамчи ўйнатиб юрадиган колхоз раисининг ўчи эди! У ҳар қанча дўқ-пўписа қилмасин, Робиянинг висолига етишолмаган эди.

Канал қурилишидаги оғир меҳнат ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган жувоннинг қаддини дол қилиб қўйди. У қаттиқ шамоллаб, икки кунгина кўрпа-тўшак қилиб ётгач, жони узилди.

Қурбон ака бир зум тин олиб, суҳбатдошларига ғамгин нигоҳ ташлади.

— Ўғилчаси-чи, болага нима бўлди? — сўради Сунбула кўзларида ёш билан.

— Нима бўларди, етимнинг боши тошдан дейишади. Ўғилча болалар уйига топширилди, ўша ерда вояга етди. Шу...

— Эҳ, Қурбон ака, ҳикоянгиз қайғули экан, юракни тирнаб юборди, — хўрсинди Маҳкам.

— Ҳақиқатан ҳам юраклар қон бўлиб кетди, — деди шу пайтгача жимгина ўтирган Қоплонбек қўлига шишани олар экан, — бундай ғамгин ҳикоядан кейин ичмаслик мумкин эмас!

— Қуйинг, тўлдириб қуйинг! — хитоб қилди Қурбон ака жонланиб. — Ичамиз! Бўлмаса йиғлаб юбораман!...

Қоплонбек қадаҳларни лиммо-лим тўлдирди, эркаклар уриштириб, ичдилар. Сунбула ўз қадаҳига қўл теккизмади.

Яна бир қадаҳ ичганларидан сўнг, Қурбон аканинг кўзлари мастона сузила бошлади.

— Мана, ҳикоя тугади, лекин ҳеч бирингиз «қиссадан ҳисса нима?» деб сўрамадингиз, ҳолбуки шундай савол беришга ҳақли эдингиз, — деди у.

Қоплонбекнинг энсаси қотди:

— Хўп, мана шундай савол берилди ҳам дейлик. Хўш, кейин-чи, кейин нима?!

— Кейинми? Кейин, яъни қиссадан ҳисса шуки, бахтиқаро Робия бемор онасини қутқариш учун ўзи билмай ифлос тузоққа тушган эди. У қурбон бўлган эди! Лекин нега энди ҳозирги ойимқизлар атласу баркутга, тилла тақинчоқларга кўмилган ҳолда ўзларини янада қимматроқ сотмоқчи бўладилар?!

— Аёллар... Оҳ, аёллар! Улар ЗАРни, ЗУРни яхши кўрадилар. Фақатгина шуни тан оладилар! — деди Қоплонбек мамнун оҳангда.

Сунбула қизариб кетди. У суҳбатдошлари аёлларни ҳақорат қиляптиларми ёки бу шунчаки мастона валақлашми, дея хаёл сурар экан, шу аснода кайфи анчагина ошиб қолган Маҳкам хитоб қилди:

— Эй Худо! Наҳот, яна ўша уруш пайтидагидай, ҳамма гўзал қизлар муттаҳамларга насиб этаверса?! Бундай бўлиши мумкин эмас! — бу сўзлар аламдан, хўрликдан йиғлаб юборай деб турган Сунбуланинг жонига ора кирди. «Маҳкам ака! Маҳкам акажоним!» унсиз пичирларди унинг лаблари.

— Қоплонбек ака, аёллар тўғрисида шундай фикрингизни эшитишни билганимда, бу ерга қадам ҳам босмас эдим... — Сунбула гапиролмай қолди.

Шундагина Қоплонбек қовун туширганини сезиб, ўзини оқламоқчи бўлди:

— Узр, Сунбулаxon... Бу гапларнинг сизга тарикда дахли йўқ. Биз аёллар ҳақида шунчаки фалсафий фикр юртияпмиз, холос. С-из даврамининг гулисиз, гули!

Қурбон ака қизнинг ёш тўла кўзларига паришон назар ташлаб, шундай деди:

— Синглим, аслида сиз эмас, мен йиғлашим керак, мен! Бу таънаю дашномлар ҳаммаси менинг шаънимга... Биласизми, ўша бахти қаро Робия менинг онам бўлди!

Қурбон аканинг эътирофи ҳаммани лол қолдирди.

— Наҳотки, шу гапларингиз рост бўлса, Қурбон ака?! — деди Сунбула титраб-қақшаб.

— Рост, ёш умри ноҳақ хазон бўлган Робия онам, бегона юртларда тўнғиз қавмида кетган оғир мудири — отам. Мен буларнинг ҳаммасини эсимни танигач, туғилган қишлоғимга қайтганимдан сўнг билиб олдим. Юрагимга бир умрлик дард, армон кирди...

Даврадан файз кетган эди. Қандайдир кўнгилсиз тарзда дастурхонга фотиҳа ўқилди.

Куёш ботай-ботай деб қолган, қамишзорларда қушлар сайроғи авжга чиқмоқда эди.

— Сафаримиз қариди, энди биз қайтамыз, — деди Қоплонбек Қурбон акага юзланиб.

— Кеч бўлиб қолди, шу ерда тунасангизлар бўларди. Ҳаммага жой топилади, — деди Қурбон ака.

— Йўқ, йўқ, — эътироз билдирди Сунбула, — бунинг сира иложи йўқ. Онам ухламай йўлга қараб ўтирадилар.

— Ахир, — деди Қурбон ака, — Қоплонбек ҳам, Маҳкамжон ҳам ичишди. Машинани бу аҳволда ким ҳайдайди?

— Хавотирланманг, бобой, — гапга аралашди Қоплонбек, — ўзимиз ҳайдайверамиз. Қоплонбек укангиз эркини бировга бериб қўядиганлардан эмас!

У ўзини тетик тутишга ҳаракат қилса-да, кайфи тароқлиги билиниб турар эди. Сунбула, Маҳкам қандайдир ички бир хавотир билан машинага чиқишди. Улар иложсиз эдилар. Сунбула онасини ўйлаб Қорақирда тунаб қололмас, боз устига кайфи тарақ Қоплонбекни олис йўлга ёлғиз жўнатиб юбориш ҳам инсофдан эмасди.

Қурбон ака билан хайрлашдилар. Кучли «Ниссан» ўрнидан оғир қўзғолди.

Чамаси ярим соатлардан сўнг машина текис асфальт йўлга чиқиб олди ва Қоплонбек тезликни кескин оширди.

Кўп ўтмай қоронғулик қуюқлашди. Сунбула билан Маҳкамни мудроқ босди. Қоплонбек эса уйқу элитмаслиги учун кетма-кет тамаки тутатар, узун қора тасмадек йўлдан кўз узмас эди. Шу тахлит анча йўл босилгач, Қоплонбек ҳам эснай бошлади. Худди шу аснода иккита улкан чироқ тўппа-тўғри уларнинг устига бостириб кела бошлади. Қоплонбек шахт билан рулни четга бурган эди, дахшатли зарба машинани иткитиб ташлади. «Ниссан» бир муддат парвоз этгандай бўлди-да, думалаб кетди. Аянчли чинқириқ тун сукунاتини тилкалаб юборди...

* * *

Маҳкам бир-бирига ёпишиб қолган қовоқларини зўрға йириб, кўзларини очди. Тепасида пешонаси, қўллари дока билан боғланган Сунбула турарди.

— Маҳкам ака! Акажоним! Хайрият-е!.. Одамни қўрқитиб юбордингиз-ку, — хитоб қилди у.

— Сунбула?.. Сиз... Сизга нима бўлди?.. Қоплонбек... Қоплонбек қани? — сўради Маҳкам юраги увишиб.

— Қоплонбек... Қоплонбек акам... — Сунбула жароҳатли қўллари билан юзини бекитиб, хўнграб юборди. — Кечиринг... Кечиринг мени, Маҳкам ака! Ҳаммасига мен айбдор...

Маҳкам аввал оппоқ бўшлиққа, сўнгра Сунбуланинг ёш ювган ғамгин юзига тикилди, оғир тин олди.

— Сунбула, Сунбул... Йиғламанг! Бизни Оллоҳ Ўзи кечирсин...

Дераза ортида ғира-шира тонг отмоқда, изғирин шамол кимсасиз кўчаларда хуштак чалар, хас-чўпларни учуриб ўйнар, олис-олислардаги хувиллаган боғлар кўйнидан қиш саси келар эди...

Сурнайчи бобо

Соч-соқоли, қош-киприклари оппоқ, ёноқлари етилиб пишган анжирдек бужмайган, кулранг салласи печини елкасига ташлаб юрадиган чол асли қаерлик, оти нима — қишлоқда ҳеч ким билмас, ҳамма уни «Сурнайчи бобо» деб атар эди. Чол қишлоқда чақалоқ туғилган куннинг эртасига пайдо бўлар, уни ёшу қари, аёлу эркак — ҳамма яхши кўрар, у ҳар бир хонадон учун энг азиз, хосиятли, хушқадам меҳмон эди. Ўз навбатида, чол ҳам қишлоқда ҳаммани танир, ҳар бир боланинг исмини билар эди. Лекин Сурнайчи бобо «Бусиз ҳам чақалоқ туғилган уйда ташвиш кўп» деб ҳеч қачон, ҳеч кимнинг уйига остона ҳатлаб кирмасди. Унинг илтимоси билан дарвоза ёнини супуриб, эски шолча, кўрпачалар тўшаб, жой ҳозирлашарди. У чордона қуриб олиб, мириқиб чой ичар, сўнг ярим қулочча келадиган қора-қизғиш сурнайини қўлига оларди.

Сурнайчи бобо оқ йўрға эшагини миниб, қишлоқ кўчаларида пайдо бўлиши биз, болалар учун ўзига хос белги, хабар эди: «Янги меҳмон» — чақалоқ туғилганидан воқиф бўлардик ва қий-чув билан кўча чангини осмонга кўтариб чолга эрга-шардик.

Кўп ўтмай чақалоқ туғилган уй дарвозаси олди ёш-яланг, бола-чақага тўлиб кетар, қошлари ўсмали, қўллари хиноли келинчақлар, қизлар Сурнайчи бобони ўраб олишар, чолнинг қандайдир кўзга кўринмас сеҳри ҳаммани ўзига тортар эди. Бобо ҳар кимга кайфияти, афт-ангорига қараб икки оғиз ширин сўз топиб айта оларди. Ёноқлари луччак шафтоли рангини олган қизларга «ҳа, шайтон қиз, тўйингни қачон еймиз» дер, кенг кўйлак кийиб, уялиб-қимтиниб турган келинчақларга эса «Келин, сиз албатта ўғил кўрасиз» дерди. Бизларни эса ҳеч қутилмаганда чимчилаб

олиб, «Сен туғилганда ўзим сурнай чалганман, қани энди фарзандингни ҳам кўра олсам» деб кўярди.

Бобо ок, қизил, сариқ гуллар туширилиб, гиламдай тўқилган чиройли хуржунини ковлаштириб сурнайини олар, бир муддат у ёқ-бу ёғини томоша қилгач, чала бошларди.

Кий-чув, ғала-ғовур дарҳол тиниб, ажиб бир куй кўчаларни тўлдириб узоқ-узоқларга таралар, қишлоқ байрам тусини олар эди.

Чақалоқнинг ота-онаси, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар чолни нима билан алқашни билмай, унинг олдига ёзиглиқ дастурхонни тансиқ овқатлар, қанд-курс, мева-чевага тўлдириб ташлашар, Сурнайчи бобо уларнинг ҳаммасини болаларга улашар, жўнаб кетаётганида хуржунига иккита нон, бир ҳовуч қанд, бир қийиқчани солар, бўлак нарса олмас эди. Хонадон эгалари хурсандчилик келтиргани учун унга пул узатишганида, чол бошини сарак-сарак қиларди: «Бўтам, инсон дунёга келди, фарзанд туғилди, бу катта қувонч, катта бахт, бу — дунёнинг хурсандчилиги. Шундай қувончга пул билан рахна соласизми? Кўйинг, ундан кўра гўдакни менга бир кўрсатинг...»

Табиатан иримчи бўлган қишлоқ аёллари ҳеч иккиланмай чақалоқни чолга беришар, ўзлари ҳам у билан бирга қувонишарди. Сурнайчи бобо йўргакни авайлаб кўлига олиб, чақалоқнинг юзини очиб кўрар: «Оҳ-оҳ, дарду балонгни олай, юзидан нур ёғилади-я, нур». У чақалоқнинг келажагидан башорат қилар, унга ҳамма жон-жон деб ишонар эди.

Мен Сурнайчи бобони сўнгги марта қўшнимиз Турсун аканинг тўққизинчи фарзанди туғилганида кўрганман. У одатдагидек, эшагини бир чеккага боғлаб, гулдор хуржунини елкасига ташлаб келди-ю, қўшнимизнинг дарвозаси ёнида жой ҳозирланишини бир муддат кутиб турди. Чақалоқнинг бувиси Ҳамро хола шолча ёзиб, кўрпача тўшади. Кимдир дастурхон, кимдир ҳолвайтар, бўғирсоқ олиб келди.

Сурнайчи бобо ўтириб, юзига фотиҳа тортди ва Ҳамро хола билан сўрашди:

— Янги меҳмон муборак бўлсин, пошшо! Ишқилиб умри билан берсин. Янгилишмасам, бу Турсунбойнинг тўққизинчи фарзанди, шундайми?

— Ҳа, ҳа, тўққизтагина боласи бор.

— Ўзиям бу ўғлингиз хўп бола-да! Бултур баҳордаям қиз кўрган эди, насиб қилсин.

Ҳамро хола жилмайганча ичкарига кириб кетди. Сурнайчи бобо хуржунини олар экан, ўзига-ўзи гапиргандай деди:

— Эҳ, Яратганга шукр, ахир, бизнинг бойлигимиз шу этак-этак болаларимизда!

Ўша кун Сурнайчи бобо шунақаям эзиб сурнай чалдики, биз шўхликларимизни йиғиштириб, турган жойимизда қимирламай тингладик.

Сурнай — сўзлар, сайрар, кулар, йиғлар! — биз лол эдик. Сурнайчи бобонинг ҳар доим кулиб турувчи кўзлари бугун негадир ғамгин, ўзи паришон эди. Бирдан унинг салқи ёноқларидаги икки томчи ёшга кўзим тушди. Кўз ёшлари ёмғир томчиларидай ялтираб, серажин юзидан сизиб тушди.

Куй тугади. Чол сурнайни бир чеккага кўйиб, уф тортди:

— Қарияпман чоғи. Нафасим етмаяпти.

У «ё пирим» деб ўрнидан турди, бошини ҳам қилганича хуржунини елкасига ташлаб сертупроқ қишлоқ йўлидан секин юриб кета бошлади. Қўлида нон, қанд-курс ўралган қийиқ олиб чиққан Ҳамро хола ҳай-ҳайлаганича қолаверди.

Сурнайчи бобони охириги марта кўраётганимизни, шундан сўнг қишлоғимизда туғилажак болалар у чалган куйдан бахраманд бўлишмаслигини ҳали ҳеч ким билмас эди...

* * *

Яқинда ҳамқишлоқ дўстларимнинг бири фарзанд кўрди. Қутлагани бордим.

... Кенг ҳовли, ҳамма ёқ чароғон. Тўкин дастурхон. Меҳмонларнинг сон-саногий ўқ. Хонандалар тизматда. Давра авжи қизиганида, кўярда-қўймай табрик учун кўлимга микрофон тутқазишди.

Мен нима дедим, дўстимни қандай табриклайдим, билмайман. Фақат шу оқшом Сурнайчи бобонинг нуроний чеҳраси, кулиб турувчи кўзлари, уни охириги бор кўрганамда ёноқларидан сизган икки томчи ёш хаёлимдан кетмади. Дам йиглаб, дам кулгувчи сурнай навосини шунча шовқин-сурон орасидан илғагандай бўлдим — маъюс тортидим.

Эҳтимол, мен дўстимга, гўдакларга, ҳамма-ҳаммага Сурнайчи бобо юрагидаги меҳрни, меҳрибонликни тилагандирман?!

МУҲӢИ ХҲҚАНДИЙ

Ўз замондошлари орасида «тожи уш-шуаро», «шоҳи шоирон» дея, айниқса, юксак эъзозланган бу улкан санъаткорнинг исми Ҳожи Муҳиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли бўлиб, Муҳйи унинг адабий тахаллусидир. Баъзи манбаларда Афғонистоннинг Қандаҳор, баъзиларида Ҳирот шаҳрида туғилган дейилган Муҳйи кейин аниқланган аниқ маълумотларга қараганда, Фазна шаҳрида 1835 йилда таваллуд топган экан. Бу маълумот 1318 ҳижрий (1900—1901 милодий) йилда битилган ва муаллифнинг дастхат нусхаси бўлмиш «Тарихи Муҳйи Хўқандий» асарида келтирилади.

Бўлажак шоирнинг отаси Фазнадаги йирик мадрасалардан бирининг бош мударриси бўлиб, ёш Муҳиддин дастлаб падари бузруквори қўлида хат-савод чиқарган. Кейинчалик оила пойтахт — Ҳиротга кўчиб келган ва Муҳиддин Ҳирот мадрасаларидан бирида озроқ таҳсил кўриб, шундан сўнг илмини камолга етказиш мақсадига, Бухоро мадрасаларидан бирига бориб ўқийди. XIX асрнинг эллигинчи йиллари охирида мадрасани тугатиб, Ҳиротга эмас, балки Қўқон хонлигининг пойтахтига келиб яшай бошлайди. Қадимий Хўқанд бой адабий ва илмий анъаналарга эга эканлиги, XIX аср эллигинчи йилларида ҳам бу ерда Тамкин сингари йирик шоирлар, Шайх Сулаймон Афғоний каби улкан тилшунос ва муаррихлар яшаётганлиги ҳам шеърият, ҳам илм соҳасида комил тушодлар изидан боришни орзу қилган Муҳйининг бу йўлни танлашига туртки бўлган эса ажаб эмас. Муҳйи кейинчалик ўз устози бўлиб қолган олим ва шоир хусусида «Фаргона фозилларидан марҳум Муҳаммад Раҳим охунд, жамъи илмларда нақл ва маъқул, шеър айтишда олий таъб эгаси бўлган Тамкин тахаллусли ул жалаб фақир Муҳйининг устози эдилар. 1292 санада (бу 1875 милодийга тўғри келади) вафот топдилар», деб ёзади. Шайх Сулаймон Афғоний ҳам Муҳйининг қалин дўсти бўлганлиги борасида ўша даврнинг бир неча манбаларида маълумотлар учрайди. Муҳйи вафот этган даврда ҳам ҳали қизгин фаолият кўрсатиб турган Шайх Сулаймон Афғоний орадан бир неча ой ўтиши биланоқ асли тошкентлик бўлган шеърият ихлосманди Абдурауфбой ҳамкорлигида Муҳйининг ўзбекча ва форсча девонини Тошкентда Порцев босмахонасида тердириб, Фулом Ҳасан Орифжонов матбаасида муқовалатганлиги 1912 йил наشري бўлмиш «Девони Муҳйи»да махсус қайд этилган.

Хулласи 50-йиллар охирида Қўқон маданий муҳитига келиб кўшилган Муҳйи тез орада шоир ва уламо сифатида шуҳрат қозонади. Ўша вақтларда хонликда ҳукмфармо бўлган Маллахон саройига хизматга олинган Муҳйи у ерда ҳам эътибор топиб, дипломатик ишга жалб этилиб, 1859—61 йиллар орасида хоннинг махсус элчиси сифатида бир неча марта Афғонистон ва Ҳиндистонга боради. Сафар чоғида у Туркия, Эрон сингари мамлакатларда ҳам бўлган. Муҳйи чет элларда яшаган чоғида Қўқон хонининг махсус элчиси сифатида баланд мавқега эга эканига қарамай, қаерда атоқли олим ёки қалам соҳиби борлигини эшитса, дарҳол унинг хизматига бориб, билмаганини билишга, билганини такомиллаштиришга интилган. Масалан, «Тарихи Муҳйи Хўқандий»да муаллиф Ҳиндистоннинг Пешовар шаҳрида 92 ёшли ҳазрат Эҳсон Соҳиб муфтийнинг дарагини эшитиб, унинг хизматида қойим туриб, муфтийнинг ўғли билан бирга илми фикҳдан таҳсил олганлигини, бу табаррук зот 1281 ҳижрий (1864—65 милодий)да вафот топганини қайд этади.

Маллахондан кейин Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи даврида ҳам Муҳйи саройнинг эътиборли кишиларидан бири эди. Хоннинг валиаҳд фарзанди Насриддинбек Андижон вилоятига ҳоким этиб тайинлангач, ёшлиқдан шеъриятга ишқибоз шахзоданинг машқ шеърларини, дастлаб, Мир Худоёр исмли исфаралик шоир кўриб, унга маслаҳатлар бериб турган. Бироқ турли «миш-миш»лар ишқибозларининг «хизмати» боис бўлиб Мир Худоёр Насриддинбек даргоҳидан қувилгач, хон ўз ўғлига назм ва насрдан таялим беришни замонасининг машур шоири Муҳйига топширади. Бу иш самарали натижалар беради. Насриддинбек Муҳйи раҳбарлиги остида нозиктаъб шоир ва носир бўлиб етишади. Насриддинбекнинг бизгача етиб келган эхтиросли шеърларидан бири «Тазкираи Қайюмий»га киритилган бўлиб, бу тазкира 1998 йилда уч жилдан иборат китоб ҳолида чоп этилди.

Маълумки, Қўқон хонлигида XIX аср 70-йилларидан бошлаб қўзғолонлар кўтарилиб, мамлакатда бесаранжомлик, бош-бошдоқлик авжга чиққан эди. Шундай бир вазиятда, 1874 йил ўрталарида Муҳйи ҳаж зиёратига жўнайди ва Маккаи Мукаррама ҳам Мадинаи Мунавварада 1875 йил январ ойида ҳаж маросимини адо этиб, бир неча шарқ мамлакатларини кўриб, йил охирида Қўқонга қайтиб келади. Бу вақтда Қўқон хонлиги тақдири қил устида эди. Чунки 1875 йил ёзида Худоёрхон тахтни ташлаб чиқишга, аввал Хўжандга, сўнгра тез орада Тошкентга келишга мажбур этилган, бу ердан эса Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг ҳийласи билан Петербургга борасан, деб алдаб, жўнатилиб, бошқа бир махфий буйруққа кўра Оренбургда ушлаб қолиниб, хонабанд ҳолда сақланмоқда эди. Хондан сўнг тахтни эгаллаган валиаҳд

шаҳзода Насриддинхонни эса сохта Пўлатхон энгиб, Маҳрам қалъасида жон сақлашга мажбур қилган фурсат эди. Ўз шоғирди ғоят танг аҳволда эканидан воқиф бўлган Муҳйи дарҳол Насриддинхон ҳузурига Маҳрамга отланади. Муҳйи тахтнинг қонуний соҳибига ҳар тарафлама далда бериб, уни саройдаги эътиборли кишилар билан алоқа ўрнатишга, сал ўтгач, 1876 йил январ ойида эса Қўқонга таклиф этилиб, яна тахтга ўтқазилишига кўмаклашади. Маҳрамда оғир шароитда қолган ёш хонга Муҳйи махсус қасида ҳам битган бўлиб, унда ҳақиқий ҳукмдор энг танг вазиятда ҳам тadbир билан йўл топиши, душманга шижоат билан зарба бериши лозимлиги уқтирилган ва Насриддинхон шунга даъват этилган эди. Ўз қасидасида Муҳйи шохсиз мамлакатни бошсиз танага ўхшатиб, Насриддинхонга юртга бош бўлишни доноларча маслаҳат беради. Бу маснавий яратилган вазият хусусида Муҳйи ўз дастнавис баёзида куйидагича маълумот беради: «Бу маснавий кўзғолон вақти жаннатмақон Сайид Муҳаммад Насриддинбек Хўқанддин бир мунча муддат кетиб, Хўжанд қалъасида яшириниб турганда ёзилди ва Фўлод исмли қирғин келтирувчи Марғилон шаҳрида ўтқа ёндирилди¹. Фақир Муҳйи бул вақтда саодат сафаридин Байтуллоҳни зиёрат қилиб қайтган эдим. Қайтганимда хонни қалъада маҳфий кўрдум».

Лекин тез орада фон Кауфман бошлиқ чор қўшинлари Қўқонни ҳам, хонлиқнинг бошқа ҳудудларини ҳам забт этадилар; Россия императори Александр II нинг фармонида кўра 1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ҳудудида Туркистон генерал губернаторлиги таркибидан янги Фарғона вилояти тузилади.

Хонлик тугатилганидан сўнг ҳам Муҳйи Қўқонда истиқомат қила бошлайди, лекин умрининг охиригача ҳеч қандай расмий лавозимда бўлмайди. Шундан сўнг 35 йил давомида Муҳйининг истиқоматгоҳи Муқимий ҳам маскан топган Қўқондаги Соҳиб Ҳазрат мадрасасининг ҳужраларидан бири бўлиб қолади. Бу вақтга келиб шерьий ижодда, айниқса, юксак чўққиларни эгаллаган Муҳйи Қўқон адабий муҳитининг ҳақиқий раҳнамосига айланади. 80-йилларнинг биринчи ярмидаги Қўқон адабий муҳити хусусида Зокиржон Фурқат ўз «Аҳволот»ида бундай ёзганлиги маълум: «Чун ёшим соати умр шабу рўзида йигирма тўрт шуморига етти, ул вақт Хўқанд вилоятидаги фозилу расотабъ кишилар бирла иттиҳод айлаб, аларнинг суҳбатидин кўб баҳралар топтим ва аср шуароляриким, чунончи мавлоно Муҳйи ва мавлоно Муқимий ва мавлоно Завқий ва мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи табъларимиздан мушоира қилур эрдук ва бир ғазалда татабуъ кўргузуб бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди». Юқоридаги парчада «Суҳбатларидан кўб баҳралар топган... фозилу расотабъ кишилар» номини санар экан, Фурқат биринчи бўлиб мавлоно Муҳйи номини қайд этиши тасодифий эмасди. Зотан, Фурқат ўз ҳаётининг охирига қадар ҳам Муҳйи истеъдодига тан бериб, унинг ғазалларига татабулар битиб, унга кўп мактублар ва ўз асарларини йўллаб яшади.

Хонлик тугатилганидан сўнг Қўқонда истиқомат қилган Муҳйи умрининг энг яхши давлари ўтган, қанчадан-қанча дўстлар орттирган Андижонга ўзининг иккинчи она шаҳридек қарар, у ерга бориб бир неча ҳафта, ойлар туриб келмаган йили бўлмас эди. 1902 йилги Андижон зилзиласини худди шахсий фожиасидек қабул қилган шоир дарҳол у ерга етиб борган, зилзила ҳақида 19 банддан иборат дилсўз муҳаммас битиб, бир оз ўтгач, шаҳарда зилзила вақтида ярамас феъл-атвори туфайли том тагида қолиб ўлган бир ўғри хусусида шерьий зикоя ёзиб, ҳар икки асарни ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да чоп эттирган эди. Бугина эмас, шоирнинг умри ҳам ўзи алоҳида севган шу шаҳарда поёнига етди. Бошқа йиллардагидек 1911 йил баҳорида Андижонга, дўстлар суҳбатини кўмсаб борган шоир ўша ерда бетоб бўлиб, 4 май куни оламдан ўтади. Муҳйи вафоти ўша вақтдаги ижод аҳллари қалбига қаттиқ ларза солади. Камий, Шавкат Искандарий, Абдуллажон Насимий, Мавлавий Йўллош каби шоирлар устоз Муҳйи вафотига марсия-таърихлар битганлар. «Туркистон вилоятининг газети» ўзининг бир неча сониди бу марсия-таърихларни чоп этиб, Муҳйи ҳақидаги ижод аҳлининг юксак фикрларини ўз ўқувчиларига маълум қилган. Жумладан, газетда эълон қилинган Камий марсия-таърихида куйидаги мисралар бор:

*Асру ҳам даҳрда фариду ваҳид,
Бешаку бегумон Муҳйи.
Дар миёни муборизи шуаро,
Будеки марди қаҳрамон Муҳйи.*

*Назм мулкин тамом тасхирин
Тиғи тиғ бирла айлагон Муҳйи.
Даҳрда йўқ эди назри анинг,
Гар десам, бор эрур ҳамон Муҳйи.*

Муҳйи ва Муқимий. Маълумки, «қизил империя» даврида халқнинг ноҳақ бадном қилинган кўплаб етук зиёлилари орасида шоир Муҳйи ҳам бор эди. Бунга Муҳйи билан Муқимий ўртасида маълум даврларда бўлиб ўтган совуқчилик дастак қилиниб, шу баҳонада шўро мафкура-си тамойилларидан келиб чиққан ҳолда бу икки йирик ижодкорни синфий манфаатлар жиҳатидан бир-бирига муросасиз муҳолиф қилиб кўрсатилган, гўё бутун ижоди мобайнида Муҳйи халқ манфаатига хиёнат қилган, Муқимий эса халқ манфаатига хизмат қилган, Муҳйи бойлар ва амалдорлар шоири, Муқимий эса камбағал, оддий халқ шоири эди, деган ўта сохта даъво илгартирилган эди. Ваҳоланки, аслида Муҳйи билан Муқимий Қўқонда бир мадрасанинг икки ҳужрасида, бир вақтнинг ўзида умргузаронлик қилганлар, Муқимий уй-жойлик, маълум муддат оилалик бўлиб, хотинидан Акбархўжа исмлиқ ўғил кўрган бўлса, Муҳйи Ҳиротдан чиқиб кетган ўспирин ёшидан бошлаб умрининг охиригача уй-жойи ҳам, оиласи, фарзанди ҳам бўлмаган. Шу муносабат билан Қўқон тарихи ва адабиётининг билимдони Пўлатхон Қайюмий тазкирасида Муҳйи ва Муқимийнинг ҳаёт тарзи хусусида айtilган баъзи фикрларни ешашга эҳтиёж туғилади. «Бир мадрасада яшадилар, бир даврнинг кўзга кўринган шоирларидир. Ҳар иккилари ҳам

¹ Муҳйи воқеаларни орадан анча муддат ўтгач қайд этгани учун бўлса керак, баъзи ўринларда ноаниқликка йўл қўйган. Чунончи, сохта Пўлатхон эса ёндирилмаган, дорга осиб ўлдирилган.

фақирдурлар... Фақирликда Муҳйи Муқимийга нисбатан жуда фақир эди. Ҳовли-жойи, рўзгор, хотун, бола ва қариндоши бутунлай бўлмагандур. Мол, пул тўғрисида сўзлашга ҳам ҳожат йўқ. Шундай бўлгач, Муҳйининг гўё бой-бадавлат ва амалдор кишиларнинг эркатойи, Муқимийни эса, аксинча, уларнинг мурасасиз душмани қилиб кўрсатишнинг ўзи оддий мантиққа зиддир. Аслида улар узоқ муддат мобайнида ижодда ҳамфикр бўлганини, бир-бирининг билим ва истеъдодини эъозлаб яшаганини, бир-бирига татаббулар, тахмислар қилганини, ўз ижод маҳсули хусусида бир-бирларининг фикрларини мўътабар билангликларини эшитишни лозим деб ҳисоблайди. Даврининг сақланиб қолган. Масалан, Абдураҳмон Жомийнинг шарқ хамсачилигида гоят муҳим ўрин эгаллаган «Ҳафт авранг»ини Муҳйи ўқиб-ўрганиш билан чекланмай, моҳир хаттот сифатида янгидан китобат қилар экан. Узининг кўб ва ҳўб меҳнати маҳсули бўлмиш бу янги китобатни ҳаммадраса дўсти Муқимийга ҳавола этиб, унинг фикрларини эшитишни лозим деб ҳисоблайди. Даврининг йирик хаттоти ҳам бўлмиш Муқимий эса Муҳйининг бу катта меҳнат маҳсулидан завқ-шавққа тўлиб, дўсти китобат қилган «Ҳафт авранг»нинг ҳошияларини бир неча янги ғазаллари билан безашни ҳам лозим биладики, шунинг ўзиёқ бу икки улкан истеъдод соҳибларининг бир-бирига ихлосидан далолатдир.

Бугина эмас. Муҳйи Фазлий Намангонийнинг машҳур ғазалига татаббу тарзида битган сеҳрли ғазали бор. Ўз ҳамкасб дўсти татаббусидаги эҳтиросли бадиий кашфиётлардан зўр ҳаяжонга келган Муқимий унга камоли эҳтиромини намоиш этиб:

*Ҳирадимни ғоратин айлаган юзи ою сочлари ҳоладур,
Бу чаман аро на санавбару на суман била гули лоладур,*

матлаъли ғазал битади. Муқимий янги ғазал битиб, шеърятимиз хазинасини бойитишдан ташқари мақтаъга дўстининг исмини ҳам киритиб, Муҳйи билан ҳамқисмат эканини таъкидлайди:

*Ёзиб эрса хун қадару қазо, нетар ичмайин киши, Муҳйиё,
Манга ҳам, Муқийм, шул эрур гизо, на ўзунга якка ҳаволадур.*

Муҳйи ҳам ўзи ҳурмат қилган ижодкор дўстидан қарздор бўлиб қолмади. Бунга «сиздан угина, биздан бугина» қабилида иш тутиш зарурати эмас, балки Муҳйи ҳам Муқимийнинг шеърый кашфиётларидан завққа тўлганлиги, ўз ҳаммадраса дўстининг истеъдодига тан берганлиги сабаб эди. Муқимий танланган асарларининг «Лирика» қисмида «Куйдурур» радифли ғазал, «Мураббалар» қисмида эса шу радифли мурабба берилган. Мураббага синчиклаб назар солинса, Муқимий ғазалини Муҳйи мураббага айлантириб, асар таъсирчанлигини янада ошириб юборганлиги маълум бўлади. Ҳар банддаги Муқимий ғазали байти олдига қўшилган Муҳйининг янги байти маҳбуба жавридан қон ютган ошиқнинг сўнгсиз дардларини ўқувчи тасаввурида яна ҳам аниқ, яна ҳам яққол гавдалантириб, тўртлик мисраларини гўё ялакат мағиздек бир-бирининг бағрига жо қилиб юборади. Масалан:

*Ҳар нафас бир доғ ила ул меҳри раҳмон куйдурур,
Гоҳ жамоли шўъласидан, гоҳи пинҳон куйдурур.
Гоҳи васлидин ёнурмен, гоҳи ҳижрон куйдурур,
Буйла куйдурмакни қайдоғ номусулмон куйдурур.*

*Кўрмадим гулдек юзини бир замоне хорсиз,
Васл чоғи чиқмадим мен базмидин озорсиз,
Термулмай оразига биргина ағёрсиз,
Бу сабаб бир умр ҳасрат бирга армон куйдурур,*

сингари бандларда Муқимий қаламига мансуб кейинги байтлар олдига Муҳйи томонидан қўшилган байтлар олиб ташланса, асарнинг қаеридир кемтикдек туюлиши турган гап.

Мураббанинг сўнги банди эса, асарга Муҳйи муносиб ҳисса қўшганига ўқувчини яна бир бор ишонтирадиган қуйидаги байтлардан иборат:

*Муҳйини ҳам арз-додиға етинлар, дўстлар,
Яъни, ушшоқи қаториға битинлар, дўстлар,
Ошиқи кўндур вале инсоф этинлар, дўстлар,
Ким ҳамиша ман Муқимийдек анга жон куйдурур.*

Муқимий ғазалининг мураббага айлантирилганлиги адабиётшуносликда кўп йиллар ҳукмрон бўлган бир хато фикрни, яъни, Муҳйи ишқи мажозийни ифодаловчи шеърлар ёзмаган, у фақат диний-мистик шоиргина эди, деган фикрни рад этувчи ёрқин далилдир.

Муҳйи ва Муқимий меросига чуқурроқ назар ташласак, бундай ижодий ҳамкорлик, чинакам ижодий мусобақа намуналарини кўплаб учратиш мумкин. Чунончи, Муҳйи вафотидан кейинроқ тез орада Тошкентда чоп этилган «Девони Муҳйи»даги:

*Мунча ҳам, эй гул узорим, қопқародур кўзларинг,
Эл гумон айлар муқаррар сурмасодур кўзларинг,*

матлаъли, ёки:

*Қайси гулшанни санингдек бир гули равноси бор?
Қайси бир гулни манингдек булбули шайдоси бор?*

матлаъли ғазаллари билан Муқимийнинг:

*Сурма қўймай мунча ҳам, жоно, қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдиға боққан балодур кўзларинг,*

матлаъли, ёки:

*Нозарвар ёр агарчи таъби зулм ососи бор,
Ошиқ ўлдурмоқда қон тўкмакка истиғноси бор,*

матлаъли ғазаллари муқояса қилинса, улардан бирининг татаббу тарзида ижод қилинганини пайқаш қийин эмас. Бироқ ғазалларнинг қай бири татаббу учун асос бўлганини аниқлаш эса ўқувчилардан анча тер тўкишни талаб этади. Муҳйи ва Муқимий муносабатлари кўнгилдагидек бўлган вақтларда бу икки улкан санъаткорнинг ўзаро эътиромини, ўрناق бўларли ижодий ҳам-корлигини кўрсатувчи бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Аммо, начора, ҳаёт ҳаётлигини, инсон эса хом сут эмган банда эканини кўрсатиб қўядиган ноҳуш ҳолатлар ҳам рўй бериб туради. Кўнгиллари ўта нозик, бунинг устига фақат ёлғиз ўзигина ҳақ эканига астойдил ишонган бу икки улкан истеъдод соҳиби бир-бирларининг гуноҳларини кечиршига ожиз қолганликлари оқибатида асаб торлари таранглашиб, номатлуб ҳолатларга олиб келган пайтлар ҳам бўлган. Шоир қалбини биргина сўз билан жароҳатлаш ҳам, ёки, аксинча, унинг бошини кўкка етказиш ҳам ҳеч гап эмас. Олам бахтсизликларидан кўнгли чилпарчин бўлган бу икки азамат, аини вақтда, ўта асабий шоирнинг ўрталарида нималардир ўтадию Муқимийга Муҳйи ортиқча кибр-ҳаволи, Муҳйиға эса Муқимий бўлар-бўлмас нарсаларни шеър қилиб битадиган энгил табиатли одам бўлиб кўрина бошлайди.

Буни қарангки, Муқимий ўзининг андижонлик дўстларига ёзган бир шеърини мактубида ўша вақтда Бўтақарода турган Муҳйиға ҳам салом йўллайдую ўша салом-байтни:

*Ҳожи Муҳиддин тўрам ҳам олсалар шояд алиқ
Ким, қилурман ёд этиб Бўтақароларга салом,*

тарзида битиб, унинг гўё ортиқча кибр-ҳавосига ҳам ишора қилади. Шу тариқа икки шоир муносабатлари янада кескинлашиб кетади ва Муқимий Муҳйини йиғилишларда тингловчиға малол келадиган даражада кўп шеър ўқийди, дея асабий байтлар битида:

*Шеърингизға халқ толиб бўлсалар, сўнгра ўқунг,
Ё келиб аҳбоб қар бўлмоққа меҳмон бўлдиму?*

Муҳйи ҳам Муқимий томонидан анча йиллар илгари битилган шеърларини, у дўстларига йўллаган шеърини мактубларни кавлаштириб, уларда ўзига номатлуб кўринган ўринларға алоҳида тўхталиб, ҳамкасб дўсти зарбасига зарба билан жавоб қилади. Чунончи, 1886 йилға келиб Муҳйи форс тилида «Қасидааст дар ниқоятти ҳамоқати аҳли замон» («Замон аҳли аҳмоқликларидан шикоят қасидаси») номли каттагина дидактик асар ёзиб, Муқимий бундан йигирма йиллар аввал, ҳали шеърятда шоғирдлик палласида эканида ёзган:

*Эй яхшилар, келайлук, бир жойға йиғилайлук,
Уйнайлик, кулайлик, омон бўлайлик,*

матлаъли ғазалини қаттиқ танқид остиға олади. Муҳйи ғазалда ҳар байтда такрорланиб, ғаниға тегадиган «ўйнайлик, кулайлик» иборасини махсаралашдан ташқари, муаллифни Аллоҳ ҳукмини, пайғамбар ҳадисларини халққа етказиш ўрниға, уни нуқул ўйин-кулгиға даъват этишда айблайди, ҳамкасб дўсти шаъниға қаттиқ тегадиган бошқа гаплар ҳам айтади. Бундан ташқари, Муқимий тошкентлик қадрдон дўсти Маҳмудхўжаға шеърини мактубида ундан гуппи чопон учун мато ва пахта илтимос қилганини Муҳйи бегоналардан закот сўраши билан тенг бўлган номақбул иш ҳисоблаб, қуйидагича ёзади:

*Муҳйи эмас Муқимий, деса закот учунким:
«Ё раб, тижоратингиз қилсун ҳаён, афандим»,*

Муқимий Муҳйи табиатидаги ўзига ноҳўя бўлиб кўринган бошқа жиҳатларни назмға солган ўринларға ҳам Муҳйи анча кескин жавоблар беради. Масалан у:

*Манға гарданкашлиқ айлаб муддаи лоф урмасун,
Этмасун беҳуда айлаб тиғи буррон ила баҳс,*

деб ёзганлиги ҳам маълум.

Аммо шуниси ҳам борки, Муҳйи ўзи эъзозлаган, истеъдодига тан берган кўплаб қалам соҳиблари қаршисида ниҳоятда ҳоқисорлик билан таъзим бажо этади, улар хусусида ўқувчи қалбини забт этадиган зўр фикрлар айтади. Биргина мисол: шоир Тажаллий ҳақида «Тарихи Муҳйи Хўқандий»да қуйидагиларни ўқиймиз:

«Жаноби сайид авлод Ҳусайнхон Деҳлавий тахаллуси Тажаллий... ҳозирда Худонинг паноҳида саломатдур. Ҳозир бул зотға баробар келадиган шоир бутун оламда кўринмайдур ва эшитилмайдур, бундай шоир аввалда ҳам бўлмаган, кейин ҳам бўлмайдур. Катта куллиёти бор ва ул жаноб тўрт (яъни, арабий, форсий, туркий ва ҳиндий тилларда) шеър ёзадур ва насрда ҳам адимул масал (тенгсиз демоқчи — Ш. Ю.)дур».

Муҳйи Муқимий ёзганидек, ўзини ҳамиша баланд тутадиган, ўзға қалам соҳибларини менсимайдиган шахс бўлганини юқоридаги биргина мисолнинг ўзи ҳам кўрсатади. Аслида бундай мисоллар анчагина.

Муқимий шеърларининг кўпроқ ашула учун мўлжалланганлиги, улар тўй-базмларда, халқ кўп йиғиладиган давраларда айтилиши ҳам гўё Муҳйига ёқмаган, деган фикрга келсак, аввало, ижодкор яратган асарларнинг оммабоплиги далили бўлмиш бу жиҳатни шоирга айб сифатида қўйиш ўринли бўлмас эди. Қолаверса, бу иш айб ҳисоблангудек бўлса, Муҳйининг ўзи ҳам бу «айб»дан холи эмасди. Чунки Муқимийники сингари Муҳйининг кўплаб ғазал, мухаммас, мураб-балари улар барҳаётлик вақтида ҳам, улар вафотидан сўнг ҳозирга қадар ҳам халқнинг сеvimли хонандалари томонидан мунтазам равишда ижро этилиб келинмоқда, уларнинг миллионлаб тингловчилари бор. Биргина мисол. Амирийнинг машҳур ғазалига Муҳйи томонидан боғланган тенгсиз тахмис хонандаларимиз томонидан бир асрдан ортиқ муддат ичида эҳтирос билан ижро этилиб келинмоқда. Унинг:

*Кўрдум юзини қолдим балога,
Ҳажрида юз минг жавру жафога,
Қайга борурман энди давога,
Арзимни айтай боди сабога,
Биздин дуо денг ул бевафог.*

*Кўрдум юзини кеттим ўзумдин,
Дарёлар оқти қонлиғ кўзумдин,
Ҳижрони маълум заъфар юзумдин,
Бир пари янлиғ учти кўзумдин,
Ташлади-кетти минг хил балога,*

сингари бандларини қалбда титроқсиз тинглаб бўлмайди.

Шуниси ҳам борки, эл-юртга таниқли ижодкорлар ҳақидаги ҳар бир янгиликни қулоқлари-ни динг қилиб кутадиган ихлосмандлар орасида Муҳйи ва Муқимий муносабатларидаги маълум нохушликлар ҳам тезда ёйилиб кетди, бу гаплар даврнинг йирик қаламкашлари эътиборини ҳам тортмай қўймади. Улар бу ҳодисага муносабат билдиришда икки қарама-қарши гуруҳга бўлинди-лар. Чунончи, Тажаллий, Мавлавий Йўлдош, Камий, Шавкат Искандарий, Фансуруллобек Хис-рав, Абдуллажон Насимий кўпроқ Муҳйини, Рожий Марғинович, Анбар отин, Писандий эса кўпроқ Муқимийни ёқлаганлар, эъзолаганлар. Бу муносабат турли шаклларда намоён бўлган. Шеърий асарларда баъзилар ўз муносабатларини ошкора билдириш бўлса, баъзилар у икки шоирдан бирига кўпроқ эҳтиром, иккинчисига камроқ эътибор кўрсатиш билан чекланганлар. «Туркистон вилоятининг газети» муҳарририяти эса Муқимий қаламига мансуб асарларни эълон қилиш чоғида унга оддий ижодкордек муносабатда бўлгани ҳолда навбат Муҳйи асарларини чоп этишга келганида муаллифни «жаноби тожи уш шуаро», «афсаҳул фусаҳо», «адиби комил», «фозили айн» сингари юксак унвонлар билан сийлаганлиги маълумки, бу ҳам бежиз эмасди. Зотан, Муҳйи ўзига замондош ўзбек ижодкорлари орасида бадиий кашфиётларининг, шеърий парвозларининг юксаклиги, ўқувчини лол қолдирадиган мислсиз тинсоллар яратиши билан ҳам ижод аҳли, ҳам шеърият ихлосмандлари орасида алоҳида шухрат қозongan эди.

Икковлари ҳам Бухорои шарифда мадрасани тугатган, Қўқонда бир мадрасанинг ҳужрала-рида истиқомат қилган, ягона алабий муҳитда қалам тебратган Муҳйи ва Муқимий шахсий муносабатлари маълум муддат яхши бўлмай қолганлигининг баъзи сабаблари ва кўринишлари ана шундай. Лекин Муқимий меросида бир ғазал борки, унинг яратилиш тарихига, жанр хусуси-ятларига, ундаги айрим ишораларга чуқурроқ назар ташланса, икки йирик шоир ораларидан ола мушук ўтишига уларнинг интим тўғуларни ҳам сабаб бўлиши мумкинлиги эътиборни тортади.

*Ақлу ҳуш учти бошимдин эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин афсонаман.*

матлаъли ғазал Муқимийнинг алоҳида шухрат топган, тезда сеҳрли хонишга айланган ва шоир асарларининг деярли барча нашрларидан жой олган ноёб намунадир. Бу ғазалга шоир билан замондош баъзи шоирлардан ташқари, унинг ўзи ҳам тахмис боғлаганлиги Муқимий бу шоҳ ғазалини қанчалар қадрлаганлигидан далолат беради.

Яна бир жиҳати шундаки, Муқимий ўз замондошлари орасида энг кўп мувашшаҳ ёзган шоирлардан ҳисобланади ва мулоҳаза юритилаётган ғазал ҳам шу шаклда битилган. Мувашшаҳ ғазални, аҳён-аҳёнда эса, мурабба ёки мухаммасни бирор шахснинг номи билан беэмом, зий-натламоқ демакдир. Шахс номини асарга тўғридан-тўғри киритиш билан у мувашшаҳ бўлиб қолмайди. Мувашшаҳ ғазалдаги ҳар байтнинг биринчи мисраси, айрим ҳолларда иккинчи, яна бошқа ҳолларда эса ҳар икки мисраси бош ҳарфларини, аниқ тартиб асосида кетма-кет терилга-нида шеърга зийнат берувчи шахснинг номи тўлалигича чиқади. «Ақлу ҳуш» ғазали ўзбек мумтоз шеъриятида кам учрайдиган ҳодиса эканлиги унинг аёл киши номига мувашшаҳ қилинганида ҳам кўринади. Ғазал матни қуйидагича:

*Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин афсонаман.
Дарду сўзу ашку оҳимни қиёс эт шамьдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.
Ул замонеки йироқ васлингдин ўлдум, то бу дам
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудан уйғонаман.
Лаҳзаи захри ғаминг ютмоққа тоқат қолмади,
Нуш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.
Хома мужгон, кўз қаросидан ёзиб рози дилим,
Арзаи қилдим эшит, маъюсу муштоқонаман.
Оҳким, сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чаққан кишидек ҳар тараф тўлғонаман.
Навбати жомим тўла қуйғил, карамдин соқиё,
Ҳар қадамда то қилай юз лағзили мастонаман.
Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.*

Арабча ёзув қоидасига кўра учинчи байт бошидаги «ул» сўзи «алиф» ҳарфи билан бошланиб, а тарзида ўқилишини ҳисобга олган ҳолда ғазал байтларининг биринчи ҳарфлари кетма-кет териб чиқилса, «Адолхоним» исмини ўқиш мумкин. Муқимий ижодининг шўро давридаги дастлабки тадқиқотчиларидан академик Ғафур Ғулум ғазал мақтабидеги «Мулки Ҳинду Марвдин» сўзларидан муаммо санъати қондаларига кўра шоир Муҳйининг ҳақиқий исми Муҳиддин чиқишини, ғазал мувашшаҳ қилинган Адолхонимнинг мураккаб ҳаёт йўли ҳусусида эса, «Қизи халқидан узр сўрайди» сарлавҳали мақола бошлаганини шоғирдлари ва дўстлари даврасида айтганлиги маълум.

Хулласи «Ақлу ҳуш» ғазали Адолхонимга мувашшаҳ ва Муҳиддин Муҳйига муаммо сифатида дунё юзини кўрди ва зўр шуҳрат қозонди. Ҳўш, Муқимий ўз она юртида эътибор топмаганини, бунга гўё Муҳйи сабабчи эканини нега ижтимоий мавзудаги бирор шеърда эмас, балки ҳижронзада ошиқнинг кўз қаросидан сиёҳ ясаб битилган дилхун ғазалида баён этади? Бу саволга жавоб излаганда икки улуғ қалам соҳиби муносабатларига совуқчилик худди шу Адолхоним туфайли ҳам тушмадимикин, деган фикр туғилиши табиий. Ҳўш, Адолхонимнинг ўзи ким? У билан яқин дугона бўлиб, бир неча йиллар бир том остида яшаган машҳур санъаткор Лутфихоним Саримсоқова бизга маълум қилишича, Адолхоним хўжандлик оддий бир хунарманднинг ўта кўҳлик, ўта истеъдодли қизи бўлган. Ачиқ тақдир тақозоси билан у Фарғона вилояти мустамлака маъмуриятининг маркази бўлмиш Янги Марғилонда байтул алтофга тушиб қолган. Шу даҳшат масканида у ўзининг мислсиз дарду аламларини ҳазин шеърый мисраларга жойлаб, уларга дилхуш куйлар басталаган, бир умрлик ҳамроҳи бўлмиш мўъжаз дутори жўрлигида уларни тенгсиз маҳорат билан хониш этаверган. Ўзбек қўшиқчилиқ санъатининг безавол обидалари бўлмиш «Адолча тановари» туркумидаги сеҳрли ашулалар шу тариқа вужудга келган.

*Қаро сочим ўсиб, қошимга тушти,
На савдолар мани бошимга тушти,*

байти билан бошланадиган «Тановар», шунингдек туркумнинг:

*Сунбулаю сунбула,
Ураб олай гул била.
Мани кўнглум сиз била,
Сиз кетасиз ким била,*

деб бошланадиган шўъбаси ҳануз энг муборак давраларнинг асл безаги бўлиб қолмоқда. Мўъжазгина, кўркем жуссаси туфайли халқ орасида Адолча деб ном қозонган бу жасур санъаткор 1907 йилда граммофон пластинкаларига ижро этиб берган ва узоқ-узоқ хорижий мамлакатларга ҳам бориб етган хонишлари билан ўзига нурли ҳайкал қўйган эди. Одатда буюк истеъдод эгаларини таъқиб этадиган фожиалар Адолхонимни ҳам четлаб ўтмаган. Унинг ҳаёти ҳам, ўлими ҳам фожиали бўлган. Машҳур санъаткор Лутфихоним аянинг айтишича, Туркистон мухторияти қонга ботирилган ойларда Адолхоним мухторият раҳбарлари билан махфий алоқадорликда айбланиб, чека ходимлари томонидан ҳибсга олинган ва шундан сўнг ҳеч ким уни кўрмаган.

Ҳар қалай, Муҳйи билан Муқимий орасида кўнгилсиз воқеалар рўй беришида Адолхоним ҳар икки шоир томонидан бир вақтда севиб қолиниши ва Муқимий бу муҳаббат жоғоросида учинчи, яъни, ортиқча киши бўлиб қолганлиги ҳам эҳтимол. Унинг худди Адолхоним номига қилинган мувашшаҳида Муҳйичалиқ қадр топа олмаганидан қаттиқ афсусланиши шунинг натижаси бўлиши мумкин.

Лекин ораларидаги низога аслида нималар бонс бўлганидан қатъи назар, Муҳйи ҳам, Муқимий ҳам XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларидаги ўзбек мумтоз адабиётининг, шубҳасиз, энг азамат вакиллари эди. Шу важдан ҳам уларнинг бирини улуғлаб, иккинчисини камситиш тарих олдидаги кечирилмас хато бўлур эди.

Муҳйи мероси. Муҳйи зулссонаной ижодкор бўлиб, ўзининг шеърый, насрий ва тарихга оид асарларини ҳам ўзбек, ҳам форс тилларида битган. Унинг форсий асарлари кўпроқ эканини қайд этмоқ лозим. Айни вақтда, шоирнинг ўзбекча ғазал, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусаббат, рубоий қатъа, маснавий, шеърый мактуб ва бошқа жанрлардаги асарлари ўқувчилар орасида алоҳида шуҳрат қозонган, юксак қадр топган.

Муҳйи шеърятининг мавзу доираси ғоят кенг бўлиб, унда инсон ички оламининг анвои жиллоларини акс эттирувчи лирик шеърлар ҳам, жамият ҳаётининг турли жиҳатлари тасвирига бағишланган ижтимоий шеърлар ҳам, тасаввуфна оҳангларда битилган намуналар ҳам, давр ва шахслар табиатидаги номатлуб жиҳатларни танқид остига олувчи ҳажвлар ҳам учрайди.

Кўп асрлик бой мумтоз шеърятимизда етакчи ўрин тутган ишқий мавзу Муҳйи лирикаси учун ҳам хосдир. Шоир бу мавзуда қалам тебратар экан, Насимий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузулий, Амирий сингари азамат ижодкорлардан кўп нарса ўрганганлиги, улар яратган хилма-хил тимсоллардан намуна олиб, ўша тимсолларнинг ҳали очилмаган янги-янги қирраларини очиб билганлиги, балоғат чўққисини эгаллагач эса, ўша тимсолларни рад этадиган, ниҳоятда оригинал, бетакрор тимсоллар яратилганлиги маълум бўлади. Масалан, Амирийга пайрав тарзида битилгани қайд этилган бир ғазалида Муҳйи:

*Зулфи мушкин мойил ўлмиш хаттинг узра, уйлаким,
Гулшан ичра солди сунбул соя райҳон устина,*

дея маҳбубанинг жингалак зулфи лаби атрофидаги майин туклари устида тебраниб ғоят кўркем манзара касб этганлигини гулшанда райҳон устига сунбул соя солиб турганига ўхшатиб тенгсиз ташбеҳ ишлатса,

*Кеча сенсиз сели ашким бузди бунёди жаҳон,
Кетмагилким, бўлмасун оламки тўфон устина,*

дея бир йўла икки шеърини санъатни, яъни, ташбеҳ ва муболағани юксак маҳорат билан қўллаб, таъсирчанликда янги чўққига кўтариллади.

Муҳйи ўзига замондош шоирлар орасида бадиий тимсолларнинг мўл-қўллиги билан ажралиб турар эди. Шоир анъанавий тимсолларни инкор этиш, моҳият эътибори билан уларга зид тимсоллар яратишда алоҳида қудрат касб этади. Чунончи, мумтоз шоирлар гунчани маҳбубанинг оғзига, гул қизиллигини маҳбуба чехраси рангига ўхшатиш орқали таъсирчан анъанавий тимсоллар яратганлар. Муҳйини эса бундай ташбеҳлар сира-сира қаноатлантирмайди. У:

*Гунча оғзин қилма нисбат ногаҳон ёр олдида,
Эй сабо, ёрим учун оғзини ур-ёр, олдида.
Айла авроқин паришон гулни ҳам гулшан аро,
Айласа ҳамранглиғ лофини дилдор олдида,*

деб ёзаркан, шоирнинг оҳорли ташбеҳига тан бермай иложингиз йўқ.

Муҳйининг муҳаббат мавзуидаги шеърларида ҳам ишқи мажозий, ҳам ишқи ҳақиқий куйланади. Бу бутун мумтоз шеърятимизга, жумладан, Муҳйи ижод этган XIX асрнинг II ярми XX аср бошларидаги Кўқон адабий муҳити вакилларига мансуб бўлган муҳим жиҳатдир. Масалан, Муҳйи билан деярли бир даврда қалам тебратган ва ўз ижодий тамойиллари билан унга ҳамфикр бўлган Зиёвуддин Ҳазиний меросида худди шундай ҳолни кўрамиз. Ҳазиний ўз шеърларида ишқи мажоз мактабини ўтмаган одам ишқи ҳақиқийга эриша олмайди, деган тасаввуфнона қарашни ифодалаб, бундай ёзган эди.

*То мажозий ўтиға, куймай, ҳақиқат топмағай,
Эй Ҳазиний, кўз ёшингни айла тўфонинг керак.*

«Ишқи мажоз» радибли газалида эса, у ишқи мажозда ўртана-ўртана ишқи илоҳий топган афсонавий қаҳрамонларнинг номлари ва ишларини ўқувчи тасавурида янгидан гавдалантиради. Ҳазиний ишқи мажозни инсон табиатида ҳавас қиларли фазилат деб ҳисоблайди. Муҳйи дунё лаззатларидан кўб ва хўб баҳра тонганини, ишқи мажоз жомидан қониб май ичганини қайта-қайта таъкидлагани ҳолда, чамаси, умр куёши заволга юз тутган вақтларга келиб ўзини ишқи мажоздан халос этишни Тангри таолодан илтижо этади:

*Мани ишқи мажозийга гирифтор айлама, ё Раб,
Алар ишқи билан бағримни афғор айлама, ё Раб.
Менга фазлинг насиб айлаб, хатодин сақла бандангни,
Бу бебоку жафожўлар била ёр айлама, ё Раб.
Кечиб дунёи фонийнинг муродин истамас Муҳйи,
Ани жуз лойиқи фирдавс дийдор айлама, ё Раб.*

Муҳйи меросида юқоридаги сингари мисралар мавжудлигига қарамай, ишқи мажозни ҳам, ишқи ҳақиқийни ҳам тараннум этувчи шеърлар бир-биридан кам эмас. Масалан:

*Келди наврўз, эй ёронлар, очди бағрин лозазор,
Гул чаманда очилиб, булбулни айлар беқарор.
Кўп ғаниматдур баҳору ёз ила гулшан аро —
Жам бўлиб, аҳбоблар, суҳбат этинглар ихтиёр,*

ёки:

*Баҳор айёми ҳушдур гулшану боғ,
Чиқиб саҳроға бўлди табъимиз чоғ.
Паривашлар билан айлаб тамошо —
Баланд наст, бўлди кўнглимиз тоғ,*

сингари тўртликлар битиб, ҳаёт гўзалликларидан бир олам шавқ-завқ олганини эҳтирос билан ифодалаган шоир «Ошно», «Мубтало», «Ғараз», «Яхшироғ», «Бўлдум», «Эмасму» радибли ва бошқа ғазал ҳамда мухаммасларида ишқи мажоз туйғуларини қаламга оларкан, ўқувчи қалбига титроқ соладиган, уни нажиб хаёллар оламига етаклайдиган анвои мисралар тизади.

*Донаи холингмудур ул лаъл нобинг ёнида,
Ё магар кавсар лабида ўлтурон ҳиндумидур?*

ёки:

*Чиқти ул моҳруҳ мени йўлимға истиқбол учун,
Ой юзи-ла гўйё чиқмуш олуб меҳмона шамъ.*

ёки:

*Топмадим гулшанда ҳаргиз бир тикон,
Хаста булбул кўксиға санчилмагон.*

ёки:

*Менга лутфу карамлар қилмаса ёр, йўқ айбким,
Бул ҳаваслиқдин бўлубмен подшоға мубтало.*

ёки:

*Муҳйи, кам-кам қилғусидур ошнолиғ, ғам ема,
Зарраға боқмасму охир меҳри рахшон оқибат,*

сингари бетакрор мисралар шулар жумласидандир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Муҳйи ишқи мажозийни акс эттирган ўзбекча ва форсча ғазалларнинг катта бир қисмини мувашшаҳ шаклида яратган. Шоирнинг бир бутун китоб ҳолида 1911 йилда Тошкентда чоп этилган форсий ва туркий девонига назар ташлар эканмиз, унда Султонмуродхон, Юсуфхон, Қорихон, Махмудхон, Мирзоҳамдам, Шерқўзихон, Ортиқхон, Шоҳонусхон, Олимжонхон, Мирфаёзхон, Соатхон каби замондошлари номига битилган мувашшаҳларни кўрамиз. Шу муносабат билан ҳам ўлчаланалиган бўлиб қолди. Аниқлик учун шуни ҳам айтиш керакки, — дея таъкидлаган эди муаллиф, — мувашшаҳ кимнинг исмига боғланган бўлса, ўша ғазалда таъриф этилган образ ҳам айни мазкур кишининг ўзидир, деб ўйлаш хатодир. Мувашшаҳдаги бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бус-бутун бошқа бир киши бўлиши ҳам мумкин». Устоз Шайхзоданинг кейинги фикри ғоят тўғри эканини кўрсатиш учун биз Зокиржон Фурқатнинг машҳур ҳофиз дўсти Мулла Тўйчи исмига мувашшаҳ қилинган «Устида» радифли ғазалидан икки байтни келтироқчимиз:

*Ўсмалик қошларму ё шамшир қондин занглиғ,
Ёки пистоқи тўкулмуш ранги аҳзар устида?
Юз уза кокулмудур ҳар сори печу тоб ила,
Ганжи ҳуснунгму ётур ё икки аждар устида?*

Бу ўринда тасвирланган ўсмалик қошлари, ҳар сори силкинувчи кокилларнинг Тўйчи ҳофизга нима алоқаси бор? Маълум бўладики, ғазалда бутун бошқа бир маҳбуба тасвирланган бўлиб, у Тўйчи ҳофиз исми билан безалган ва, чамаси, ашула қилиб айтиш учун ҳофизга тақдим этилган. Шайхзода мувашшаҳ ҳақидаги мулоҳазаларини яқунлар экан: «... исмига мувашшаҳ боғланган кишиларни аниқлаш ва шу орқали шоирнинг ёру дўстлари, муҳити ва доираси ҳақида конкрет материални қўлга киритиш, шоирнинг илмий биографиясини яратиш учун муҳимдир», деб ёзган эди.

Шайхзода домланинг бу фикрлари шоир Муҳйи мувашшаҳларига ҳам тўла алоқадор бўлиб, улкан шоир яшаб ижод этган ижтимоий-маданий муҳитни аниқлашга, унинг таржимаи ҳоли, кўрган-кечирган воқеаларини яққол тасаввур этишга кўмаклашувчи турган гап.

Ишқи ҳақиқий борасида қалам тебратар экан, Муҳйи ўқувчиларни дунё ҳою ҳавасларидан кечишга, хилватнишинликка, ҳамиша ёди Ҳақ билан яшашга даъват этади. Ўзининг умри ҳақиқий тоат-ибодатдан четда, охират тадоригини қилмай ўтганидан фарёд чекади. Шоир шу йўл билан бошқаларнинг ҳам иймон-этиқодли, инсоф-тавфиқли, сабр-чидамли, айни вақтда, Ҳақ шафотидан ҳамиша умидвор бўлиб яшашларини истайди.

Унинг:

*Эй соҳиби қошонау қасру айвон,
Айлар сани қасрингни ҳаводис яксон.
Кўб қилма бино қасру иморатингга,
Ким, марғ қилур вужудинг вайрон,*

тўртлиги, шунингдек, ғазалларидаги:

*Гар айласанг, биродар, сан ихтиёри хилват,
Албатта, бўлғусидур Ҳақ санга ёри хилват.
Хилватни кунжи, билсанг, ишқ аҳлини биҳишти,
Боғи Эрамдин ортуқ, албатта, ғори хилват,*

ёки:

*На тил бирла баён айлай, гуноҳим ҳаддин афзундур,
Бўлиб мусриф авқотим найи нафсу ҳаво, ё Раб.
Агарчанди гуноҳ бирла ўтар Муҳйини айёми,
На ғам, маҳшар кун қилсанг шафъим Мустафо, ё Раб,*

сингари мисралар ишқи ҳақиқийга шоир қалбининг садоларидир.

Лирик шеърларида Муҳйи ўз ўтмишдошлари ва замондошлари бўлмиш забардаст ижодкорлар сингари фалак қажравлигидан, покдомон аҳли илм, аҳли хирад қадр топмаганидан қайта-қайта зорланади, кези келганда, дарғазаб бўлади. «Бўлди ул қолу балода қисматим», «Топмадим гулшанда ҳаргиз бир тикон», «Эй чархи сифлапарвар, ман сандин айлайин дод», «Бўлди барҳам, эй дариго, яхши давронлар абас», мисралари билан бошланадиган ва бошқа кўпгина ғазалларда шу ҳолатни кўриш мумкин.

Муҳйи ўзи яшаб турган даврда эл-юрт ҳаётида рўй берган катта-кичик воқеаларга, турли масжид-мадрасалар, бозор расталари қурилишига, мамлакат деҳқончилигини ривожлантириш учун йирик наҳрлар қазилишига, ўзидан илгари ўтган ва ўзи билан бирга яшаган тарихий шахслар вафотига бағишлаб ҳам шеърлар битган. Шундай воқеаларнинг энг шов-шувлиси, халқ бошига катта

мусибат келтирган 1902 йилги Андижон зилзиласи эди. Ана шу фожеага атаб Муҳйи томонидан битилган ўн тўққиз банддан иборат мухаммас-таърихни «Туркистон вилоятининг газети» ўз саҳифаларида «Хўқандлик шоири номлор, соҳиб иқтидор мавлоно Ҳожи Муҳйи афандининг Андижон шахри хусусида дилсўзона абётлари» сарлавҳаси остида чоп этганлиги маълум. Умрининг энг яхши дамлари шаҳзода Насриддинбек саройида, кейин эса ўзига дўст-қадрдон аҳли фозиллар орасида Андижонда ўтган шоирдан бу зилзила чиндан ҳам «дилсўзона абётлар» тақозо этганди. Муҳйи ўзи учун алоҳида севимли, қадрдон бўлган, кейинчалик унинг умри ришталари узилган бу шаҳар фожеасини худди ўз шахсий фожеасидек қабул этган ҳолда кўп қаросидан давот, киприкларидан килк ясаб, тенгсиз бир марсия битган эдики, унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳарфидан Андижон аҳлига буюк ҳамдардлиги шундоққина кўриниб туради. Зотан:

*Таън айламанг, азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлгон ҳамвор Андижона,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,
Доим дуойи ҳайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат бекор Андижона,*

банди билан бошланадиган мухаммасни илк мисраларидан бошлабоқ қалб изтиробисиз ўқиб бўлмайди...

Муҳйи иймон-эътиқоди мустаҳкам мўмин сифатида андижонликларни сабр-тоқатга, доимо Ҳақ ёди билан яшашга чақиради. Аллоҳ ўзи лутф айласа, шаҳар аввалгидан ҳам яхшироқ, гўзалроқ бўлиб қад кўтаришига улар дилида умид уйғотадиган ноёб мисралар битди. Шоирнинг «Қодир эрур Худованд гар қилса боз обод», деган сўзлари Ҳақ даргоҳида ижобат бўлиб, тез орада Андижон яна асл қиёфасига эга бўлди. Орадан 8—9 йил чамаси вақт ўтгач, шаҳарга, қадрдон дўстлари суҳбатига келган андижонпараст шоир шу ерда ҳаёт билан вилолашди ва шаҳардаги Ҳожа Саъиддин Фарғоний қабристонига дафн этилиб, ўз севган шаҳрида мангу қолди.

Муҳйи яшаган даврда Фарғона водийсида рўй берган ва узоқ муддат зўр шов-шувларга сабаб воқеа фирибгар Виктор Ахматов фаолияти билан боғлиқ эди. Қўқондаги рус савдогарлари конторасида бошқарувчи бўлиб ишлаган устаси фаранг Виктор Оврупо ва Россиянинг катта шаҳарларидан арзон баҳода ноёб моллар келтириб беришни ваъда қилиб, Фарғона водийсидан ташқари Бухоро амирлигидаги ўнларча маҳаллий савдогарларни алдаб минг-минглаб пул тўплаган, қилар ишини қилиб бўлгач, Россия ичкарасига қочиб, дом-дараксиз йўқолган эди. Бирни ўн қилиш пайида гирром, айни маҳалда лақмароқ бойлар арзон ноёб мол тамъида бор-йўқларини Викторга икки қўллаб топширишдан ташқари бир нечалари рус банкирларидан ҳам қарз-қавола кўтариб синган, эл-юрт орасида шармандаи шармисор бўлган эдилар. Туронзамин тарихида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган «Виктор воқеаси» 1891 йилда рўй берган бўлиб, ўша даврнинг кўплаб ижодкорлари эътиборини жалб этган бу хусусда кенг қўламли шейрий туркум яратилган эди. Муқимий, Завқий, Зорий, Нодим ва бошқа бир неча йирик ижодкорлар қатори Муҳйи ҳам бу воқеа хусусида «Дар мазаммати Бектур» номли ажойиб ҳажв битган бўлиб, мухаммас шаклидаги бу асар 19 бандни ташкил этади.

Муҳйи ҳажвининг найзаси асосан Викторга эмас, балки мол-дунё ҳирсига берилиб, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, орому роҳат нималигини билмаган, бойлиги ҳеч ерга сифмаса ҳам шарият буюрган закотга гирромлик қилган, бева-бечораларга ёрдамни асло ҳаёлига келтирмаган зиқна бойларга қаратилган. Муҳйи бу мол-дунё бандаларининг чиркин қиёфасини баралла гавдалантирувчи қуйма мисралар, унутилмас тимсоллар яратади. Шоир тасвирича, улар тасбиҳ ўғириш чоғида Аллоҳнинг номини эмас, Виктор номини вирд қиладилар, Викторни шоҳ, ўзларини эса мулозим деб биладилар. Уларнинг хасисликдан ҳам баттар бир қилмишлари шуки, мустамлакачи руслардан бошқаларни тан олмайдилар. Бу хусусда шоир:

*Бермай закоти шаръий, Ҳаж қилмаган гуруҳа,
Дунё деб охиратни ёд этмаган гуруҳа,
Арбоби фазл қадрин ҳеч билмаган гуруҳа,
Русийдин ўзга элга бош инмаган гуруҳа,
Жавр айла — берма пулни имкони бор, Бектур,*

деб ёзаркан, фирибгарнинг бу иши ўша гуруҳларга нисбатан одилона қасосдир, деган хулосага келгандай бўлади.

Мухаммаснинг сўнгги бандида Муҳйи ўзининг ҳаёт фалсафасини, мол-дунёга муносабатини ифодаловчи мисралар битди:

*Шукр этки, Муҳйи, бўлдинг сен мўмину муаҳҳид,
Дунёи дун учун ҳеч умр ичра қилмадинг жидд,
Дунёю охиратчун ҳар иккиси эрур зид,
Дунё матое бешик уқбо элига қосид,
Дунё деган муқаррар маъноси нор, Бектур.*

Гап шундаки, аввало, Муҳйининг ўзи юқорида айтганидек, мол-дунёга эътибор қилмаган, фақирона турмуш тарзини афзал кўрган киши бўлса, иккинчидан, ўқувчиларни ҳам асарда ҳикоя қилинган ибратли воқеадан тўғри хулоса чиқариб, тўғри яшашга даъват этади. «Дар мазаммати Бектур»нинг энг аҳамиятли жиҳати ҳам шундадир.

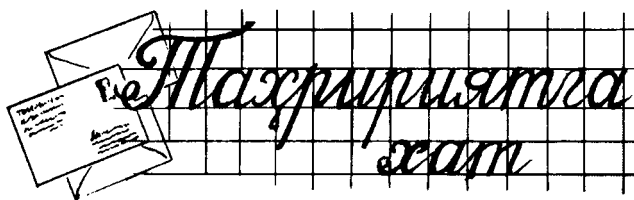
Муҳйи ўзбек ва форс тилларида кўб ва хўб асарлар яратган, нодир девон соҳиб эканидан ташқари ўз даврининг йирик тарихнавис олими ҳам эди. Унинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзмалар

бўлимида 604-инвентар рақам остида сақланаётган «Тарихи Муҳйи Хўқандий» асари фикризмизнинг далилидир.

Асарнинг асосий қисми Қўқон хонлиги тарихини ёритишга бағишланган бўлиб, у анъанавий ҳамду сано билан бошланиб, инсоният тарихи ибтидосига назар ташланади. Сўнгра Қўқон хонлиги тарихи сарчашмаларида турган Олтин бешикхон ва унинг авлодлари бўлмиш хукмдорлар, айниқса, хонликни бевосита таркиб топтиришда алоҳида жасорат кўрсатган Шохруҳхон, ниҳоят, Муҳйига замондош бўлган Шералихон, Маллахон, Худоёрхон, Шохмуродхон, Султон Саидхон, Насриддинхонлар ҳақида энг ишончли ва қизиқарли маълумотлар берилади. Қўқон хонлигининг чор мустамаккачилари томонидан босиб олиниши, бу ишда тож-тахтга ўчлиги, манфаатпарастлиги, худбинлиги билан душман томон мақсадларининг нисбатан енгил амалга ошишига, хонлик тугатилиб, унинг ўрнида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фаргона вилояти тузилишига сабаб бўлган сохта Пулатхон, Абдураҳмон офтобачи ва бошқалар ҳақидаги муаллиф маълумотлари бошқа муаррихларнинг асарларида деярли учрамайди.

Хонлик тугатилиб, юрт Россия тасарруфига ўтгач, бу ишнинг бош айбдорларидан бўлмиш Абдураҳмон офтобачи ўша вақтларда Оренбург сургунида яшайётган Худоёрхон ҳузурига тавба-тазарру қилиб бориши, собиқ хон ўзи гоёг аҳволда эканига қарамай хиёнаткор қайнисига анчагина моддий ва маънавий ёрдам берганлиги, ҳатто бир татар аёлига уйлантириб қўйиб, катта ҳиммат кўрсатганлиги ҳақидаги муаллифнинг қизиқарли маълумотлари гоёг муҳимдир.

Китобнинг иккинчи қисмида, асосан, Муҳйининг хорижий мамлакатларга Қўқон хонлигининг элчиси ва сайёҳ сифатида борганида пайдо бўлган таассуротлар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва Туркия тарихига оид материаллар, муаллиф ўзи кўрган ёки меросини ўрганган хорижий шарқ олимлари ва шоирлари ҳақида, Муҳйидан олдин ўша мамлакатларда бўлган Турон заминлик сайёҳлар борасида бой маълумотлар берилган. Унда Муҳйининг устозлари бўлмиш қўқонлик

Шоир, тилло ёлли тулпор ва ялпиз...

«Ғаниматмиз, жуфти ҳалолим,
Худо билар ким олдин кетар»

Муҳаммад Юсуф

Кенегас — Поп туманининг энг чекка қишлоғи, Қўқон билан чегарадош. Ўша қишлоқда Соатали деган сувоғчи уста яшайди. Биз пахта терими пайтида унинг уйида талабаларга тушлик тайёрлашга мажбур бўлдик. Соаталининг ҳовлиси кенг ва оддий, уй соҳиби ҳам оддий бир инсон экан. У адабиётга шу қадар меҳрли, шеърятга чанқоқ одам экани, чекка бир хилватгоҳда учратганимга ҳам ҳайрон қолдим. У суҳбат вақтида Муҳаммад Юсуфнинг шеърларидан оғир бир кайфиятга тушган ҳолда ўқиб бердики, мени ҳам ҳаяжонга солди. У «... домла, шоирнинг ўлимини эшитиб, уч кун туз ҳам тотмай, уйдан чиқмай ўтирдим, қўлим ишга бормай қолди. Ахийри ўзимга-ўзим дадда бериб, яна яшаб кетдим», деди. Мен унинг гапларига ишондим. Ўзим ҳам раҳматликнинг вафотини эшитиб, енгил-елли ёзган қораламаларимни эсладим ва уни барчага ўқиб беришга қарор қилдим. Энди Сизларга ҳам ўқиб бермоқчиман...

Бобурнинг набираси, от бўлиб кишнамаган той бола, тойчоқ бола Муҳаммад охиратга сафар қилибди. Қизик, халқимизнинг талантили фарзандлари эллик ёшга ҳам кирмаса. Шавкат Раҳмон, кўшиқчи Охунжон, Лайло, Муҳриддин кетди. Эҳтимол, раҳматликнинг ўзи айтганидек, шоирлар халқининг энг бахтли кунларида «юраклари ёрилиб ўладилар»ми?

Бобосининг қисматига шерик бўлган жигарим, мен Сиздан Ватани, шунчаки кўкракка мушт уриб ёки ёқа йиртиб, ўлдим-куйдим демай, оддийгина самимий СЕВИШНИ ўргандим. Шоир шеърятда Ватанга, халққа бўлган муҳаббат ҳеч кимда йўқ, унинг муносабати ўзига хос, чапани йигитнинг йўғон бор овози билан ашула айтганидек бошқача севгидир. Унинг шеърларида унинг ўзи кулимсираб қараб туради, зўрма-зўракилик сунъий қофиябозликни тополмай-сиз. Назаримда, шоир пойтахтда яшаса-да, ўзининг узоқ Марҳаматдаги қишлоғини бобосидек соғиниб-соғиниб ўтиб кетди.

Шоирлар ўз халқини, миллатини чин дилдан севувчи кишилардир. Шу боис, раҳматликнинг севгисида шу қадар халқимизни улуғлаш, унинг ютуқларидан қувониш, ғамларидан қаттиқ изтиробга тушишни кўриш мумкин. Унда сохталик, юзакилик йўқ, ўқувчи шеърни ўқийганидаёқ буни сезиб туради. Шоир Сиз биладиган, айтмоқчи бўлган, лекин айтмаган сўзлар билан халқимизни эркалайди. У илигимсан, чўлигимсан, қуригимсан, урувимсан, сўлигимсан, дудуғимсан, қудуғимсан дея барча сифатларимизни санаб кетди.

шоир Тамкин, пешоварлик олим ва адиб Муфти Эсон Соҳиб, Ёркентда истиқомат қилган шоир Тажаллий хусусидаги мулоҳазалари ҳам, айниқса, қимматлидир. Муаллифнинг форс тилидаги бу китоби бой маънавий меросимиз дурдоналаридан ҳисобланади.

Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 415 варақдан иборат «Риёзул фирдавс кашкули Муҳйи» номли йиғма асарлардан иборат катта дастнавис китоби ҳам 11324-инвентар рақамда сақланади. Унда Ҳофиз, Жомий, Навоий, Сайидо, Амирий ва бошқа шоирларнинг ғазал ва мухаммасларидан ташқари Муҳйининг форсий ва туркий тиллардаги насрий ҳамда шеърӣ асарлари ҳам ўрин олган. Бундан ташқари 1303-инвентар рақам остида сақланаётган «Девони Муҳйи туркий»нинг шоир дастхат нусхаси ҳам мавжуд бўлиб, анъанавий ҳамд ва наътлар билан бошланган бу девондан муаллифнинг ғазал, маснавий, мурабба, мухаммас, мусаббаъ, рубоий ва бошқа жанрлардаги кўплаб асарлари жой олган...

... Муҳйи бадиий маҳоратининг юксаклиги жиҳатидан ўзига замондош қалам соҳибларидан ажралиб туриши даврнинг кўплаб ижодкорлари томонидан эътироф этилган. Масалан, улкан шоир Тажаллий ўз қасидаларидан бирида уни барҳаёт Навоий деб атаган бўлса, Аҳмадхон тўра Даҳбедий:

*Муҳйи ки ба фазл ёфт меърож,
Бар маснади фазл соҳиби тож.
Гардида лақаб бо фазл Муҳйи,
Тоҷуш шуарои ашрафул ҳоҷ,*

яъни, Муҳйи фазли билан меърожа етиб, фазл тахтида тож соҳиби бўлди. Фазл шарофатидан Муҳйи лақабини олиб, шоирлар тожи, ҳожилар шарофиси бўлди, дейди.

Муҳйининг истеъдодли шогирдларидан Фансуруллобек Хисрав эса уни:

*Батарзи маснавий монанди Фирдавсийи Тусий,
Ғазал бобода гўё Саъдий ушбу замон Муҳйи.*

дея кўларга кўтарган эди.

Муҳйи шаънига бундай мақтовлар зинҳор базинҳор бекорга айтилмаган. Халқ унинг шеърларини интизорлик билан кутиб, зўр мамнуният билан ўқиганлиги сабабли, 1900 йиллар бошида Россиянинг узоқ шаҳарларида ясалган энг кўркам чинни идишларга ҳам унинг байтлари билан жило берилган. Москвада ўша йилларда чиқарилган мўъжаз чинни пиёла ҳошиясига Муҳйининг:

Жаннати шоир юраги бир дунё муҳаббатга тўлиб тошган эди. У «анжомлик» бир қизни ишқида куйиб-ёниб яшади. У шеърларида болаларча маъсум бир бегубор муносабатни куйладики, ҳар бир ёшнинг юрагига жо бўлади. Қизлар ён дафтарида, қалбидан ўз ўрнини топади. Тўғриси, раҳматлик қизларимизнинг миллий руҳиятини тарбиялашга кўп ҳаракат қилган, Қумушни севган Отабек эди. У ўзбекнинг қизларини лолақизғалдоқдек нозик, ялпизу бинафшадек илоҳий гўзалликка ўхшатади. Шу билан бирга, ойдан тушган оқ рўмоли фаришталарга қийслайди. Уларга омонлик, бахт тилаб унутолмаслигига иқрор бўлади.

Шоир шеъриятидаги яна бир мавзу оила мавзуси бўлиб, унда онасига бўлган муносабатларида кўп вақт армонлари борлигини яққол сезиш мумкин. Унинг шеъриятида онанинг буюклиги, биз фарзандларнинг оналаримизни қадрлашимиз даркорлиги ҳақида овози борича энг ноёб сўзларини бағишлаган.

Шоир ўзининг бор-будини оиласига бахшида қилган. Ўзидаги барча эрлик садоқатини мунглигим, мунисим, муштипарим, парвонам, зар санамим, дея ёрини кўларга кўтаради.

*«...Юракдан раҳматлар айтмайин нечун,
Ортимдаги нурли кунларим учун.
Шеърларимга берган ҳайрат ҳисларим,
Ўғилга алишмас қизларим учун...
Меҳрибоним, сенга айтарим шугур —
Боринга шукурлар, боринга шукур...»*

Шоир қисқа, лекин мазмунли умр кечирди. У узоқ умр кўрмаган бўлса-да, ажойиб шеърлар қолдирди. Унинг шеърлари кирмаган уй, уларни эшитмаган одамнинг ўзи йўқ. Яна нима дейиш мумкин, ахир...

Дарҳақиқат, раҳматлик «...шоир ўлса ким ҳам куйинар дейсиз. Мадҳиябоз ҳозир суваракдан кўп», деб ёзган эди. У адашган экан. Дунёнинг бир чеккасида бир ҳолда яшаётган Соатали сувоқчи уч кун аза тутганига мен шоҳидман.

Хулоса ўрнида. Ҳар қандай меҳнат савобли, айниқса, илмий меҳнат савоблидир. Ёзганларимнинг савобини барчамиздан умидвор бўлганлар қатори шоир Муҳаммад Юсуфга бағишладик. Оллоҳ ундан рози бўлсин.

Абдирашид МИРЗАҲМЕДОВ

НамМПИ доценти

*Ваҳ, на хуш мунаққашу зебо пиёладур,
Чой ичгали муносибу раъно пиёладур.
Муҳйи, бу навъ зуҳри ҳунар кўрса аҳли Чин,
Билгил, хитой халқи муқаррар уёладур,*

мисралари зарҳал билан битилганлиги, бундай пиёлалар юз минглаб ясалиб, сеvimли шоир шеърларини юртлардан-юртларга олиб ўтганлиги ҳам алоҳида эътиборга сазовордир. Муҳйи номи ва асарлари кўп асрлар яшаб, халқ ардоғида бўладиган улкан истеъдод соҳибидир.

Муҳйи

... ҚОМАТИНИҲ БИР ДАСТА ГУЛ

* * *

*Бўлмағай бир маҳлиқо сен гулбадандин яхшироғ,
Сўзлари шаҳду шакар, тўтисухандин яхшироғ.
Орази гул, сочи сунбул, қомати сарви сиҳи,
Кўзи шаҳлодур, иси мушки хўтандин яхшироғ.
Лаблари лаъли Бадахшон ё магар ёқут эрур,
Ҳатти райҳон, нозанин, ширин даҳандин яхшироғ.
Кўзлари жон олғучидур, сўзлари жон бергучи,
Тишлари мисли гуҳар, дурри Адандин яхшироғ.
Ҳар на васф этсам жамолинг, эй нигоримким, эрур
Оразингни об-ранги настарандин яхшироғ.
Хусн гулзорида битган қоматинг бир даста гул,
Эй пари, сиймо, юзунг ҳам ёсумандин яхшироғ.
Менга сандин яхши дилбар мутлақо манзур эмас,
Сенга ҳам бўлмас жаҳонда кимса мандин яхшироғ.
Айлама тарки вафо, эй дилрабоким, зинҳор,
Бўлмағай одам аро аҳли суҳандин яхшироғ.
Қомату хуснунг таманноси жаҳон гулзорида
Муҳйии дилхастага сарви чамандин яхшироғ.*

* * *

Парилар ишқида абгор бўлдум,
Бу гулрухсорларга хор бўлдум.
Машомимға етарму буйи зулфи —
Дедим: ҳамнишини аттор бўлдум.
Манга юзланди юз гам, ул замонким,
Юзунгни кўрдиму хуштор бўлдум.
Ғамингда кеча-кундуз зор йиғлаб,
Сани ёдинг била бемор бўлдум.
Ўтуб умрим фароғат бирла аввал,

Чекиб ишқинг ғамин, хушёр бўлдум.
Кўруб заҳмат сани ишқингда охир,
Ҳама ишқ элига сардор бўлдум.
Фақир этганига шуқр айлайинким,
На ман Қорун киби зардор бўлдум.
Саодат бодасидин жоми ваҳдат
Ичиб, гавҳид элига ёр бўлдум.
Биҳамдуллаҳ, ичиб Муҳйи майи ишқ,
Жаҳон ташвишидин безор бўлдум.

* * *

Ғунча оғзин қилма нисбат ногаҳон ёр олдида,
Эй сабо, ёрим учун оғзини ур-ёр, олдида,
Айла авроқин паришон гулни ҳам гулшан аро,
Айласа ҳамранглиғ лофини дилдор олдида.
Айламанг нисбат қадини сарв ила тўтиғаким,
Иккисида на мажол ул сарврафтор олдида.
Ул жамола барча гуллар боғ аро ошуфтаҳол,
Лек йўқ савсанда тилким, қилса изҳор олдида.
Тор-тори сунбулининг накхатидан қон ютуб,
Нофа янглиғ хуни дилдур мушки тотор, олдида.
Ул пари кўйиға ногаҳ ер тобсанг, эй сабо,
Шарҳи дарди иштиёқим айла изҳор олдида.
Хуни дилман лола янглиғ гул юзи шавқидаким,
Санга етмас арзи ҳолим жамъи ағёр олдида.
Оҳ чекмай найлайинким, фарқ этмас, ёрлар,
Бўлди ҳармуҳра баробар дурри шаҳвор олдида.
Бўлмағайму мунча ширин сўзласа, қилса рақам,
Муҳйии ширин забон ул шаҳд гуфтор олдида.

* * *

Қайси гулшанни санингдек бир гули раъноси бор,
Қайси бир гулни манингдек булбули шайдоси бор?
Қайси Лайлини манингдек ошиқи Мажнуню
Қайси Мажнунни санингдек нозанин Лайлоси бор?
Қайси Узро ман каби Вомиқни шайдо айламиш,
Қайси Вомиқни жаҳонда сен киби Узроси бор?
Этмасун озодалиғ даъвоси сарви бўстон,
Қайда бу рафтору ҳусну қомати зебоси бор?
Рўзгорим тийра, гар ҳолим паришон, не ажаб,
Ким, бошимда бир париваш зулфини савдоси бор.
Азми жавлон этмасун сарвеки рафторинг кўруб,
Халқ аро мунча қисмат, шўриши ғавғоси бор.
Айласа Жамшидлиғ лофини ҳар ким бок эмас,
Базмида бир сан киби дилдори базмороси бор.
Маҳфилим жаннат, майим кавсар, десам йўқ айбким,
Ул париваш васлида ҳар кимни бир даъвоси бор.
Ҳар ким ўз ҳолига айлар ҳада, Муҳйи, ёриға,
Гавҳари ашъордин бир туҳфаи аълоси бор.

* * *

Ўтуб умрум хато бирла кечургайсан гуноҳ, ё Раб,
Агар лутф этмасанг манга на қаттиғдур жазо, ё Раб.
На тил бирла баён айлай, гуноҳим ҳаддин афзундур,
Бўлуб мусриф авқотим пайи нафсу ҳаво, ё Раб.
Сафое этмадим ҳосил риёзатлар била гарчанд,
Мани маҳшар куни ҳашр айла бо аҳли сафо, ё Раб.
Қадам қўймай сани йўлингда, ҳаргиз бандалиғ қилмай,
Тамоми умр сарф эттим бакирдори хато, ё Раб.
Манга лутфинг била бергил нажоте аҳли туғендин,
Буларни ихтилотидан бўлуб рўзи сиё, ё Раб.
Асири доми шайтонлар бўлубман, йўқ халосимким,
Ҳаво аҳлини қайдиға бўлубман мубтало, ё Раб.
На манда қувватим тоат, на эҳсону саховатким,
Мани Маҳшар куни қилма гирифтори жазо, ё Раб.
Агарчанде гуноҳ бирла ўтар Муҳйини айёми,
На ғам, маҳшар куни қилсанг шафеъим Мустафо, ё Раб.

* * *

* * *

Топмадим гулшанда ҳаргиз бир тикон,
Хаста булбул жисмиға санчилмагон.
Бўлма гулруҳлар юзиға мубтало,
Ким, булар меҳру вафо не, билмагон.

Оҳ, бир ғамгусор йўқ манда,
Қавму хешу табор йўқ манда,
Беқарор ўлмайин нетайким, оҳ,
Ушбу ғамда қарор йўқ манда.

* * *

Назми ҳама маориф — ориф экан Фузулий,
Асрори авлиёға воқиф экан Фузулий.
Оромгоҳи жаннат қилсун ани, илоҳо,
Азбаски ул валию қошиф экан Фузулий.

* * *

Ваҳ, на хуш мунаққашу зебо пиёладур,
Чой ичгали муносибу раъно пиёладур.
Муҳйи, бу навъ зуҳри ҳунар кўрса аҳли Чин,
Билгил, хитой халқи муқаррар уёладур.

АНДИЖОН ЗИЛЗИЛАСИ ХУСУСИДА

*Таън айламанг, азизлар, зинҳор Андиждона,
Ҳақ амри бирла бўлгон ҳамвор Андиждона,
Қилгон экан муқаддар Жаббор Андиждона,
Доим дуойи ҳайрат даркор Андиждона,
Сан айлама маломат бекор, Андиждона,
Кўз тегди Андиждона, афсус, бўлди вайрон.
Обод эди чунонким, синган энди Амиркон,*

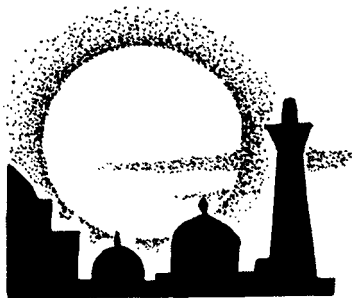
*Бул зилзила балоси қаттиғ экан, азизон,
Бул кулфату мусибат ул элни қилди нолон,
Бўлди нишони қудрат осор Андиждона,
Обод эди чунонким, жаннат эди фазоси,
Маъмур эди бағоят, ғоятда хуш ҳавоси,
Эрди саёҳат аҳли жон бирла ибтидоси,
Аҳлиға бўлди воқеъ Ҳақни бу иқтизоси,*

Билмас кишики, недур асрор Андижона.
 Бир мамлакат эди ул, сероб сайру маъмур,
 Уз аҳли то мусофир ишратда шоду масруур,
 Турон замин ичинда ободликда машхуур,
 Шухрат топиб бағоят оламда бўлди манзур,
 Юзланди, сад дарифо, ибдор Андижона,
 Уч дафта Андижона этти байлий офат,
 Бағоятки қолмай кўрган кишида тоқат,
 То битти жамъи ашъё, асбобу мол горат,
 Куйди ҳама иморат, аҳли қолиб саломат,
 Фазл этти Ҳақ Таоло ҳар бор Андижона.
 Абаски эрди обод шаҳри, замини, саҳро,
 Атрофи эрди маъмур монанди янги дунё,
 Галла эди фаровон, сероб нахру дарё,
 Аҳли жамъийи тужжор, соҳиб ҳунари раё,
 Лутфини айлаб эрди изҳор Андижона,
 Боз Андижон ду бора обод бўлди чандон,
 Русия давлатида рушд этти баҳр ила кон,
 Пахта мановийдин ҳайрон бўлуб Амиркон,
 Безона ажнанийлар бўлди ҳама шитобон,
 Жамъ ўлдилар баҳадди агёр Андижона.
 Бечора эрди халқи, билмас эди шарорат,
 Муллою хожасининг афъоли зухду тоат,
 Келса мусофир аҳли, айлар эти зиёфат,
 Касб этти ажнанийдин шўри шаръи хиёнат,
 Юзланди ҳар тарафдин ишрор Андижона,
 Бўлса касофат аҳли ҳар ерда ғолиб, эй ёр,
 Якбора ғолиб ўлгай, албатта, наҳси фужжор,
 Маълум айлайин ман, эй халқ, бўл хабардор,
 Мағрур бўлмангизким, Ҳақни бир исми Қаҳҳор,
 Ҳақ айлади балони Қаҳҳор Андижона.
 Танбех учун юборди Ҳақ бўйла қаттиғ офат,
 Эй халқ, қилди зоҳир бу зилзила қиёмат,
 Қилгайсиз, эй халойиқ, тавба била надомат,
 Машғул ўлунг дуоға, ийғаб қилинг ибодат,
 Ибрат била боқинлар ҳамвор Андижона.
 Гарчанд бўлма маҳсус бир зилзила балоси —
 Бу Андижон элиға, халқ ўлди мубталоси,
 Нобуд бўлди беҳад одам етиб қазоси,
 Сизларға, эй халойиқ, лозим эрур ғизоси,
 Боқманг кулуб, халойиқ, зинҳор Андижона.

Қилманг аларға тухмат, нисбат бериб шарорат,
 Бехуда айламангиз ўлганлара ҳақорат,
 Эй гафлат аҳли, юрманг бир лаҳза бетаҳорат,
 Шайтон магар қилибдур сиздин ҳаёни ғорат,
 Бехуда таън этарсиз абгор Андижона.
 Бўлма ўзунга мағрур, эй бетамиз, нодон,
 Элли мусибатиға бир лаҳза шоду хандон,
 Найларсан, ўлса зоҳир сенга азоби тўфон,
 Ё зилзила балоси юртингни қилса вайрон,
 Ибрат кўзи била боқ яқбор Андижона.
 Санга эрур биродар абгор андижонлик,
 Ислом аҳли жумла бемор андижонлик,
 Қаттиғ балоға қолгон ночор андижонлик,
 Лозим эрур тараҳҳум, кўб зор андижонлик,
 Саҳл айламанг, азиллар, душвор Андижона.
 Бўлди хароб жумла хоҳ саройи, долон,
 На мадраса қолибдур, на хонақоҳу айвон,
 На тими раста қолди, на зовуту на дўкон,
 На боғу бустондин ному нишона қолгон,
 Этти хазони офат гулзор Андижона.
 Қодир эрур Худованд, гар қилса боз обод,
 Аввалгидин зиёда, маъмур бўлса бунёд,
 Мумкинки бўлса аҳли ранжи аламдин озод,
 Топса ҳама фароғат, хурди калони дилшод,
 Ҳақ айласа иноят бисёр Андижона.
 Ҳақдин умид шулким, лутф айласа дигар бор,
 Вайронларға бўлса сунъи Илоҳи меъмор,
 Бўлса қадимадин ҳам обод шаҳру бозор,
 Эй мардумони ғофил, аз сидқ тавба даркор,
 Лутф айласун Худованд изҳор Андижона.
 Муҳийни ласди шулким, эй ринд порсолар,
 Гафлатда бўлмай, айланг, тавба билан дуолар,
 Шоямки Ҳақ кўтарса бошдин бу хил балолар,
 Хушёр бўлдингизму офатга мубталолар,
 Ҳақ илтифоти бўлсун меъмор Андижона.
 Муҳийи насихатидин бўлманг малул зинҳор,
 Ёздим мано жигархун абёт сахар осор,
 Ҳар кимки муддаидур ашвор анга даркор,
 Шеъри насихатомиз мардумға қилса изҳор,
 Азбаски дийдамиздур хунбор Андижона.

Амир Умархон жаннатмаконни Пайравиға айтилгандур

Субҳ уйдин чиқди ул моҳ меҳри рахшон устина,
 Меҳр қилгондек тажалли моҳ тобон устина.
 Сабзаи хатдурму чиқмуш ё зумуррад решаси,
 Ё магар сабз ўлди райҳон оби ҳайвон устина.
 Зулфи мушкин мойил ўлмиш хаттинг узра, ўйлаким,
 Гулшан ичра солди сунбул соя райҳон устина.
 Мусҳафи рухсор уза солгон саводи зулфини,
 Бул ажаб, тутмиш дедим куфр аҳли иймон устина.
 Кеча сансиз сели ашким бузди бунёди жаҳон.
 Кетмагилким, бузмасун оламки тўфон, устина.
 Танда эрди дарди доғинг, анга замланди ғамсой,
 Дил уйиға қўнди меҳмон боз меҳмон устина.
 Тийри борон айлади мужгон ила жоду кўзинг,
 Ё қошингла этма пайкон тийри борон устина.
 Ҳайфким, ўткон экан бозори арбоби ҳунар,
 Толғим кўрким, келиман базми ҳайрон устина.
 Гар тирик бўлсайди, Муҳийи, зилли Ҳақ Султон Умар,
 Соя солгай эрдиму бул зори ҳайрон устина.

ТАБАРРУК ТУПРОҚ

«Бу жаҳон карвонсародур...»

Шарқ шеъриятида бирор-бир шоир йўқки, унинг ижодида дунёнинг бебақолиги, умрнинг югуриклиги, ҳаётнинг ўткинчилиги қаламга олинган бўлмасин. Зукко шоира Муаззамхон шеъриятида ҳам шундай ҳолнинг гувоҳи бўламиз.

*Сен мусофирликка маҳзун бўлма, эй жон, ғам ема,
Бу жаҳон ичра мусофир барча инсон, ғам ема.*

Биринчи сатрдаги «мусофирлик» сўзи икки маънода келяпти. Биринчи маъносида ўз юртидан ўзга юртга кетганликка ишора этилмоқда. Иккинчи маъносида эса, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдан ерга жўнатилганлиги, шу туфайли барча одам болаларининг мусофирлиги назарда тутилмоқда. Шоира ғазалнинг кейинги байтларида мантиқ эътибори билан ана шу иккинчи маънони ривожлантира боради.

*Бу жаҳон карвонсародир, қўниб ўтқай барча эл,
Сен ҳам охир кеткуликсан, мунда меҳмон, ғам ема.*

Карвонсаро — жаҳоннинг омонатлигини англатувчи қадимий рамз. Дунё шу қадар гўзал, ҳаёт шу қадар ширинки, қачонлардир бу гўзаллик ва ширинликдан бутунлай мосуво бўлиш бани башарга ҳамиша табиатнинг энг оғир адолатсизлигидай бўлиб туюлаверади. Шоира ўзини ва ўзгаларни адолатсизликдай бўлиб туюлаётган тасаввурдан халос бўлишга чақиради:

*Доғи фарзанд бирла мағнун бўлма, эй аҳмоқ қабих,
Кеттилар сендин бурун онлар хиромон, ғам ема.*

Маълумки, тасаввуфда маломатия йўналиши мавжуд бўлиб, унда шоир ўз-ўзига маломатлар ёғдиради. Муаззамхоннинг маломатини ҳам шу йўналишнинг таъсири деб тушунмоқ лозим. Шоиранинг фикрича, фарзанд доғи билан андармон бўлиб, Худо олдидаги оддий бандалик бурчини унутмаслик керак.

*Дунё бир мотамсародур, ҳеч киши шод ўлмаган,
Мўмин аҳлига эрур бу тор зиндон, ғам ема.*

Мутасаввуфларнинг қайд этишларича, кунда йигирма марта ўлимни ёд олмоқ керак. Ўлимни ёдга олмоқ кўнгилни ҳар хил майда-чуйда ташвишлардан, кибр ва ғурурдан озод этади, руҳни юксалтиради.

«Қиссаул Рабғузий»да нақл қилинишича, одам хоки узра ўттиз тўққиз йил қайғу ёмғири, бир йил шодлик ёмғири ёққан экан. Ана шу диний қарашлардан огоҳ бўлган шоира «ҳеч киши шод ўлмаган», — дейди дунё борасида мулоҳаза юритиб.

Алишер Навоий бир ғазалида «Дуди оҳимдин бошимга тун киби чирмаб қаро, мотамим тутгунча эл сўнг, мен ўзим бул дам тутай», деб ёзади. Навоийнинг тушунчасича, бу кайфият қалбни тозалайди, инсонни камолотга ундайди. Муаззамхон ҳам юқоридаги байтида шу маънодан келиб чиққан. Байтнинг иккинчи сатрида эса, бу дунё мўмин учун синов палласи эканлиги ифодаланади.

Тасаввуфий истилоҳлар нуқтаи назаридан бу дунё «ғамхона», «ҳасратхона» шунингдек, вужуд, тана маъносида ҳам ишлатилади. Яъни, руҳ ўзининг самовий кенгликларидан тор қафас каби вужудга кирганлиги — зиндонга тушиш билан қиёсланган ва «зиндон» сўзи шу тариқа метафорик тушунча касб этган.

*Сен сано эт таъна тоши гар ёғилса бошингга,
Тухмат ўқи тешса бағринг мисли пайкон, гам ема.*

Муаззамхон шеъриятида «аҳли тамиз», «фаҳми дониш»ларга терс тимсоллар тез-тез учраб туради. Булар: «кажрав», «ҳарф уқмас», «нодон», «номард», «мардуд», «илм ўқуған норасо» ва бошқалардир. Улар, яъни, «фаҳми дониш»дан бегоналар қанча «таъна тошини, тухмат ўқи»ни ёғдирмасин, Худо олдида юзинг ёруғ, деб шоира ўзига хитоб қилаяпти. Уларнинг фиску-фужури гам чекишга арзимаиди.

*Кел, Муаззам, сен замин бўл, теша бирлан чопсалар,
Қил сукут гар қилса дашноми фаровон, гам ема.*

Бундоқ диққат билан мушоҳада юритилса, бутун ғазал бир поэтик ғоя — «мусофир»лик кайфиятини очишга йўналтирилган. Шу кайфият атрофидаги мулоҳазалар тадрижан ривожланади ва ўзига хос бир силсилани юзага келтиради. Муаззамхон «сен замин бўл» дер экан, исломий маданиятнинг муҳим хусусиятлари бўлган хокисорликка, сабр бардошли бўлишга даъват этади. Сукут ҳам «мусофир»ликнинг бир аломати.

Нақл қилишларича, Ҳазрат Румийни бир шайх ҳақорат қилганида, «Ҳақоратинг била биргамен», деб хокисорлик кўрсатган эканлар. Муаззамхон ғазалининг маътаси билан Аҳмад Яссавийнинг «Золим агар жафо қилса, Оллоҳ дегил», сатрлари орасида қандайдир яқинлик ва умумийлик жиҳатлар мавжуд. Икковида ҳам Оллоҳга таяниш ғояси устивор, икковида ҳам шарқона ахлоқ ифода этилган.

Кўриниб турибдики, Муаззамхон шеъриятида ички фаоллик кучли ва у ана шу хусусияти билан ибратлидир.

Насиба САЙДАЛИЕВА,
тадқиқотчи

Адабиёт абадий

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падарқуш ёки ўқимаган боланинг ҳоли» драмаси дастлаб «Турон» газетасида босилган эди. Бу воқеага 90 йил тўлди.

* * *

Садриддин Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» қиссаси яратилганига эса 80 йил бўлди.

* * *

80 йил муқаддам нашр этилган «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида Чўлпон, Фитрат, Боту, Элбек шеърлари эълон қилинган эди.

* * *

Сариқ ёғдек ёқимлидир пора олмоқ, ёр-ёр,
Қўл узатиб, секин олиб, ёнга солмоқ, ёр-ёр,
Пора олиш қандай яхши, бел оғримас, ёр-ёр...

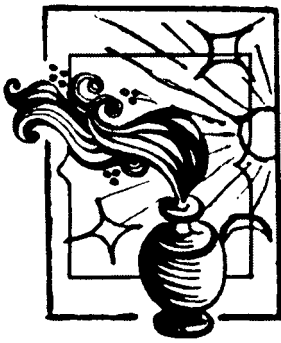
Ҳажвий бу сатрлар муаллифи Ғозӣ Юнус 55 ёшида, бундан 60 йил бурун вафот этган эди.

* * *

Ҳабибий домла вафот этганларига 20 йил бўлди. У киши 92 йил умр кўрган эди.

* * *

Шоир, ёзувчи, таржимон Хуршид (Шамсиддин Шарафидинов) таваллуд топган кунга 110 йил тўлди.

САРГУЗАШТ ФАНТАСТИКА

Муҳаммад Улуғ

Ҳикоялар Пайлаққул Ҷожиаси

Боши ҳам, охири ҳам кўринмас фалак. Кема учаётганга ўхшамас, гўё сукунатга сингиб борарди.

Керрос рангин товланаётган юлдузларга ҳам, самовий туманликларга ҳам қиё боқмайди. Диққати дақиқа сайин яқинлашаётган хатар — кемани шикастлаши мумкин бўлган миттигина думли юлдузда. Мўлжалдаги масофада космик қуролнинг тепкисини босди. Думли юлдуз битта зарбадаёқ ҳавода ўқ еган қуш парларидай ҳар томон тўзғиди...

Керрос бу сафар, Ерга минг қақиримча яқин келганда, ҳаракатлантирувчи двигателлари тўхтатиб, кемани маълум йўналишда ўз маромига қўйганча, кузатиш машғулотига киришди.

У, аввало, одатига биноан, Ерга бирров разм ташлади. Дум-думалоқ сайёра қуёш нурида жимирлаётган сийрак оқиш-жигарранг булутлар оғушида жимгина сузмоқда.

Керросга Маъруф Қобиловнинг бош мияси тарқатаётган биотўлқинни тутиш унчалик қийин кечмади. Маъруф ўз қишлоғида катта асфальт йўл ёқасидаги ошхонада тушлик қиларди.

Керрос ультранурлинишли телеаппаратни ошхонага тўғрилади. Улкан мовий экранда ошхона бор бўйича намоён бўлди. Маъруф қирқ ёшлардаги, тўладан келган, юзлари сарғиш, тепакал ошнаси билан иккинчи қадаҳни уриштириб ичиб юборди ва пиёз аралаштириб тўғралган помидордан еб, лаб-лунжини артмасдан гапга тушди:

— Бугун Лайлаққул тарафларга айлан-иб келмоқчиман, оёқнинг чигилини ёз-иб, таранг тортилган асаб торларини юмша-тиб дегандай. Балиқ ови бир баҳона. Асосийси ҳордиқ чиқариш, Латифжон. Сиз билмайсиз, сизга тракторингиз тариллаб турса бас, маллимлар бошидан қаррийд, миядан зил кетади, — у манглайига шаҳодат бармоғи билан «тўқ» этказиб уриб қўйди. — Шунинг учун манавидан гоҳ-гоҳ отиб турилмаса, пайтини топиб сув ёқасидами ё далау даштда соф ҳаводан тўйиб-тўйиб, баҳраманд бўлинмаса, каллани бой бериш ҳеч гапмас... Вақтингиз қандай? Борсангиз, ароғи бизга тан.

— Иш зарил.

Улар тарқалишди.

Маъруф уйига келиб, ярим соатлар чамаси мизғиди. Сўнгра, анжомларини бутлаб, балиқ овлагани Лайлаққулга жўнади.

Муюлишдаги дўкондан бир шиша ароқ ва газакка сўриладиган конфет харид қилди.

Лайлаққул икки қақирим нарида бўлиб, Қоратаёқли қишлоғи орқали бориларди...

Фомальгаутликлар ерликлар ҳаётини ўрганаётганига атиги, ер вақти ҳисобида, юз йилча бўлди. Сайёранинг Қуёш ҳамда ўз ўқи атрофида айланиш даври, кўриниши ва катталиги, узоклиги, диаметри, массаси, зичлиги аниқланди. Атмосфераси, океан-денгизлари, тоғ-сахро, ўрмонлари тўғрисида маълумотлар жамланди. Бир гуруҳ олимлар одамларнинг бўй-бастини, ранги, тана тузилиши, яшаш тарзи, касбқори, жамиятдаги ўрни, одоб-ахлоқи, руҳияти билан шуғуллана бошлади. Керрос зиммасига Маъруф Қобилов тушди.

Керрос шу дамгача аниқлаган далилларнинг қисқача баёни: Маърум Қобилов ўттиз олти ёшда, ўрта бўй, сочининг чакка қисмларига оқ оралаган, кўзлари тим қора, ўткир. Юзи оқиш, қулганида кўлдан ювилмаган тишлари сариқ мисдай ялтирайди. Гаплари кескин, сўзини қайтарганини ёқтирмайди. Тўй-томоша, гап-гаштакларда кўпчиликни оғзига қаратиб, зериктирмай ўтиради. Олий маълумотли, дорилфунуннинг математика куллиётини битирган. Уқувчиларига қаттиққўл.

Кўп ичади. Сўқабош. Тепкиларига дош беролмаган хотини Боғдагул икки фарзандини етаклаб отасиникига кетиб қолганига уч йил бўлган. Ярашмоқчи эмас.

Нос чекади. Қимор ўйнайди. Кайфи ошганда кўча-қўй, ариқ-зовур — тўғри келган жойда ётиб қолаверади. Маош олган кезлар шаҳарга тушиб, яширин исловатхоналарда кўнглини ҳушлаб қайтади.

Қишлоғида бир нечта тўй Маъруфнинг хурмача қилиқлари туфайли тўс-тўполонга айланиб, бузилган...

Лайлаккўлнинг шимолий томонлари арчазор баланд тоғларга туташ, жануби эса ёввойи жийда, қамиш, жангиллар ўсадиған қалин тўқайзор. Тўқайда кечалари тулки, чиябўрилар изғийди. Қушлардан қирғовул сероб.

Бир замонлар қишлоқларда лайлақлар кўп бўлган дейишади. Улар болаларини учирма қилиб, кўл ёқаларига олиб келишаркан. Ҳамма ёқ тумшук ва оёқлари узун, қанотлари оқ-қора сулув лайлақчаларга тўлиб кетаркан. Лайлақчалар саёзликларда балиқ тутишар, чимзор ўтлоқларда илон ва бошқа хушхўр жондорларни еб, роса мириқишаркан. Куз келганда эса, олис-олисларга учиб кетишаркан...

Шу боис бу кўл Лайлаккўл деб номланган бўлса ажабмас. Лекин ҳозир лайлақлардан ном-нишон йўқ. Баъзи катта ва баланд дарахт бошларида ўтмишдан хотира — улкан уялар чайқалиб туради, худди эгаси кўчиб кетган ҳовлидай хувиллаб...

Маъруф қармоқ ташлаш учун тўқайзор бетдаги овлоқ, кимсасиз сохилни танлади. Куюқ буталарга ўралган тол таги сояли, одам шарпаси сезилмайди, бу балиқ овида айни муддао. Улкан мовий кўл эса июл жазирамасида кўзни қамаштириб мавжланар, гоҳо қаердандир балиқчи қушларнинг бўғиқ, ёқимсиз қийқириқлари эшитилар, устидан катта, дағал тумшукларини очганча кузгун, қора қарғалар учиб ўтишарди.

Маъруф бир пиёла ароқ ичиб, конфет шимиганича сувга қармоқ ташлади. Балиқ илинавермагач, тоқати тоқ бўлиб, гўё кўкраги сикаётгандай туюлди. Яна тўлдириб бир пиёла ичиб юборди. Юзлари қизариб, манглайида бодрок-бодрок терлар кўринди. Аста-секин кайфияти кўтарилди. Осмон катталлашиб, теварак-атроф ёрқин тус ола бошлади. Энди дунё мунаввар. Кўл эса тобора кенгаяр, олисларда арча ўрмонлари, кўкўпар чўққилар сирли ва ширин боқарди. Маъруф яна бир пиёладан кейин қўлидаги қармоқни тамом унутди. Сархушлиги сабаб бўлдимми ёки овлоқ, хилватгоҳ кўнглига эрк бердимми, хаёлига хотини Боғдагул келди. «Аблаҳ! — деди танҳо ўзи эшитадиган оҳангда. — Қайтиб келарсан деган эдим. Озроқ ичиб борсанг, еб кўярди-да ўзиям. Лекин, тилининг захарлигини айтмаганда, бир ҳисобда, яхши аёл эди. Рўзгорни тоза тутарди. Овқати ҳам мазали, бичиштиқишга эпли. Хўсн-жамолда ҳам ҳеч кимдан каммас — қош-қўзлари қоп-қора, сочи қалин ва узун, икки юзи нақш олмайди. Қарашлари ёқимли, жилмайганда янада очилиб кетарди. Эҳтироси бирам кучли эдики...»

Шу пайт «шалоп» этган товушдан Маъруф сергакланди, хушёр тортиб, у ёқ-бу ёғига аланглади. Унчалик олис бўлмаган жойда сувнинг енгил чайқалаётгани сезилди. Кўл ўртасидан келаётган ёйсимон тўлқинларни кесиб, кўндаланг тўлқинлар ўтди. Қармоқ пўкаги икки тўлқин оворасидай беқарор айланарди.

Маъруф ўрнидан туриб, бўйинни чўзиб қаради. Ҳеч нарса кўринмагач, қармоқни сувдан чиқариб қўйди-да, ўсиқ буталар оралаб, товуш келаётган ёққа юрди. Етти-саккиз қадам ташлаб, жойида қоққан қозикдай беихтиёр туриб қолди.

Кузнинг муздай, шишадай тип-тиниқ, кўм-кўк сувида ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги бир қизбола бор дунёни унутиб, беҳадик, бежавотир, хузур қилиб чўмилирди. Кўнғирок сочлари гоҳо мавжлар бўйлаб ёйилар, гоҳо офтоб кўрмаган қордай оппоқ елкаларида чуваланиб-чувалиб ўйнардди. Қизнинг совуқ сув ҳам тафтини боса олмаган юзлари лолагун, етилиб қолган дуркун кўкраклари, пуштиранг ичкўйлақдан-да, шундоқ сезилиб турган бўлса, сонлари латиф ва таранг. У чиндан сув парисидан-да гўзалроқ, нилуфар гулидан-да жозибалироқ эди.

Маъруфнинг сармаст кўзлари мулоийм сузилди, қорачиқларида бир лаҳзалик чақмоқ «ялт» этди-ю, юрагининг қаеридадири — туб-тубида кучли момақалдироқ гулдиради. Даҳшатли садо Маъруфнинг аъзои танини титратар, жамики туйғуларини уйғотар, жунбўшга келтирарди. «Гулсафсар! — деб шивирлади у ўз-ўзига. — Қоратаёқлидаги Эсонгул момонинг невараси, Элбечанинг кенжа қизи. Тўққизинчи синфга кўчди. Атиргулдай очилаётир... Кампиршонинг бу ёғидан у ёғи яқин. Эли оварсининг эса қўлида бит ҳам ўлмайди. Сен меники бўласан, Гулсафсар! Фақат меники бўласан! Сени бошқага бермайман, сени менга Худойимнинг ўзи юборган...» У апил-тапил ечиниб, югургилаб борганча ўзини сувга отди.

Беҳосдан дарғазаб аратумшук акула ҳужумига йўлиққан оқмоя балиқчадай, қиз даставвал эсанкираб қолди. Воқеани англаб етгач, кўл-оёқларини қимирлатганча типирчилай бошлади. У нима қилиб бўлса-да, тўфон сингари босқинни қайтариш, даф қилишга уринарди. Маъруф эса еб қўйгудай ташланар, юз-кўзларидан ўпар, қабих ниятини амалга ошириш мақсадида саёзлик сари судрарди.

Бел баравар саёзликка чиқишганда Маъруф ўнг билагидаги қаттиқ оғриқдан тик турганча таррақдай қотди. Оғриқ беҳуш қиларли даражада кучли эди. Унинг тиззалари қалтираб, кўзлари тиниб, кўл-оёқлари бўшашиди. Бундан фойдаланган Гулсафсар оғзидаги парча этни туфлаб ташлаганича, қирғоққа осонгина чиқиб олди, кийим-кечақларини қўлтиқлаб, ағанаб ётган халтадаги мол тезагига қайрилиб ҳам қарамасдан тўқайзор оралаб югуриб кетди.

Маъруф билагини чангаллаганча ярадор шердай ўкирар, қизнинг орқасидан қўюндай еларди. «Гулсаф-сар! Гул-саф-с-а-р! Гул-саф-с-а-р-р!» Гулсафсар Маъруфга қарамас, лекин дам сайин яқинлашиб келаётган оёқ дупурини, айғир от пишқириғидай ҳансирашни яққол ҳис этар, нуқул: «Эна! Энажон! Энажонгинам!» — деганча дод солиб йиғларди.

Улар олдинма-кетин доирасимон, теп-текис сайхонликка отилиб чиқишди. Нариги бетда, етмиш-саксон қадамлар узоқликда, сайхонлик сари тобора сийрақлашаётган жийда ва жингиллар орасида милтиқ кўтарган кишининг қораси кўринди. Чамаси у ҳам ўкирик, қийқириқларни эшитиб, ҳаллослаганича югургилаб келарди. У ёшгина қизчани ваҳшат билан қувлаётган забардаст эркакни кўргач, аввалига ҳайратдан анграйиб қолди. Сўнгра бу ғайритабиий манзарага чек қўйиш мақсадида осмонга қарата милтиқдан ўқ узди...

Милтиқ овозидан қизча қалқиб тушди ва қутилмаганда эшитилган мислсиз фарёддан буткул лол-ҳайрат ичра кетига ўгирилди.

Орқада... Маъруф тиззалари бир оз букилган қўйи тебраниб турарди, бўйин томирлари ўқлогдек бўртиб, жағ мускуллари таранг тортилган, оғзи ланг очик, кўзлари косасидан чиқиб кетгудай дум-думалоқ. Пешонасидаги кўрқинчли ўйикдан юз-кўзларига оппоқ мия суюқлиги аралаш қип-қизил қон оқарди...

Салим Самандаров яқинлашганда Маъруф қўл-оёқларини тўрт тарафга узатиб чалқанча ётар, жон таслим қилиб бўлганда. У дабдаласи чиққан аянчли башарага тикилиб, даг-даг қалтираётган киздан сўради:

- Бу ким?
- Қобилов муаллим.
- Кимнинг қизисан? Отинг нима?
- Гулсафсар. Қоратаёқлидаги Элбек аканинг қизиман.
- Нима бўлди?
- Тезак теришга чиққан эдим. Чўмилаётганимда бирдан устимга ўзини ташлади...

Самандаров кизга бошдан-оёқ разм солди-да:

— Кийимларингни кийиб, уйингга тез кетавер, — деди.

Самандаров касофат ишга йўлиққанини англади. «Наҳотки, — дерди у, — наҳотки, осмонга отган ўқим теккан бўлса? Мумкин эмас!» Тоғдай зил-замбил ўй елкасидан босди. Юрагига тушунқусиз гумон шарпалари мўралаб, кўз олди туманлашди. Бакувват жуссаси бирданига кичрайиб қолгандай ўзини ночор сездди. Бу кўркув аломати эди. Нима қилсин? У тоғ-тош, ўрмон, чангалзорларда кўп кезган, бир неча бор тунғиз, бўрилар ҳамласига учраб, ем бўлишига сал қолган. Лекин ҳеч қачон бугунгидай ноқулай вазиятга тушмаганди. Хаёли ҳар ёққа етаклади: «Кўлни айланиб ўтиб, жимгина баланд чўққиларга чиқиб кетсанми? Ахир ким ҳам билиб ўтирибди. Жасадин кечаси тулки ва чиябўрилар еб кетади, урвогини ҳам қолдирмай. Қиз-чи? Мени танирмикин? Исмини Гулсафсар дедими? Гулсафсар... Қоратаёқлидаги Элбекнинг қизи... Тўхта, Самандаров, ақлингни йиғиб ол! Қингир ишнинг қийиги қирқ йилдан кейин ҳам чиқади. Сен ўлдирмаган бўлсанг, нимадан ҳадиксираяпсан? Айбинг не? Сен осмонга қарата милтиқ бўшатдинг, холос. Ҳақиқат бордир, дунёда!»

Самандаров милицияга борди.

Мурда туман марказида тиббий текширувдан ўтказилди.

Иш терговчи Акбар Содиқовга топширилди. Содиқов ёш ходим. Узун бўйли, озгин. Оёқ-кўли чаққон, серҳаракат.

У қозоғга нималарнидир қайд этгач, сўроқни бошлади:

- Исми-шарифингиз?
- Самандаров Салим.
- Ёшингиз?
- Қирқ еттида.
- Яшаш жойингиз?
- «Иқбол» ижара хўжалиги, Сулаймонобод қишлоғи.
- Касбингиз?
- Кўриқхона назоратчиси.
- Қобилов Маъруфни танирмидингиз?
- Ҳамқишлоқмиз.
- Ораларингиздан бирор нохушлик ўтмаганмиди, қишлоқчилик дегандай?
- Йўқ.
- Ўша кунги воқеани сўзлаб беринг, фақат ростини!
- Хизмат юзасидан Лайлаккўлга туташ тўқайзорда эдим. Қулоғимга аччиқ бақирик-чақириклар чалинди. Яланглиқда кизчани қувлаб келаётган кишига кўзим тушди. Важоҳати жуда ёмон. Шашидан қайтариш ниятида осмонга ўқ отдим.

Самандаров жимиб қолди.

— Кейин?

— Қутилмаганда... у йиқилиб тушди.

— Йиқилиб тушди? Нега?

— Билмадим.

— Балки сизнинг ўқингиздандир? А?

— Мен осмонга отганман.

— Сиз осмонга қарата ўқ узгансиз, ўқ эса Қобилов Маъруфнинг манглайига теккан.

Шундайми?

— Мен ўлдирганим йўқ. Ишонинг, ўлдирганим йўқ.

— Унда ким?

— Ўйлаб, ўйимнинг охирига етолмайман ўзим ҳам.

— Айтинг-чи, ўша ҳодисани милтиқсиз бартараф этса бўлмасмиди?

— Буларди, албатта.

— У ҳолда, нима учун...

— Барча назоратчиларга хос, қон-қонимизга сингиб кетган одат туфайлидир. Қуённи тутишга уринаётган тулкими, ёввойи каптарни мўлжал олган парвоздаги қирғийми, ҳатто олқор орқасидан юғраётган қашқирни ҳам ҳавога милтиқ отиб қайтарамиз.

Терговчи кафтини иягига тираб, бир оз муддат сўлиш олди ва кичик қийиқ кўзларини Самандаровга тикондай тик қадаб, давом этди.

— Ёш бола эмассиз, сочингизга оқ тушиб, ёшингиз эллиқни қоралаётган эсли-хушли, кўпни кўрган одамсиз. Гапни айлантриш бефойда. Бошданок айтиб қўяйин, қанчалик уринманг, тонолмайсиз, айбингизни бўйинингизга кўямиз, барибир. Воқеа юз берган жойда сиздан бўлак қуролланган одам бўлмаган. Сиздан бошқа ҳеч ким ўқ отмаган. Демак, қотил — сиз! Бу — аён! Эртароқ иқроор бўлсангиз иккимизга ҳам шунчалик яхши. Сиз Маъруф Қобиловни қасддан эмас, Гулсафсар Элбековани ёнини олиб отиб қўйгансиз.

Самандаровнинг аъзои баданидан муздай тер чиқиб, томоғига недир улкан нарса тикилгандай бўлди. У осонгина қутила олмаслигини сездди. Тили калимага келмай, танглайига ёпишди.

— Бугунча етарли.

Уни олиб чиқиб кетишди.

Самандаровнинг ёлғиз умиди Гулсафсардан эди. Улар юзлаштирилди. Гулсафсар бир ҳафта ичидаёқ озиб-тўзиб, кўзлари киртайиб қолганди. Терговчи унга:

— Синглим, кўрқмасдан, ҳаяжонланмасдан саволларимга жавоб қайтаринг. Мана бу кишини танийсизми? — деди-ю, Самандаровга ишора қилди.

— Мактабга бораётганимда йўлда бир неча марта кўрганман. Аммо отини билмайман.
— Яхши. Эслаб кўринг-чи, яна қаерда кўргансиз?
— Ҳа, ёдимга тушди. Лайлаккўл ёнидаги ялангликда, милтиқ кўтариб олган эди ўшанда.
Мени Қобиллов муаллимдан қутқариб олган.
— Қобиллов Маъруфни шу киши отиб ўлдирганига аминмисиз?
Гулсафсар хаёлга чўмди. Кўзларини ерга тикиб, ингичка титроқ оҳангда жавоб қилди:
— Шу киши, бошқа ким ҳам бўларди, бошқа ҳеч ким йўқ эди, у Ерда.
Салим Самандаров чуқур «уф» тортиди. Кўкрагини чангаллади. Кўзларини юмиб, бир лаҳза тошдай қотди. Кўз ўнгидаги туман тарқалиб, атроф ёришгач, инграшга ўхшаш товушда мурожаат қилди:
— Гулсафсарга саволим бор, майлими?
Терговчи ижозат берди.
— Қизим тенгисан, ростини айт-чи, Қобиллов Маъруфни нишонга олиб ўқ узганимни ўз кўзинг билан кўрганмисан?
— Йўқ. Ўқ товушини эшитганимдан кейингина буталар орасида шарпангизни пайқадим.
Сиз милтиқ кўтариб чиқиб келдингиз. Қобиллов тупроққа беланиб, жон талашиб ётарди...

Терговчи Гулсафсарнинг гапини бўлиб:
— Раҳмат, синглим. Сизга жавоб, кетаверинг, — деди.
Кўнлар ўтиб, тергов охирлаган сари Самандаровни ваҳима босар, жиний жавобгарликдан халос бўлиш умиди сўниб борарди. «Эй Худо, — ўйларди у. — Қандай гуноҳларим эвазига бошимга солдинг бу кўргуликларни? Ахир, эсимни танибманки, тўғрилиқ, ҳақиқат деб елиб-югурдим. Елгон сўзламадим, бировни алдамадим, нафсимни тийдим. Кўриқхонадаги дарранда, парранда, дарахт ўсимликларни кўз қорачиғидай асрадим...»
Адвокат Холид Азизовнинг бир гапигина унга далда берарди. Азизов мурда тиббий текширувдан ўтказилганида жароҳат соҳасида зарб ов милтиғи ўқидан эканлигини тасдиқловчи белгилар топилмаганини айтиб, бу ишни сизнинг фойдангизга ҳал этишда инкорга ўрин қолдирмайдиган восита бўлиши мумкин деган эди.

Суд узок давом этди. Раис ишнинг боши берк кўчага кириб қолишдан чўчиб, Холид Азизовнинг далил-исботларини эътиборсиз қолдиришга қаттиқ уринди. Адвокат ҳам бўш келмади. У сўнги сўзини куйиниб айтди:

— Салим Самандаров айбсиз айбдор. Нега? Биринчидан, майит бош суюкларининг қайта-қайта тиббий текширув таҳлили кўрсатмоқдаки, Қобиллов Маъруфни ҳалокатга олиб келган зарб ов милтиғиникидан қарийб ўн мартаба кучли. Иккинчидан, бошнинг жароҳат қисмида кўргошин ўқ зарралари ва ёнган порох кукунлари топилмади. Учинчидан, тиббий таҳлилда экспертларимиз қутилмаган муаммоларга дуч келишди. Суюк парчаларида, мия суюқлигида, куйган эт ва қон томир тўқималарида Ерда бевосита учрамайдиган, фақат самоватдагина мавжудлиги кузатилган кимёвий модда ҳамда космик нур излари борлиги аниқланди. Бу эва мазкур фожиа сабабларини Лайлаккўл атрофидан эмас, биров олисроқдан, балки коинотдан излашни тақозо этар...

Суд аъзолари маслаҳатидан кейин ҳукм эълон қилинди:

— Ҳаракатларида жиноят излари етарли асосланмаганлиги учун Салим Самандаров ҳибсдан озод этилсин...

Самандаров ҳукмнинг давомини эшитмади. У қора курсида ўтирганича умрида биринчи бор одамлар кўз ўнгида юм-юм йиғларди. Бу севинч кўз ёшлари эди.

3

Керрос космик қурол мўлжалга аниқ урганини — Маъруфнинг манглайдан қон сачраб йиқилганини экранда кўрди.

У кечалари безовталанар, пастлаб денгиз-океанларни, баланд пурвиқор тоғларни, ям-яшил водийларни, қуюнлар макони — саҳроларни айланарди. Остки қисми ялпоқ, гардишларига кўкиш ёрқин чироклар ўрнатилган самовий кемаси тун, тонготар ёки кунботар арафасида баъзан кўзларга чалиниб қолар, одамлар «тарелка» кўрганлиги ҳақида таниш-ариллашларига оғиз кўпиртириб мактанашар, матбуотга хабарлар ёзишарди. Кундузлари Керрос қарийб минг чақирим узоқликда, тинч-осойишта осмон бағрида, тергов, суд жараёнларини кузатарди.

Бир тун маҳали, қон тортидими, Лайлаккўл устига яқинлашиб келди. У ҳеч қачон ерга бу қадар яқин тушмаганди. Лайлаккўл тўлин ой ёғдусида қип-қизил қондай ялиғланар, соҳилдаги қамишзорлар энгилгина шамолда мунгли тебранарди. Тун қабосига ўранган арча, жийда, жингил ва бошқа ўт-ўланлар мотам тутаётгандай маънос. Керрос Лайлаккўлга келганига пушаймон еди. Қоратаёқли ва Маъруфнинг қишлоғи Сулаймонобод тепасида уч бора айлиниб, фазога кўтарилиб кетди.

У суд тугаб, Самандаров ҳибсдан бўшатиладиган, Фомальгаут томон йўл олди. Энди Ерга қайта келадими-йўқми — ўзига ҳам қоронғи. Шуниси равшанки, Керрос улкан хатога йўл қўйди. Фольмагаутда ерликлар ҳаётига аралашгани-ю, қотилликка қўл урганини асло-асло кечиришмайди...

Керрос тубсиз самовий борликда, юқори тезликда манзилга интиларкан, хаёлга чўмди: «Гулсафсар! Шудринг томчисидай беғубор сингилганим! Сени гўнчалигингдаёқ ёвузларча эзгилаб ташламоқчи бўлди. Яна ким де? Ота ўрнида эъзозланадиган зот! Мен аралашшига ҳаққим бўлмаса-да, кўзларим билан кўриб, жим қараб тура олмадим. Ҳуқуқий таъқиқлардан инсоний бурч устун чиқди. Маъруф Қобилловни отиб ташладим. Энди билсам, сал шовшан эканман, Самандаровнинг келаётганини сезмай қолдим. Бу бизга боғлиқ бўлмаган қисмат... Ўқ узиб тўғри қилдимми ёки нотўғри, билмайман, қалбим буюрганини бажардим. Нима бўлса, сенинг боқира иффатинг, ор-номусинг, гўлданда нафис ҳис-туйғуларинг деб бўлди.

Гулсафсар! Мен тугулиб, вояга етган Фомальгаутда одамлар қавллари томонидан азоб-уқубат, қийноқларга солинмайди, зўрланмайди, қасддан ўлдирилмайди. Тўғри, одамзод вужудида ҳасад, кин, зўравонлик, ҳирс каби одоб-ахлоқ, маънавият, маърифатга зид унсурлар бор. Лекин улар томир отиб кўкарадиган, барг ёзадиган, мева тугадаган шарт-шароит мавжуд бўлмагач, худди дарахтларнинг бачки шох-шаббаларидай қовжираб, йўқолиб кетавераркан...

Ерга келиб Маъруф Қобилов можаросига аралашиб қолдим. Не қилай, энди қўлим қон, қўлим қон, қўлим қон...»

Ҳа, у зим-зиё адоги кўринмас самовий йўлда бир зумгина бемаврид хаёл уммонига шўнғиди. Атиги бир зумгина...

Керрос хаёл оғушида рўпарасида пайдо бўлган улкан метеорни пайқамай қолди. Метеорга тўқнашган кема аввалига мувозанатини йўқотди, кейин портлаб, парча-парча бўлиб кетди.

Олис фазода рўй берган бу ҳалокатни ерликлар сезишмади ҳам.

Ғаройиб амариллислар сирини

Самовий биолог тажрибахона...

Худудсиз коинот бағрида юксак космик тезликда парвоз этадиган улкан шар шаклидаги бу масканда кўп вақтлардан буён ҳайвонлар ва ўсимликларга доир турли-туман илмий тадқиқотлар олиб борилади.

Тажрибахона номини оламга ёйган кашфиётларнинг энг сўнггиси янги нав амариллислар яратилишидир. Олима Зумрад Собирова изланишларининг маҳсули бўлган бу фусункор гуллар ўзидан муаттар хид, ёрқин нур ва иссиқлик таратиб, гуллар дунёсини остин-устин қилиб юборди...

Тун. Зумрад дам олиш хонасида ёлғиз ўтирибди. Эри Жалил Шарипов уйку олдидан бир оз айланаб келиш мақсадида мажнунтолар хиёбонига кетди. Зумраднинг бугун нимагадир сайрга чиққиси келмади. У аввалига магнитофонни қўйиб, куй тинглади. Сўнгра, уни ўчириб, юмшоқ ўриндиққа чўкканича китоб ўқишга тушди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди.

— Алло, Зумрад эшитади, — деди у.

— Мен Лоламан, Зумрад опа. Навбатчилик хонасидан гапиряпман. Фалокат юз берганга ўхшайди. Амариллисларнинг сўлиётганидан хабар берувчи назорат кўнғироқлари тинмай чалинмоқда, — деди Лола шоша-пиша.

— Ҳозир етиб бораман.

Зумрад апил-тапил кийиниб, гулзор сари йўл олди. У йўлак вазифасини бажарувчи узундан-узун эгри-бурги қувурларда худди ариқда сузаётган балиқ сингари шитоб билан олға интиларди. Тимқора тўзгин сочлари елкаси оша уқардек силкиниб борарди.

Гулхона эшиги ланг очик. Навбатчи Лола Алимардонова ўрнида кўринмайди. Девордаги катта оппоқ елим тағлиқка ўрнатилган сон-саноксиз қизил, кўк ва бошқа рангдаги чироқчалар тартибсиз ёниб-ўчмоқда. Назорат кўнғироғи эса ҳамма ёқни ваҳимага солиб тутган каби, жарангдор садолар лаҳза ичида сўниб, хонага сокинлик югурди. Зумрад пушта-ларга қатор экилган, баландлиги салкам одам бўйига тенглашадиган амариллислар устида парвоз этиб, уларнинг лов-лов олов сочаётган гулкосаларидан, ям-яшил баргларида сўлгинлиқнинг дастлабки белгиларини қидира бошлади. Ҳақиқатан ҳам диққат қилган киши улардаги ўзгаришларни, айниқса, гулбаргларнинг аввалига нисбатан хира тортаётганини пайқаб олиши мумкин эди. Гуллар гўё ўчаётган шам сингари аста-секин сўниб борарди.

Зумрад саросимада нуқул ўзига-ўзи: «Нима бўлди? Нима бўлаяпти ўзи?» — деган саволларни берар, аммо жавоб тополмай, капалак каби гуллар устида безовта айланарди. Охири эшик ёнига келиб: «Лола, қаердасан, Лола?» — деб чақира бошлади. Лоладан жавоб бўлмади.

Зумрад бемаҳалда кишиларни ташвишлантирмаслик мақсадида ҳеч кимга хабар қилмай, уйига қайтиб келди. Жалил ухлаш учун эндигина ўрнига ётган экан. У бошини кўтариб:

— Қаерларда юрибсан, Зумрад? — деди.

— Гулхонага бориб келдим.

— Гулхонага? Ярим тунда-я?

— Ҳа, Лола телефон қилган эди. Амариллислар сўлий бошлабди.

— Амариллислар сўлий бошлабди? Нега? — Жалил ўрнидан туриб кетди.

— Сабаби ҳозирча номаълум.

— Навбатчи нима дейди?

— Лола навбатчилик жойида йўқ. Қаергадир кетиб қолибди.

Зумрад эрталаб тажрибахона мудири, академик Халил Шариповга тунда содир бўлган воқеани батафсил баён этди.

Зудлик билан кўрилган турли-туман чора-тадбирлар фойда бермади. Гуллар тобора заифлашиб, қовжираб борарди. Махсус гуруҳ тузилиб, узок вақт текшириш олиб борилди. Аммо нобудгарчилик сабаблари хусусида бирор жиддий хулосага келинмади. Гулхона муштақам, ҳаво таркибию электрон ёритгичлар тарқатаётган нурлар оқимида хавфли ўзгариш бўлмаган. Кунлик қаров-парвариш ҳам белгиланган тартибда олиб борилган...

Профессор Темир Салимов бир куни «Флора» ойномасида «Гуллар оламидаги сирли ҳалокат» сарлавҳали мақолани ўқиб қолди. Мақола самовий тажрибахонада фан номзоди Зумрад Собирова яратган ғаройиб амариллисларнинг қутилмаганда сирли равишда сўлиб қолганлиги, лекин ҳалокат сабаби аниқланмаганлиги, текширув гуруҳи энг сўнги хулосада коинот ва юксак космик тезлиқнинг инсониятга ҳали маълум бўлмаган жиҳатларидан шубҳага келганлиги тўғрисида ёзилган эди.

Мабодо гуллар Зумрадга тегишли бўлмаганида мақола Темир Салимовни қизиқтирмас, ҳатто у бу ҳақда йўлаб, бош қотириб ўтирмасмиди...

Салимов тезда самовий тажрибахонага бориш керак, деган қарорга келди, сўнгра фикридан қайтиб, ишни шу ерда бошлашни лозим топди.

У тажрибахонага хат йўллаб, бир дона амариллис гулбаргидан юборишни илтимос қилди. Гулбарг гербарий ҳолида олинди. Профессор тезда илмий таҳлилга киришди. Бахтига яқиндагина ўзи яратган, ҳали фанда эълон қилинмаган стимуляторлар усули қўл келиб, иши анча юришиб кетди. Тўрт ой деганда изланишга нуқта қўйди. У Зумрад амариллисларининг ҳалокат сирларини аниқлаб бўлганди. Энди фақат у билан Зумрадни таништиришига қолган эди, холос.

Зумрад!

Темирнинг севгиси, қувончи, изтироблари...

Темир Зумрад билан биология илмий текшириш институтига деярли бир вақтда ишга келганди. Зумрад орик, нимжонгина бўлса-да, кўхлик, ёқимтой қиз эди. Йигит унинг пиликдай қошларию бодом қобокларига остидаги тим-қора кўзларининг шайдоси бўлиб қолган эди.

Темир ва Зумрад тез орада бир-бирини кўрмаса соғинишиб қоладиган бўлишди, ишхонасидагилар эса уларнинг кино-театрларга, сайр-томошаларга бирга чиқишларига кўникиб қолишди.

Темирнинг Зумрад билан сўнгги учрашуви ҳеч қачон ёддан чиқмайди. Ўшанда ёз эди. Тунги Самарқанд чароган чироқлар ёғдусига чўмганди. Темир Регистон майдонига бурилди. Тарвақайлаб ўсган қуоқ баргли дарахт остидаги узун ёғоч ўриндиққа ўтириб, атрофга разм солди. Бир-бирига бақамти турган мадрасалар, уларнинг самога буй чўзган минорлари улкан марварид доналаридай товланади. Аста-секин майин шамол эсмоқда. «Бу шамоллар мўътабар шамоллардир, — хаёлидан ўтказди Темир. — Улар соҳибқирон Амир Темур, аллома ва шоҳ Улуғбек, садоқатли малика Бибиҳонимнинг ҳам юз-кўзларидан ўлган...»

Ён тарафдаги йўлакда Зумрад кўринди. У шошиб, илдам қадам ташлаб келарди. Қизнинг елкасида елпинаётган тўзгин сочларида рангин нурлар жилва қиларди. Бу жилвада минглаб юлдузлар, фалак фариштаси ойнинг шуълалари талош...

Йигит қизни энтикиб қарши олди. Улар ўриндиққа ёнма-ён ўтиришиб, бир-бирининг пинжига сингиб кетишди. Темир Зумраднинг муаттар ис таратаётган шалоладай сочларини сийпалар ва лабларига босарди. Бу сочларда жаннат нафаси бор. Қиз ҳам қуралай кўзларини пирпиратиб, ором оғушида бир парча чакмоқ қандай эриб борарди.

Йигит тамоман ўзини унутди, эс-хушидан оғди. У гўё қандайдир бўшлиқда сузиб борар, бу ҳузур-халоват чоҳининг на боши, на охири кўринарди. Атрофида юлдузлар айланади, тепадан ой термулади, гуллар оқ, қизил ва пушти рангларда очилиб, яна қайларгадир сочилиб кетади.

Бу сокин ва тубсиз дунёнинг бир четида нимадир дук-дук уради. Нариги уфқдан ҳам худди акс-садодай бўлиб, жавоб келади. Улар таранг доиралар аста чертилганда тараладиган наволарга ҳамоҳангдир. Бу товушлар юрак энтикишлари ва нидоларидир. Ҳаёт деб аталмиш мўъжизавий борлиқда юрак оҳангларидан улуғвор, қудратли ва шу билан биргалликда сир-синоатли товуш йўқ. Тириклик ибтидосидан то шу кунга қадар бирорта шоир, машшоқ ё ҳофиз юрак асрорини бор бўйича куйлай олмаган. Бундан кейин ҳам ҳеч ким унинг ниҳоясига етмайди.

Йигит ва қиз ҳозир оққушлардай парвоз этаётган ҳузурбахш кенгликда ҳам яққаю ягона ҳоқимлик қилаётган бу юрак уришларида нималар кезинаётгани танҳо Яратганнинг Узигагина аёндир...

— Темир ака, — деди Зумрад шивирлаб.

Шу биргина япроқ шитирига ўхшаш сўз Темирни ҳушига келтирди.

— Нима, жонгинам? — Темир ўзини ўнглаб, қўлини қиз елкасидан олди.

— Академик Халил Шарипов тажрибахонаси тўғрисида эшитганмисиз?

— Қандай муаммолар устида иш олиб бораётганини билмайман, аммо олис фазода экани қўлогимга чалинган, — деди Темир.

— Биласизми, у ерда одамлар қаримасмиш...

— Менинг содагинам, — деди Темир. — Қаримайдиган инсон бўлмайди, балки ўша ёқда биров узокроқ яшашар...

— Беш юз йил умр кўриш мумкин эмиш. Қандай яхши-я? Беш аср! Ҳақиқий бахт дегани шу бўлса керак.

— Узок умр... бахт бўлолмайди, Зумрад. Бахт анча кенг тушунча!..

— Темир ака, дарров фалсафага ўтиб кетасиз-да. Шунчаки, айтдим-кўйдим-да, — Зумрад кўзларини сузиб ноз қилди.

Улар узок ўтиришди. Аста-секин кўчада машиналар оқими сийраклашиб, атрофга салқинлик туша бошлади. Шаҳар боғ-роғлари, кўча хиёбонлари, муҳташам биноларию мана шу ҳур-хур эсаётган шамолларига, барча-барчаси қўшилиб, уйқуга бош қўяётган бир тирик жондай тун қўйнига сингиб борарди...

Барча кўнгилсизликлар қутилмаганда бошланди. Зумрад Темирдан ўзини олиб қочадиган, учрашувларга келмайдиган одат чиқарди. Шундай кунларнинг бирида институтдаги узунқоқ гаплардан доимо биринчи хабардор бўладиган Абдумутал исмли йигит янги хабар топиб келди: Зумрад электроника институтида ишлайдиган Жалил исмли йигит билан қандайдир самовий биологик тажрибахонага кетаётган эмиш. Жалилнинг отаси тажрибахона мудири эмиш...

Абдумуталнинг гаплари рост чиқди. Орадан бир ой ўтмасдан Зумрад Темир билан хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, самодаги тажрибахонага жўнаб кетди...

Дунё қизик экан, мункиллаб ёши юзга яқинлашаётганда тақдир унинг йўлини тагин Зумрад томонга етаклаб кетмоқда...

Амариллислар теварагида қуюн каби кўтарилган шов-шувлар босилиб, осойишта дамлар бошланган кунларнинг бирида Зумрад Собирова ҳузурига бир қария ташриф буюрди. Чол камқувват бўлиб, бунинг устига вазнсизлик шароитига ўрганмаган экан. Уни икки киши кўмагида ўриндиққа ўтқизишиб, чармиплар билан боғлаб қўйишди. Қисқагина саломалиқдан сўнг, меҳмон ўзини таништирди:

— Профессор Салимов, биолог-психолог.

— Танишганимдан хурсандман, — жавоб қилди Зумрад.

Зумрад ўз гам-ташвиши билан бўлиб, профессорнинг афти-ангорига ҳам, номига ҳам яхшироқ диққат қилмади. Профессор бир зум хаёлга чўмди: «Ҳамон ўша-ўша. Қирмизи яноқлару чўғдай ёниб турган нигоҳлар. Бу олис коинот аломат экан-да, юзга бораепти ҳамки, баҳор чечагидай назоқатли... Сезмади! Қандай сезсин, ёшлиқдаги турку тароватдан асар ҳам қолмаган бўлса сенда, Темирбой!»

— Фаройиб амариллисларингизни бир кўриш орзум эди. Лекин хафа бўлманг, ютуқлар бор ерда кўнгилхаликлар ҳам рўй бериб туради. Изтиробларингизга шерикман! — деди профессор тезда ўзини қўлга олиб.

— Миннатдорман, кўнглимни тоғдай кўтардингиз!

— Ҳузурингизга келишдан мақсад, сўлиб қолган гулларингиз ҳақида баъзи мулоҳазаларимни баён этиш. Балки...

— Хурматли профессор! Ҳалокат сабабларини аниқлаш борасида ўтказилган текширувлар роса жонимга теккан. Яхшиси...

— Ердамим тегишига ишонмаяпсиз, чоғи?

Зумрад индамади.

— Сиз яратган амариллислар, — дея гап бошлади профессор, — ўсимликшуносларнинг азалий орузи эди. Маълумки, илгари ҳам кўплар худди сизникидай гуллар яратишга уриниб кўришган, аммо эплаша олмаган. Бу гулларнинг инсониятга хизмати нақадар буюк бўларди! Ахир улар, жозибали гул бўлиш билан бирга, ёруғлик ва иссиқликнинг янги манбаи-ку! Ким ҳам кўчаю боғ-роғларни, ишхонаю хонадонларни файзли гуллар воситасида ёритгиси, иситгиси келмайди. Айниқса, ҳозиргидай энергия танқислиги даврида...

— Профессор, булар ҳаммага беш кўлдай аён гаплар, — эътироз билдирди Зумрад.

— Гулларнинг нобуд бўлиши масаласига келсак, — профессор ингичка қоқсуяк бармоқлари билан оппоқ бўлик соқолини тарақлаганча, бир оз тўхталиб, яна гапида давом этди. — Аввало гулларингизнинг менга номаълум жиҳатларини ойдинлаштириб олсак. Ҳўш, айтинг-чи, амариллисларингизнинг электр ҳаёти билан қай даражада таниш эдингиз?

— Мукаммал десам, хато бўлмас.

— Яхши. Ўсимликлардаги электр табиати кишиларга қадимдан маълум. Баъзи сув ўтларида ҳужайра электр қуввати олтидан бир вольтгача етади. Амариллисларингизда электр зарядларини вужудга келтирадиган омил фотосинтезми ёки ўзга жараён?

— Фотосинтез.

— Бинобарин, улар куёш ёруғлигини сингдириб, таркибидаги сув молекулаларини кислород ва водородга ажратади. Ўз навбатида водород икки таркибий қисм — манфий зарядланган электронлар ва мусбат зарядли ядрога бўлинади.

— Шундай, — унинг гапини тасдиқлади Зумрад.

— Бу ҳали тўла маънодаги электр эмас, ўша, биз ҳозиргина тилга олиб ўтган манфий ва мусбат зарядланган зарралар қарама-қарши томонларга ажралсагина бирон амалий вазифа бажара оладиган электр энергия пайдо бўлиши мумкин. Ҳўш, қандай куч уларни ҳаракатга келтиради?

— Мембраналар.

— Табиий мембраналарми, ё...?

— Албатта, табиий. Бундай мембраналар бизникидан бошқа молекуляр биология ва биофизик кимё тажрибахоналарида ҳам аллақачон аниқланган. Улар тирик конденсаторлар — алоҳида ҳужайра тузилмаларининг ички ҳужайра мембраналари, яъни митохондрийлардир.

— Маъқул, — бош силкиди профессор. — Кўриниб турибдики, сиз кашф этган амариллислардаги электр ҳодисаси бошқа ўсимликларникидан деярли фарқ қилмайди. Шундай экан, уларнинг машъала каби олов сочишининг боиси нимада?

— Электр қувватининг етарли миқдорда кучлилиги-ю, гултожибаргларининг чўғланиш хусусиятида. Мазкур амариллисларни маълуму машхур қилган ҳам шулар!

— Яхши! Гулларингизнинг ташқи руҳий таъсиротга муносабати қандай эди, яъни сезиш, ҳис этиш қобилияти?

— Уртамиёна. Паст дейилса ҳам янглиш бўлмайди. Умуман, асаб тизими фаолияти мустақкам эди. Ёзиб олинган кучли қаҳқаҳа ва йиғи воситасида ўтказилган тажрибаларда биопотенциал кўрсаткичлар асаб импульсларида диққатни тортадиган ўзгаришларни бирор маротаба ҳам қайд этмаган. Гулларни ўраб турган биоэлектр майдон — электроаурограммаларда ҳам кўзғалиш сезилмаган.

— Сизни зириктириб қўймадимми? — кулимсираб мурожаат қилди профессор.

— Асло! — деди чиройи очилиброқ Зумрад.

— Тағин, бу чол эзма экан, деб ўйламанг...

— Профессор, очигини айтганда, мен ўзимни ноқулай ҳис этиб ўтирибман. Ахир узоқ йўл босиб келгансиз, ақалли чой тақлиф этмабман.

— Ташвишланманг, ҳа, ёдингиздадир, мен хат орқали бир дона гулбарг сўраб олган эдим.

— Кўплар сўрашган, барчага юборганмиз.

— Ҳа гулбарг амариллислар фожиаси сирини аниқлашда жуда иш берди. Энди ижозатингиз билан мана шу магнитафондаги ёзувни биргаликда тингласак, — профессор чўнтагидан гугурт қутисидек келадиган магнитафон чиқарди. Уни стол устига қўймоқчи эди, вазнсизликдан салга ўрнидан кўзғалиб кетаверди. Ноилож кафтига олиб, миттигина тугмачани босди. Магнитафондан чуқур-чуқур нафас олишга ўхшаш қандайдир шовқинлар эшитилди. Кейин бир муддат жимиб қолди. Осудаликни эркак кишининг дона-дона қилиб айтган сўзлари бузди:

«— Лола, шунча вақт яшириб, сир сақлаб юрганим етар. Мен сизни севаман! Жонимдан ортиқ кўраман!

— Шу гапларга мени ишонади дейсизми? Уялинг, оилангиз бор!

— Оила бошқа, муҳаббат бошқа нарса экан. Сизнинг бир бор кулиб боқшингизга кўпдан интизорман.

— Қўйинг энди, бўлди. Тинчгина уйингизга жўнаб қолинг. Мен сиз ўйлаган қизлардан-масман. Қўлингизни тортинг!

— Шундайми? Кейин афсус чекиб юрманг! Тажрибахонадан изингизни бутунлай ўчириб юбориш қўлимдан келишини биларсиз?

— Осмонни устимдан ташлаб юборсангиз ҳам, тезда йўқолинг! Акс ҳолда...»

Шу пайт тўсатдан назорат кўнгиروي жаранглаб, гап-сўзлари узилиб қолди. Фақат ниманингдир тарақлагани-ю, юм-юм йиғи товуши қулоққа аранг чалинди.

Зумрад илкис кўзғалиб қўйди ва профессорга паст оҳангда:

— Кутилмаган воқеа, кишининг ишонгиси ҳам келмайди. Товушнинг хириллаб эшитилишидан йигитнинг кимлигини ҳам билиб бўлмайди. Сиз буни қаердан ёзиб олдингиз? — деди.

Профессор олдиндан шундай саволни кутган шекилли, пинагини бузмасдан жавоб қилди:

— Сўраганингиз яхши бўлди, ўзим ҳам бу ҳақда сўзламоқчи эдим. Мен узоқ йиллар товуш тўқинларининг ўсимликлар танасига таъсирини ўрганиб, ҳар қандай товуш ўсимлик-

ларнинг ривожланаётган қисмларида, айниқса, барг ва гулкўрғонларида изини қолдиришини пайқадим. Изларни сўзларга айлантириш мушкул бўлди. Барибир имкони топилди. Амариллисларингизнинг асаб тизими сиз ўйлагандан анча мураккаб, улар ҳатто атай қилинган товушларни табиийсидан ажрата олади. Уша машъун тунда қандайдир эркакнинг Лола исмли кизга нисбатан қилган номуносиб хатти-ҳаракатини гулларингиз «Кўтара олмаган». Асаб толларида бир лаҳзалик кучли кўзғалиш бўлган-у, «қисқа туташув»га айланиб, амариллисларни куйдириб юборган... Яна шуну ҳам айтишим лозимки, бу фожеа баъзи кишиларнинг оиласига ҳам бориб тақалиши аён. Шу сабабли, ёзувни ошкор этмасаммикин, деган мулоҳазага ҳам борган эдим, лекин амариллислар ҳалокати сирлигича қолмаслиги учун...

— Тўғри йўл туггансиз, жаноб!

Профессор Салимов бир неча дақиқа жим қолди ва Зумраднинг чеҳрасида нимадандир хавотир ҳамда ташвиш аломатлари пайдо бўлаётганини сезиб:

— Мана, суҳбатимиз ҳам ниҳоясига етиб қолди, менимча. Илтимос, ходимларингизга айтсангиз, иплардан ҳалос этиб, космодромга боришимга қарашиб юборишса, вазнсизлик деган ғалати муҳитда жуда кам бўлганман. Ҳа, мабодо зарур бўлса, магнитафон тасмасини ташлаб кетишим мумкин, — деди.

— Жуда яхши бўларди...

Профессор магнитофондан тасмани чиқариб Зумрадга узатди.

Зумрад ҳаяжонланаётганидан профессор Салимов билан кўнгилдангидек хайрлаша олмади. Унинг миясидан: «Лолага суйқалган ярамас ким бўлди экан?» — деган савол ҳеч кетмасди...

Темир Салимов олис само сафаридан қайтиб келиб, бир оз ишлагач, дам олиш ва қариндош-уруғларни кўриб келиш мақсадида туғилган қишлоғи Тўсинсойга йўл олди. Бир-икки кун яқинлари, дўст-биродарлари даврасида бўлгач, кун пешиндан оққанда сой тарафга жўнади...

Баҳор. Ҳаво намхуш ва салқин. Мағриб осмонида ола-була булутлар кўзга ташланади. Шиддат билан эсаётган шамоллар дарахтлар шох-шаббалари, ўт-ўланларни ялаб-юлқилайди. Кўз элас-элас илғайдиган баландликда битта қуш қанотларини кенг ёйганча парвоз қилади.

Шимол тарафда Нурота тоғи бор бўй-басти билан ястаниб ётибди. Бошида оппоқ қор. Тарам-тарам сой ва қирлар қулранг ҳарир парда оғушида сирли ва сехрли жилваланади.

Баланд чўққилардан бошланиб қишлоқ ёнгинасидан ўтадиган Тўсинсой тўлиб-тошиб пишқириб оқмоқда. Салимов соҳилга келди. Соҳилда ям-яшил ялпиз ва рангин чечаклар гулгул ёниб, нигоҳни ўзига тартади. Тўсинсой Салимов учун жондай азиз ва қадрли. Қачонки бошига мушуқликлар тушганда ёки елкасидан бирор оғирлик кўтарилганда шу сой ёқасига келади ва у билан худди яқин сирдошдай дардлашади: «Қадрдоним, Тўсинсой! Шу зангори осмон, унинг кўз илғамас этакларига туташ дунё ва ўрқач-ўрқач тоғлар бор экан, сен борсан. Сен бор экансан, демак, само бор, дунё бор, тоғлар мавжуд...

Жонажоним, Тўсинсой!

Бир пайтлар юрагимга кирган ой мени доғда қолдирди, вафо қилмади. Лекин унинг зиёси бир умр қалбимни ёритиб турди. Шу зиё оғушида сархуш бўлиб, ўзимни кашфиётлар, илмий изланишлар бағрига урдим. Оила нелигини билмадим, оламдан тоқ ўтдим... Тўғри қилдимми ё... Билмайман!

Бугун атрофимда қаҳрли қиш кунлари авжига чиқиб, чарх урмоқда. Совуқ гирдибодлар илондай тўлғониб, қонимга, кўзларимга бостириб кираётир...

Лекин мен ҳам бутунлай йўқолиб кетмайман. Балки бир миттигина бинафша бўлиб, балки бир дарахт бўлиб, балки бир тош бўлиб қайтаман. Балки булут бўлиб устингда сузиб юрарман...

Доимо омон бўл!..»

Темир Салимов ич-ичидан қуяндай елиб келаётган тугёнларини енга олмади. Кексайиб, ушоққина бўлиб қолган жуссаси аввалгидан ҳам енгиллашиб, тиззалари, бармоқлари титрар, гўё у ўзини қайларгадир парвоз этаётган ярадор қушдай сезарди. Бурун катаклари керилиб, ажин босган юзларида қўқимтир майда-майда бўртиқчалар пайдо бўлиб, кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади. Ёш ҳеч тийилмас, қайта-қайта қуйилиб келар, бир-бирига ёндош оқаётган икки тошқин ирмоққа ўхшарди...

У ҳеч қачон бугунгидай тўлиб-тошиб йиғламаган эди...

Қош қорайиб, тун чўққунга қадар сой соҳилида тенгитб юрди.

Сирли равишда ғойиб бўлган Лола Алимардоновадан самовий тажрибахонага, Зумрад Собирова номига хат келди. Унда шундай сатрлар бор эди:

«Салом, Зумрад опа!

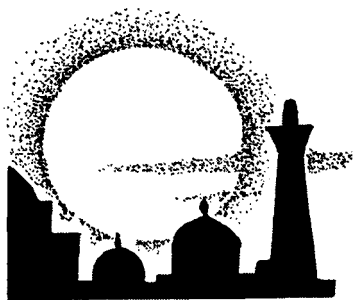
Ушбу мактубни ёзишни ҳам, ёзмасликни ҳам билмай, шу вақтгача иккиланиб юрдим. Охири бўлмади. Қўлимга қалам олдим.

Зумрад опа, сизга ҳам кийин, мени кечиринг, қай сўз билан айттайинки, уят, дахшат бу — ўша тунда гулхонага Жалил Шарипов келди. Аниқроғи, бостириб кирди. Нияти бузуқ. Тилга олиб бўлмайдиган гаплар билан алжаради. Иккимиз айтишиб турганимизда бирданига амариллисларнинг назорат кўнгирағи чалиниб қолди. У ёққа югурдим-бу ёққа югурдим. Фойдаси бўлмади. Сизга телефон қилдим космодромга йўл олдим. Ҳозиргача ҳам нега бундай қарорга келганимни билолмайман. Мен худди балодан қочган каби, тажрибахонадан узоқроқ кетишга ошиқардим. Космодромда юк кemasи учишга ҳозирлик кўриб турган экан. Ёрдамчи космонавт таниш чиқиб қолди. Ялиниб-ёлвориб кемага кириб олдим.

Ерга келиб ҳам бирон кимсага чурқ этиб оғиз очмадим...

Зумрад опа, самовий тажрибахонага қайтиб боргим келмайди. Сизларга кўринишни истамайман. Илтимосим, ётоқхонада кийим-кечак, китоблар, яна ул-бул нарсаларим қолган эди, ўшаларни менга жўнатиб юборсангиз».

Зумрад хатни ўқиб тун бўйи ухламади. Узоқ-узоқ хаёлларга чўмди. Йиғлади... Сўнг тажрибахонани бутунлай тарк этди. Аммо қаерга кетганини ҳеч ким билмайди. Балки Сатурн ҳалқасида иш қураётган бионик доктор Азизов қароргоҳигадир, балки Уран ва Нептун сайёралари оралиғида айланувчи қушшунослар тажрибахонасида овуниб юрган-дир... Шуниси аниқки, Ерга қайтмади.

ТАБАРРУК ТУПРОҚ

Жаннат Исмоилова

ОЗОДЛИК ОРЗУСИ

Халқимиз тарихида асрлар бўйи озодлик ва мустақиллик учун олиб борилган курашлар алоҳида аҳамият касб этади. Ана шундай халқимизнинг қалбида чуқур из қолдирган ва мустақиллигимизнинг илдиэларидан бири ҳисобланган воқеа — 1916 йил Туркистон ўлкасида содир бўлган эди.

XX аср бошида содир бўлган воқеалар халқ бошига кўплаб кулфатларни ёғдирди. Биринчи жаҳон урушида Россиянинг иштирок этиши ва унинг кўплаб талафотларга учраши халқнинг, айниқса, мустамлака ҳисобланган Туркистон ўлкаси маҳаллий аҳолисининг, ниҳоятда, оғир ҳаёт кечиришига олиб келди. Мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм, очлик ва қаҳатчилик сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ниҳоятда, кескинлаштириб юборди. Ана шундай оғир вазиятда Николай II нинг мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармони сабр-қосаси тўлиб турган халқнинг кўзғалишига туртки бўлди. Эллик йил давомида мустамлакачилик сиёсатининг азобларидан эзилган халқ навбатдаги хўрликни кўтара олмади. 1916 йилнинг 25 июн фармонида биноан 19 дан 43 ёшгача бўлган эркеклар фронт орқасига ишлаш учун жўнашлари шарт эди. Айни дала ишлари қизиб турган бир паллада асосий ишчи кучи ҳисобланган эркекларнинг Россияга жўнатилиши ақл бовар қилмайдиган иш эди. Шу сабабли бу фармон эълон қилинган, Туркистон ўлкасининг барча шаҳар ва қишлоқларида норозиликлар кучайиб, кўзғолонга айланиб кетди.

Туркистон ўлкасининг асосий пахта етказиб берувчи манбаси ҳисобланган Фарғона водийсида ҳам халқ кўзғолонлари бир-бирига уланиб кетди.

Чор ҳукумати асосий пахта етказиб берувчи вилоят эканини назарда тутган ҳолда, унинг баъзи бир вилоятларидан камроқ, чорвачилик билан шуғулланадиган жойларидан эса кўпроқ мардикорларни олишни режалаштирди. Умуман, Фарғона водийсидан мардикорликка 50.000 киши сафарбар қилиниши лозим эди. Кейинроқ бу рақам яна кўпайди.

Фарғона водийсининг Кўқон, Наманган, Скобелев, Андижон ва Ўш уездларида кўзғолонлар тинмай давом этди. Деярли барча кўзғолонларнинг олдинги сафларида аёллар турдилар. Бу ҳаракатлар, албатта, чор ҳукуматига ёқмади ва уларнинг бу қилаётган ишларини урф-одатларига, «шариатга тўғри келмайди», деб қораладилар. Лекин кўзғолонлар давом эта берди. Бундай аёллар орасида Чинни опа Бадалбоева, Азимпошша биби Юнусалихўжаева, Норбиби Розикова, Гулчанбиби Бобожонова, Нориниса Турсунова, Учулбиби Тошматовалар бор эдилар.

Мустабид ҳукумат кўзғолонларни шафқатсизларча бостиргач, мардикорларни сафарбар қилишни бошлаб юборган. Аслида, 250.000 киши мўлжалланган бу режа бузилди ва бор-йўғи зўрлик билан 120.000 дан ортик мардикорлар сафарбар қилинишга муваффақ бўлинди. Ана шу аламли кунлар ва азоб-укубатлар халқнинг дилидан тилига, тилидан эса юракларни пора қилувчи қўшиқларга айланди. Сафарбарликка кетаётган мардикорлар куйидаги байтларни хиргойи қилар эдилар:

*Поездингни жилдирган
Ўтхонаси билан дўнғалаги,
Двинска кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинска кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинска кеткизган
Николай золим замбараги...*

Навқирон йигитларнинг саф-саф бўлиб мардикорликка жўнаши уларнинг оналари, умр йўлдошларининг қалбини тилка-пора қилиб юборган. Умр йўлдошига: «Яхши қол» деб айтилган сўзлар ҳар қандай инсоннинг ҳам қалбини титратади:

*Мен кетурман хизмат айлаб,
Эй ёри жоним, яхши қол.
Рози бўлгин, кўрмасам эй,
Эй ёри жоним, яхши қол.*

*Сабр қилмоқдин сенга,
Эй меҳрибоним, чора йўқ.
Сан қазога рози бўл,
Эй ёри жоним, яхши қол.*

Комилпақ ака

*Кўча юзида турубдилар
Мани ҳамроҳларим —
Бўлмасинлар интизор,
Эй ёри жоним, яхши қол.*

*Рози бўлгин, мен ўлиб қолсам
Мусофирлар шаҳрида,
Қилгил дуолар, фотиҳа,
Эй ёри жоним, яхши қол.*

Жиззах шаҳрининг чор ҳукумати кўшинлари томонидан ер билан яқсон қилиниши халқ нафратини янада кучайтирди. Бу кўзғолон ҳақида кўплаб кўшиқлар ва термалар яратилди:

*Тахта кўприк битдим,
Николай подшо ўтдим?
Жиззах шаҳрини вайрон қиб,
Муродига етдим?*

*Ош кади, палов кади,
Томга чиқиб дод айлади,
Намозгоҳни саллот босиб,
Жиззахни вайрон айлади.*

Айниқса, бу кўзғолонни бостириш арафасида ўз фарзандларидан ажраганлар жуда кўп бўлган. Улар фарзандлари доғида куйиб, фарёд кўтарганлар:

*Нетай ман, кетди оламдан
Азимжон отли фарзандим?!
Тўрт ой юзли чилвир соч
Адолатхон жигарбандим.*

*Хазон боди уриб кетди,
Менинг гунча баҳоримни.
Кима айтиб, кима йиғлай,
Бу Жиззах ичра ҳолимни?!*

Тошкентдан кетаётган мардикорлар ҳақида ҳам алоҳида кўшиқлар битилган:

*... Ҳеч бандасин умри қисқа
Қизил гулдек бўлмасин,
Ғунча бўлиб турганида
Ҳижрон бўлиб сўлмасин.*

*Иш қилурмиз биз жўралар
Белга боғлаб кўк камар,
Тошкентни деб жўнар бўлдик,
Балки борурмиз Самар.*

*Гулдур-гулдур овоз билан
Поезд юрур чинқириб,
Бирга ўсган, эй жўралар,
Йиғлаб қолманг қичқириб...*

Мардикорларнинг Россиядаги аҳоли жуда ачинарли ҳолда бўлган. Уларга сафарга кетишдан аввал чор маъмурияти маош ҳисобидан 1 сўм ва хазинадан 50 тийин, жами 1 сўму 50 тийин кундалик овқат пули берилишини ваъда қилган. Аммо, Қозон маҳкамаси таржимони Бурнашевнинг берган маълумотига кўра, кунига 1 сўму 40 тийиндан берилиб, ундан 1 сўм квартира ҳаққига, 5 тийин мингбоши ва имомларнинг маошига ажратилган. Мардикорга 1 кунлик овқат пули 35 тийин қолдирилган. Мардикорга кўпинча от гўштидан овқат берилиб, ун, картошка ва донли озиқларни сотиб олишга имкон бўлмаган. Қаттиқ совуқ, овқатларнинг сифатсиз ва камлиги мардикорлар тинкасини қуритиб юборган. Ҳаётнинг бу азоблари уларнинг кўшиқларида ҳам ўз аксини топган:

*Сўк ошини ичмайман,
Ўтигимни ечмайман,
Қорда қарағай кесганман,
Ҳеч ҳақимдан кечмайман.*

*...Оёқларимиздан совуқ ўтди,
Тўхтамас кўзлардан ёш.
Шўрпа деб лойқа сув берди,
Бир киши ичолмадик.
Қора нон аччиқ экан
Уч кунгача еёлмадик.*

Марғипонлик қўзғолончилар

Чор ҳукумати мардикорларни зўравонлик билан, мажбуран сафарбарликка жўнатишга эришган бўлса-да, уларнинг иродасини бука олмади. Мардикорлар ўша ерда ҳам чор ҳукуматига қарши бош кўтардилар, ғалаёнларни ташкил қилдилар ва баъзан ўз юртларига қочиб кетишга ҳам муваффақ бўлдилар. У ердаги оғир аҳвол ҳақида Туркистон ўлкасига ҳам хабарлар хат ёки бўлмаса ўша ерда хизмат қилган элликбошилар, юзбошилар орқали етиб кела бошлади. Бу эса, маҳаллий аҳолини чор ҳукуматига қарши яна бош кўтаришига олиб келди. Айниқса, аёллар ўз эрлари, ўғиллари ва оталарини қайтарилишларини сўраб чор ҳукумати ва маҳаллий маъмуриятга арз қилганлар.

Сафарбарликдан аввал мардикорларга берилган имтиёзлар ва ваъдаларнинг биронтаси ҳам бажарилмай қоғозда қолиб кетди. Бу ҳаракатларнинг натижасида ҳам маҳаллий аҳоли томонидан, ҳам Россияда хизмат қилаётган мардикорлар томонидан мустабид ҳукуматга нисбатан янада кучлироқ оппозиция ташкил топди. Бу қўзғолон яна бир марта ўз озодлиги ва мустақиллиги учун курашаётган халқнинг кўзини очди ҳамда унинг кўксидаги ўз эрки учун курашиш хиссиётларини тоблантирди.

Онасидан ризолик сўраб йўлга тушгани

*Ёлғиз ўғлинг чиқар бугун сафарга,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!
Ишни тамом айлаб келур жойига,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

*Арзим шулдир, санга айтай жон онам,
Йиғламасин менга ғариб кўп отам,
Қариндошим йўқдир мани ҳам оғам,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

*Қурбон қилай каъбам санга бошимни,
Йиғлаб дуо бирлан тугай ишимни,
Фалак захар қилди мани ошимни,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

*Ман кетурман жудо бўлиб бир онда,
Ёлғиз бошим чўл бирла биёбонда,
Сан қолурсан бу кулбаи вайронда,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

*Жоним фидо бўлсин каъбам ўзингга,
Ман пинҳона термулайин кўзингга,
Хизмат қилолмадим берган тузингга,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

*Мани умидларим бул эмас эди,
Раҳм айламади қанотингни қайирди,
Нечук қилди фалак сандин айирди,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

*Оҳ, нечук кун, эркак бўлиб ман ўсиб,
Фалак жудо қилди насибам узиб,
Кетсам қолур мани чироғим ўчиб,
Оқ сут берган ғариб онам ризо бўл!*

Қўзғолон иштирокчиси Савриниса Аширматова

Тошкентдан жўнаган мардикорларнинг кўшиги

*Биз кетармиз, оғалар,
Йироқ ерга, тоғалар,
Тикка айланглар худога,
Ризо бўлинг, ёронлар!*

*Ватандошлар, миллатдошлар,
Эй азизи диндошлар,
Ватан учун, миллат учун
Биз борурмиз, ёронлар...*

*... Хеч бандасин умри қисқа
Қизил гулдек бўлмасин.
Ғунча бўлиб турганида
Хижрон бўлиб сўлмасин.*

*Иш қилурмиз биз, жўралар,
Белга боғлаб кўк камар.
Тошкентни деб жўнар бўлдик.
Балки борурмиз Самар.*

*Гулдур-гулдур овоз билан
Поезд юрур чинқириб,
Бирга ўсган, эй жўралар
Йиғлаб қолманг қичқириб.*

*Файрат бирлан иш қилурмиз,
Биз Тошкентнинг йигити.
Ақча бирлан ёрдам қилмас,
Йуқ бойларнинг ҳиммати.*

*Тушар бўлдик бир поездга,
Соат 5 да жўнаймиз.
Хафа бўлиб сиз қолмангиз,
Тез фурсатда келурмиз.*

*Тасбеҳ айтиб йўл бошлангиз,
Иш бошловчи жўралар,
Ҳам ўнбоши, ҳам юзбоши,
Ҳам мингбоши тўралар.*

*Кўл очингизлар дуога,
Раҳм этгувчи худога,
Дуруд этинглар, ёронлар,
Муҳаммад Мустафога.*

*Ақбарнинг бир дуосин
Мустажоб этгин худо,
Жумла мўмин бандаларин
Еридан қилма жудо.*

Гўзал Эгамбердиева

аспирант

ТАРЖИМА — БУ МАСЪУЛИЯТ

Халқ оғзаки ижодиётининг катта жанри бўлган дostonларда мақол, матал, идеомалар кўплаб ишлатилади. Бундай жиҳатни «Рустамхон» дostonида ҳам кўриш мумкин. Дostonнинг турли ўринларида воқеа эҳтиёжидан келиб чиққан тарзда, кўплаб мақол ва маталлардан фойдаланилган.

Асарнинг рус тилига қилинган таржимасида, афсуски, мақолларнинг мазмуни аслият-

дан анча узоқ. Таржимонлар дostonдаги мақолларни рус тилига ўгиришда аксари ҳолларда тажрибасизликка йўл қўйгани яққол кўринади.

Бахшилар шеърият талабига кўра, мақолни халқ орасидаги вариантдан бошқачароқ тарзда ишлатишлари мумкин. Бироқ, уни таржима қилганда, халқ орасида тарқалган вариантыни асос қилиб олган маъқул.

Масалан, «Ўзи йўқнинг кўзи йўқ» мақоли дostonда «Кўзи йўқнинг юзи йўқ» шаклида ишлатилган. Таржимонлар уни: «У кого нет глаза, у него нет лица», тарзида таржима қилганлар. Натижада, мақолнинг оҳори кетиб, мақоллик хусусияти йўқолган. Маълумки, ушбу мақолнинг рус халқи орасида: «С глаз долой — из сердца вон», деган жуда мос кўриниши мавжуд.

Ўзбек халқи орасида ишлатиладиган «Карнайчидан бир пуф» мақоли дostonда «Тегирмончидан бир пуф» шаклида келтирилган. Ушбу мақол рус тилига «От трубача исходит один звук», тарзида ғализ таржима қилинган. Холбуки, рус халқ оғзаки ижодида қўлланиладиган: «Попытка не пытка, а спрос не беда» мақоли мазкур мақолнинг мазмунини жуда яхши акс эттиради.

Дostonда келтирилган яна бир мақол: «Тирик бўлсак бир тепада, ўлик бўлсак бир чуқурда», рус тилига қуйидагича ўгирилган: «Живы будем — так на одном холме, а умрём — в одной яме».

Кўринадики мақол сўзма-сўз таржима қилиниб, унинг бадиийлигига путур етган. Таржима мобайнида ўша мақолга рус тилида мавжуд бўлган «Жить вместе и умереть вместе» мақоли эквивалент қилиб олинганида, дostonдаги мазмунга мос мақол танланган бўлур эди.

Дostonдаги мақол ва ҳикматли сўзларни русчага ўгириш жараёнида таржимонлар кўпол хатоларга ҳам йўл қўйганлар. Хусусан: «Дунёда бир кўрққан ёмон, бир қувонган ёмон», деган мақолнинг русчада: «На свете тот плох, кто быстро пугается, плох и тот, кто быстро радуется», тарзида ўгирилиши маънони бутунлай тескари томонга ўзгартириб юборган. Негаки, ўзбекча мақолда асосий урғу инсон руҳияти билан боғлиқ ҳолда берилди. Унда, киши ҳар икки ҳолатда ҳам қутилмаган хабар эшитса, ўзини йўқотиб қўяди, деган маъно таъкидланмоқда. Таржимонлар мақол мазмунидаги умумийликни бир киши — яққа шахсга ўтказганлар. Яъни, бирдан кўрқадиган ёки бирдан севинадиган киши ёмон одам қаторига киради, деган бутунлай бошқа маъно келиб чиққан.

Бахши импровизация билан боғлиқ ҳолда айрим мақолларни шаклан бутунлай бошқача тарзда ифодалаши ҳам мумкин. Бироқ, ундаги маъно деярли ўзгармайди. «Рустамхон» дostonида берилган: «Давлатли қўл гулни — гулга эшади» мақоли халқ орасида ишлатиладиган «Иш устасидан кўрқади» мақолига ҳамоҳангдир. Яъни, «Давлатли қўл» — ақлли, уста, ишбилармон киши маъносида берилган. Шу хислатларга эга бўлган киши «Гулни — гулга эшади», ҳар қандай ишнинг уддасидан чиқади дейилмоқчи. Ушбу мақол таржимада қуйидагича берилган: «Богатый человек цветок с цветком сплетёт».

Сўзма-сўз ўгирилгани боис, мақол рус тилида ўзбекча маънони тўла англата олмайди. Бу ерда: «Дело мастера боится» шаклидаги русча мақолни ишлатилганда дуруст бўларди.

Шундай қилиб, «Рустамхон» дostonида келтирилган кўплаб мақол ва ҳикматли сўзлар таржимонларнинг (Н. Кидайш-Покровская, А. Мирбадалева) маҳорати етишмаслиги, эътиборсизлиги сабаб маънолари бузилган ҳолда ўгирилган.

Халқ оғзаки ижодига мансуб дostonларни таржима қилганда, аввало, халқнинг шеварларини, сўзлашу тилини, урф-одаklarини яхши билиш зарур. Бундан ташқари, мақол, матал ва идеомалар таржимасида уларни шунчаки сўзма-сўз ўгириш билан чекланмасдан таржима этилаётган тил жамғармасидаги эквивалентини излаган маъқулдир. Агар эквивалент топилмаса, сўзма-сўз таржима қилиб, унга, албатта, шарҳ бериш лозим. Акс ҳолда, дostonлар мазмунида асосий роль ўйнаган паремик иборалар маъно жиҳатдан ғализлашиб, ўзининг асл оҳорини йўқотади.

Элбек ижодининг чет элларда ўрганилиши

Элбек ижодининг қай томонлари чет элларда тилга олинади — бу ўқувчини қизиқтиради, албатта. Элбек Туркистоннинг парчаланишини қайғу билан қаршилади. Чўлпон «Булоқлар»идаги кўп шеърларида Туркистон ўлкасининг босқинчилар томонидан ёқилиши, туркистонликларнинг ўлдирилиши, очликлар, ҳақсизликлар манзарасини кўрсатар экан, Элбек шеърларида ҳам, табиийки, бу кўринишлар, бу руҳ ҳукмрон эди. Зотан Ватан ва миллат — бир тану бир жон. Уни бўғизлашганда, қонини оқишишганда, ўтларга солиб ёқишганда — миллий йўлдаги ўнлаб шоир бир хилда ҳайқиради, бир хилда йиғлайди. Ўлкам бузилди, элим ўлдирилди, ҳақ-ҳуқуқи тепкиланди, ҳукумати йўқ қилинди, тили, дини хор бўлди, деб инграйди. Шу маънода Элбек ижодини чет элларда тадқиқ этгувчилар айна ана шу нуқталарни тўғри англаб, тўғри баҳолайдилар.

Мисолларга ўтишдан олдин, Элбек шеърларини тўплаб, нашр эттирган атоқли олимимиз Ҳайдарали Узоқовнинг шоир тўғрисидаги мақоласи, «Момагулдирак» (Чўлпон нашриёти, 1993) тўплами бу ижодкорни халқимизга илк бор танитганини миннатдорлик билан таъкидлашни истардим. «Ўзбек халқининг 20—30 йилларда фаолият кўрсатган маданият даргаларидан бири — катта педагоги ва улуғ шоири, етук тилшуноси Машриқ Юнусов — Элбек эди. Элбек Туркистоннинг бағрида оқ ва қизил ҳашаротлар ин курган, ваҳшийлик авж олган бир қиёмат қойим даврида яшаб ижод этди», деб ёзади Ҳ. Узоқов Элбек ҳақидаги мақоласида (Элбек, «Момагулдирак», 132 б.).

Элбек ижодидан намуналар илк ўлароқ, бизнингча, Истанбулда Туркия туркчасида, эски араб ёзувида босилган «Янги Туркистон» журналида берилган. Журнални Усмон Хўжаўгли 1927—1932 йилларда Мажидиддин Аҳмад билан бирга чиқарган; 24 та сони нашр бўлган. Ўшда 1878 йилда туғилган.

Бухорода ўқиган Усмонхўжа 1909—1910 йилларда Истанбулда бўлган, таҳсил олган, Туркия туркчасини яхши билган. У Туркистонда миллатимизнинг озодлиги йўлида курашган шахслардан. «Ёш бухороликлар» ҳаракати натижасида Бухоро амирлиги йиқитилгач, Бухоро халқ жумҳурияти қурилади, Усмонхўжа ана шу миллий республикада молия нозири (министри) бўлади. Кейинчалик, 1921 йилдаги Бухоро Миллат Мажлисида Бухоро Халқ Жумҳуриясининг Раиси этиб сайланади. Бу давлат советларга боғлиқ эди, Усмонхўжа Афғонистонда расмий сафарда экан, шўролар уни хоин деб эълон қилади. Усмонхўжа 1923 йилда Туркияга боради ва 1927 йилдан ана шу журнални чиқаради, 1968 йилда вафот этган (Бу сўзлар унинг ўғли, фан доктори Темур Хўжаўглининг «Бухоро жумҳураиси Усмонхўжа ва истиқлол саваши пайтида Туркияга олтин ёрдами масаласи» мақоласидан олинди. Мақола: «Турк дунёси ойдинлари симпозиуми билдирувлари», Қайсар — 1996, 421—422 б. да босилган). Мен 1997 йил кузида Истанбул университети кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимида бир неча кун ишладим, шу пайтда у ерда сақланаётган бу журналнинг тўла бутловининг маълум қисми билан танишдим. Журналнинг 1928 йилда чиққан қўшма сониди (№ 10—11—12) Туркистон миллий байроғининг рангли расми, «Туркистон миллий байроғи» мақоласи берилган. Журналнинг биринчи бетиди эса шоиримиз Элбекнинг шу байроқ ҳақидаги «Миллий байроқ» шеъри босилган. Шеър остида унинг ёзилган вақти 1924 йил 5 апрель дея билдирилган.

Миллий байроқ

*Табиий ҳолинча ҳеч бир оқар суй
Қуйдан юксакка қараб оқмағай.
Тақдирга буйсунуб, айтишиб «Ёху?»
Йиғи қилмоқ билан бир иш чиқмағай.*

*Ерга бош урушуб, ётиб йиғламоқ,
Бўм-бўшга оҳ чекиб, юрак тигламоқ.
Бошдаги балога таъсир этмағай,
Қуруқ йиғлаш билан бало кетмағай.*

*Балодан қутулмоқ, соғлом яшамоқ —
Истаган бундайин ётиб инграмас,
Золимлар элидин ёхуд мазордин
Ўзига ҳеч вақ(и)т кўмак истамас.*

*Чиндакам яшамоқ учун ўнғов йўл —
Бўлса ҳам биргина, бизга мана шул:
Мазлумлар устунда йилпираб турғон,
Қуёш киби теграсига нур сочқон.*

*Миллий байроқ атрофига тўпланмоқ,
Зулм элини йиқиб, ундан ўч олмақ!*

Журналдаги «Туркистон миллий байроғи» мақоласида айтилишича, байроқдаги ол ранг эски Туркистонлик туркларнинг байроқларидан олинган. Куюқ қизил ранг ҳам шундай. Оқ ранг эса Чингизхон ва ўғиллари Туркистондаги давлатлар бошида турган замонлардаги байроқлардан олинган. Байроқ тўққиз қисмга бўлинган (биласизки, тўққиз сони турк-

ларда кутлуғ саналади — Т. Қ.), яъни, 1, 3, 5, 7, 9 қисмлари — қизил, 2, 4, 6, 8 қисмлари оқ; байроқнинг чет ёқалари туркистонликларнинг кутлуғ ранги — мовий йўл билан безалган. Байроқнинг юқори қисмига туркларнинг миллий белгиларидан яримой ва бешқиррали юлдуз қўйилган. Байроқ сопининг учига эски туркистонлик туркларнинг миллий одатига кўра Кўкбўрининг боши ўрнатилган. Байроқнинг бундайин шаклда ясаши Туркистон Миллий Бирлигининг қарори билан расмийлаштирилгандир. «Бу байроқ ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик элларининг барчаси учун баробар бўлган буюк Туркистонни англатади», дейилади мақолада.

Кўриб турибмизки, Элбек бу шеърни Туркистон миллий мухтор жумхуриятининг байроғи ҳақида, бу давлат советлар томонидан расман йиқитилгандан, Кўқон қонга ботирилганда бир неча йил ўтиб, бу тўғрида ёзиш нақадар хавфли бир пайтда — 1924 йил апрелда ёзганининг ўзи ҳам унинг чин шоир, қахрамон, кўркмас бир киши бўлганига исботдир. Ватан учун, миллат учун маддоҳлик, оғизда ватансеварлик қилинмаслиги, балки амалда иш кераклигини таъкидлайдиган бир ҳодисадир бу. Туркистонни тўрт-беш бўлакка бўлиш режалари, фитналари империя бошкентида етилаётган бир пайтда Элбекнинг бу мавзуда бундайин шеър битиши унинг эл-юртга содиқ эканини билдирувчи, бошқаларга ўрнак бўлувчи бир ишдир.

Элбекнинг чет элларда ўрганган, босилган, аммо бизда ҳанузгача билинмаган асарларидан бири «Қуролга» шеъридир. Бу шеър Туркистон миллий мухтор жумхурияти раиси Мустафо Чўқай қувғиндалик чоғида, 1929—1939 йилларда Париж-Берлинда нашр этилган «Ёш Туркистон» (бу ҳақда тўлиқ билги учун боқинг: Т. Қаҳҳор, «Хур Туркистон учун» китоби, Чўлпон — 1994) журналида босилган. Журналнинг 1930 йил 1-сонидан (30—31 бетлар) нашр этилган шеър тағига шундай ёзилган: «Шоир Элбекнинг бу шеъри 23-инчи йилда Туркистон совет ҳукумати (Туркистон парчалангунга қадар, 1918—1924 йилларда ҳукронлик қилган Туркистон Автоном Совет Республикаси кўзда тутилмоқда — Т. Қ.) нашриёт идораси томонидан чиқарилган «Ўзбек ёш шоирлари» отли китобдан олинди. Бошқарма». Шеър будир:

Қуролга

*Қурол, оҳ!.. Қандайин гўзал бир сўз,
Ол қўлингга сен уни, эй боёқиш!
Сен йиқилдинг бугун заволли йигит,
Сабабин билмас эрсанг, тингла, эшит!*

*Дунёда борлигини сақлар эсанг,
Хўр бўлуб тепки ичра қолмас эсанг,
Ол шуни қўлга, турма, тездан ол!
Шундадир бахт, шундадир иқбол.*

*Чунки ул ўқсузнинг кўмакчисидир,
Кучсиз ўлгонларнинг етакчисидир;
Сақлар у кимсани разолатдан,
Сақлар у кимсани ҳақоратдан...*

*Яшамоқ истасанг агар сен-да,
Кўйма қўлдан уни тун ва кунда.
Сен-да эр ўғли, қонли-жонли эр ўл!
Кучланиб тепкидан бу кун-да қутул!*

*Сенинг у кучли ҳам чидамли қўлинг
Қолмасин бўш бу кун қурол тутмай!
Сенинг ул олға отлагон одиминг
Турмасин тинч...!*

*Ол қурол, кет бу кун узокларга,
Тушма ҳеч ҳийла ҳам тузокларга
Милтигинг қўлда шонли тус олсун,
Қиличинг ёв қонига бир қонсун!..*

Элбекни чет элларда танитган яна бир китоб Истанбулда 1954 йилда босилган Туркия туркчасидаги «Туркистонда туркчилик ва халқчилик» (ёзган «Й. Т.» дейилган, яъни, «Ёш Туркистон» демак, бу тахаллус билан Тоҳир Чигатоёв ёзган — Т. Қ.) Унда ўша пайтдаги маълум сиёсий вазият тақозосига кўра отини очиқ айтмаган ёзувчи Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати ва унинг адабиётдаги аксини кенг ёритади, Абай, Аҳмад Бойтурсун, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Мирёқуб Дуғлат, Чўлпон, Ойбек, Мустафо Чўқайларнинг расмини беради, ижодларидан намуналар келтиради. Жумладан, китобнинг «Элбек ва Ойбекдан ўрнаклар» бобида Элбекнинг «Фарғона оқшоми», «Тутқун қушча», «Тилак йўлида», «Қуролга» шеърлари берилган, шоирнинг ижоди тўғрисида тушунчалар айтилган. 30-йилларда Усмонхўжа ва Мустафо Чўқай журналлари Элбекни Туркияда, Парижда, Берлинда ва бошқа юртларда танитган бўлса, 1954 йилда босилган бу китоб шу давр ўқувчисини Туркистон адабиёти орқали асир, давлати йўқотилган Туркистон ва туркистонликлар фожеаси оламига олиб киради. Элбек ҳақидаги ёзувнинг ўзбекчага ағдармаси шундай бўлади: «Оташли миллатчи шоирларимиздан Элбек «Фарғона оқшоми» отли шеърида мамлакат уфқларидаги нурли қуёшнинг қандай сўнганлигини, бу гўзал водий устига қайғу берувчи қўлканинг қандай чўкканини, азамат тоғлар шоиримизнинг кўнгли каби ўксиз ва кенг боғлар ҳам унинг руҳи каби бўм-бўш қолганини, буларнинг барчаси сирли йиғига берилганини, бу шоир кўксини ханжардек тилганини аңлатмоқда.

¹ Бу сатр давоми «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобида «Турмасин тинч бугун жаҳон кезмай» (33 бет) деб берилган, «Ўзбек ёш шоирлари» китобида эса (80 бетда) «Қолмасун тинч бу кун жаҳон кезмай» дейилган. (Т. Қ.)

Ана шу тарзда қоронғилик босган муҳитда бир оз сўнгра кумуш нурларини сочаётган оянинг харобалар, вайроналар устидан сўлғин-сўлғин боқаётгани тасвирланади. Бу кўри-ниш орқасидаги ҳаёт манзарасини, маънони, туйғуларни англамоқ учун бу шеър ёзилган 1924 йил ва ундан олдинги йиллардаги Фарғона водийси, бутун Туркистонда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни эслаш керак».

Бу ёзувлардан сўнгра шеър берилган:

Фарғона оқшоми

*Нурли кўёш уфукларда
Қип-қизариб секин сўнди.
Гўзал ўва, кенг қирларга
Бир ҳузунли кўлка кўнди.*

*Кўнглум каби ўқсуз тоғлар,
Рухум каби бўш, кенг боғлар,
Ичдан сирли йиғлар эди,
Шу кўксумни тиглар эди.*

*Бир оз сўнгра ой-да чиқти,
Кумуш нурун ерга септи.
Харобалар, вайронликлар
Устлариндан сўлғун боқти.*

Қўқон, август, 1924

«Туркистонда туркчилик ва халқчилик» деган бу китобда яна Элбекнинг бугунгача кўпчиликка таниш бўлмаган бир қатор шеърлари берилган. Шулардан бири «Тутқун қушча»дир. Шеърдаги мазмун, кўзда тутилган мақсад — жуда улуғ, яъни Туркистоннинг ёвларга асирлиги, тутқунликдан қутулиш масаласи, бунинг учун куч йиғиш кераклиги, куч билан курашиб, қафасни бузиб, сўнграгина қутулиш мумкинлиги очиқ айтилади. Менимча, бу шеър шоирнинг бошқа шеърларига нисбатан қофиялашнинг етук эмаслиги билан бир оз кўсурли кўринса-да, маъно жиҳатидан бутун бир Туркистон фожеасини, қутулиш йўлини кўрсатиши билан диққатга лойиқдир. Элбек шеърларини туркиялик ўқувчига англамоққа интилган Тохир Чигатой шундай ёзади: «Тутқун қушча» отли шеърда Элбек бир олтин қафас ичидаги мухташам асорат ҳаётини — кўнгли эзилган, йиғлаб-сиқтаган, яъни нола-лар чеккан бир қуш ва қафас қаршисида турган, уни қафасга солган инсонни тасвирлайди...» Шу тарзда шеърдаги қолатни қора сўзда англашиш орқали муаллиф туркиялик ўқувчиларга Туркистоннинг қафасда қолганини, унинг фарёдлари бир қушча носисига айланганини эслатади.

Тутқун қушча

*Олтиндан тўқилган тор бир қафасда
Ётарди бир қушча доим қайғуда.
Ул ҳар кун шу ҳолда ёткач қамалиб,
Йиғларди кўп вақт, тинмайин ўқсиб.*

*Бунинг қайғисиндан хабарсиз инсон
Гўёким бўлиб ул бунга меҳрибон,
Қафаснинг олдидан узмайин ўзун,
Қушчанинг сайрашин кутуб турарди.*

*Қушчанинг у мунглу — хазин носиси,
Тутқунлик қийноғин айтиб йиғлаши,
Унга кўп ёқарди, лаззат берарди,
Қувончдан ўйнаб ул, тинмай куларди.*

*Шу чоқда бу ҳолни узоқдан бир қуш
Кўрди-да, қушчага деди: «Боёқиш!»
Сени бу тутқунга солган сайрашинг,
Эсиздир, оқизма энди кўз ёшинг!*

*Бу олтин қафаслар ёлғиз сен учун,
Сенинг у инграган бир товшинг учун,
Сенинг бу инграшинг инсонлар учун —
Кенг, тотли, ёқимли турмуш бағишлар.*

*Қуртулмоқ истасанг, сен ҳеч йиғлама,
Уларга ялинма, сира индама!
Куч тўпла! Куч билан қафасни бузғул!
Қуллуқнинг олтинли бўғовин узғул!»*

(Ўша китоб, 55-бет.)

Қўрқмас миллий шоиримиз Элбекнинг Туркистоннинг 20-йиллардаги фожеасини акс эттирган, мустамлака даврида халқимизга нотаниш бўлган яна бир шеъри «Тилак йўлида»-дир. «Туркистонда туркчилик ва халқчилик» китобининг муаллифи «Й. Т.» шеърларни аслидагидай, лотин ёзувида туркиялик ўқувчига такдим этаркан, табиийки шеърни Туркия туркчасида изоҳлаган. Унинг изоҳи бир адабиётшунос ёзувидан кўра, менимча, шеърда нима дейилмоқчи эканини англаштишга ўхшайди. Чунки шеър таржимасиз берилар экан, бундан тўғрироқ йўл йўқ, албатта. Шунини кўзда тутган ҳолда, биз ҳам бу китобдан олинти (цитата — Т.К.) олиб ўтирмаймиз, шеърнинг ўзини келтираемиз:

Тилак йўлида

*Зўр Муҳитнинг денгизида мен бу кун
Ҳеч тўхтамай, олға қараб борамен.
Денгиз кўркинч, қора, тубсиз бўлса-да,
Тилак учун кўрқмай уни кечамен.*

*Минган кемам зўр денгизга нисбатан
Жуда кичик, жуда кучсиз кемадир.
Шундайса-да кучли Муҳит денгизин
Ёриб, тинмай илгарига борадир...*

*Мана, ҳозир мен шу кўркинч денгизнинг
Энг кутурган бир ўрнида турамен:
Мунда бир вақт кўп ёзиқсиз бошларнинг
Унга чўмуб, ўлганини сезамен...*

*Бироқ булар мени ҳеч бир кўрқитмас,
Юрган йўлдан мени тўп-да қайтармас...
Чунким мендай кўп кишилар бу йўлға
Бошларини бериб, кўрқмай кирганлар.*

*Ана улар, ҳозир бир-бир атлашиб,
Шу денгизни кечиб, ўтиб келалар.
Мен ботғудай бўлсам агар шул ерда,
Улар мени тезда келиб қутқарар.*

*Меним бормоқ истаган ул еримга
Кўмаклашиб, қолдирмайин элталар.
Шунинг учун мен кўрқмайин кетамен,
Кўнглимдаги тилагимга етамен.*

14 май 1922
(Ўша китоб, 56—57 бетлар: «Кўзгу» 3—4 бет, 1925)

Ташунган ўқувчилар яхши билишадикки, шўролар кучли бўлиб, дунёдаги иккита қудратли давлатнинг бириман, дея кишиликка кўркинч солиб турган 60—70 йилларда Туркистон ва ундаги мазлум халқлар, уларнинг ҳуқуқи, маданияти тўғрисида ёзиш кўп қийин эди. Шунинг учун ҳам «Туркистонда туркчилик ва халқчилик» китобининг муаллифи ўз номини беркитиб, «Й. Т.» белгиси билан нашр эттирган, деган фикрдамиз.

Элбек ижодини чет элларда танитган китоблардан яна бири «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» (Истанбул — 1971, Қардош матбааси) бўлиб, унда чорлик давридаги аҳвол, миллий тушунчанинг тўғилиши, советлар тузуми ва миллий шоирлар мавзуси кенг таҳлил этилади. Сўнгра шўролар зулми билан ўлдирилган туркистонлик шоирлардан намуналар берилади. Жумладан, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту, Абдулла Қодирий, Мирёқуб Дўғлат, Мағжан Жумабой, Қосим Тинистаннинг ҳаёти ва ижоди чет эллик ўқувчиларга англашилади, шеърларидан мисоллар келтирилади. Бу китобдаги Элбек ҳақидаги ёзувнинг таржимаси шудир:

Машриқ Юнус Элбек. Туркистон туркларининг янги адабиётидаги яна бир сиймо Элбекдир. 1934 йилда қаматилган. Шундан кейин у тўғрида бирор маълумот берилмаган. Ҳибсга олинганда ўттиз ёшларда эканини айтишмоқда. Илк шеърлари «Ўзбек ёш шоирлари» отли китобда босилган. «Тил» деган шеърда турк тилининг кўринилиши кераклиги ҳақида шундай ёзади:

*«Мунглу қушум, сайраб-сайраб кел, англа,
Кимлар эрур турк тилини сотғучи?
Булбул каби сайраб турган бу тилни
Уялмайин бу ўлкадан отғучи
Болдан тотли, жондан чучук туркчани
Тушунмайин, хўрлаб-хўрлаб ётғучи?»*

*Очунларда бойлигини кўрсатмасдан
Кимдир бунга ёрли, ярамас экан?..
Мунглу қушум, уларни қўй, сен сайра,
Турк тилининг донғин чиқар кўкларга!
Қўй уларни, улар йўлдан озсунлар,
Эл ичинда бўш бўғозлик сотсунлар!..»*

(Ўша китоб, 32-бет; «Ўзбек ёш шоирлари», 76-бет).

Шундан кейин Элбекнинг «Кўзғол» шеъри ва у ҳақдаги тушунча берилган. Бу шеър «Момагулдурак»да (46-бет) босилгани учун келтириб ўтирмаймиз. Китобнинг 33-бетидеда аввал тилга олганимиз «Қуролга» шеъри мисолга олинган. Биз, яхшиши, юқоридаги «Тил» шеъри устида тўхталайлик. Зотан бунинг мақоламиз бошида кўтарилган масалага боғлиқлиги бор. Бу шеърда «Болдан тотли, жондан чучук туркчани», («Ўзбек ёш шоирлари» да «Жондан туюқ туркчани» — Т. Қ.) «Кимлар эрур турк тилини сотғувчи», «Турк тилининг донғин чиқар кўкларга» деганда, Элбек қайси турк тили тўғрисида қайғурмоқда? Бугунгача ўзбек — совет адабиётида бу хусусда бир сўз дейилмади. Чунки Туркистон парчаланиб, туркистонлик туркларнинг тили саналган туркчани таъқиқлаб, «бу узоқдаги капиталист золим Туркиядаги тил» деган сохта, зарарли тушунча сингдирилди. Аммо ойна этак билан ёпиб бўлмаганидек, Яссавий, Навоий, Бобур... Фитрат, Чўлпонлар айтган «турк тили» — Туркистон туркчасини уларнинг китобларидан ўчириш шўро мафкурачиларининг қўлидан келмайдиган иш эди. Чунки ёзилган китобларни ёқиб, таъқиқлаб, улардаги ҳақиқатни бир неча йилларгина беркитса бўлар. 1917 йилдан 24 йилгача чиққан газета-журналларни, китобларни ўқийдиган виждонли кишилар буни тасдиқлаши мумкин. Фитратнинг «Тилимиз» мақоласини эсланг, у ҳам тилимиз «турк тили», «туркча», дейди. Шу ўринда Мирмуҳсин Шермухамедовнинг 1921 йил «Қизил байроқ» (6-сон, 21.XII) газетасида босилган «Ҳукумат тили — турк тили» мақоласидан (Ҳайдарали Узоқов тайёрлаган, «Мақтабгача тарбия» журнали, 1992. № 11—12, 28-бет) бир парча келтирсак, ҳақиқат янада очиқланади. Маданиятимиз арбобларидан бўлган, кейинчалик «миллатчи» дея советлар томонидан қатағон этилган олимимиз Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган: «Туркистонда турк тилининг расмий тил деб танув 1917 йилда қабурилган Туркистон шўроларининг 4-қурултойида қарор қабул қилинган бўлса-да, бироқ «буюқ руслик» сиёсати билан ҳалигача бу қарор амалга қўйилмади. Ҳукумат расмий тили ўрис тили бўлганлигидан ўрисча билмаган меҳнаткашлар ҳукуматдан ҳамон йироқ туриб келдилар. Ҳукуматга қатнаша олмадилар».

Элбекнинг «Тил» шеърининг ёзилиши, ундаги мунг, турк тилини — ўз тилини сотаётган хоинлар ҳақидаги аламлар ана шу тарих билан боғлангандир. Зотан Туркистон жумҳурияти (Туркистон АСР)да ҳукумат тили — турк тили дея расман қарор қабул қилинган эди. Бироқ босқинчиларнинг мақсади бошқа эди, алдаб туриб, Туркистонни бўлиш, майда республикаларга айлантириб, осонроқ бошқариш, тилини турли уруғларнинг тилига айриб, бир бутун туркистонлик турклардан бешта алоҳида миллат яратмоқ эди. Улар бунга муваффақият билан эришдилар. Аммо миллионлаб туркистонликлар қирилиб кетди — совет тuzуми миллийликни чеклар экан, миллий ҳақларимизни поймақ қиларкан, бунга миллионлаб туркистонликларни ўлдириш орқали эришди. Дунёда ҳеч бир киши мангу яшамаганидек, ҳеч бир давлат ҳам доимий эмас: тарихда тўла бунга мисол бор. Зотан, ҳадисдаги «Тангри яратган нарсалар абадийдир, инсонлар қурган ҳар қанақа қурумлар қарорсиздир» (яъни, йиқилади, йўқолади). Мана, советлар давлати чўкди. Мустақиллик бизга Туркистон ҳақида сўзлаш ҳуқуқини берди. «Туркистон — умумий уйимиз» жуда вақтида ўртага қўйилган шиор бўлди. Туркистон парчаланаётганда Элбек советларнинг алдамчилигини сезганди, «Яна алдадинг» шеърида шундай деганди:

*Адашмасга қўймадинг сен алдамчи!
Алдадинг сен бу кун мени ёлғончи!
Ёш чиқармай йиғлар тусли кўриндинг,
«Тил чолғу» деб чин чолғуни яширдинг!..»*

(«Ўзбек ёш шоирлари», 69-бет).

Бундаги «чин чолғу» — турк тили эди, туркистонликлар ўз қурултойларида давлат тилимиз турк тили дея қабул қилган қарорни юзага чиқармаган советларнинг алдамчилиги шунда эди.

«Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобида Элбекнинг бизга номаълум бўлган яна бир шеъри бор. Бу китобда шоир ҳақида шундай ёзилади: «Элбек турк тилининг мудофаа ва муҳофазаси учун «Тил» шеърини, сўнгра ўз ҳаққини олмоқ учун халқ қўлига қурол олиши, курашиши тўғрисидаги «Қуролга» шеърини битганидан кейин, Туркистонни кимдир бошқараётгани ҳақидаги мавзуга қўл уради. Элбекнинг «Йиртқичлар мажлиси» (27.IV.1922) шеърида Туркистон халқи қўйга, уларни бошқараётганлар эса йиртқичларга қиёсланади. Туркистон бошидаги балолар англатилади. Шеърда айтилишича, ҳайвонлар

шоҳи арслон қўйларни бошқаришга бир йўлбошчи сайлаш учун бўри, тулки, айиқ ва бошқа ҳайвонларни йиғиб, қурултой ўтказади. Қўйларни қайси ҳайвон бошқара олишини сўрайди. Шунда айиқ ўрnidан туриб, қўйларни энг яхши идора этадиган бўридир, дейди. Тулки айиқнинг сўзини тасдиқлайди. Буларни тинглаб, арслон бўрининг одиллигига ишониб, қўйларга бошчи этиб тайинлайди. Бу қурултойда қўйларнинг бирортаям вакили қатнашмайди. Бўри ўз ҳокимияти ва ҳукмронлигини эълон қилганидан кейин қўйлар ўзаро йиғилишиб, «нечун биздан сўрамасдан бошимизга бўрини бошлик, ҳукмрон қилиб қўйишди, ахир биздан сўрашлари керак эди-ку», дейишади. Бўри ўз билганича ҳукмронлигини бошлар. Бу масал орқали Элбек нечун Туркистондан, туркистонликлардан сўралмасдан Туркистон халқи бошига бу элга ёт бўлган келгинди ҳокимлар (руслар) қўйилди, деган масалани ўртага чиқармоқда.

Элбекнинг шеърлари 1925 йилда «Кўзгу» оти билан икки бўлимдан иборат, Тошкентда нашр этилган. Бу тўпламга унинг 1922 йилдан кейин ёзган шеърлари киритилган. Китобдаги ҳар бир шеърнинг ўзига хослиги, миллий руҳи бордир. Бунга мисол қилиб унинг «Нечун?» шеърини кўрсатишимиз мумкин.

Нечун?

*Нечун қутурди яна кўзларингда тўфонлар,
Нечун туташти яна кўнглунг ичра вулқонлар?
Нечун, гўзал қувонч, бу кун юзларинг сўлғин?
Нечун юзингда урур қайғу денгизи тўлқин?
Нечун ул шаъми хаёлинг бу кун бутун сўнди?
Нечун ул тотли майнинг косаси бу кун синди?
Нечун сенинг у буюк миянг ичра ўрнашган
Тилак қуши бу кун ичмай-да, яшринди?
Нечун? Нечун? Бунга сен бир жавоб-да бермайсан,
Хайр, хайр, гўзалим! Дўстим! Айтмасанг айтма,
Бироқ айтилғуси сўз бор, эшит шуни, тингла!
Билирмисан, бу очун эски бир гузаргоҳдир,
Ки бунда ҳуқум сурувчи-да «оҳ» ила «воҳ»дир.
Фақат бу ҳокими мутлоқ сурур шу чоғ даврон,
Қаю эли, ким, уни ўз ҳолига қўйса омон...
Бунинг бу ҳолига ёрдам этар оқар ёшлар...
Хотун киби ўтуруб, эви ичинда йиғлашлар...
Агар бу «оҳ» ила «воҳ»дан қутулмоқ истарсанг,
Очунда сен-да кулуб, роҳат ўйнамоқчи эсанг,
Арит кўзунг ёшини! Йиғлама! Писиб ётма!
Ул оху-воҳ сиҳирига ўзингни алдатма!
Қўлингга ол ул билим, маърифат таянчиғин,
Айир сенам бу очуннинг ширин ва аччиғин.
Ёшининг ўрнига оқсун танангдаги қонлар!
Шул қонинг ила йўқ ўлсун бу оҳ ила воҳлар.*

(«Кўзгу», 1925 й. 9—10 бетларига асосан тўзатиб тайёрланди — Т. Қ.).

Элбек ёлғиз миллий туйғуларни галаёнга келтирган шеърларгина эмас, балки, табиат манзаралари, турмуш масалалари, ҳаётдаги бошқа муҳим мавзуларда ҳам асарлар ёзмақда эди. Аммо коммунист тузум мафқурасига малайлик қиладиган шеърлар ёзмасди. Туркистон турк адабиётининг иккинчи Чўлпон эди. «Ёш шоир Элбек ҳам совет тузумининг, Туркистондаги рус ҳокимиятининг қурбони бўлди» дейилади «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобида (32—35 бетлар).

Менимча, Элбекнинг «иккинчи Чўлпон» дейилишида катта ҳақиқат бор. Бугунги кунда Чўлпоннинг даярли барча шеърлари, мақолалари, драмалари ва романи бир неча мартадан босилди. Фақат Элбек ижоди етарлича ўрганилмасдан турибди. Атиги икки тўплами — Ҳ. Узоқов ва О. Абдуллаев тайёрлаган «Момогулдирак», «Мунгли қушим» босилди холос. Яхши ишнинг кечи йўқ, бу ҳам бўлар.

Бугун элбеклар ўз элига қайтадиган кунлар бошландики, бу биздан янада кўпроқ, тўғрироқ ишлашни, миллий маданиятни бойитишни, бунинг учун миллий йўлдан юришишни, Элбек каби шоирларни, маданият арбобларини халқимизга, дунёга танитишни талаб этади.

Тоҳир КАҲҲОР

ВАТАНГА ЖОНИН ТИККАН

Дунёда шундай инсонлар борки, улар ўз жонидан, шахсий ҳаётидан эл-юртнинг фаровон ҳаёт кечирishiни юксак кўяди. Қерак бўлган онларда унинг-бунинг пинжига кириб, худбинлигини қондирувчи, беш кунлик дунёни фақат лаззат олиш, пул йиғиш, ошна-оғайни учун бировларни қурбон қилиш, умрини фақат қорин гами учун сарфлаб, инсониятга зарар келтириб яшайдиганлар лабида кулгу кўзголганига қарамай, жонини Ватан учун бахш этувчи кишилар тарихда ўз ўринларига доимо эгадирлар. Уларнинг тақдирини миллионларга намуна бўлади, бир авлоднинг тимсоли аъмолига айланади. Қорин, хирс, фахш бандалари эса ном-нишонсиз кетадилар, айрим ҳолларда тавқи лаънат рамзи бўлиб қоладилар. Ҳаётликлариде ўзлари махсара қилган кишиларнинг соясида қолиб кетадилар. Чин маънодаги бахтсиз кимсага айланадилар. Ватан учун, халқ учун яшаган инсонлар номи эса асрлар оша яшайверади. Мунавварқори, Беҳбудий, Садриддинхон, Саъдулла Турсунхўжа, Лазиз Азиззода ва уларнинг издошлари, сайдошлари, хусусан, Салимхон Тиллахонов ана ўшундай тимсол — қахрамон даражасига кўтарилган шифодир.

Мустақиллик шарофати билан номи тез-тез тилга олинаётган Салимхон Тиллахоновнинг ҳаёти ва фаолияти махсус ўрганилган эмас. У ёки бу муносабат билан тилга олинган узук-юлуқ мақолаларни тилга олмаганда бир дурустрок тадқиқотнинг ўзи йўқ.

Салимхон Тиллахонов XX асрнинг бошида истиқлолчилик мафқураси остида шаклланган зиёлилардан биридир. У 1898 йилда Тошкент шаҳрида сувоқчи оиласида дунёга келди. Усули жаҳид мактабиде Ҳасанқори Хонийдан таълим олиб, савод чиқарди. Кейинчалик ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқиди. Мунавварқори ва бошқаларнинг кўмағиде дўстлари Абдувахҳоб Муродий, Қаюм Рамазонлар билан бирга Боқуге бориб таҳсил олди. Иқтисодчи касбини эгаллаб, 1918 йилда Тошкентга қайтиб келди. Ўрта мактабларда, кейин хотин-қизлар институтида дарс бера бошлади. Туркистон Халқ Маориф Комиссарлиғиде ишлади. 1929 йил 25 ноябрда сўроқда берган кўрсатмасида қуйидагиче маълумот беради: укам Хўжахон 27 ёшда, «Туркипақ»да инструктор бўлиб ишлайди, синглим Хосият 21 ёшда, Арслонқори Валиевга турмушга чиққан. Куёвим Самарқанддагиче мактабларнинг бириде ўқитувчи. Унинг отаси Валихўжани илгари (Тошкентда) эски шаҳарда боққолик дўқони бўларди. Хосият ҳозирги пайтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида муҳаррир бўлиб ишляпти. У коммунистик университетни битирди. Иккинчи синглим Ибодат 30 ёшда, уй бекаси, Хошимхўжа Абдурауфхўжаевга турмушга чиққан. Зах мавзеида 7 таноб ери бор. Шу жойда деҳқончилик қилади. Унинг уч ўғли бор: 1) Саидахмад Абдурауфхўжаев, 25 ёшда, у ҳам хўжалик билан шуғулланади; 2) Саидазим Абдурауфхўжаев, 22 ёшда, Бешёғочдагиче ўн йиллик мактабда ўқитувчи, учинчисини билмайман. Она томондан қариндошлардан менга маълумлари: тоғам — Абдуллахўжа, 50 ёшда, дурадгор, вафот этган. Ўғиллари бор: 1) Асадулла Абдуллахўжаев, тахминан 30 ёшда, этикдўз. Она томондан ўғай тоғам — Бадриддинхўжа, сартарош. Ота томондан қуйидагиче қариндошларим бор: амаким Рустамхон — сувоқчи, унинг 4 та ўғли бор: 1) Ўзамхон Рустамхон — 27 ёш, ўқитувчи, Никольск қишлоғидеги 2-босқич ўзбек мактабиде ишлайди, сиёсий қиёфаси йўқ тоғам. 2) Акрамхон Рустамхон, 18 ёш, Маскавда ўқийди ва 4) Мансурхон — 13 ёшда, 1 босқич мактабда ўқийди».

Салимхон Тиллахонов 1917—1918 йиллардан жамоат ишларига аралаша бошлаган. 1917 йилда «Муаллимлар жамияти»га аъзо бўлган. 1918 йилда шу жамиятнинг аъзоси сифатида «Халқ дорилфунун»ни ташкил қилган комиссиясида фаолият олиб борган. Ўша йили ташкил қилинган «Турк адам марказият» («Мусовот») фирқасига қиради. Ўрта Осиё Давлат Университетида таҳсил олган. 1921 йилда ташкил қилинган «Кўмак», 1923 йилда иш бошлаган «Наши маориф» ташкилотларида фаол иш олиб борган. 1919 йилда «Турк адам марказият» («Турк федерацияси») заминиде ташкил топган «Иттиҳод ва тараққий», «Иттиҳоди тараққий», «Миллий иттиҳод» ва унинг ўрнида қайта тикланган ва Мунавварқорининг таклифи билан «Миллий истиқлол» деб ўзгартирилган махфий ташкилотларда фаолият кўрсатган.

Таржимаи ҳол нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, жуда оз ташкилотларда меҳнат қилган кўринадиде. Аммо ижтимоий-сиёсий ишларга фаол аралашган. Дўстлари билан бирга миллат истиқболи учун кураш олиб борган. 1920 йилда Боқу шаҳрида ўтказилган Шарқ халқлари съезиде катнашади. Анварпошо, Мунавварқори, Қудратулла Юнусий, Омонгелдин ва бошқалар билан бирга съезд, Туркистон сиёсий ҳаётида содир бўлаётган воқеалар, хусусан, босмачилик тўғрисида, жаҳонда юз бераётган ўзгаришлар, инқилоблар, Туркистон ва Бухоро ҳаётидагиче янгиланишлар ҳақида фикр алмашади. Анварпошодан босмачилик ҳаракати хусусидагиче саволига «Агар лозим топилса, бу ҳаракатга аралашиш мумкин» деган жавоб олади. Анварпошо билан гаплашиш ёш сиёсатчининг фикрлари тажрибали кўмондон ва сиёсатчиға маъқул келганидан далолатдир.

1929—1930 йиллар қамоққа олинган истиқлолчилар ўзларининг шўро тутқунхонасида чиқмасликларини, ўлимға тўғри бораётганликларини аниқ-равшан биллишган. Шу ботис улар сўроқларда бир-бирларини сотиш нуктаи назаридан эмас, балки жаллод нқвдчиларнинг нафсини қондирган ҳолда, ҳақ билан ноҳақни ажратиб олишиға умид боғлаб кўрсатма ёки хотира ёзиб қолдирганлар. Салимхон Тиллахоновнинг илк бор эълон қилинаётган бу хотиралари унинг сафдошлари ҳақида озми-кўпми маълумот беради, адабиётшунослик ва тарих фанини бойитади, деган умиддамиз. Муҳтарам журнал-хонларға шуни ҳам эслатиб қуймоқчимизки, бу кўрсатма-хотиралар сўроқда, оғир қийноқ ва азоб-уқубатлар остида ёзилган.

Салимхон Тиллахонов сўроқлари масковликларни қизиқтиргани учун сафдошлари Мунавварқори, Тангрикул Мақсудий, Нажмиддин Шораҳмедов, Саид Ахрорийлар билан бирга 1930 йилнинг иккинчи ярмисиде Тошкентдан олиб кетилган. У 1931 йилда Масковда отилиб, Ваганкино қабристонига дафн этилган.

Табиатан зукко, билимдон, ватанпараст, ўз гаמידан эл гамини юксак қўювчи инсон Салимхон Тиллахоновнинг хотираларини эълон қилиш, унинг руҳини шод қилиш, келажак авлодни ҳушёрликка чақиршидир. Шу жиҳатдан олганда унинг хотиралари беқиёс хазинадир. Унинг хотираларининг бошқа қисмларини тарихчи ва адабиётшунос тадқиқотчи дўстларимиз ҳам эълон қилишар деб ўйлайман. Бу ҳозирча хамир учидан патирдир.

Сирождин АҲМАД

ХОТТИРАЛАР

Абдулхамид Сулаймон ЧЎЛПОН

Абдулхамид Сулаймон Чўлпон Фарғонада машхур пахтачи бойнинг ўғлидур. Лекин ёшлик вақтида Чўлпон ёшларга кўпроқ аралашиб... юрган ва ҳам жуда ёшликдан бошлаб «Садойи Туркистон» ва «Садойи Фарғона» газеталарига мақола ёзиб, ёшлар орасида шуҳрат чиқаргон. Шундан кейин киришиб доимий суратда шеър ёзиб юрган. Бутун ёзган шеърлари миллий шеърлар бўлиб, кўп шеърларини газет ва журналларда ёзиб чиқоргон. Чўлпоннинг миллий ташкилотга қаерда ва қачон ва қайси вақтда олинғонини яхши айта олмасам ҳам Чўлпон адабиёт ила оралошғонидан буён миллий адабиётга хизмат қиладир ва миллий йўлда ишлайдур. Шунинг учун Чўлпон ташкилотнинг энг яқин кишиларидан ҳисоб қилинадир. Локин ул ташкилотнинг ташкилот этишдагина ишлаган ишчиси бўлмаса ёзувчилардан ҳеч ким Чўлпондек реалний — таниқли ташвиқот қилгон эмас. Унинг учун Чўлпон ҳозир ҳам Ўзбекистоннинг иккинчи, биринчи миллий шоиридир. Чўлпонни ёлғиз миллатчилар эмас, Ўзбекистоннинг коммунистлари ҳам яхши кўрадилар. Чунки ҳақиқатан ҳам Чўлпоннинг коммунистлар ҳам яхши кўришининг сабаби Чўлпоннинг адабий шоирлиги учун эмасдур, балки унинг миллий шоирлиги учундур. Унинг ҳам сабаби ҳозир Ўзбекистон коммунистларининг кўплари ҳали миллият хаёлидан қўтилғонликлари йўқ. Чўлпон 1920 йилларда Фози Юнус, Санжар, Элбек ва бошқалар ила бирлашиб «Чигатой гурунги» ила эски ёшларга қарши бўлиб юрди. Шундан сўнгра кўп ўтмасдан яна ўзининг йўли бўлгон миллатчиликка қайтуб, яна миллий шеърлар ёза бошлади.

Санжар СИДДИК

Санжар бўлса, ул ҳам Тошқанда машхур Исроилжон чойфуруш ўғли бўлиб, ўзининг асл оти Босит Исроилжон ўғли. Санжарнинг отаси Чўлпоннинг отасидек жадидчиликка қарши эмас, бильякс, Санжарнинг отасининг ўзи жадидчилар ва ёшлардан бўлиб, ҳаттоки миллий ташкилотнинг аъзоларидандир. Санжар ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ёзувчиликда биринчиликни оладир. Ҳозиргача махсус асар ёзмаган бўлса ҳам ёзувчилар орасида энг маълумотлиси шул Санжардир. Санжарнинг ҳамма вақт ёзгон асарлари миллий йўлда бўлгон ёзув ила миллий ташкилотга ёрдам бериб, миллият учун жуда яхши ташвиқот қилгон. Санжарнинг ўзи илгари вақтларда ташкилотда аъзо бўлмаса ҳам миллий адабиётга жуда яхши ишларди. 1926 йилда Лазиз Азиззода Санжарни «Миллий истиклол»га қабул қилинғони ёки ташкилотнинг эски қисмига қолғонми, бу ҳақда манга сўзлагони йўқ эди. Лазиз Азиззоданинг Санжар ҳақида сўзлаганида, сўзлари шундай айлануб чиққан эди. Лазиз Азиззода кўпроқ миллий йўлда ишлаш томонида эди. Ман унга бир оз қаршулик қилор эдим. Менинг кўрсатган сабабларим: ҳозир ёшларнинг энг яхшилари миллатчиликдан айнаб кетганлар. Шунинг учун «овора бўлиб ўлтурмасанг ҳам тўғри келмайдурганга ўхшайдур», деган сўзларга ўхшаш сўзлар ила қаршу турар эдим. Ўшал вақтларда Лазиз Азиззода манга хотиржам қилмоқ учун жавоб бергани йўқ. «Салимхон афанди, ундай эмас, ҳозир ёшларнинг кўплари яна қайтуб миллатчи бўлиб кетадурлар, масалан, Мирмуҳсин Шермуҳамедов ман ила кўп сўзлашадур. Ул ҳозирда коммунистликдан қайтиб, бутунлай миллатчи бўлиб олгон, бутун коммунист ишчиларнинг барчасига ҳам қаршидур. Санжар бўлса жуда яхши бўлиб қолгон, ҳаттоки Санжарнинг ташкилотга аъзо қилиб олғонмиз. Санжарнинг ташкилот ишида яхшигина ишлатса бўладур», деб манга Санжарнинг ташкилотга олинғанини маълум қилиб ўтган эди. Ҳақиқатан шундан кейин Санжар ила бир-икки дафъа тўғри сўзлашиб қорогонда, унинг Лазиз Азиззода айтганидек яхшигина миллатчи бўлғонини онглагон эдим. Локин Санжарга ташкилот томонидан иш топширилғон эмас. Мирхалил Каримов ва Фулом Икромовлар «тройка» ташкил қилгон вақтидан илгарироқ аъзо қилмоқ учун Санжарни ҳам ўйлаб қўйилгон эди. Шул вақтда Санжарнинг Самарқандга ишга кетиб қолиши аниқ бўлғонлигиндан Санжарга билдирилган эмас. Бўлмаса Санжарнинг «тройка» ишига киришига Мунавварқори ҳам тарафдор бўлгон эди. Сўнгра Самарқандга кетуб қолғондан кейин Санжар ила алоқа қилинғони йўқ ва ҳам Санжарга махсус иш топширилган эмас.

Машрик Юнус ЭЛБЕК

Машрик Юнус Элбекнинг отаси Тошкент тарафиндаги Хумсон қишлоғидан бир дехқоннинг ўғлидур. Элбекнинг отаси жуда ҳам камбағал киши эди. Элбек ёшлиғидан Эшонхўжа Хонийнинг қўлида тарбия кўрган. Шул Эшонхўжа Хоний мактабида хужрада турар эди. Ман ҳам шул вақтларда Эшонхўжа Хоний мактабида муаллимлик қилар эдим. Элбек Эшонхўжа Хонийнинг мактабини тамом қилғондан кейин Мунавварқорининг мактабига бориб ўқугон. Чунки Эшонхўжа Хонийнинг мактаби тўрт синфлик эди. Мунавварқорининг мактабида бўлса яна уч йиллик рушдий синфи бор эди. Шунинг учун ўшал вақтда ҳар қайси жадид мактабининг тамом қилғон болалари Мунавварқорининг мактабига келиб рушдий синфига кирур эди. Элбек шул рушдия синфини ҳам тамом қилғондан кейин шул Мунавварқорининг мактабига муаллим бўлиб ишлаган.

Феврал инқилоби вақтларида ҳам шул мактабда дарс берур эди. «Турк адам марказият» ташкил қилинғонда «Мусовот» фирқасига аъзо бўлиб ўтган. «Мусовот»дан кейин «Иттиҳоди тараққий» фирқасига ҳам ўтуб кетган бўлса керак. Элбек ташкилот аъзоси бўлмағон ҳолда жуда ҳам ўткур миллатчилардан эди. Ёзгон асарларининг барчаси ҳам миллий йўлда ёзилур эди. Элбек ва Чўлпонларнинг миллий руҳда мактуб ёзилуб, матбуотга ёки юзага чиқарилмоғон жуда кўп миллий шеърлари бордур. Элбек ҳам Ўзбекистоннинг Чўлпондан кейинги миллий шоиридур. Локин Элбек Чўлпонга ўхшагон содда эмас, жуда пишиқдур, шунинг учун кўп вақтларда ёзгон шеърларининг кўпини замонга тўрилагон бўлиб ёзадур ҳам шунинг ила коммунистларнинг ва ёшларнинг иккисини ҳам қаноатлантирадурғон йўлдадур. Даха Чўлпон мундай ўткур «хийлакор» эмас, бир вақтда жуда ўткур миллий шеърлар ёзув юборса ҳам, яна ҳам бир тўғри келиб қолғонда, ўткур болшевикча, пролетарча ёзгон бўладур. Локин миллий руҳда

ёзгон нарсасин ўз дилидан чиқоруб ёзгон бўлса, пролетар руҳида ёзғони буюртурмага ўхшаб турадур. Чўлпон, Элбек, Санжарлар бир вақтларда, 1920-йилларда, ёшлардан айнув, миллатчиликдан қайтқон тусмол бўлсалар ҳам, кейинлари яна ўзларининг миллий йўлларини ташлай олмасди, миллий ёзувлар ёзишга киришиб кетдилар. Масалан, Чўлпоннинг томонидан ёзилуб, давлат наشريёти томонидан нашр қилинғон «Булоқлар» чиқиши ила эски ёшлар жуда ҳайрон қолғонлар. Чунки «Булоқлар»нинг ичиндаги ёзилғон шеърларнинг барчаси деярлик миллатчилик руҳида ёзилғон ва ҳаттоки Туркиянинг машхур шоири Муҳаммад Амин'нинг «Турона дўғру», «Қоқоза дўғру», «Туркистана дўғру» деб ёзилғон кичкина-кичкина рисоалари бор эди. Шу «Булоқлар»нинг орасиндаги Чўлпон томонидан ёзилғон шеърлар ҳам худди ўшал Муҳаммад Аминнинг ёзгон шеърларига жуда ўхшарди ва ҳаттоки «Булоқлар»нинг нухаси ва формати ҳам ўшал «Турона дўғру»нинг худди ўзидек келур. Ёшлар бу «Булоқлар»нинг чиқишига Чўлпон томонидан шундай миллий шеър ёзилганлигига ҳайрон бўлишдан кўра кўпроқ шу шеърлар мажмуасини нашр қилғон Давлат наشريётига ҳам, Давлат наشريётида турғон коммунист Сайидахмад Назировга ҳайрон бўлғонлар ва ҳам ёшлар ўз ораларинда «Агар шунга ўхшаш бир китоб эски ёшлар томонидан ёзилуб ҳам шу Давлат наشريётида эски ёшлардан бир киши турғон вақтда нашр қилинғон бўлса эди, дарров ёзувчи ҳам, нашр қилишга сабаб бўлғон Давлат наشريётининг мудури ҳам аллақачон хибсга олуноб, ҳукм қилунурда, китобнинг барчаси йиғуб олинур эди. Энди бу китобнинг ёзгон шоири ва нашр қилғон идоранинг бошлури Ўзбекистон ҳукуматининг бошлиги бўлуб турғон кишиларнинг яқинлари бўлғонлигиндан булар учун ҳеч нарса қилинмайдур», деб сўзлаб юрдилар. Шунингдан билинганга кўра, Чўлпон, Элбек, Сайидахмад Назиров ва бошқа бир қанча янги ёшларнинг миллатчиликга қайтқонларин билинди. Ва шундан кейин Чўлпондан бошқалари ҳам миллий ёзув ва миллий рисоалар чиқара бордилар. Ва сўнгра «Наши маориф»га киришгандан кейин миллатчилик учун янги ёшлар эски ёшлардан кўра яхшироқ ва жиддийроқ ишлаб кетдилар.

Абдулла Қодирӣ — ЖУЛҚУНБОЙ

Абдулла Қодирӣ — Жулқунбойнинг отасининг ким эконини билмайман. Локин Жулқунбой 1914 йилдан бошлаб ёшларга аралашуб келган, ҳаттоки ўшал вақтда ҳам «Жувонбоз» деган бир кичкина рўмон китоби ёзгон ва ундан кейин яна бир театру китоби ёзгон. Даха театру китоби татарадан иқтибос қилинғон бўлса керак. Чунки Жулқунбойнинг ёзгон театру китобига ўхшаш татарча театру китоби бор эди. Жулқунбой «Турк адам марказият» вақтида ташкилотга кирган ва шундан кейин «Иттиҳоди тараққий» ва «Миллий иттиҳод» фирқаларига ҳам ўтуб кетган. Локин Жулқунбойга ташкилот томонидан махсус вазифа топширилганини яхши билмайман. Даха Жулқунбойнинг жуда кўп ёзгон нарсалари миллий йўлда бўлар эди. Жулқунбойни ёзувда, матбуотда ўзининг миллатчи эканин очиқ кўрсатгани ТуркЦИК томонидан чиқадурғон «Инқилоб» журнали вақтида бўлди. Тахминан 1922 йилда Мунавварқори ила Санжар орасида имло ҳақинда жанжал бошланди. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам газетда жуда кўп мақола ёзишдилар. Шу мақсадларда Мунавварқори тўғри Мунаввар деб имзо қўяр эди. Санжар бўлса, ўз имзосини яшириб «Биров» деб имзо қўйиб юрар эди.

Мунавварқори эски имло тарафдори бўлуб ёзур эди. Санжар бўлса, янги имло тарафдори бўлуб ёзур эди. Ҳар икки томондан ҳам бир неча мартаб ёзилғонидан сўнгра газета ўз томонидан «Энди бу ҳақда (янги ва эски имло ҳақинда) Мунаввар ила «Биров»нинг асарларини қабул қилмасмиз ва охирида ўзимизнинг бетараф фикримизни ёзув ўтурмиз» деб яна Санжарнинг ўзи Мунавварқорига қаршу мақола ёзиб, бундан бошқа мақола олинмаслигини ва босилмаслигини таъкидлаб кетган эди. Шундан кейин «Инқилоб» журналида «Янги ситам бетарафлик» сарлавҳаси ила газетда ёзилғон бетарафлик мақола-ситам бетараф бўлмасдан илгари Мунавварқорига қарши ёзилуб юрлғон мақолаларни бери эканини ва бефикр бу мақолани илгари ёзилғон мақолалардан кўра қаттиқроқ ёзилғонлигини кўруб, бу мақола бетараф эмас, биртарафлик деб қатта бир мақола ёзиб чиқди. Шундан кейин Жулқунбой ўзининг ёшларга тарафдор эканини жуда ҳам равшан қилиб кўрсатди ва мундан кўп ўтмасдан Мунавварқорига қаршу мақола ёзиб юрган «Биров» Санжар ҳам янадан келуб Мунавварқорини ўзи ила бирлашуб кетди. Шу вақтда Жулқунбой ТуркЦИК томонидан чиқадурғон «Инқилоб» журналини идора қилиб турар эди. Чўлпон, Элбек, Санжар, Жулқунбой ҳозирда Ўзбекистоннинг энг ўткур адибларидан ҳисоб қилинадурлар. Локин буларнинг барчаси ҳам миллий адиблардандурлар. Буларнинг тутган услубларида марксизм бор бўлса ҳам ясамадур. Чунки булардан марксизмга яқинроқ тушунадурғон Санжардур. Ундан кейин Чўлпон, Жулқунбой ила Элбек бу ҳақда кейинроқда қолғонлар. Доимо Элбек ўзини ленинчи қилиб кўрсатгучи бўладур. Баъзи вақтдаги ёзгон нарсаларидан ленинчилик кўринса, ўзининг сўзининг эшитгандан кейин ул ёзгон нарсасининг фақат карьера учун ёзилғонлиги билинодур. Хусусан, Элбек ва Санжарлар орасига Эсон ва Иброҳим афандилар қўшулғонларидан кейин булар яна кўпроқ ёзувларда туркча системага ўта бошладилар. Бундан илгари Фитратнинг таъсири бўлиб ўзбекча шевада ёзур эдилар. Фитратнинг ҳам шеvasи туркча шевага ўхшаш ўзбек(ча) миллий усулдур. Ҳозиргача буларда адабиётни ҳақиқий марксизм диалектикаси ила текширган эмаслар, ҳаттоки чин марксизм диалектикаси ила текширишга бошлагонлари йўқ. Агарда булардан бирор нарсани марксча қилиб, ёзиб қўйса, дарров бошқалари жудаям юқорилаб болшевик бўлиб кетибсиз, деб таъна қиладурлар-да, кесатадурлар. Чунки унинг ҳам ёзгон нарсаси ҳақиқатан кўнгулдан берилиб ёзилмасдан, келишув тариқасинда ёзилғон бўладур. Чўлпон, Санжар ва Элбеклар ҳақинда илгари ҳам ёзгон асарлари ва қилғон ҳаракатлари сўзларидан ҳам очиқ маълум, ўзбекларнинг миллий адибларидурлар.

20 июн 1930 йил

¹ Меҳмет Эмин Юрдакул кўзда тутилмоқда; (ред.) шоирнинг «Эй Турк, уйғон» шеърлар китобини Т. Қаҳҳор таржимасида 1997 й. «Ёзувчи» наشريёти нашр этди.

Хасанқори ХОНИЙ

Хасанқори Хоний эски жадид зиёлиларидан ҳисобланади. Шунинг учун у «Мусовот», «Турк адам марказият» партиясининг энг биринчи кунидан аъзо бўлган деб ўйлайман. Ўз даврида эски жадид зиёлиларининг орасида энг фаол ходимлардан саналар эди. Жадидларнинг китоб дўкони «Туркистон кутубхонаси»га мудири эди. Унинг «Мусовот» партияси фойдасига қиладиган иши шу китоб дўкони орқали Туркистоннинг турли жойларига янги адабиёт ва газеталарни тарқатиш эди.

Феврал инқилобидан сўнг Хасанқори Хоний жадид зиёлилари билан бирга ишласа-да, унга фаоллик кўрсатмади. «Турк адам марказият» партияси тарқатилиб, ўрнига «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти билан бир вақтда эски шахар комфирқаси ташкил этилган, 1918 йилда фирқа аъзолигига кирди, ҳатто шахар фирқа кўмитасининг раиси бўлди.

Эски шахар комфирқа кўмитасининг раиси бўлиб турган пайтда юқори партия ташкилотларининг буйруқларини бажармас эди. Булар кўп ҳолларда эски шахар Ижроия кўмита томонидан бажарилар эди. Хасанқори ўзи бошқараётган фирқа кўмитасининг асосий вазифасини ҳам билмасди. У фирқақўмда ишлаган вақтда асосан фирқа аъзоларини қабул қилиш билан банд бўлиб, бу ҳолатда ҳам «Иттиҳод ва тараққий» кўрсатмасига биноан фаолият олиб борарди, яъни «Иттиҳод ва тараққий»га керакли шахсларни партияга қабул қиларди.

«Иттиҳод ва тараққий» аъзолари фақатгина «Иттиҳод ва тараққий» учун керак бўлиб қолгандагина партия аъзолигига кирар эдилар. Комфирқага кириш учун масъул шўро фирқа ходимларининг тавсияси керак бўларди. Масъул ходимлар «Иттиҳод ва тараққий» рухсат берган кишиларгагина тавсия берадилар. «Иттиҳод ва тараққий» ижозат бермаган кишиларни жанжал чиқмаслиги учун бир яхши баҳона билан бирор одамнинг олдига юборар эдилар. Фирқага «Иттиҳод ва тараққий» аъзоси бўлмаган киши кириши учун ариза берса, унинг ижтимоий келиб чиқишини, тавсия берган кишини қаттиқ текширар эдилар. Шу сабабли ўша пайтда кўмфирқага кирганларнинг бир қисми ҳақиқий камбағаллардан, бошқа қисми «Миллий иттиҳод» аъзолари эди.

Хасанқори Хоний «Иттиҳод ва тараққий»нинг бу тактикасини тушунмас, шу сабабли Отахон Назирхўжаев нимани айтса, ўшани қиларди. Отахон Назирхўжаев ўша пайтда сўл эсэрлар фирқасининг аъзоси, Хасанқори Хоний эса эски шахар фирқа кўмитасининг раиси эди.

«Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти кўмфирқага унчалик хайрихоҳ эмас эди. Шунинг учун кўмфирқанинг Хасанқори Хоний ва Ҳикматилла Мағзумов каби соддадил раислари ажралиб турарди.

Ҳақиқатан ҳам бундай кишилар кўмита раиси бўла туриб, коммунистик фирқа душманларининг қўлларидан курол эканликлари ҳақида ўзларича ҳисоб ҳам бермасдилар. Бир вақтнинг ўзиде «Иттиҳод ва тараққий» аъзоси бўлган бундай фирқақўм раисларини иттиҳодчилар ўз манфаати учун ишлатардилар. Уртада англашилмовчилик бўлмаслиги учун ўзлари фирқақўм ишига тўғридан-тўғри аралашмай, ўз аъзоси Отахон Назирхўжаев орқали таъсир ўтказилар эди. «Иттиҳод ва тараққий»нинг унчалик миллатчи бўлмаган аъзолари кўмфирқага, ашаддийлари сўл эсэрлар фирқасига юборилар эди. Сўлроқлари кўмфирқага юборилганлиги учун унинг сафидаги аъзолар сўл эсэрлар фирқасига нисбатан озроқ эди.

1918 йилда кўмфирқага кириш масаласи илк бор кўтарилганда, бизнинг «Муаллимлар жамияти»да «Иттиҳод ва тараққий» номидан қозоқ ўқитувчи Тузел Жонбоев (у албатта, «Иттиҳод ва тараққий» номидан очиқ гапирмади) доклад қилди. У докладада шундай деди: «Биз ҳаракат қилишимиз керак, шу сабабли аъзолар бошқа фирқаларга аъзо бўлмасликлари лозим. Шунинг учун бу масала узоқ муҳокама қилингандан кейин («Иттиҳод ва тараққий» ҳисобланг — Салимхон Тиллахонов) бу мажлис қаққирлиди. Ҳар бир одам сўл эсэрлар фирқасига кириши керак. Ҳозирги пайтда, икки фирқа: болшевиклар ва социалист-революционерлар фирқаси мавжуд. Бизга сўл эсэрлар фирқаси маъқулроқ, чунки уларнинг программаси болшевикларникига нисбатан ўнроқ, бинобарин биз учун фойдалидир. Болшевикларнинг программаси ёмон. Шунинг учун чин миллатчилар сўл эсэрлар фирқасига кириши керак.

Болшевиклар фирқаси озгина бўлса-да, барибир аъзо бўлиш керак, уларни четлаб ўтиб бўлмайди.» Шундан сўнг «Иттиҳод ва тараққий»нинг ҳар бир аъзоси ўз раҳбарига қайси фирқага аъзо бўлишини ўқтиришини сўраб мурожаат қилди. Ана шу раҳбарлар орқали ташкилот кимнинг, қайси фирқага аъзо бўлишига кўрсатма беради.

«Иттиҳод ва тараққий»нинг ушбу тактикасига биноан «Иттиҳод ва тараққий»нинг кўпгина аъзолари сўл эсэрлар фирқасига, озгина қисми кўмфирқага кирдилар. Шундай ҳолда Хасанқори Хоний ва Ҳикматилла Мағзумовлар эски шахар фирқа кўмитасининг бошига келиб қолдилар.

Мен юқорида айтганимдек, Хасанқори Хоний эски шахар фирқа кўмитасининг раиси бўла туриб, ўзининг вазифасини билмас, ҳатто аъзолик бадалини ҳам вақтида йиға олмас эди. У раҳбариятда бўлишига қарамай раҳбар эмас, балки бошқалар каби, хусусан Отахон Назирхўжаев иродасининг ижроси эди. Отахон Назирхўжаев фирқа кўмитасининг ҳақиқий раҳбари эди. Хасанқори Хоний «Иттиҳод ва тараққий»нинг ҳақиқий аъзоси эди.

Хасанқори Хоний эски шахар фирқасидан чиққандан кейин Девонбеги маҳаллалик Нормухаммад Нормухаммадовга гумашта бўлиб, ёлланиб Владивостокка кетди. Ўша вақтда у ерда тошкентликлардан Имомбой Мусабоев ва Мурод Зиёвуддинов бор эдилар. У Владивостокдан 1922 йилда Тошкентга қайтиб келиб, Ўзбек Давлат нашриётининг китоб дўконига жойлашиб, 1929 йилгача ишлади. 1929 йили дўкандан бўшаб, интернатлардан бирида ҳўжали мудири бўлиб ишлади.

Хасанқори Хоний ашаддий миллатчи, аммо миллатчилик фаолиятида собит эмас, чунки алоҳида қобилиятга эга эмас, локин шуни таъкидлаш керакки, у катта ҳазилчас. У шўро ҳукуматининг тадбирларини ҳам, айрим кишиларни ҳам кулги йўли билан танқид қилади.

У кўнгли очик, хушчақчақ, айёрликни билмайдиган одам.

«ТУРК АДАМ МАРКАЗИЯТ»ГА АЪЗО ҚАБУЛ ҚИЛИШ

«Турк адам марказият» фирқасига аъзо бўлмоқни хоҳласа ариза бермоғи лозим эди ва икки нафар фирқа аъзосининг кафил бўлмоғи шарт эди. Шундан сўнгга идорада мажлис қурув ул кишини аъзоликка қабул қилур эди. Локин ҳақиқатда шундай бўлса ҳам амалда ёшларнинг кўпини ўзлари қаққириб, ариза ёздирув тезлик ила ўзларидан бир-икки киши(ни) кафил бўлиб аъзоликка ола борар эдилар. Локин аъзоларнинг кўлига алоҳида аъзолик билети бермас эдилар (аъзоларга нима учун билет бермасликларининг сабабини яхши билганим йўқ, балки аъзо бўлган кишилар ўз аъзоликларини бошқаларга билдирмаслик учун бўлса керак), ҳар бир аъзога ҳам «Мулоқот»га аъзо бўлгонидан кейин бошқага билдирмаслиги эълон қилур эдилар.

1. Мунавварқори Абдурашидхонов
2. Абдулла Авлоний
3. Саъдулла Турсунхўжаев
4. Саидкарим Саидазимбоев
5. Тошпўлатбек Норбўтабеков
6. Фарид Тоҳирий
7. Хусанхўжа Дадахўжаев
8. Эшонхўжа Хоний
9. Каттахўжа Бобохўжаев
10. Баширулла Хўжаев
11. Убайдулла Хўжаев
12. Илҳомжон самоварчи
13. Толибжон Мусабоев
14. Низомиддин Хўжаев
15. Асомиддин Хўжаев
16. Отахон Назирхўжаев
17. Абдулазиз Турсунхўжаев
18. Шокиржон Раҳимий
19. Мўминжон Муҳаммаджонов
20. Салимжон Тиллахонов
21. Абдукаюм Рамазоний
22. Абдулвахоб Муродий
23. Ҳасанхўжа Хоний
24. Илҳомжон Ёқубов
25. Абдумуталлиб Орифжонов
26. Кудратулла Мағзумов
27. Хикматулла Мағзумов
28. Кудратулла Юнус
29. Миржалил Каримов
30. Парфиҳўжа Эркаҳўжаев
31. Салоҳиддин Муфтизода
32. Рустамбек Ниёзбеков
33. Нуриддинбек Худоёрхонов
34. Умаркул Анорқулов
35. Ғози Юнус
36. Мусажон Миразимов
37. Рустамбек Юсуфий
38. Абдурашид Мусаев
39. Тожиқолвон Аълоев
40. Ҳабиб Солихбоев
41. Исроилжон Иброҳимов
42. Муродхўжа Солиххўжаев
43. Мирмуҳсин Шермухамедов
44. Ғулум Зафарий
45. Эргаш Пирмухамедов
46. Саидабдулла Саидазимбоев
47. Саидакмалхон домла
48. Шоабдумавлонқори
49. Убайдулла Эргозиев
50. Лазиз Азиззода
51. Тангрикул Мақсудов
52. Сиддиқ Авлоний
53. Рамзиддин Муҳаммаджонов
54. Бадриддин Аъломов
55. Холид Аълоев
56. Мулла Зиёдомла Девонбеги
57. Каримқори Кучанбоев
58. Муборақхон Сиддиқов
59. Маъруфхон Бобохонов
60. Тузел Жонбоев
61. Худойберган
62. Ходи Файзи
63. Абдулла Мустақоев
64. Бойбўлатов
65. Содиқ Абдусатторов
66. Иброҳим Тоҳиров
67. Исломбек Худоёрхонов
68. Карим Норбеков
69. Мажид Қодирий
70. Юсуфжон Аҳмаджонов
71. Абдурахмон Исмоилзода
72. Нажмиддин Шорақмедов
73. Обитхон Усмонов

12 апрел 1930 йил

«ТУРК АДАМ МАРКАЗИЯТ» «МУСОВОТ»НИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

«Турк адам марказият» ташкил қилинишида ёлғуз Пиримулсалзода, Хонталишский ва Афандизода-лар бўлмасдан, албатта Мунавварқори, Назир Саидий, Баширулла Хўжаев, Маҳдихон аълам Ходихонов, Хусан Дадахўжаев, Каттахўжа Бобохўжаев, Эшонхўжа Хоний, Муҳаммадхон Пошшахўжаев ва бошқалар иштирок қилгон бўладирлар. Бу ташкилотнинг қурилиши ярим очик ва ярим ёпиқ қилиб, «Турк адам марказият» исми очик бўлса ҳам кўп ишлари ёпиқ бўлур эди. Халқнинг кўп қисми диний йўл ила қаттиғ захарланган, халққа таъсир қилмоқ мақсадида қариб қолгон кишилар бўлса ҳам, Маҳдихон аълам Ходихонов ўғлини раисликка сайлагон эдилар. Мунавварқори жиддий ишлашга киришган эди. Менимча, Маҳдихон аъламнинг ёшларга берган жавоби тўғри эмас, балки «Турк адам марказият» «Уламо»лар ила келишиб ишлашга қарор қилган бўлса керак. «Уламо»ларни ёмон кўрадирган ёшларга шу Маҳдихон аълам иддойи жавоб бериб, қаноатлантирмоқчи бўлгон бўлса керак. 2-қурол йиғиш шўъбаси бўлиб, бу шўъбанинг бошлиғи Хусанхўжа Дадахўжаев, ҳар қаердан «Турк адам марказият» қурол йиғини ҳаракатида бўлиб эди. Қуролнинг махфий отлари «милтик — гилам, ўқ — хуржун» деб юргизилур эди. 1926 йилларда Лазиз Азиззоданинг манга сўйлови бўйинча Хусанхўжа Дадахўжаевнинг қўлида бир қанча қуроллар ҳозиргача қолиб кетгонлиғи билинадир. Улардан ташқари, Озарбойжон ва бошқа ерларда бўлгон «Турк адам марказият» идоралари ила муҳобара қилиш, ташкилот қуриш ва ҳарбий кишилар тайёр қилиш шўъбалари ҳам бўлса керак. Лекин бу ҳақда манинг яхши маълумотим йўқ. Аммо ўшал вақтларда Жамол деган бир турк офицери бир неча ёшларни йиғиб, Эшонхўжа Хонийнинг ташқарисида силоҳ ушлаш ва отиш йўлларини ўргатиб юрар эди. Абдувахоб Муродий жуда яхши биладир. Чунки турк офицери Жамол ила булар ҳамма вақт бирга юрар эдилар.

«ИТТИХОДИ ТАРАҚҚИЙ»

«Иттиҳоди тараққий»нинг бошланиш сабаби ва жуда очик маълум бўлмаса ҳам эшитуб билганларимни ва ўз фикримни сўзлаб ўтаман. (Мен «Иттиҳоди тараққий»нинг муассислари мажлисида бўлмадим ва эшитмадим). Локин бир кун Садриддинхонда аъзолар исфискасини кўргананда, исфисканинг бошидаги тўққиз киши «Иттиҳоди тараққий»нинг муассислари деган эди...

1918 йилда Туркистонга турк асирлари¹ жуда кўп келган эдилар. Аларнинг кўпи Тошкентда бўлганлар, булар ила «Турк адам марказият» аъзоларида сўзлашув бўлса керак ва ҳам 1918 йилда ҳукумат болшевиклар қўлида бўлгонлигиндан «Турк адам марказият»га ўхшаши ярим очик, ярим ёпиқ ташкилот тўғри келганидан ва «Турк адам марказият»нинг асос маркази Бокуда бўлиб, кучсиз бўлгонлиғи учун Туркистон ёшларининг эскидан мақсадлари бўлгон туркчиликнинг устига турк асирлари келуб қолиши кўпроқ ёшларга ўнг

¹ Биринчи жаҳон урушида чор аскарларига асир тушган туркиялик аскарлар Туркистонга сургун қилинган эди (ред.).

келганидан, турк асирларининг талкини ила бўлса керак, «Турк адам марказият»ни «Иттиҳоди тараққий»га айлантириб юборганлар. Шул вақтларда уламолардан айнув ёшларга қўшулгон Садриддинхон бошида бўлиб қолгон. Ул вақтда, манинг билувимча, ҳар қайси аъзоларнинг бир раҳбари бўлуб, ёлгуз шул раҳбари ила сўзлашур эди. Бошқа киши ила сўзлашмоғи мумкин эмас эди. Ҳар қайси аъзо бошқа бир киши ила сўзлашмоқчи бўлса ҳам сўзлаша олмас эди. «Иттиҳоди тараққий»нинг марказий аъзоларининг билмайдурман ва ҳам област ва уезд шўъбалари борлиғини ҳам яхши билмайдурман. Чунки ул вақтда ман ёш аъзо бўлишим ила баробар «Турк адам марказият» ёки «Иттиҳоди тараққий»нинг буйриғини кутмасдан коммунист фирқасига кириб кетиб эдим. Болшевик фирқасига киришимдан эски ёшлардан ёлғиз Низомиддин Хўжаев болшевик фирқасига кирдингми, деб сўради, ҳа деганимдан кейин, «жуда яхши қилибсан» деб кета берди. Мундан бошқа ҳеч ким манга бир нарса сўзлагон йўқ, ҳаттоки шул вақтдағи (болшевик фирқасига киргунимча) манинг раҳбарим бўлиб келган Башируллахон ҳам ҳеч нарса сўзламади. Шунинг учун ўшал вақтларда ташкилот мандан сирларини жуда яшириб юрар эди.

Мани ташкилотни яхши биладургон вақтларим ёлғуз 1921 йилнинг аввалида ҳам 1920 йилнинг охирларидан бўлди. Мунинг ҳам сабаби 1920 йилнинг охирида ёшларнинг ҳукумат идораларидан чиқиш даври эди. Шундан кейин ёшларнинг кўплари Бухорога кетдилар. Тошкентда жуда оз ёшлар қолгон эдилар. Шул вақтларда ман ҳам Бухорога кетмоқчи бўлгон эдим. Садриддинхон манга, сан Тошкентда ишлайдурсан, деб Бухорога юбормади. Шул вақтда «Иттиҳоди тараққий» эмас, «Миллий иттиҳод» деб юргизилур эди. «Миллий иттиҳод»нинг маркази Бухорога кетиб қолгон эди. Марказ ила бирга энг катта кишилар ҳам Бухорога жўнагон эдилар. Масалан, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Отахон Назирхўжаев, Мунавварқори Абдурашидхонев ва бошқалар. Тошканд Сирдарё областининг идораси тайин қилинуб, бунинг раиси 1) Садриддинхон Шарифхўжаев, 2) Нажмиддин Шерахмедов... Сирдарё областининг 1920 йилларнинг охирида бўлгон, шул вақтларда барча аъзолар орасида бешлик усули йўлга қўйилгон эди. Тошкентдаги ҳамма аъзолари бешлик ила бир-бирига бойланур эдилар.

Сирдарё областининг аъзолари ўзаро иш тақсим қилгон эдилар. Бул иш тақсим қилишда раис Садриддинхон, котиб Салимхон Тиллахонов, хорижий алоқалар — Нажмиддин Шерахмедов, муҳобара — Толибжон Мусабоев, харб — Исроилхон Иброҳимов, хазиначи — Каримбек Норбеков, ташкилотчи — Абдуллажон Зиёбоев. Сирдарё области кўп ишларни ўзича қилмас эди. Бухородан (марказдан) келадургон йўриқларга (қараб) иш кўрар эди. Аммо Садриддинхон Шарифхўжаевга марказдан алоҳида ҳуқуқ берилуб, Сирдарё областида марказнинг вакили ҳисоб қилинур эди. Шунинг учун баъзи вақтларда марказнинг буйриғини кутмасдан ўзича иш қилаберар эди.

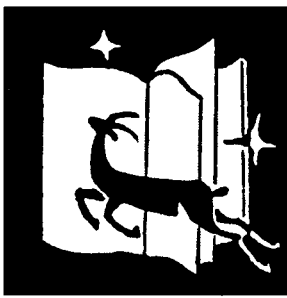
Шул вақтда ташкилот шўъбасининг бошлиғи бўлган Абдуллажон Зиёбоев Авлиёота, Чимкент ва бошқа ерларда «Миллий иттиҳод» шўъбаларини ташкил қилиб келгани менинг эсимда қолгон. Авлиёота ташкилотдаги аъзолардан Шукур Назармухамедов, Мегажон Саримулдаев, Шоҳабдурашидов, Расул Қориевларни биламан. Бошқа аъзолари кимлар экани хаёлимда йўқ, эсимга келган(да) сўзлаб ўтаман.

1921 йилнинг аввалида Абдуллажоннинг қўли тегирганлигидан Садриддинхон «Миллий иттиҳод» фирқасининг Тошканд уездида ташкил қилишни манга берди ва манинг ёнимга Убайдуллақори Эргозиевни қўшуб бермоқчи бўлди. Мен Эргозиевни хоҳламасдим, Рустамбек Ниёзбековни олсам бўладими, деганимда манинг ёнимга Рустамбек Ниёзбековни қўшуб берур. Шундан кейин ва кимларни тўплашни баъзи Тошкент уездининг ташкилоти кимлардан бўлишини тайин қилуб берилгандан кейин, бир мартаба, шул 1921 йилнинг аввалида январ ёки феврал ойларида бўлса керак. Солиқ қишлоғида Усмон мингбошининг уйида мажлис бўлди. Тошкент уездининг аъзолари шулардан иборат: Каюм Муҳаммадалиев — раис, Усмон мингбоши, Абдурахмон Усмонов... бўлуб беш кишидан иборат эди. Бундан яна бир мажлис Хасанбойда, Маҳамд Алимовнинг уйида бўлди. Бундан кейинги мажлис Обликда қилинмоқчи бўлгон эди, унга етишмасдан барча аъзолар ТуркЧКа томонидан қамоққа олинди. Қамоққа олинишнинг сабаби «Миллий иттиҳод»нинг маркази Бухородан хат ёзиб, Садриддинхон домла номига юборган. Садриддинхон бул хатларни Бухородан келган кишилар ила Фулжага юбормоқчи бўлгон, Бухородан Садриддинхонга шул кетадиргон кишиларни ақча ва от ила таъмин қилишни ҳам буюрилган эди. Келган кишилардан бири Ориф Каримов, иккинчиси яна бир бошқирд ёки татар эди. Бу ерда Садриддинхон уларнинг иккисини бирдан юборишни тўғри топмади. Чунки буларнинг хар иккиси ҳам Хитой ичларини яхши билса ҳам, Туркистон ичини яхши билмайдурлар ва ҳам булар жўнаб кетганларидан кейин буларнинг ичиди Туркистонда киши бўлмагонидан алоқаси бутунлай боглануб қоладур, дейди ва ҳам ишлари Фарғонага тегишли иш бўлгонлигидан фарғоналикларнинг ўзидан бир киши бирга боришлари лозим топиб, марказдан келган икки кишидан бирини — Ориф Каримовни қолдириб, бирини яна Бухорога қайтариб юборди. Шул вақтда Ориф Каримов ила бирга кетмоқ учун Фарғонадан бир киши сўради. Садриддинхоннинг сўровига мувофиқ Фарғонадан бир киши келди. Ўзи ўқумагон, бошида салласи бор йўғонроқ, ёши қирқларга етган, соқоллик, сариг юзлик, бўйи пақанароқ эди. Исми бутунлай ёдимдан қиррилди. Садриддинхон шул кишини тонуштиргандан кейин ул киши Каримовни татар деб бир оз ёқтирмогонлиғини Садриддинхонга сўзлагон экан. Эртасига қаралса, Фарғонадан келган киши бутунлай йўқолиб қолди (қочиб кетиб қолибдур), сабабининг нимадан иборат эканини ҳеч ким билмади. Шундан кейин Садриддинхон нима бўлса ҳам майли, деб Юсуфбек Тошмухамедовни кўнмаганига қарамасдан, Ориф Каримовга қўшиб юборди. Булар Авлиёотага боруб Бекжон ила кўришиб, юқори кетмоқчи эдилар. Ориф Каримов хомлик қилиб, Абдуллажоннинг Бекжонга ёзгон хатини Расул Қориевга берган. Ориф Каримовлар унга ишонгон бўлсалар ҳам Расул Қориев билмасдан буларни ҳукумат агентлари деб ўйлаб, ушлаб берган (Керак бўлса, бу ҳақда яна изоҳ берадурман). Қамоқдан чиқиб суд бўлдургонлар. Суд бўлгондан кейин, 1922—1923 йилларда бўлса керак, «Миллий иттиҳод» тирилтирилган, бу вақтда ташкилотнинг марказий идорасида кимлар борлиғини яхши билмайман. Ҳарқолда Мунавварқори, Толибжон Мусабоев, Саидносир Миржалиловлар албатта бўлса керак. Кимлар борлиғининг Тангриқулхожи яхшироқ биладур. Чунки шул вақтда яна янгидан Сирдарё област идораси ташкил қилингон эди.

Бу област идорасида Тангриқул Мақсудов раис эди. Юсуфбек Тошмухамедов, Қурбонбоев, Мухитдинхўжа Шамсихўжаев, Обидхўжа Шарифхўжаев, Ғофирхон Мусахонев, Салимхон Тиллахонов, Исроилхон Иброҳимов ёки Зоирхон Хошимоновлар бор эди.

Ул вақтда уезд ташкилоти бор ёки йўқлигидан хабарим йўқ. Шундан кейин «Миллий иттиҳод» йўқ бўлиб кетдими? Мани ишга олмовларини, шул 1923 йилдан бошлаб 1926 йилгача махфий ташкилотнинг ишларидан ҳеч бир хабарим бўлмади. 1926 йилгача ўртада бўлгон нарса «Наши маориф» жамияти бўлиб, 1923 йилдан бошлаб давом этди. Бу жамият ҳақиқатан жамият бўлса ҳам гап тусида юрар эди. Бу гапнинг аъзолари: Мунавварқори Абдурашидхонев, Толибжон Мусабоев, Саидносир Миржалилов...

Нашрга тайёрловчи
Сўрожддин Аҳмад

Адабий давра

Эврилиш мотивига доир баъзи мулоҳазалар

Хоразм эртақларида турли хил сеҳрли нарсалар ва магия хусусият воситасида қаҳрамоннинг ўз кўринишини ўзгартириш ҳолатлари кўп учрайди. Эртақларда қаҳрамоннинг бошқа нарсага айланиши ёки ўзининг қиёфасини ўзгартириши фольклоршуносликда «эврилиш мотиви» деб юритилади.

Рус фольклоршуноси В. Я. Проппнинг ёзишича, эртақ қаҳрамонининг жониворга эврилиши ва яна ўзининг аввалги ҳолатига қайтиш мотиви қадимги одамларнинг нариги дунёга бориб келиши ҳақидаги мифик тасаввурлари асосида пайдо бўлган. Олим ўзининг бу фикрини Африка мифологияси манбалари билан исботлашга ҳаракат қилади. Африкаликларнинг ишончига кўра, ўлгандан кейин яхши одамлар руҳи турли-туман жониворларга кўчади, яъни, ўлган одам маълум бир жонивор кўринишида моддийлашади. Мисрликлар орасида шундай мифик тасаввур мавжуд бўлган: «ўлган одам нариги дунёда яшайди, мабодо у ердаги бирон нарса ёқмаса, марҳум ўзи хоҳлаган жонивор кўринишига кириб олар ва бу дунёга қайтиб кела билар эмиш».

Озарбайжон фольклоршуноси Ф. Гўзалов ҳам эврилиш, яъни, метаморфозаларни сеҳрли эртақ кўрилмасининг асосий белгиларидан бири деб билади. У эврилиш мотивини тузилишига кўра икки типга бўлган: а) тўла эврилиш, яъни, объект жонсиз нарсага айланади; б) чала эврилиш. Бунда объект жонли нарсага айланади ва ҳаракатланиш қобилиятини сақлаб қолади.

Албатта, бу тасниф шартли бўлиб, эртақларда олов, булут, ёмғир, шамол каби нарсаларга эврилиш ҳолатлари ҳам учрайди. Булар «жонсиз нарса» ҳисобланса-да, ҳаракатланиш хусусиятига эга. Шунинг учун эврилишнинг бу таснифида объектнинг ҳаракатланиш белгиси эмас, балки жонли ёки жонсиз табиатга мансублиги ҳисобга олинади лозим.

Ф. Гўзалов фикрича, метаморфозалар эврилиш даражасига кўра ҳам икки типга бўлинади: 1) вертикал ёки чуқурлаштирилган эврилиш (жонли нарсадан жонли объект ҳосил бўлади, жонсиздан жонсиз); 2) горизонтал ёки кенг кўламли эврилиш. Бунда жонли объект жонсиз нарсага айланади.

Эврилиш ҳодисасининг юзага чиқишига сабаб бўлган эпик мақсадга кўра, Ф. Гўзалов метаморфозаларни *фол* (маълум мақсадга қаратилган) ва *пассив* (зўрлик билан амалга оширилган) турларга бўлади.

Ўзбек фольклоршунослари ҳам эврилиш мотивининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълум фикрлар билдирганлар. Масалан, Ф. Акрамов анимистик мифлар талқинига доир бир мақолада жонзотлар ўз терисини йиртиб, одамга эврилиш мотиви жон тўғрисидаги мифик тасаввурларга боғлиқлигини қайд қилади.

Б. Саримсоқов ҳам қаптарларнинг бир думалаб қизга айланиши мотиви асосида анимистик миф ётади, деб ёзади.

Аммо, ўзбек фольклоршунослари метаморфозаниннг ўзига хос бадиий кўринишлари, юзага чиқиш сабаблари, манбалари, маъно қурилиши вазифаларини ўрганмадилар. Хоразм эртақларида эврилишнинг қуйидаги поэтик вариантлари бор.

1. Сув воситасида эврилиш. Туркий халқлар эртақларида қаҳрамоннинг ўз кўринишини ўзгартиришига сабаб бўлган нарсалардан бири — сувдир. Хоразм эртақларида сувни ичиш, сув ҳавзасида чўмилиш, булоқ, дарё, ҳовуз бўйига бориш каби ҳаракат-мотивлар эврилишга олиб келиши кузатилади. Масалан, «Ўғай қиз» эртагида тасвирланишича, «қадим замонда бир киши бўлган экан. У кишининг хотини совуқ сувдан ҳатлаб, сариқ сигир бўлиб қолибди». «Олтин бешик» эртагида уйдан қочиб кетган опа-сингил бир жойга етганларида ҳовузни кўриб қолади-лар. Қизча югуриб бориб, сув ичаман деб энкайганда, опаси:

— Ичма, кийик бўлиб қолсан! — деб қичқирибди. Кейин улар яна йўлга тушишибди.

— Ҳалиги жойда бир пой ковушим қолди, — дебди синглиси.

Опаси:

— Бор, дарров олиб кел, лекин ҳалиги сувдан ичма! — деб тайинлабди.

Синглиси опасининг гапига кирмай, ҳовуздаги сувдан ичибди-да, кийик бўлиб қолибди».

Бу эртақда жониворга айланиш ҳодисаси воситанинг бузилиши туфайли рўй беради. Бинобарин, қайта эврилиш, яъни, кийикнинг яна одамга айланишида сув детали қўлланади. Эртақнинг хулоса қисмида айтилишича, ҳақим кийикни замзам сувига чўмилтирган экан, кийик яна қиз ҳолатига қайтибди.

Ҳовуздаги сув тилсимланган, яъни, одам ичиши ман этилган. Воситалаштирилган бу неъмат магик хусусиятга эга бўлганлиги учун уни ичган одам ўз суратини ўзгартиради.

Сувнинг яратувчилик, барча нарсаларга ҳаёт бахш этувчилик хусусияти қадимги мифологияда бу неъматнинг магик кучга эга деб тушунилишига сабаб бўлган. Сув воситасида эврилиш мотивининг эртақ маъно тузилишидаги поэтик ўрни эпик коллизияни вужудга келтириш билан белгиланади. «Ўғай қиз» эртагида аёлнинг сариқ сизирга айланиши натижасида мазмунга асос бўлган ўғайлик мавзуси учун эпик асос яратилади. «Олтин бешик»да эса, кийикка айланган қиз ҳовузда яшаётган опаси ҳақидаги хабарни ташиш вазифасини бажаради. Кундошлар душманлиги оқибатида кийикнинг сўйиладиган бўлиши ҳовузга чўктирилган қиз ҳақидаги хабарни юзага чиқаради. Бу эса, ўз навбатида мазмун ечимини таъминлаган.

2. Ҳаракат воситасида эврилиш. Хоразм эртақларида анъанавийлаштирилган эврилиш мотивининг яна бир кўриниши қахрамоннинг маълум ҳаракатни бажариши натижасида ўз шаклини ўзгартиришидир. Эврилишнинг бу типи умумўзбек эпоси учун муштарак хусусиятга эга. Одатда, эртақ қахрамони ўз шакли-кўринишини ўзгартириши тасвирида «бир думалаб», «бир юмалаб», «бир силкиниб», «бир айланиб» каби анъанавий андозалар қўлланилади.

«Гул узук» эртагида бола сотиб олган носқовоқнинг ичидан бир қурт чиқибди-да, ерга тушибди. Қурт сал ўтмай, бир юмалаб бўйинтуруқдай илонга айланибди. Бундан англаниладики, «юмалаш» ҳаракати эврилишнинг юзага чиқишига асос бўлган магик восита вазифасини бажаради.

3. Ҳазот либосини ечиб, нисоний қиёфа касб этиш. Айрим эртақларда қахрамоннинг ўз қиёфасини ўзгартириши учун магик хусусиятга эга бўлган сеҳрли либосини кийиши ёки, аксинча, ечиши керак бўлади. Чунки ана шундай махсус либос воситасида ўзга қиёфа касб этиш мумкин деб қаралган.

«Аҳмадлар» эртагида пари-каптарларнинг ҳовуз бўйида қизга эврилиши шундай тасвирланади: «Бир вақт «шов» этиб бир тўда чиройли каптарлар келиб ҳовузга тушишга ҳозирланибдилар. Аҳмад-жон не кўз билан кўрсинки, ҳаммаси қип-яланғоч қиз бўлиб, бирин-кетин сувга ўзини ташлайверибди... Шу вақт яна уч каптар осмондан учиб келиб, ечиниб қиз бўлиб, ўзларини сувга ташламоқчи бўлиб турганида, шу уч қиздан биттасининг бўйида Аҳмад-жон қулфни кўриб қолибди».

Парилар қиз кўринишини олиш учун қуш-каптар либосини ечишади. Ана шу қуш кийими бўлмаса, улар каптар шаклига қайта олмайдилар. Қахрамон бундай париларни қўлга олиш учун уларнинг кийимини ўғирлайди. Парилар ўз либосларини қайтариб олиш учун қахрамонга кўмаклашишга ёки унинг шартини бажаришга мажбур бўладилар.

Мазкур мотив одам жонининг қуш кўринишида бўлиши билан боғлиқ анимистик тасаввурлар ҳамда париларнинг магик либоси мавжудлиги тўғрисидаги мифик эътиқодлар асосида келиб чиққан. Масалан, қорамуртликлар эътиқодича, париларнинг шаффоф қўйлаги бўлар экан, улар ана шундай сирли қўйлакни кийиб олишса, одамзод кўзига кўринмайдиган бўлишар экан. Пари одам боласига эрга тегса, у шу қўйлагини эрига берар, одам қўлига ўтган қўйлак ғоят кичкина бўлиб қолгани учун уни «Қуръон» ичига яшириб қўйишармиш. Чунки пари бу муқаддас китобга қўл теккиза олмас эмиш.

Биз айрим эртақлар мисолида эврилиш мотивига доир баъзи мулоҳазаларимизни айтдик, холос. Вақти келиб, бу мавзу фольклоршунослигимизда чуқур ўрганилади, деган умиддамиз.

Жумабой Юсупов,
филология фанлари доктори

Ўзбек романи: талқин ва таҳлил

Ўзбек романи бир асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бир асрлик тараққиёт даврида ўзбек романи Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Ҳамид Фулом, Одил Ёқубов, Пиримқул Кодиров, Ўлмас Умарбеков, Шуқур Ҳолмирозев, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор, Саъдулла Сиев, Муҳаммад Али, Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дуст, Хуршид Дустмуҳаммад, Баҳодир Мурод Али, Аббос Саид каби ёзувчиларимиз яратган бадиий маҳорат мактабида шаклланди, бадиий ижод сарчашмаларидан бахраманд бўлди.

Биз мустақиллик даври романчилиги деб юритаётган давр — Ўзбекистон мустақил деб эълон қилинган пайтдан бошланган даврни ўз ичига олади.

Мустақиллик даври романчилигининг ўн йиллик тарихига назар солар эканмиз, қолипга тушган бадий меъёрлардан воз кечиш ёзувчиларимиз учун нечоғли қийин кечаётганини кўришимиз мумкин.

Роман тараққиёти — ҳар бир миллатнинг бадий-эстетик тафаккури даражасини билдираётган экан, шунинг учун ҳам мустақиллик даври романчилигига айнан шу даврда яратилган романлар нуқтаи назаридан баҳо берамиз.

Пиримқул Қодировнинг «Ҳумоюн ва Акбар», Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур», Асад Дилмуроднинг «Маҳмуд Таробий», Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар», Мирмуҳсиннинг «Турон маликаси» каби тарихий романларида тарих ва тарихий қаҳрамонлар бадий талқин этилса, Ўткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Шукур Холмирозевнинг «Олабўжи», «Диназавр», Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар», Мурод Мансурнинг «Жудолик диёри», Аббос Саиднинг «Беш кунлик дунё», Омон Мухторнинг «Минг бир қиёфа», «Тепаликдаги хароба», Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор», Шойим Бўтаевнинг «Кўрғонланган ой», Тўхтамурод Рустамнинг «Капалаклар ўйини» сингари романлари ижтимоий-фалсафий ва ижтимоий-психологик асарлар сирасига мансуб.

Ўтиш даври муаммолари қанчалар зиддиятли ва мураккаб бўлмасин, тобора изчилланаётган янги ижтимоий-фалсафий теранлик жамиятимиз бадий-эстетик тафаккурининг янги ижтимоий-бадий тамойиллари таъсирида шаклланаётганини кўрсатмоқда.

Асарларнинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, мустақиллик даврида ўзбек романи куйидаги тамойиллар бўйича шаклланди, деб хулоса қила оламиз: 1) тадқиқот романлар; 2) ижтимоий-фалсафий романлар; 3) ижтимоий-психологик романлар; 4) тарихий романлар; 5) детектив романлар; 6) гибрид романлар ва ҳоказо. Эътироф этиш керакки, ёзувчиларимиз томонидан олиб борилган бадий тадқиқотлар ҳозирги замон ўзбек романига янги эпкини олиб кирди. Бу борада ёзувчи Омон Мухтор изланишлари эътиборга моликдир. Ёзувчи мудом изланишда. Унинг қаламига мансуб 10 га яқин асарлар адабиётимизни, хусусан, романчилигимизни ислоҳ қилиш йўлидаги фидоийликнинг ёрқин бир намунасидир.

Бизнингча, бугунги кунда янги ўзбек романи яратиш йўлида бадий тадқиқотлар олиб бораётган Омон Мухтор романлари поэтикасини илмий таҳлил қилиш бир мақола имкониятлари юзасидан бирмунча чегараланган. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, Омон Мухтор олиб бораётган бадий тадқиқотлар янги ўзбек романлари яратиш йўлида ёзувчиларимиз учун бадий ижод мактаби бўлса, ажаб эмас.

Истиқлол халқимиз орзиқиб кутган тақдир бўлгани сабабли, истибод туб моҳияти бадий образлар орқали очиб берилган Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романи қизгин ва самимий кутиб олинди. Аслида, ромanning салоҳияти нафақат унда кўтарилган ижтимоий-сиёсий муаммоларнинг долзарблигида, балким роман поэтикасининг теранлигида ҳамдир. Ёзувчи қўллаган баён услуби қаҳрамон «мен»ида олиб борилиши роман қаҳрамони Деҳқонқул ҳаётининг нафақат индивидуал-субъектив тасвири, балким истибод исканжасига маҳкум инсонлар тақдирининг бадий-типологик талқини ҳамдир. Қаҳрамон «мен»и бошидан кечирганларини шунчаки ҳикоя қилмайди, у мушоҳада юргизади, аянчли ҳаётининг сабаб ва моҳиятини излайди, ўзига баҳо беради, умумлаштиради, ўзини манқуртликка олиб келган кечмиши ҳақида хулоса чиқаради. У ўзини оддий одам сифатида таниши, тан олиши хўрликнинг энг юқори нуқтасида кечади. Қаҳрамоннинг фалсафий-психологик мушоҳадаси теранлашгани сайин романига жалб этилган мавзу моҳияти очиб борилади. Деҳқонқул — рамзий исм, у бутун бир ўзбек миллати тимсоли, ҳатта далалар Ватан рамзи. Ёзувчининг бадий маҳорати шундаки, Деҳқонқул тимсолида нафақат бир миллат тақдирини, балки истибод исканжасида бўлмиш барча халқлар кечмиши бадий жонлантириб берилади.

Ёзувчи маҳорати ромanning тил баёнида ҳам мукамал намоён бўлади. Сажияда ифодаланган баён услуби, насрий тасвирнинг поэтик талқин билан уйғунлаштирилиб берилиши романда метафорик образлилик билан берилган бўлиб, улар рамз даражасигача кўтарилган. Мутеликнинг ҳатто фарзандларига исм беришларида намоён бўлиши, қизил ранг қон ранги, бешикка битилган битиклар — истибодга қарши исён ёки келажакка бўлган умид каби рамзий маънога эга ифодалар романда кўплаб учрайди.

Биз ҳамиша қадимги Шарқ фалсафаси Фарб бадий-эстетик тараққиётига катта таъсир кўрсатганини фахр билан тилга оламиз, шундай экан бугунги кунда Шарқ бадий эстетик анъаналари Фарб санъати, қолаверса, адабиёти таъсири остида шаклланишини ҳам табиий ҳол, деб қабул қилишимиз керак.

Ёзувчиларимиз Ж. Жойс, А. Камю, Г. Маркес каби адиблар бадий маҳоратларини ўрганиб, савияси юксак романлар яратиб романчилигимиз нуфузини оширса, нур устига аъло нур бўларди.

«Социалистик реализм» қолипидан кутилган ёзувчиларимиз ижод майдонини кенгроқ олаётганликлари бугунги кунда жадал суръатлар билан ўзига хос услубда романи яратаётган Омон Мухтор, Хуршид Дўстмуҳаммад, Шойим Бўтаев, Тўхтамурод Рустамнинг бадий изланишларида намоён бўлмоқда.

Ўзбек романчилигида янги бадиий-эстетик тамойиллар юзага келиши ва шаклланиб маълум бир ижобий шаклу шамойилга эга бўлиши учун ўн йил жуда қисқа фурсат.

Шу қисқа фурсатда ёзувчиларимиз миллий романчилигимиз тараққий этиши учун ўз индивидуал услубларига эга бўлиши, йиллар давомида тазйиқ остида яшаган онг озод бўлиши керакчилигини англаб етдилар. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, муайян бир қолип асосида роман яратаман деган ёзувчи хато қилади. Роман — бу кашфиёт, у ёзувчи бадиий дунёсида туғилади, ёзувчи эса, бу жараённи қозоғга туширади, унга сайқал беради. Тубдан ислохотлар таъсирида янгиланаётган замонда янгила руҳ, янгила тафаккур ҳосиласи ўлароқ янги-янги романлар яратилиши табиийдир. Негаки, ҳар бир давр ўз талаб ва эҳтиёжига кўра жамиятда бадиий-эстетик тафаккурни шакллантиради. Худди шу ўринда ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романи янги шаклланиб келаётган роман тафаккуридан далолат беради.

Бозор — романда мажозий образ, аслида, у бугунги кун талқини. Ёзувчи романга олиб кирган мавзу — «янги ўзбеклар» оламининг бир томони. Тирикчилик гамида кўпчилик ўзини бозорга уради, ҳатто, замонга бозор нуқтаи назаридан баҳо беришади. «Бозор»да шундай бир махлуқот таърифланади: у ҳамма нарсага чанг солади, у ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ҳайиқмайди, чунки у ҳамма ўзига муте эканлигини билади, у давосиз. Чорасиз дарддек гоҳ у тимда, гоҳ бу тимда пайдо бўлади. Ёзувчи уни очиқдан-очиқ баён қилмайди, унинг нималигини айтмайди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у нафсни нафақат жонли образ тимсолида кўрсатади, унга, айнан, одамзод жон бахш этаётганини очиқ беради, инсон измини ўз жиловиге олган нафс нималарга қодирлигини бадиий истиора услубида кўрсатади. Бундан ҳаёт бозордан иборат, инсон нафсга банда деган хулоса келиб чиқмайди.

Романга олиб кирилган Фозилбек, Қадрия образлари уларга қарама-қарши ўлароқ эзгулик тимсоли бўлиб намоён бўлади, ҳатто Фозилбек ва Қадрия ўртасидаги муҳаббат, уларнинг исмлари рамзий маънони билдиради. Бир умр бозорбошилиқ қилган отаси ўлими олдида Фозилбек ва Қадрияларнинг тақдирини бир-бирига боғлаши, эртанги кун тақдири фозиллар қўлидаю қадриялар қадр топишини англатади.

«Бозор» романида ёзувчи анъанавий романларга хос бадиий-эстетик меъёрлардан фарқли полифоник талқин йўлидан боради, бу эса, асарда кўп овозлилиқни таъминлайди. Шунингдек, ёзувчи роман концепциясига илоҳий тушунчаларни дадил сингдиради, инсонларга хос «кўнгил сезиши» образлилиқ даражасига кўтарилади. Бу эса, қандайдир мавҳумлиқни эмас, инсон онгининг ўзи сезмаган нуқталари ҳаммиша ҳаракатда, мушоҳадада бўлишининг бадиий талқинидир. Ёзувчи инсон онгининг бадиий талқинида ҳатто гротеск йўлидан боради. Айнан шу услубни Фозилбек ҳомила чоғида фикр юритишида ҳам учратиш мумкин. Аммо бу ўринда гротеск воқелиқка нисбатан китобхонда ишончсизлик туғдиради, холос.

Тубдан янгиланаётган миллий романчилигимиз бадиий имкониятлари хусусида сўз юритар эканмиз, бугунги кунда бир мунча шаклланиб ўз шаклу-шамойилига эришаётган романчилигимизда ўз мавқеига эга бўла бошлаган ижтимоий-фалсафий ва ижтимоий-психологик тамойиллар ҳақида айрим кутатувларимизни айтдик, холос.

Руҳий изтироб чизгилари

«Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмагон ва адабиётининг тараққийсига чалишмагон ва адиблар етиштирмагон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур. Муни инкор қилиб бўлмас. Инкор қилгон миллат ўзини инқирозда эканини билдирур», деб ёзган эди ўтган аср бошида адабиётимиз юлдузларидан бири — Абдулҳамид Чўлпон.

Бугунги кунда жаҳон романчилиги билан баҳсга киришаётган романчилигимиз равнақи йўлида ёзувчиларимиз олиб бораётган ижодий изланишлар, бадиий тадқиқотлар ўз йўлини топиш учун уринишлардир. Янги ўзбек романини яратиш борасида Тоғай Мурод, Мурод Мансур, Аббос Саид каби ёзувчиларимиз қўллаган услуб, танлаган мавзу хилма-хиллиги билан бири-бирдан фарқ қилса, ёзувчи Омон Мухтор олиб бораётган бадиий тадқиқотлар ҳам ўзига хослигини айтиб ўтмоқчимиз. Ўзбек романчилигида аллақачон ўз ижодлари билан салмоқли мавқега эга бўлган Одил Ёқубов, Шукур Холмирзаев каби адибларимиз адабиётшунос олим ва мунаққидлар қаторида ўзбек романчилиги тадрижга бағишланган илмий рисола ва публицистик руҳдаги чиқишлари билан адабиётимиз келажаги хусусидаги баҳс ва мунозараларга бир мунча ойдинлик киритишмоқда. Шунини айтиб ўтиш керакки, мустақиллик даврида яратилган ҳар бир роман ўзига хослиги билан ажралиб туради.

«Озод роман» яратиш орзусида битилган ёзувчи Аббос Саиднинг «Беш кунлик дунё» романи ҳали кўп қизгин баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиши турган гап. Турғунлик даврида ўзбек оилаларининг турмуши, ўзбек зиёлиларининг тақдири, «кичик бир хонадон, кичик бир хонадондаги кичик бир фожиа тимсолида, катта бир тузум одамларни қай кўйга солиб қўйганини

бешафқат тарзда ёритиш» ёзувчи табирича романнинг асосий мавзуси бўлиб, нафақат бош қахрамон образи тимсолида, балким барча персонажлар орқали шахс ва жамият, маънавий поклик ва тубанлик ўртасидаги азалий кураш ёзувчи томонидан очиб беришга ҳаракат қилинади.

Асарнинг бош қахрамони мухбир Анвар тимсолида ноҳақликка, тубанликка, пасткашликка қарши курашувчи бир қалбни кўрамиз. Михаил Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романининг мутоаласи таъсирида ҳаяжонга тушган Анвар Воландга хос фириб, ёвузлик одамзод руҳига ҳам сингиб улгурганини англаб етади.

«Беш кунлик дунё» романида инсон ботиний олами ёзувчи томонидан ички руҳий изтироб воситасида талқин қилинади. Анвар, Шокир баззоз, Расул ака, Собира ая, Шариф Юнусов образларини янада теранроқ намоён қилиш учун ёзувчи қўллаган психологик таҳлил романда қўлланилган ижобий воситадир.

Асар ғоясини очиб беришга хизмат қилувчи асосий зиддият Анвар ва газета муҳаррири Шариф Юнусов ўртасидаги зиддиятдан бошланади.

Кимларнидир ўзи муҳаррирлик қилаётган газетада фельетон қилдириб таъмагирлик қилувчи Шариф Юнусовнинг нопок қилмишларини Анвар ич-ичидан қоралайди ва бу норозилик бора-бора исёнга айланади, унга нисбатан нафратини очик айтишга ўзида куч топади.

Роман бош қахрамони Анварнинг баъзи ҳолларда мураса йўлини танлаши образнинг мавқеини туширмайди, балки ишончсизлик даражасини оширади. Атрофидагилар билан мулоқотда Анварнинг руҳий изтироблари унинг қатъиятли, бир сўзли, ростгўй бўлишига ўз таъсирини кўрсатади.

Устози Маҳмуд Пўлат билан бўлган суҳбатда Анвар муҳарририятдан ишдан бўшаб кетиб тўғри иш қилганига яна бир қарра амин бўлади. Шогирида Анвар томонидан берилган ҳолисона танбеҳ эса Маҳмуд Пўлатни ўйлантириб қўяди. Анвар айтганидек, қачондан бери бевурд бўла бошлаганини англамоқчи бўлади. Ўзининг нима сабабдан тобора журтсиз кўрқоқ бўлиб бораётганининг боисини излайди, мутелигининг сабабини топгандай бўлади, сўнг эса вужудида бир норозилик туғилади. Бу унинг ўз-ўзидан норозилик исёни эди. Маҳмуд Пўлатда кечган ушбу руҳий изтироб кучли ташқи таъсир натижасида қахрамон мудраб ётган онгининг фалсафий мушоҳада орқали ўзининг «мен»идан ажралиш сабабини англашга ёрдам беради, ҳатто тушқин кайфиятда бўлса ҳам Маҳмуд Пўлат ўз хатосини англайди. Бошлиқ билан муносабатнинг бузилишидан, мансабдан ажралишдан кўрқиб туфайли у ўз қатъиятлигидан ажрайди, шароитга мослаша боради. Ижодкор сифатида эса вақтни ва имконни бой берганини, ўз фожиасини англайди.

Роман қахрамонларининг ички дунёсини очиб беришда қўлланган ички руҳий изтироб услуби Расул ака ва Собира ая характерларининг бадиий талқинида ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Шунча йиллик турмуш ўртоғини ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ деб келган Собира аянинг ҳам кўнглида баъзан одамгарчилик, раҳм-шафқат уйғонади, эри билан мураса қилиш кераклигини тушунади: «Кел, Собира, эринг болам-чакам деб қаёқларда сарсон юриб қайтди, ҳойнаҳой, шу зумда, бу боёқишам ширин гапнинг гадосидир. Сал кўнглига қараб сўзла-чи, зора ўша ардонани ўрнатиб тушса (кўриқчини — таъкид бизники) дея ўз-ўзига насиҳат қилади» ёки «Бари бир, Собира, ҳалиги гап ортиқча бўлди. Уйламай нетмай ўттиз йилдан буёқ эри ёстиққа бош қўйиб келаётган кишинга тухма-маломат тошини отишинг одамнинг иши эмас», деб руҳий изтиробга тушади, эрининг кўнглини ноҳақ ранжитган ҳолларида ўзининг ноҳақлигини тан олади: «Сенам Собира юзингда кўзинг борми демасдан гапириб юбораверсан-да. Йўқ, албатта, эрининг иззат нафсига тегадиган гап қилмасанг ҳисобга ўтмайди-да, а?»

Виждон тарозиси яхшилик ва ёмонлик мезонларини ўлчай бошлаганда, юқорида қайд қилганимиздек, Собира ая тўғри хулоса чиқаради, аммо ҳатти-ҳаракатларида, ўзгаларга нисбатан муносабатида аксини қўллайди. Нуруний қайнотаси Шокир баззоз ва қайнонаси Рихси бувига нисбатан тошбағирлиги сабаблари ёзувчи томонидан очик-ойдин очиб берилмаслиги, ўқувчига нотаниш қандайдир хотиралар орқали эслатилиши Собира аяни бизнинг назаримизда тўлақонли характер сифатида намоён бўлишига тўсқинлик қилади:

— Ўлим ҳақ, Анвар. Саксонни қоралаб қолган буванг ўлса осмон узилиб ерга тушармиди? А, сендан сўраяпман? Шунгайм сиқиласанми? Кошки, сенларга жон куйдирган, бирортанга ёрдами теккан бўлса? Менинг бошимга эр-хотин иккови не азобларни солганини сенлар бил-майсан-да. У пайтда гўдак эдиларинг...

Рихси буви эса ноҳақ бемехрликда айбланади:

— Рашид амакинга буванг жуда қаттиқ куйди. Аммо Рихси бувининг куйишига сира ақлим етмайди. Рихси бувинг жонини қадрини биладиганлардан.

Ёзувчи томонидан қайнона-келин ўртасидаги совуқ муносабатлар сабаби ёритилмагани боис, китобхон учун жумбоқ қолаверади.

Кўнгли учун эмас, кунни учун яшаб ўтаётган Расул аканинг феъл-атвори Собира аяникидан қолишмайди. Оилани моддий таъминлаш асосан Собира ая зиммасида бўлгани учун ҳам Расул ака хотинига кўпинча ён босади, тўғрироғи, ундан ҳайиқиб туради.

Муҳитга мослашиб хотини билан мураса йўлини танлаган Расул ака ичида норози бўлса-да, ташида ён босиши ёзувчи томонидан анча усталик билан тасвирланган.

Бугунги ўзбеклар ҳаётини, фикру ўйларини ижобий томонлари ва қусурларини очиб беришда Аббос Саид анчагина ўзига хосликка эришган. Биргина Анвар образида қатъиятлик ва журъатсизлик, бир сўзлик ва бевурдлик уйғунлаштирилиб берилдики, бу бугунги замондошларимиз — кўпгина ўзбек йигитларига хос хусусиятдир.

«Беш кунлик дунё» романида қаҳрамонлар ички руҳий изтиробининг бадиий талқин қилиниши асар ғоясини очиб беришда бирмунча муваффақиятли чиққан.

Истиклол шарофати туфайли сўз эркинлигини қўлга киритган бадиий сўз усталари миллий адабиётимиз равнақи йўлида гоҳо миллий анъанавий талқин йўлидан боришлари, гоҳо эса Ғарб ва рус романчилиги мактаблари услубларини танлашлари ўзига хос кечмоқда.

Зулфия Пардаева,
ЎзФА Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти докторанти

Кўнгул куйлари

Дунё гўзалликлари бадиий мўъжизага айланганда, санъат вужудга келади. Шеърят ҳам ана шу ҳаётини зарурат туфайли туғилган. Шеърятнинг моҳияти унинг маънодор гўзаллигидадир. Ўзбекистон халқ шоираси Ҳалима Худойбердиева мана шундай гўзал дардли санъаткор.

Одатда ижодкор шахсига ижодий маҳсулига қараб баҳо берилади. Зеро, унинг шахси билан ижоди ўзаро мустақкам алоқадор. Ҳар бир ижодкор ўзи яшаган замона руҳини қалбига сингдиради, воқеликдан олган таассуротларини бадиий шаклга айлантиради. Бинобарин, ҳар бир ижодкор ижодининг мавзу доираси ва ғоявий йўналишлари таҳлилига киришишдан аввал, уларнинг илк манбаи бўлмиш ижтимоий шароит ва ҳаёт ҳақиқати ҳақида сўзламаслик мумкин эмас. Акс ҳолда, санъаткор ижодининг туб мақсадлари тўлиқ очилмай қолади. Давр билан санъаткор ижодини қиёслаш тарихийлик нуқтаи назаридан тўғри хулосалар чиқаришга имкон беради.

Ҳалима Худойбердиеванинг қарийб 35 йиллик ижодий маҳсулини жамлаб, бир оғиз сўз билан ифодаламоқчи бўлсак, бу ижодининг бош мавзуи — аёл, ўзбек аёлидир.

Ҳалима Худойбердиеванинг ўзбек шеърлятида ўзига хос оҳанги бор. Унинг шеърлари тўлқинли, ҳайқириқли, маъсум ва исёнкор мақсади киши қалбига зарб билан таъсир этади.

*Улар бўлсам Сенгина деб ўлойин,
Сарвдай қоматингни қули бўлойин.
Гулим, тўлдир қучоғимни, қўйнимни,
Чилвир сочинг дори бўлсин бўйнимни.*

Ҳалима Худойбердиева шеърлятидаги ўзига хослик ажиб бир гўзаллик кашф этади. Лирик қаҳрамонининг юрагида дард, покиза дард — миллат дардининг туғёнлари бор.

Бугунги ўзбек шеърлятида миллий руҳ ва ғоя устивор. Ҳалима Худойбердиева шеърлари айнан шу руҳнинг ифодаси. Содда, халқона тилда ифода этилган жўшқин сатрлар миллат қайғуси билан ҳамоҳанг. Образлардаги мантиқий изчиллик халқ ҳикматлари янглиғ дилга яқин. «Бу Ватан», «Юртимга», «Санчийди кўксимнинг», «Ёнаётган бу ўт», «Ватан», «Ватан байроғи» каби қатор шеърларда лирик қаҳрамон юраги Ватан қайғуси билан безовта тепади.

Айрим шеърларда эса гул тимсолидаги лирик қаҳрамон нафис, бироқ «аччиқ кўз ёшлари тинган гулман», дея унсиз уҳ тортади. Бу гулнинг «эркин униб ўсмоғига йўл бермаслар, изғиринлар кўзин чимдиб очирмаслар, назарларидан қочирмас, аммо, тилло сувларида артинган гул» эканлиги дил-дилигни эзади. Ва унинг «завол кўрмагандир илдизларим», «кўклагайман, кўклагайдир Оллоҳ карим», деган умидлари қалбни қувонтиради, келажакка ишонч туғдиради.

*Ранглари сарғайиб гуллар йиғлади,
Чалкашиб, бош қашиб йўллар йиғлади,
Кўрар кунлари мушкуллар йиғлади,
Қуюқ тортиб келар шомимдан айтдим.*

Ўзбек сўз санъатининг заргарларидан бири Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда: «оригиналлик, яъни, ўзига хослик — ҳаёт ҳақиқатини дилдан ўтказиш, унга кўнгилдаги гапларни сингдириш, тилагингни қўшиб ифодалаш билан юзага келади». Шоирадаги ўзига хослик айнан мана шунда, яъни, унинг халқчиллигидадир. Ҳаётини ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантирмоқ учун олам ва одам руҳиятини чуқур англамоқ, унга иймон билан ёндошмоқ лозим.

*Тенгсизга чопарлар, тенглига бормас,
Минг қўйлига борар, мунглига бормас.
Тўйига, уйига борар, во дариғ,
Ҳеч ким бир-бирининг кўнглига бормас.*

Адабиётшунослигимизнинг асосини ташкил этувчи халқчиллик тенденцияси шоира ижодий фаолиятида бугунги, янги мавзу эмас. Бу азалий анъанани илк ижод давриданоқ қадрлаб келаётган санъаткор шоира Истиқлол шарофати туфайли юксак пардаларга кўтариб куйламоқда. Халқ маънавиятини руҳан поклash, Оллоҳ инъом этган буюк неъмат — Мустақилликни жон ардоғида асраш, наинки ўзгачан балки жаҳолат ботқоғидан чиқолмаётган адашганлардан огоҳ, огоҳ ва яна огоҳ бўлишга чақиради.

*Бу дунё шундай бир изга тушгандир,
Тиздан кетган дармон тизга тушгандир.
Бизни асраганлар дунёдан ўтди,
Энди асраш иши бизга тушгандир.*

Мустақилликни ҳимоя қилиш, момомерос қадриятларни қадрлаш, миллий ғоя ва мафкура-ни шакллантириш бугунги ўзбек поэзиясининг мазмун-мундарижасини ташкил этаётган бир пайтда, шоира Ҳалима Худойбердиева бор ижодий имконини намоён этмоқда. Улуғ ҳинд адаби Рабиндранат Тагор «Миллат қайғусини чекадиган ижодкори бўлмаган халқ мағлубдир», деганида нечоғли ҳақдир. Шоиранинг «Хурлик ўти», «Тўмариснинг айтгани» номли китоблари ҳамда сўнгги йилларда ёзилган шеърлари фикримиз далилидир.

Ўзбекистон қаҳрамони, машҳур шоир Абдулла Орипов шоиранинг «Сайланма» китобига ёзган «Жонфидалик» деб номланган сўзбошида шундай фикрларни келтиради: «...шеърларида шоир фақат шухратманд тарихда кечган аждодларимизни ибратли ҳаётларини васф этибгина қолмай, бугунги авлодни ғолиб боболар изидан бориб, Ватанга садоқатли фарзанд бўлишга чақиради. Бу чақирёқ донишманд файласуфнинг ўғити, қаҳрамон бобонинг насиҳати, ярадор сарбознинг битиги бўлмай, балки шу тупроқнинг ҳар заррасида, энг аввало, илоҳий бир меҳр ва муқалласликни теран мушоҳада қилган, жону тани шу замин билан қоришиб кетган, ҳар барги, ҳар гиёҳи, ҳар бир боласининг жон толаларига жигарининг қон томирлари туташ Она — шоиранинг нидолари, фарёдларидир».

Ҳалима Худойбердиева шеърлари борасидаги кузатувларимизни ушбу эътироф билан якунлаймиз.

Муҳиба Ҳамидова,
тадқиқотчи

«ЭЪТИҚОДИМ... ВУЖУДИМНИНГ БИР БЎЛАГИ...»

Инсоният тарихида диннинг тутган ўрнини, унинг аҳамиятини ҳеч инкор этиб бўлмайди. Кўплаб файласуфлар, диншунослар ва адиблар ўзларининг энг сара асарларини ана шу масалаларга бағишлаган.

Кўп асрлик тарихга эга бўлган француз адабиётида ҳам бундай асарлар талайгина. Шуниси қувонарлики, уларнинг энг саралари турли даврларда ўзбек тилига таржима қилинган.

Ушбу мақолада ана шундай асарлардан бири XIX асрда яшаб ижод этган француз адаби Проспер Мерименинг «Карл IX салтанатининг йилномаси» романида диний муаммоларнинг акс эттирилиши хусусида сўз юритамиз.

Роман 1978 йилда таниқли адабиётшунос олим, таржимон Озод Шарафиддинов томонидан ўзбек тилига ўғирилган.

Романда тасвирланган воқеалар XVI асрнинг иккинчи ярмида Францияни қамраб олган диний ва фуқаролик уруши йилларида рўй беради. Бу воқеаларнинг кульминацион нуқтаси Варфоломей тунига — гугенотларнинг католиклар томонидан оммавий қирғин қилинишига тўғри келади. Адиб мазкур дахшатли воқеалар ҳақида ҳикоя қилар экан, уларнинг оддий баёни билан чегараланиб қолмайди, балки шу хунрезликка олиб келган сабабларни, уларнинг айбдорларини ахтаришга ҳаракат қилади. Францияни чексиз кулфатга дучор қилиб, уни миллий фалокат ёқасига олиб келган мазкур қонли биродаркушликда адиб асосан ақидапараст диндорларни айблайди. Зеро, улар халқ орасига хурфот уруғини сепиб, фуқароларни қандай ижтимоий қатламга мансублигидан қатъий назар махлуқларча шафқатсизликка ундайдилар, қабоҳатга етаклайдилар. Асарда Варфоломей туни дахшати, ундан олдин ва кейин рўй берган воқеалар бош қаҳрамонлар — ака-ука Жорж ва Бернар де Мержи тақдирлари орқали тасвирланади.

Жорж ва Бернар оддий дворян оиласидан чиққан ака-ука бўлишларига қарамай, бир-бирига қарама-қарши ва душман ижтимоий гуруҳларига кириб қоладилар. Ака-укаларнинг кичиги Бернар оилада олган тарбиясига, ота-онасининг эътиқодига содиқ қолади. Жорж эса католиклар томонига ўтади ва уларнинг динини қабул қилади.

Шу тахлит замоннинг шафқатсиз зиддияти қаҳрамонларнинг шахсий тақдирларига фожиавий тус беради.

Бир қарашда асарнинг ягона бош қаҳрамони Бернардек туюлади. Вилюятлик бу йигитнинг мамлакат пойтахтига келиш тақдирига ва ундан сўнг, Парижда бошидан кечирган саргузаштларига, унинг Дианага бўлган муҳаббатига асар сюжетига катта ўрин ажратилган. Бернар ўзга мазҳабдан бўлмиш зодагон қиз Дианани чин дилдан севади, у маъшукасининг висолога етишиш йўлида ҳар қандай машаққатни энгиб ўтишга, бошига тушадиган энг оғир синовларга ҳам бардош беришга қодир. Бироқ, бу йўлда у Диана қўйган яккаю ягона талабни бажаришдан воз кечади, яъни, ўз дини, ўз эътиқодини ўзгартирмайди. Диана Бернарни ўз мазҳабига ўтказишга бир неча бор ҳаракат қилади. Мана ўша сўхбатлардан бири:

— Бернар! — деди у илтижо билан. — Қачон сен бизнинг динимизга ўтасан?

— Қимматли Дианам! Диний хурофотлар кўзингни кўр қилиб қўймасин. Мен сени деб қўнғир сочимни малла қилолмайман. Сенинг хоҳишинг билан жуссамни ўзгартира олмайман. **Менинг эътиқодим ҳам, азизам Диана, вужудимнинг бир бўлаги. Уни вужудимдан ажратаман деган одам ҳаётим эвазига ажратади.** (таъкид бизники — Р. Ш.)

Бернар қатъиятли, иродаси кучли инсон: у ҳар қандай шароитда ҳам ўз эътиқодидан қайтмайди, ҳатто бошига қилич келганда ҳам ўз динига содиқ қолади. Католиклар Париждаги ҳар бир хонадонга кириб, гугенотларни қирғин қилаётган ўша машъум Варфоломей тунида ўз маъшукаси хузурида бўлган Бернар қаршида ҳаётини сақлаб қолиш учун ягона йўл қолганди, яъни, эътиқодини ўзгартариш, маъшукаси Диананинг динини қабул қилиш.

— Бернар, ўтиниб сўрайман сендан — ўзингни ҳалок этма! Бизнинг динимизга кир! Сен учун ҳалокатдан қутулишнинг фақат битта чораси бор — католик динига ўтишинг керак. Муҳаббатимиз ҳаққи, ўзингни нобуд қилма! Фақат бир сўз айтсанг кифоя, омон қоласан.

— **Мен қотиллар ва босқинчилар динини қабул қилайми?** (таъкид бизники. — Р. Ш.) Агар динимдан воз кечсам, кейин бутун умр ўз-ўзимдан нафратланиб ўтаман, деб ўйлади Мержи.

Шундай деб ўйлаши биланок, унинг руҳи яна тетик, аҳди қатъий бўлиб қолди.

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, Проспер Мерименинг мазкур асарига драматизм ниҳоятда кучли бўлиб, унда бурч ва садокат, эътиқод ва муҳаббат ўртасидаги зиддият кескин тасвирланади. Асарнинг бош қаҳрамони ўз эътиқодига содиқ қолиб, ўзининг энг эзгу, энг мусаффо туйғусидан — маъшукасига бўлган муҳаббатидан воз кечади. Агар у маъшукасининг ягона талабига жавоб бериб, унга уйланганида эди, қаршида юксак имкониятлар очилиб, катта молу мулкка эга бўларди.

Бернарнинг акаси Жорж эса, динидан, эътиқодидан осонликча воз кечди, зеро, янги оқим, ўзга диний мазҳаб унга олтин тоғлар ваъда қилаётган эди. Бу ваъдалар амалга ошмаслигидан, улар шунчаки сароб эканлигидан ҳали унинг хабари йўқ эди. Кейинчалик у янглишганини тан олди. Икки ўт орасида қолганлигини англади, бироқ, энди кеч бўлган эди. Ўзлигини англамаган, ўзлигини топмаган Жорж дайди ўқдан ҳалок бўлади. Бернар акасини ўзга мазҳабга ўтишдан сақлаб қололмаганидек, дайди ўқдан ҳам асрай олмади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Проспер Мерименинг мазкур асари XVI асрда Фарбий Оврүпода вужудга келган диний хурофотни ва у халқ бошига солган биродарқушлик қирғинини тасвирлайди. Бироқ, у бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Зеро, инсоният XXI асрга қадам қўйган даврда, заминнинг турли бурчакларида диний қарама-қаршиликлар, зиддиятлар давом этмоқда. Қора ниятли кишилар — террористлар ўзларининг қабих, жирканч ва ғаразли ниятларини амалга ошириш учун турли усуллардан фойдаланмоқдалар.

Мустақил Ўзбекистонимизда ҳам ота-оналарининг эътиқодларидан юз ўгириб, ҳар хил оқим ва мазҳабларга кириб кетаётган ёшлар учраб турибди. Бунинг оқибати нималарга олиб келиши эса ҳаммамизга аён.

Француз ёзувчиси Проспер Мерименинг юқоридаги романида тасвир этилган воқеалар бунинг ёрқин мисолидир. Шу сабабли мазкур асардан республикамиз олий ўқув юр்தларининг талабалари орасида, айниқса, диншунослик, маънавият ва чет эл адабиёти тарихи фанлари бўйича маъруза ҳамда амалий машғулотларда кенгроқ фойдаланилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Раҳима Ширинова,

тадқиқотчи

МУНДАРИЖА

2002 йил МУШОИРАСИ	4
МИНБАР	
Ўткир Раҳмат. Юрак ёниб яшаши керак	5
ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР	
Жамол Камол. Бир қуёшдирким, чарақлар олам узра меҳрибон.	9
Қурбон Муҳаммадризо. Огаҳий ғазалларига мухаммаслар	13
Энаҳон Сиддиқова. Хурланган майсалар кўтарар қаддин	45
Раъно Содиқова. Соғинча айланган дунёнинг бори	47
Рустам Эмин. Юрагинг гулларга тўладир	48
АСРЛАР, АСАРЛАР	
Ҳайдар Яхъёев. Ҳаёт тилсимлари	17
Дадахон Нурий. Бойсун жунглиларидан Канди ўрмонларигача	51
Жўра Фозил. Ҳикоялар	102
МУШОИРА	
Атиргулнинг беш атри	98
ШАХС ОЛАМИ	
Шариф Юсупов. Муҳйи Хўқандий	111
Тоҳир Қаҳҳор. Элбек ижодининг чет элларда ўрганилиши	140
Салимхон Тиллахонов. Хотиралар	147
ТАБАРРУК ТУПРОҚ	
Насиба Сайдалиева. «Бу жаҳон карвонсародур...»	125
Жаннат Исмоилова. Озодлик орзуси	135
Гўзал Эгамбердиева. Таржима — бу масъулият	138
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА	
Муҳаммад Улуғ. Лайлаккўл фожиаси. Ҳикоялар	127
АДАБИЙ ДАВРА	
Жумабой Юсупов. Эврилиш мотивига доир баъзи мулоҳазалар	152
Зулфия Пардаева. Ўзбек романи: талкин ва таҳлил, Руҳий изтироб чизгилари	153
Муҳиба Ҳамидова. Кўнгул куйлари	157
Раҳима Ширинова. «Эътиқодим... вужудимнинг бир бўлаги...»	158

Безовчи расом Абдухалил Турсунов.

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. * Обунага монёлик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 27.03.2002 й. Босишга рухсат этилди 26.04.2002 й. Қоғоз формати 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1400 нусха. Буюртма № 3228.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.